

КЊИЖЕНСТВО

часопис за студије књижевности, рода и културе

САДРЖАЈ / SADRŽAJ / CONTENTS

УВОДНА РЕЧ (6–8)

INTRODUCTION (9–11)

ЖЕНСКА КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА / WOMEN'S WRITING AND CULTURE

Nina Sirković ..... Izvan okvira: esejistička proza Oscara Wildea i Virginije Woolf / **Nina Sirković** ..... Out of the Frame: The Essay Writing of Oscar Wilde and Virginia Woolf (13–29)

Marta Brkljačić ..... Identitet à la Wilde / **Marta Brkljačić** ..... Identity à la Wilde (30–47)

Сара Матин ..... *Година мајијској мишљења* Џоун Дидион: тематизација смрти вољеног мушкарца и наративни ауторитет / **Sara Matin** ..... Joan Didion's *The Year of Magical Thinking*: Claiming Authority over the Thematization of a Beloved Man's Death (48–66)

Александра Панић ..... Еколошка анксиозност и некрополитичке динамике у роману *Време* Џени Офил / **Aleksandra Panić** ..... Eco Anxiety and Necropolitical Dynamics in Jenny Offill's *Weather* (67–81)

Светлана Велимирац ..... Између Србије, Америке и Британије: социолингвистички поглед на записе Мејбел Стобарт и Јелене Лозанић / **Svetlana Velimirac** ..... Between Serbia, America and Britain: a Sociolinguistic View of the Writings of Mabel St. Clair Stobart and Jelena Lozanić (82–98)

Natalija Stepanović ..... From Bohemian Lifestyle to Feminist Consciousness: Sunčana Škrinjarić and Yugoslav Women's Writing / **Natalija Stepanović** ..... Od boemskog životnog stila do feminističke svijesti: Sunčana Škrinjarić i jugoslavensko žensko pismo (99–119)

Merima Omeragić..... Poetika i paradigma post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana: Interpretacija fenomena alkoholizma u *Rio baru* Ivane Sajko / **Merima Omeragić**..... Poetics and Paradigm of Post/Yugoslavian Antiwar Feminist and/or Women's Novel: Interpretation of the Phenomenon of Alcoholism in *Rio bar* by Ivana Sajko (120–146)

Melisa Slipac..... Intersekcije između ženskog i regionalnog identiteta u odabranim romanima suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora / **Melisa Slipac**..... Intersections of Female and Regional Identity in a Selection of Contemporary Women's Novels From Post-Yugoslav Space (147–169)

Dubravka Đurić..... Proza Ljiljane Đurđić / **Dubravka Đurić**..... Ljiljana Đurđić's Fiction (170–186)

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

Гордана Ђоковић, Драгана Грујић..... Библиографија часописа *Женски свет: листи добротворних заједница Српкиња*: VI део (1908–1911) / **Gordana Đoković, Dragana Grujić**..... Bibliography of the Journal *Women's World: The Journal of Serbian Women's Charity Associations*: Part VI (1908–1911) (188–242)

ИНТЕРВЈУ / INTERVJU / INTERVIEW

„Као да лебдим изнад океана“ ..... Разговор са Биљаном Д. Обрадовић водила Биљана Дојчиновић (244–253)

”As if I Were Floating Above the Ocean” ..... An Interview with Biljana D. Obradović conducted by Biljana Dojčinović (254–263)

ПРИКАЗИ / PRIKAZI / REVIEWS

Зорана Симић.... Јесмо ли сазрели као култура? / **Zorana Simić**.... Have We Matured as a Culture? (265–276)

Александра Петровић..... Домети добротворног деловања: о раду Материнског удружења (1904–1941) / **Aleksandra Petrović**..... The Scopes of Charity: On the Work of the Maternal's Association (1904 – 1941) (277–283)

Николина Хавран..... Поглед изнутра / **Nikolina Havran**..... An Insight From Within: Savka Subotić's Correspondence (284–288)

Марта Ђорђевић..... Деконструисање митова о женском менталном здрављу / **Marta Đorđević**..... Deconstructing the Myths of Women's Mental Health (289–292)

Моника Станковић..... „А очима виле кад прогледа Дрина” – матријархални прежици у српском књижевном наслеђу / **Monika Stanković**..... Traces of Matriarchy in Serbian Literary Heritage (293–299)

ДОГАЂАЈИ / DOGAĐAJI / EVENTS

Биљана Дојчиновић..... Објављени *Мемоари* Јелице Беловић-Бернациковске (Љубе Т. Даничић) (301) / **Biljana Dojčinović**..... The *Memoirs* of Jelica Belović-Bernadzikowska (Ljuba T. Daničić) (302)

Биљана Дојчиновић..... *Писма из Ниша о харемима* на албанском језику (303–304) / **Biljana Dojčinović**..... *Letters from Niš about Harems* in the Albanian Language (305–306)

Јована Рашковић..... Предавања гостујуће професорке др Аленке Јенстерле Долежал (307–312) / **Jovana Rašković**..... Lectures by Guest Professor Dr. Alenka Jensterle Doležal (313–318)

Марија Босанчић..... Интердисциплинарна међународна летња школа *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues* (319–327) / **Marija Bosančić**..... Interdisciplinary International Summer School *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues* (328–336)

БЕЛЕШКЕ О АУТОРКАМА / BELEŠKE O AUTORKAMA (337–342)

NOTES ON CONTRIBUTORS (343–348)

ИМПРЕСУМ (349–353)

IMPRINT (354–357)

УВОДНА РЕЧ

Пред читаоцима је четрнаести по реду број *Књиженствва*, часописа за студије књижевности, рода и културе, покренутог 2011. године у оквиру истраживачког пројекта *Књиженствво, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, који је финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Најпре, радујемо се што је ове године часопис *Књиженствво* ушао у међународну цитатну базу *Scopus!* То је велика вест, јер ће се знатно повећати видљивост и цитираност нашег часописа у светским оквирима. Нажалост, као и прошле године, и овај децембар 2024. године дочекујемо у стрепњи и неверици пред „бродоломом цивилизација“ који потреса цео свет. Желимо да верујемо да ће разноврсни прилози у овом броју бити инспиративни читаатељкама и читаоцима, те послужити као неопходан оријентир у свеопштем хаосу, рефлектујући у ком смеру можемо (и морамо) да мислимо, а онда и деламо.

Традиционално највећу рубрику *Женска књижевност и култура* отвара рад Нине Сирковић о есејистичкој прози Оскара Вајлда и Вирџиније Вулф која је „изван оквира“, субверзивна, камелеонска, уметничка и високо естетичка и као таква подрива моноцентричне концепте у књижевности дајући глас маргинализованима и скрајнутима. На трагу Оскара Вајлда и његове драме *Важно је зајми се Ернесџ*, надовезује се рад Марте Бркљачић који минуциозно анализира поливалентни идентитет појединца кроз обележја „мушког“ и „женског“, „друштвеног“ и „особног“, најзад кроз категорије сексуалности, рода и уметности. Следи рад Саре Матин који нас упознаје са тематизацијом женског искуства жалости за вољеним мушкарцем на примеру аутобиографије *Година мајичкој мишљења* америчке ауторке Џоун Дидион. Глобалну еколошку анксиозност нашег времена апострофира рад Александре Панић истражујући пресецање Ашил Мбембеове теорије некрополитике и концепта еколошке анксиозности, на примеру романа *Време* америчке књижевнице Џени Офил. Пети по реду, рад ауторке Светлане Велимирац даје нам социолингвистички поглед на записе Мејбел Стобарт и Јелене Лозанић анализирајући комплексно усложњавање идентитета жене док су измештене у другу, нематичну средину. Следи рад Наталије Степановић на енглеском језику који нас од „боемије до феминизма“ упознаје са прозом и радио-драмама Сунчане Шкрињарић у контексту југословенске културне историје, те социјалистичких и савремених промишљања о женском ауторству и женском писму. Увид у поетику и парадигму пост/југословенског антиратног феминистичког и/или женског романа на примеру феномена алкохолизма у *Рио Бару* Иване Сајко доноси нам рад Мериме Омерагић који испитује могућности креирања поджанра, те могућност систематизације до сада неистражене грађе. У сличном тону

надовезује се рад Мелисе Слипац који се, на примерима романа Стеле Јелинчић, Дуње Радосављевић и Ајле Терзић, усредређује на тачке пресека између конструисаног женског родног и просторног идентитета, тачније регионалног балканског идентитета и феминистичког приступа. Рубрику затвара рад Дубравке Ђурић који нам даје феминистичку, контекстуалну и поетичку анализу прозе Љиљане Ђурђић.

У овом броју представљамо шести наставак библиографије часописа *Женски свет: лист доброћворних задруга Српкиња* који обухвата четири године излажења часописа (1908–1911) а коју су уредиле Гордана Ђоковић и Драгана Грујић. Библиографија садржи 789 библиографских јединица, описаних језиком и писмом публикације, а урађен је и предметни регистар који олакшава претрагу и омогућава лакше проналажење специфичних тема у оквиру часописа.

Овогодишњи интервју под насловом „Као да лебдим изнад океана“ водила је Биљана Дојчиновић са Биљаном Д. Обрадовић, српско-америчком песникињом, критичарком и преводитељком. Непосредан повод за разговор био је избор из поезије Дубравке Ђурић и превод на енглески, објављен 2024. године под насловом *The Politics of Hope (After the War)*. Цео интервју за овај број преведен је на енглески језик.

У рубрици *Прикази* представљено је пет монографија које су објављене 2023. или 2024. године и које сведоче о прегалаштву српских списатељица у књижевности и култури: ту је књига Магдалене Кох о српском феминистичком есеју од XIX до XXI века и логичан је наставак претходно објављене књиге *...Када сазремо као култура... Стваралаштво српских списатељица на иочейку 20. века (канон – жанр – род)* која је објављена у српском преводу 2012. године; следе прикази домета добротворног деловања *Мајтеринској удружења (1904–1941)* ауторке Јасмине Милановић и *Прејиске Савке Субојић* коју је приредила Наташа Катић. О деконструисању митова о женском менталном здрављу у својој монографији *НЕСАВРШЕНЕ : митови о женским менталним болестима и њиховом лечењу : калтернајивној историји нормалности жена* пише Лидија Васиљевић, док приказ књиге *Славице Гароње Од Црвенокосе богиње до слепих певачица – Трагом матријархата на Балкану и „женског начела“ у српској народној њесми* затвара овај фантастични и инспиративни низ монографија.

У рубрици *Догађаји* за овај број издвајамо: представљање *Мемоара* Јелице Беловић Бернаджиковске (Љубе Т. Даничић) у Народној библиотеци Србије, 25. марта 2024, које су уредили Енес Омеровић и Томаш Јацек; објављивање *Писама из Ниша о харемима* Јелене Ј. Димитријевић у преводу на албански језик, у издању куће *Аурели* из Приштине, затим предавање на Филолошком факултету у Београду о словеначким књижевницама и Јулки Хлапец Ђорђевић које је одржала Аленка Јанстерле Долежал, професорка

Карловог Универзитета у Прагу, најзад интердисциплинарну међународну летњу школу под називом *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues* у оквиру СЕЕPUS мреже *Women Writers in History*, која је одржана од 27. августа до 2. септембра 2024. године у организацији Универзитета у Новој Горици, уз подршку организације *Women Writers Route*.

У име редакције часописа *Књиженство*
Владимир Ђурић,
главни и одговорни уредник

INTRODUCTION

Before the readers is the fourteenth issue of *Knjiženstvo*, a journal for studies in literature, gender and culture, launched in 2011 as part of the research project titled *Knjiženstvo - Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. First of all, we are thrilled that this year the journal *Knjiženstvo* has been included in the international citation database Scopus. That is great news, as it will significantly increase the visibility and citation of our journal on a global scale. Unfortunately, like last year, we are welcoming this December 2024 with anxiety and disbelief before the "shipwreck of civilizations" that is shaking the whole world. We want to believe that the diverse contributions in this issue will be inspiring to readers and will serve as a necessary guide in the general chaos, reflecting on which direction we can (and must) think, and then act.

Traditionally, the largest section *Women's Writing and Culture* opens with a paper by Nina Sirković on the essayistic prose of Oscar Wilde and Virginia Woolf, which is „beyond the framework“ subversive, chameleon-like, artistic and highly aesthetic, and as such, undermines monocentric concepts in literature by giving voice to the marginalised and the excluded. Following in the footsteps of Oscar Wilde and his play *The Importance of Being Earnest*, a paper by Marta Brkljačić meticulously analyzes the polyvalent identity of the individual through the characteristics of „masculine“ and „feminine“, „social“ and „personal“, and finally, through the categories of sexuality, gender and art. This follows a paper by Sara Matin that introduces us to the thematization of the female experience of grieving for a beloved man, using the example of the autobiography *The Year of Magical Thinking* (2005) by the American author Joan Didion. The global ecological anxiety of our time highlights the paper by Aleksandra Panić, exploring the intersection of Achille Mbembe's theory of necropolitics and the concept of ecological anxiety, using the example of the novel *Weather* (2020) by the American writer Jenny Offill. The paper by Svetlana Velimirac gives us a sociolinguistic perspective on the writings of Mabel Annie St Clair Stobart and Jelena Lozanić (Helen Losanitch Frothingham) analyzing the complication of a woman's identity while displaced in another, non-native environment. A paper by Natalija Stepanović in English follows, which introduces us, from „bohemia to feminism“, to the prose and radio dramas of Sunčana Škrinjarić in the context of Yugoslav cultural history, as well as socialist and contemporary reflections on women's authorship and women's writing. An insight into the poetics and paradigm of the post/Yugoslav antiwar feminist and/or women's

novel, using the phenomenon of alcoholism in the novel *Rio Bar* by Ivana Sajko is presented to us by Merima Omeragić's paper, which examines the possibilities of creating a subgenre and the potential for systematizing the hitherto unexplored materials. In a similar tone, a paper by Melisa Slipac follows, based on the examples from the novels by Stela Jelinčić, Dunja Radosavljević and Ajla Terzić, which focuses on the points of intersection between the constructed female gender and spatial identity, more precisely the regional Balkan identity and the feminist approach. The section closes with a paper by Dubravka Đurić, offering a feminist, contextual, and poetic analysis of Ljiljana Đurđić's prose.

In this issue, we present the bibliography of the journal *Women's World: The Journal of Serbian Women's Charity Associations*: Part VI, which covers four years of publication (1908–1911), compiled by Gordana Đoković and Dragana Grujić. The bibliography contains 789 bibliographic entries, described in the language and script of the publication, and the subject register is also created, which makes it easier to search the specific topics within the journal.

This year's interview titled *As if I Were Floating Above the Ocean* was conducted by Biljana Dojčinović with Biljana D. Obradović, a Serbian-American poetess, critic and translator. The immediate occasion for the conversation was a selection of poetry in its translation into English by Dubravka Đurić, published in 2024 titled *The Politics of Hope (After the War)*. The entire interview for this issue has been translated into English.

In the *Reviews* section, five monographs published in 2023 or 2024 are presented, which testify to the zeal of Serbian women writers in literature and culture: a book by Magdalena Koch on Serbian feminist essayism from the 19th to the 21st century, which is a logical sequel to the previously published book titled *When we mature as a culture. Early 20th-century Serbian Women's Writings (canon-genre-gender)*, translated into Serbian in 2012; next, there are reviews of the scopes of charitable work of *The Maternal's Association* (1904 – 1941) authored by Jasmina Milanović, and *The Correspondence of Savka Subotić* prepared and edited by Nataša Katić. In her monograph, Lidija Vasiljević writes about deconstructing the myths of women's mental health, while the review of Slavica Garonja's book on the traces of matriarchy in Serbian literary heritage closes this fantastic and inspiring series of monographs.

In the *Events* section, for this issue we single out the following: The presentation of the *Memoirs* of Jelica Belović-Bernadzikowska (Ljuba T. Daničić) at the National Library of Serbia, on March 25, 2024, edited by Enes Omerović and Tomasz Jacek Lis; The publication of *Letters from Niš about Harems* by Jelena Dimitrijević translated into Albanian and published

by the *Aureli* publishing house from Priština, then lectures at the Faculty of Philology, University of Belgrade, on Slovenian women writers and Julka Chlapec-Đorđević delivered by Alenka Jensterle Doležal, a professor at Charles University in Prague, and finally, the interdisciplinary international summer school titled *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues* within the CEEPUS Network *Women Writers in History*, held from August 27 to September 2, 2024, organized by the University of Nova Gorica, and supported by the organization *Women Writers Route*.

On behalf of the Editorial Board and Advisory Board
Vladimir Đurić
Editor-in-Chief of the *Knjiženstvo* journal

ЖЕНСКА КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА /
WOMEN'S WRITING AND CULTURE

Nina Sirković
Sveučilište u Splitu
Fakultet elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje
Split, Hrvatska
Nina.Sirkovic@fesb.hr
<https://orcid.org/0000-0003-1381-9317>

821.111.09-4 Вайлд О.
821.111.09-4 Вулф В
<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.1>

Originalni naučni članak

Izvan okvira: esejistička proza Oscara Wildea i Virginije Woolf

Rad razmatra izabranu esejističku prozu Oscara Wildea i Virginije Woolf u okviru društvenog i umjetničkog konteksta na razmeđu stoljeća. Esej, koji u sebi nosi notu subverzije, predstavlja se kao idealna forma za ovo dvoje spisatelja, s obzirom na njihovu kameleonsku sposobnost prerađivanja, zavaravanja i zavodjenja čitatelja. Prvo se analiziraju utjecaji Waltera Patera i Shakespearea na oboje autora, a zatim se uspoređuju stajališta u pogledu shvaćanja umjetnosti. Oboje autora odriču se fotografskog pristupa književnosti, površnog realizma koji se guši u opisima te zahtijevaju okretanje unutarjem doživljaju, kontemplaciji i sjećanjima, istovremeno tražeći i novi stilski izričaj. Poseban je odnos između spisatelja i kritičara te spisatelja i čitatelja, gdje se naglasak stavlja na umjetnički aspekt kritike, odnosno čitanja u cilju stvaranja novih, bogatijih i raznovrsnijih umjetničkih djela. Iz djela Wildea i Woolf izvire i prigušeni glasovi marginaliziranih i drugotnih osoba, koji su uslijed krutih društvenih normi morali ostati prikriveni. Analiza esejistike Wildea i Woolf pokazuje brojne sličnosti u stavovima ovih dvaju autora u pogledu esteticizma, društvene kritike, obrnute uloge čitatelja/kritičara i spisatelja u književno-stvaralačkom procesu, kao i utjecaj pozicioiranosti na margini društva na njihov književni opus.

Ključne riječi: esejistika, esteticizam, književna kritika, subverzija, modernizam.

1. Uvod

Tijekom više od četiri stotine godina, koliko esej postoji, ovaj žanr se mijenjao i obnavljao, ali je zadržao neke svoje opće karakteristike. Esej je obično manjeg obima, odlikuje ga slobodna kompozicija, fragmentarnost i prividna nesistematičnost: ne teži totalitetu, ali je istovremeno dorečen i zaokružen. Uvijek govori o nekoj već postojećoj formi, ne vadi „nove stvari iz praznog ništa, nego samo iznova sređuje takve koje su bilo kad već bile žive” (Lukač 1973: 45). Theodor Adorno tvrdi da esej odražava antinomiju između duhovnog iskustva i teorije te smatra da je esej ono što je bio još od

početka, „kritička forma par excellence” (1985: 31). On je imanentna kritika duhovnih tvorevina, konfrontacija onoga što one jesu i samog njihovog pojma, kritika ideologije (1985: 32). Konkretna tema i argumentiranost eseju daju cjelovitost; da bi bio uvjerljiv, esejist mora podastrijeti dokaze, a tu dolaze do izražaja autorovo iskustvo, znanje i sposobnost oblikovanja logičkih činjenica i zapažanja na umjetnički način. Eseji često stoje na razmeđu između znanosti i umjetnosti, jer esejist raspolaže provjerenim činjenicama i logičkim znanjima o kojima izlaže subjektivan stav. Način na koji esejist konstruira svoje mišljenje, najčešće indirektno, uz dozu digresije, ironije, nerijetko poigravajući se s čitateljem, ovisi poglavito o osobnom stilu pisca, pa zato eseji variraju u sadržajnom i izričajnom smislu. Subjektivnost je neupitna odlika eseja, odatle i sklonost paradoksima, njegova destruktivnost i subverzivnost, jer stalno podriva uvriježene stavove i traži novo, drugačije. Osobni esej, kao podvrsta eseja koja uspostavlja najprisniji odnos s čitateljem, spisatelju pruža mogućnost podjele jedinstvenog iskustva, koja je prisutna još kod rodonadželnika osobnog eseja, Michela de Montaignea, čiji su eseji nastali iz osobnih zabilješki prilikom čitanja, kao svojevrstan oblik spontane proze. Jedna od najvažnijih odlika osobnog eseja je razgovorni element, jer je sama dinamika razgovora, odnosno želja za ostvarivanjem kontakta s čitateljem, utkana u formu eseja te služi za uspostavu emotivne prisnosti s publikom (Lopate 1994: xxiv). Vrsni esejisti, koji su istovremeno bili i vrsni pisci, utkali su svoj osobni stil i izričaj u ovu književnu vrstu.

Esej, međutim, samom svojom formom teško može parirati svome suvremeniku po žanru, romanu. Iako se esej i roman ponekad nazivaju „žanrovima-suborcima” (Epštejn 1996: 64), roman je dulji, sadržajem bogatiji i opsežniji, pa mu je esej nedvojbeno hijerarhijski podređen. To za posljedicu često ima zanemarivanje esejističke proze pojedinih spisatelja koje se slavi kao vrsne romanopisice i dramatičare, dok se njihov esejistički opus nezasluženo stavlja u drugi plan. U ovom radu razmatraju se upravo eseji Oscara Wildea i Virginije Woolf, dvaju autora koji su se dokazali kao vrsni esejisti, a čiji je esejistički opus često zanemaran. Također, iznenađuje činjenica da uz brojna istraživanja o oboje pisaca, nedostaje komparativnih studija usredotočenih na njihov esejistički opus, koji obiluje dodirnim točkama u pogledu umjetničkih shvaćanja. Unatoč očiglednim razlikama u načinu života, postoje i brojne sličnosti koje ih povezuju, kako u javnom, tako i u privatnom životu. Wilde i Woolf živjeli su u razdoblju tranzicije u engleskoj povijesti i kulturi, prezirali realistično shvaćanje umjetnosti, odstupali od kulturnih granica svoga doba i tražili vlastiti umjetnički izraz. Kolebanje oko vlastitih identiteta, političkih uvjerenja i promišljanje seksualnosti prisutni su u djelima ovih autora, pri čemu je oboje imalo kameleonske sposobnosti prerusavanja, prikrivanja,

subverzije. Wilde je, doduše, publiku privlačio svojom pojavom i ponašanjem, čime je kasnije postao metom moralnih čistunaca i političkih konzervativaca, dok je Woolf, s pozicije žene na razmeđu stoljeća, iz prikrajka, suptilno i lukavo, između redaka, tkala svoju feminističku agendu.

Iako su Woolf i Wilde dvadesetak godina bili suvremenici, nema podataka da su se njih dvoje ikada susreli. Kada je Woolf ulazila u svoje formativne godine, njezin irski kolega postajao je najpopularniji dramski pisac u Engleskoj, da bi ubrzo bio postavljen na stup srama zbog ponašanja koje se u ono doba smatralo promiskuitetnim, što ga je dovelo do zatvora i potpune propasti. Nezadovoljstvo postojećom društvenom i umjetničkom situacijom, kritika kasnog viktorijanskog društva, traženje novog umjetničkog pristupa i umjetničkog izraza svojstvena je i Oscaru Wildeu i Virginiji Woolf. Iako su bili predstavnici višeg srednjeg staleža, izvan svoga užeg društva osjećali su se nelagodno, sputano i neshvaćeno, kao da su izvan zadanih okvira društvenih normi.

2. Estetski svjetonazor na tragu Patera i Shakespearea

Književni opus pisca, esejista i kritičara Waltera Patera, kao i poetika renesansnog barda Williama Shakespearea, u velikoj mjeri utjecali su na Oscara Wildea, ali i Virginiju Woolf. Wilde kao pjesnik, prozaist i dramski pisac, zaljubljenik u umjetnost i kozmopolit, svojim je hedonističkim načinom života, esteticističkim načelima i britkom satirom prkosio tadašnjem društvenom uređenju. Iako eseji zauzimaju manji dio Wildeovog opusa i nisu pisani u klasičnoj formi osobnog eseja, oni odražavaju sukus autorovog svjetonazora i društvene kritike toga doba, ispričanih s dozom lepršavosti, duhovitosti, fine satire, prožetih mnoštvom aforizama, koji su Wildeov zaštitni znak.

Pater i Wilde su se i poznavali, no to je poznanstvo, uz zadržano uzajamno uvažavanje, s vremenom prešlo u osobni animozitet, naočito nakon Paterevog negativnog osvrta na roman *Slika Dorijana Graya* (Ellmann 1987: 81). Wilde je bio pod utjecajem njegovih stavova o traženju ljepote, postojanju umjetnosti radi nje same, kao i o važnosti doživljavanja ljepote i harmonije u trenucima koji prolaze samo zbog njih samih. Pater u svojoj filozofiji esteticizma prednost daje estetskoj ljepoti i osjećajima u životu, umjetnosti, glazbi i književnosti, u odnosu na shvaćanje umjetnosti kao izvorišta moralne i društvene izgradnje čovjeka. Predmet njegovog interesa bili su napeti odnosi između intelekta i osjećaja, asketizma i esteticizma, društvenog morala i amoralnosti, pri čemu je ukazivao na opasnost od

prihvatanja bilo kakvih ekstrema. U Paterovim djelima osjeća se naglasak na intelektualnom razmatranju i poetskim osjećajima, dok je narativni interes zanemaren. Zagovara ideal estetskog života i filozofiju ljepote te svoju teoriju o stimulativnom učinku ljepote smatra idealom; umjetnost daje najveću kvalitetu trenucima koje proživljavamo u određenom trenutku i to je njezina osnovna funkcija (Shuter 1997). S obzirom na ideje i sam stil pisanja, Wilde je preuzeo i Paterov „hedonizam“, važnost u uživanju u svakom trenutku, kako u umjetnosti, tako i u životu. U eseju „Ocvat laganja“ Wilde često spominje Patera, koji mu predstavlja uzor, pa Vivian kaže:

Umjetnost nikad ne izražava ništa osim same sebe. To je načelo moje nove estetike, i upravo ono, više nego uska povezanost forme i sadržaja na kojoj ustraje gospodin Pater, glazbu čini prototipom svih umjetnosti. (2009: 36)

Lada Čale Feldman spominje Paterov utjecaj na Wildea, koji je izražen u eseju „Kritičar kao umjetnik“ u dijelu teksta gdje Gilbert spominje Leonardovu sliku *Mona Lise* i citira istoimeni Paterov esej, naglašavajući važnost buđenja osjetila, stvaranje dojmova i izgradnju kritičareve osobnosti te ideju moderniteta koja nastaje iz nasljeđa prošlosti (2009: 103–105).

Generacija Virginije Woolf prezirala je podučavanje i propovijedanje koje je toliko bilo karakteristično za viktorijansku književnost, odričući se također bilo kakvih oblika manifesta koji bi se provlačili kroz umjetničke oblike. Virginia Woolf pripadala je umjetničkom krugu Bloomsburyja, koji nikad nije bilo formalno udruženje, nego su funkcionirali kao grupa istinskih prijatelja sličnih pogleda na svijet koji su se sastajali i razgovarali o umjetnosti, kulturi, politici, životu uopće.¹ Najviši ideal Bloomsbury grupe predstavljala je umjetnost, ona je gotovo zamjenjivala religiju. S vremenom, Woolf je postala centralna književna osoba Bloomsburyja, a prema riječima T. S. Elliota i „centar književnog života Londona“ (Heilbrun 1993: 131). Smatra se da je na djelo Virginije Woolf značajan utjecaj ostavio Walter Pater. Paterov utjecaj može se slijediti u subjektivizmu, toku struje svijesti u romanima prvih modernističkih pisaca, pa tako i kod Virginije Woolf, kojoj je estetski doživljaj uvijek pretpostavljen narativnom postupku.

Wilde, a kasnije i Woolf, izričito se protive poistovjećivanju autora i teksta, odnosno traženja tragova osobnosti autora u djelu: oboje daju

¹ Bloomsbury grupa bila je neformalno udruženje engleskih intelektualaca, mahom prijatelja, a obuhvaćala je spisatelje, filozofe, umjetnike s početka 20. stoljeća, koji su pripadali višoj srednjoj klasi. Pripadnici grupe bili su književnik E. M. Forster, likovni kritičar Roger Fry, ekonomist Maynard Keynes, estetičar Clive Bell, povjesničar i biograf Lytton Strachey i mnoge druge osobe iz kulturnog i javnog života Londona. Virginia Woolf i njena sestra Vanessa bile su ravnopravne članice društva. Grupa je svojim stavovima i radom ostavila dubok utjecaj na književnost, estetiku, ekonomiju i kritiku svoga doba, promičući esteticizam, feminizam i pacifizam.

prvenstvo objektivnoj formi kroz koju će umjetnik izraziti svoja subjektivna stajališta. Oboje ovih autora izuzetno cijene Shakespearea kao vrhunskog umjetnika koji je stvarao svezremenske likove i čija su djela stoljećima izvor neiscrpane inspiracije. Woolf ga je svom eseju *Vlastita soba* hvalila zbog njegovog „užarenog uma”, to jest, objektivnosti, sposobnosti da svoju osobnost potpuno udalji od teksta koji stvara. Također, kada razmatra estetski smisao umjetnosti, Woolf tvrdi da prava umjetnost ne bi trebala odati osobne okolnosti koje nastaju u procesu stvaranja. Da bi se neki duh neometano do bjeline zažario, umjetnik svojom snagom mora izbaciti iz sebe svaku želju „za prosvjedom, za propovijedanjem, za proglašenjem pretrpljene štete, za naknadom za uvredu, za izravnanjem nekog računa” (2003: 100). Zato je, smatra Woolf, Shakespeare veliki umjetnik, iz njega poezija teče slobodno i neometano, jer se uspio potpuno umjetnički artikulirati. Sama činjenica da o Shakespeareu znamo tako malo kao o osobi, potvrđuje veličinu njegove umjetnosti, tvrdi Woolf. U svom razmišljanju o androgenom umu, na tragu Coleridgeove teorije o sekundarnoj mašti, Woolf smatra da je Shakespeareov um bio androgin, imao je harmonični odnos između muških i ženskih elemenata, a to je, prema Woolf, odlika svakog velikog uma.² Androgini um nije naklonjen prema jednoj strani, on „odjekuje”, on je „propustljiv, prenosi čuvstva bez zapreka [...] prirodno je kreativan, zažaren, nepodijeljen” (Ibid: 100).

Wilde također veliča Shakespearea kao umjetnika. U eseju „Kritičar kao umjetnik” ističe besmrtnost Shakespeareovih likova i istovremeno postavlja pitanje o njihovom postojanju, jer autor ostavlja prostor za brojna individualna tumačenja svojih likova: „Shakespeareov Hamlet zapravo ne postoji. Ako se Hamlet unekoliko odlikuje određenošću umjetničkoga djela, odlikuje se i svom neodređenošću što pripada životu. Postoji isto toliko Hamleta koliko i melankolija” (2009: 113). Budući da umjetnost izvire iz osobnosti, ona se može samo u osobnosti i očitovati, tvrdi Wilde. Ističe da je vrijednost Shakespeareovih drama upravo u tome što on u njima nikad ne govori o sebi, ali na taj način više otkriva sebe samoga, pokazuje svoju pravu narav i čud više nego kroz sonete u kojima ogoljuje tajne svoga srca: „Da, uz objektivnu formu ide najsubjektivniji sadržaj. Čovjek je ponajmanje on sam kad govori kao on sam. Daj mu masku, pa će ti reći istinu.” (2009: 130).

---

² Coleridge razlikuje primarnu maštu, običan vid zamišljanja stvari koju posjeduju svi ljudi i sekundarnu maštu, koja iz primarne mašte bira sirovu građu i preoblikuje je. Sekundarna mašta svojstvena je umjetnicima i ona je kreativna, omogućuje poetsku viziju i umjetničko stvaranje.

3. Kritika viktorijanskog društva i umjetničkog stvaralaštva

Wilde i Woolf bili su duboko nezadovoljni i razočarani viktorijanskim uskogrudnim društvenim stajalištima, političkim dušebrižnicima, lažnim moralistima i nadasve davanju važnosti formi iznad sadržaja. U eseju „Ocvat laganja”, Wilde se na njemu svojstven, sarkastičan način, osvrće na situaciju u Engleskoj: „Mišljenje je najnezdravija stvar na svijetu, i ljudi umiru od njega kao od bilo koje druge bolesti. Na svu sreću, ono – bar u Engleskoj – nije zarazno” (2009: 10), pa nastavlja: „Engleska je dom izgubljenih ideja” (2009: 15). U eseju „Kritičar kao umjetnik” piše: „[...] engleska je javnost uvijek savršeno spokojna kad joj se obraća neki mediokritet” (2009: 75). Nadalje tvrdi:

Engleski je um stalno gnjevan. Intelekt rase rasipa se tričavim i glupim svadama drugorazrednih političara ili trećerazrednih teologa. [...] Nad nama vladaju fanatici, a njihov je najgori porok iskrenost. Sve što graniči sa slobodom uma među nama je praktički nepoznato, Ljudi dižu galamu protiv grešnika, ali naša sramota nisu grešnici, nego glupani. Glupost je jedini grijeh. (2009: 148)

Svoje utopijsko idealno društvo Wilde opisuje u eseju „Duša čovjeka u socijalizmu”, iz kojeg progovara sentimentalna težnja socijalnoj pravdi. Wilde je bio zaokupljen ljudskom dušom i društvenom nepravdom, pa tako razmatra ideju kako će socijalističko društveno uređenje dovesti do individualizma. Njegova društvena angažiranost usmjerena je prvenstveno prema duhovnom razvoju pojedinca u svrhu neometanog umjetničkog stvaranja. Socijalizam ga zanima više kao mogući prostor za slobodno umjetničko stvaralaštvo, nego kao društveni pokret. Wilde vrijednost socijalizma vidi u ukidanju privatnog vlasništva, nakon čega bi se postojeće društvo promijenilo u zdravi organizam koji će dovesti do razvoja individualizma. Izruguje se humanitarnom radu i altruizmu, jer, kako tvrdi, pomažući siromašnima, bogati samo održavaju siromašne na životu, pa tako ispada da dobročinstvo stvara brojna zla, degradira i demoralizira ljude. Istinsko savršenstvo ne leži u onome što čovjek posjeduje, nego u onome što on zapravo jest. Ono što čovjek istinski ima, leži u njemu samome, a sve oko njega nema važnost. Također, socijalističko društvo treba ukinuti brak, institucije i svaki oblik autoriteta i prisile, a sve organizacije trebaju biti na dobrovoljnoj osnovi. Nestankom vladavine države nestat će i autoriteti, a bez njih neće biti ni kažnjavanja jer dosadašnja iskustva, tvrdi Wilde, pokazuju da, što je bilo

više kažnjavanja, to su zločini bili brojniji. Wilde zaključuje da je glad, a ne grijeh izvor modernog kriminala. Kada se ukine vlasništvo, neće biti potrebe za kriminalom, pa će on i nestati. Ljubomora, pojam usko povezan s koncepcijom vlasništva, također će izumrijeti. Strojave i mehanizaciju, koji se danas natječu s radnikom, treba staviti u službu čovjeka, jer je mentalno i moralno nepravedno od njega zahtijevati obavljanje poslova koje ne voli. Strojavi bi trebali raditi ono što ljudima ne pričinjava zadovoljstvo, da bi se mogli posvetiti onome u čemu uživaju. Naravno, i sam Wilde priznaje da je njegova ideja o ovakvom društvu utopijska, ali smatra:

Karta svijeta na kojoj nema Utopije nije vrijedna ni da je se pogleda, jer je Utopija jedina zemlja na koju se čovječanstvo neprestano iskrcava. Kad god se iskrcava na nju, gleda dalje i, čim primijeti još bolju zemlju, razapinje opet jedra. Progres je ostvarivanje niza utopija. (1987: 32)³

U drugom dijelu eseja Wilde razmatra svrhu umjetnosti. Kritizira popularizaciju umjetnosti u svrhu zadovoljenja publike. Umjetničko djelo rezultat je jedinstvenog temperamenta, jer njegova ljepota izvire iz karaktera umjetnika. Svaki umjetnik mora biti neovisan o okolini i stvoriti distancu, jer čim postane svjestan potreba i zahtjeva ljudi oko sebe, pretvara se u „zabavnog zanatliju, poštenog ili nepoštenog trgovca” (1987: 33) i više se ne može smatrati umjetnikom. Umjetnost je najintenzivnija vrsta individualizma na svijetu. Istinski umjetnik ne smije obraćati pozornost na publiku, ona za njega ne smije postojati. Wilde smatra da je publika oduvijek loše odgajana, ona traži od umjetnosti da bude popularna, da laska njenoj apsurdnoj taštini i da joj se dodvorava. Umjetnici koji su najdalje dospjeli u Engleskoj upravo su oni za koje javnost nema interesa, a to su pjesnici. Publika ne čita pjesme, pa nema ni utjecaja na stvaralaštvo pjesnika. Umjetničko djelo treba dominirati gledateljem, a ne obrnuto. Gledatelj je tu da prima dojmove, on je violina na kojoj će maestro svirati. Kad je čovjek nesputan, slobodan i sretan, on je u suglasju sa samim sobom. Novi individualizam, pod okriljem socijalizma, predstavljat će savršenu harmoniju. Bez obzira što je bio svjestan nemogućnosti ostvarenja utopijskog društva, ovakva idealizirana slika Wildeu je u eseju poslužila za kritiku državne i crkvene vlasti u Engleskoj, osudu moralnog licemjerja i, što mu je bilo od primarnog značaja, slobodna razmišljanja o položaju umjetnosti i samom stvaralačkom činu u okviru tadašnjeg društva.

U eseju „Ocvat laganja” Wilde izražava nezadovoljstvo tadašnjom društvenom i intelektualnom situacijom u Engleskoj. Umjetnici se previše

³ Wilde Utopiju spominje i u eseju „Kritičar kao umjetnik” u kojem opet naglašava negativni socijalni aspekt davanja dobrotvornih priloga i milostinje, kojima se Engleska želi obraniti od revolucije i krize: „Engleska neće biti civilizirana sve dok područjima pod svojom vlašću ne pridoda Utopiju. Ima više kolonija od kojih bi na svoju korist mogla odustati u zamjenu za tako lijepu zemlju.” (Ibid. str. 126.)

drže činjenica i potpuno zapostavljaju maštu, odnosno, kako to Wilde naziva, laganje. U tom smislu, laganje treba poticati da bi se umjetnički duh oslobodio i umjetnik mogao stvarati djela koja će dičiti vrsnoća, čar, ljepota i maštovitost. Pravi je cilj umjetnosti laganje, tj. kazivanje lijepih neistinitih stvari. Wilde opisuje odnos umjetnosti i života, stav kakav ćemo kasnije naći i kod Virginije Woolf:

Umjetnost uzima život kao dio svoje sirove građe, preinačuje ga i daje mu nove oblike, potpuno je ravnodušna prema činjenicama, izumljuje, zamišlja, snuje, te između sebe i stvarnosti drži neprobojnu zapreku lijepog stila, dekorativne ili idealne obrade. (2009: 22)

Umjetnost nikad ne izražava ništa osim same sebe, ona ima neovisan život i ne reproducira svoje vrijeme (nije nužno realistična u dobu realizma, niti duhovna u dobu vjere). Wilde naglašava važnost umjetnikove mašte za umjetničko stvaranje te tvrdi da je realizam kao metoda potpuno promašen, a umjetnik bi uvijek trebao izbjegavati modernost forme i modernost tematike, jer, kako ironično kaže, samo ono što je moderno, postaje zastarjelo. Kritiku realistične umjetnosti Wilde izražava i u eseju „Kritičar kao umjetnik” gdje tvrdi: „Najbolje što se može reći o većini moderne stvaralačke umjetnosti je da je za nijansu manje vulgarna od zbilje” (2009: 103). Također, moralnim i etičkim pravilima nema mjesta u umjetnosti:

Nema moralnih ili nemoralnih knjiga. Knjige su napisane dobro ili loše. To je sve. [...] Umjetnik nema nikakvih etičkih naklonosti. Etička naklonost u umjetniku znači neoprostiv manirizam. (2008: 7)

Naizgled paradoksalno stajalište da život puno više oponaša umjetnost nego što umjetnost oponaša život, Wilde objašnjava samim oponašateljskim instinktom života i njegovim ciljem da se izražava. Život se želi izraziti, a umjetnost mu nudi neke lijepe forme uz pomoć kojih on može ostvariti tu energiju.

Što za Wildea predstavlja forma eseja, pisac objašnjava na kraju eseja „Istina maski”, u kojem tvrdi da esej jednostavno izlaže određeno umjetničko stajalište, a autor smatra da u estetskoj kritici sve počiva u stavu. Za Wildea u umjetnosti nema univerzalne istine, smatra da je u umjetnosti istina „ono čemu je protuslovlje također istina” (2009: 186). Kao potvrdu svoga stajališta daje primjer Platonove teorije ideja i Hegelov sustav suprotnosti – ove pojmove možemo razumjeti jedino preko kritike umjetnosti, jer, kako tvrdi, istine metafizike zapravo su istine maski.

Iako je počela stvarati otprilike u vrijeme smrti Oscara Wildea, Virginia Woolf dijelila je njegova stajališta u pogledu stvaralaštva svojih suvremenika te svrhe umjetnosti općenito. Budući da je Woolf dobar dio svoga života i stvaralaštva posvetila položaju i kritici žene u društvu, njezin glavni književni interes je fokusiran na tu sferu. Woolf još u *Vlastitoj sobi* iznosi stavove da Engleskom vlada patrijarhat, a budući da je cijeli esej pisan lepršavim, zabavnim stilom, njene ideje ne djeluju radikalno:

I najprolazniji posjetilac na ovom planetu, pomislih, da samo baci pogled na te novine, smjesta bi uvidio, čak i iz ovako površnih svjedočanstava, da je Engleska pod vladavinom patrijarhata. (2003: 37)

Možda najžešću kritiku društva Woolf izražava u eseju *Tri gvineje*. Woolf naglašava ideju „da su javni i privatni svijet neraskidivo povezani; da su tiranija i podložnost jednoga tiranija i podložnost drugoga” (2004: 205). Zalaže se za pravednost, jednakost i slobodu za sve. Vjerojatno najradikalnija ideja u *Tri gvineje* je usporedba britanskog patrijarhalnog društva s fašističkim uređenjem; u Britaniji žena je žrtva, stavljena u podjednako neravnopravan položaj kao i u zemljama s fašističkim i nacističkim uređenjem. Da bi se uspješno borili s fašizmom, treba ga prvenstveno iskorijeniti kod kuće, pa tek onda u inozemstvu, poručuje Woolf, potpuno svjesna svoje radikalnosti i isključivosti (ibid.). U ovoj raspravi Virginia Woolf iznijela je oštre stavove i kritike postojećeg stanja u Engleskoj, ne štedeći niti jedan segment društva: crkva, politika, pravosuđe, obrazovanje, kultura, mediji, vojska i državna uprava, svi su oni nespremni za borbu protiv fašizma koji je pred vratima. Na *Tri gvineje* ne bi trebalo gledati kao na politički manifest – bez obzira na žestoke kritike svih društvenih sfera, ovaj tekst, koji ukazuje na malignu bolest društva i države u praskozorje drugog svjetskog rata, ipak funkcionira kao utopijska meditacija, jer se činjenice, statistički podaci i citati stalno gube u vizionarskoj kontemplaciji kakav bi život mogao biti i kakvo bi društvo bilo kada ne bi bilo egoizma, kada bi svaki pojedinac zadržavao svoj jedinstveni identitet, a istovremeno tvorio nedjeljivu cjelinu sa zajednicom (Lee 1999: 419). Utopija izgleda kao slamka spasa za koju su se držali i Wilde i Woolf, unaprijed znajući da su njihove želje puke iluzije.

Društvenu kritiku koju je iskazala u ova dva eseja Woolf je na suptilan način iznijela i u fantastičnom romanu *Orlando*. U *Orlandu* nalazimo puno primjera ismijavanja političkih, društvenih, kulturnih i moralnih normi društva i to kroz više od tri stoljeća. Pripovjedač u duhovitom stilu opisuje pojave, događaje i likove ismijavajući britanske vladare, pjesnike, ljude od autoriteta, diplomatske krugove, a vrhunac satire u tretiranju žene u društvu javlja se pri

kraju romana: nakon što je Orlando promijenio spol i postao žena, za to ima i pismeni dokaz, sudsko rješenje u kojem službeno piše da je žena.

Što se tiče umjetnosti i umjetničkog stvaralaštva, Woolf je u svoja dva eseja „Gospodin Bennett i gospođa Brown” i „Moderna proza”, napala suvremenike kojima predbacuje puko opisivanje činjenica i zapostavljanje umjetničke strane književnosti te zagovara potpuno drugačiju stvarnost od one koja nam se u životu nudi, odnosno otkrivanje *trenutaka bivanja*, koji predstavljaju istinski život. Za Virginiju Woolf, imaginarni lik gospođe Brown predstavlja ljudsku prirodu, ona je vječna i ne putuje od jedne stanice do druge, nego iz jednog razdoblja engleske književnosti u drugo. Od novih se pisaca zahtijeva da pronađu svoj vlastiti izričaj i način pristupa čitatelju. Gospođa Brown će uvijek biti tu, starija dama neograničenih mogućnosti i nebrojenih varijacija. Može se pojaviti na bilo kojem mjestu, izgledati bilo kako i raditi bilo što, a sve što ona vidi, kaže ili uradi, sve je očaravajuće, jer je ona personifikacija samoga život. Istovremeno, ne treba inzistirati na potpunom prikazu lika gospođe Brown. Dapače, treba tolerirati fragmentarnost, neobičnost, isprekidanost i neuspjeh. Woolf optimistično gleda na razvoj engleskog romana, jer esej završava predskazanjem kojim ona proriče početak novog razdoblja engleske književnosti, ali pod uvjetom da se nikad ne zaboravi gospođu Brown.⁴

U eseju „Moderna proza” Woolf je nahvalila ruske pisce koji su za razliku od engleskih materijalista, duhovni, jer su u stanju prikazati život ili duh, istinu ili realnost, umjesto da se fokusiraju na fizičke i povijesne detalje oko svojih priča i likova. Ruski pisci odriču se opisa života ljudi na način na koji su oni ugrađeni u određeno socijalno okruženje, više ih zaokupljaju filozofska pitanja značenja smisla života, duhovnog života, ljudskog u čovjeku. Woolf traži sagledavanje umjetnosti na potpuno novi način, a istovremeno traži i novu izričajnu formu, koja je okrenuta unutarnjem svijetu lika, mislima, sjećanjima, kontemplaciji, svemu onome što predstavlja *trenutke bivanja*.

Wilde je smatrao da je medij riječi najbolji i najpotpuniji od svih medija, a oboje spisatelja zagovaralo je napredak u stilskom smislu, razvijali su se od konkretnog, opipljivog prema apstraktnijem i subjektivnijem.

---

⁴ Isti zahtjev postavio je i Oscar Wilde tridesetak godina ranije u eseju „Ocvat laganja”. Nakon što pojasni da je Daudet u nekom svom djelu opisivao stvarne likove, preuzete izravno iz života, Wilde piše: „Čini nam se odjednom da su izgubili svu životnost, sve one malobrojne vrednote što su ih ikad imali. Jedinu stvarnu ljude su oni koji nikad nisu postojali, a ako je romanopisac dovoljno prizeman da svoje likove crpi iz života, trebao bi se bar pretvarati da su tvorevine, a ne hvastati se njima kao kopijama.” (2009: 17).

4. Uloga kritičara i čitatelja u umjetničkom procesu

Wilde i Woolf su se u životu bavili i književnom kritikom i smatrali su je jednako vrijednom kao što je i umjetnikovo djelo. Dok Wilde piše o kritičaru koji stoji uz bok umjetniku, Woolf naglašava važnosti čitatelja koji se nalazi u ulozi kritičara, gdje on svojom maštom i kreativnošću zapravo stvara novo umjetničko djelo.

U svom Predgovoru romana *Slika Doriana Graya*, Oscar Wilde ustvrđuje: „Kritičar je čovjek kojemu uspijeva dojam lijepoga izraziti u nekom drugom obliku ili oblikovati pomoću neke nove materije” (2008: 7). Za Wildea, kritičar je osoba koja ne donosi samo sudove ili ocjene, već netko tko svoje ideje pretvara u nove oblike umjetnosti. Kritičari vladaju prerađivanjem i manipulacijom svojom publikom; oni su ljudski kameleoni. U eseju „Kritičar kao umjetnik” Wilde objašnjava važnost kritičkog elementa u svakom stvaralačkom radu, pa tako i u umjetnosti. Smatra da je teže o nečemu govoriti, nego to činiti (2009: 96). Tvrdi, kritika je stvaralačkija od samoga stvaranja, pa daje za primjer kako veliki umjetnici, od Homera i Eshila do Shakespearea i Keatsa, nisu uzimali tematiku iz života, nego iz mitova, legendi i drevnih priča. Tako i kritičar ima ispred sebe pročišćenu građu koju onda uz osobni dojam prerađuje na umjetnički način. Umjetničko djelo služi samo kao sugestija za novo, vlastito djelo. Wilde naglašava važnost kritike:

Ona tretira umjetničko djelo samo kao polazište za novo stvaranje. Ne ograničuje se – pretpostavimo bar na trenutak da je tako – na to da otkrije stvarnu umjetnikovu nakanu i da je prihvati kao konačnu. A u tome ima pravo, jer značenje svake lijepe stvorene stvari u najmanju je ruku isto toliko u duši onoga tko je gleda, koliko je bilo u duši onoga tko ju je stvorio. Bolje je zapravo reći da je promatrač taj koji lijepoj stvari daje mnoštvo značenja, čini je čudesnom u našim očima [...] (2009: 105).

U svom eseju „Kako bi trebalo čitati knjigu?” Virginia Woolf govori o odnosu pisac-čitatelj, pa tvrdi, da bi čitatelj naučio čitati, morao bi se okušati u pisanju, jer će samo na taj način aktivno prodrijeti u tajne procesa čitanja:

Možda najbrži način da shvatimo osnovne dijelove od kojih se sastoje romanopisčevi postupci nije da čitamo, nego da pišemo; u tome da izvedemo vlastiti pokus s opasnostima i teškoćama riječi. (2005: 187)

Woolf tvrdi da je čitanje romana teška i složena vještina, čitatelj treba imati sposobnost opažanja i zamišljanja da bi mogao iskoristiti građu koju mu pisac daje. Ona jasno potvrđuje Wildeove stavove:

[...] knjige možemo čitati s drugim ciljem, ne da bismo rasvijetlili književno djelo, ne da bismo upoznali slavne ljude, nego da bismo obnovili i potaknuli vlastite kreativne moći na rad (2005: 170–171).

Uzajamni odnos spisatelj – čitatelj trebao bi pridonijeti cilju, a to je da knjige postanu snažnije, bogatije i raznovrsnije. U eseju „Obični čitatelj” (naslov preuzet od Samuela Johnsona iz njegovog teksta *Život Graya* u kojem spominje običnog čitatelja, neokaljanog književnim predrasudama, koji posjeduje zdravu moć rasuđivanja i koji na kraju donosi procjenu i priznanje svake umjetničke vrijednosti), Woolf čitateljskim osobinama nadodaje i određenu naivnost i neiskustvo te samo zadovoljstvo koje čitanje izaziva, a koje čitatelju daje posebne kvalitete. Obični čitatelj razlikuje se od kritičara i učenog čovjeka jer je slabije naobrazbe i skromnijih sposobnosti, a svrha njegova čitanja je vlastito zadovoljstvo, a ne stjecanje znanja ili ispravljanje tuđih mišljenja. Svoje manjkavosti čitatelj kompenzira na način da se povodi za nagonom koji ga vodi da sam iz književnog teksta oblikuje svojevrsnu cjelinu. On ne čita da bi stekao znanje ili ispravljao tuđa mišljenja, nego čitanjem stvara nešto što će njemu osobno pružiti prolazno zadovoljstvo i pobuditi osjećaje, smijeh, potaknuti ga na razmišljanje (2005: 5–6).

Prema shvaćanjima Wildea i Woolf čitanje, pisanje i književna kritika predstavljaju djelatnosti za koje je neophodna mašta i vlastiti umjetnički poriv, da bi se, uz pažljivo promišljanje forme, stvorilo nešto novo, originalno, umjetničko.

5. Potisnuti glasovi

Iako su se i Wilde i Woolf zalagali za umjetnost neopterećenu teretom realizma, njihov opus ne može se razmatrati izvan političkog i društvenog konteksta. Premda su bili pripadnici povlaštenog staleža, uspješni i cijenjeni za života, oboje ovih umjetnika u izvjesnoj mjeri u društvenom smislu ostaju na margini društva, a osjećaj nepripadanja ostavlja tragove u njihovim djelima. Potisnuti glasovi, ono što nije eksplicite rečeno i što ostaje između redaka, stvara osjećaj inferiornosti i sputanosti, drugotnosti. Wildeovo seksualno „zastranjivanje” izazivalo je moralna pravila viktorijanskog društva, a seksualna kolebanja osjećaju se i kod Virginije Woolf, uz dodatni osjećaj marginaliziranosti kao žene. Androgina vizija, koju je Wilde na izvjestan način živio daleko prije nego što je postao predmetom međunarodnog skandala, Woolf je opisala tridesetak godina kasnije kao ideal ljudskog postojanja. Androgini um u sebi sadržava sve najbolje odlike muškoga i ženskoga uma.

S druge strane, Wildeov lik i portret Doriana Graya ukazuju na androginu ljepotu, koja je vječna. Sam roman, koji je izazvao brojne kontroverze svoga doba, bio je osuđivan kao eksplicitno heteroerotičan za svoje doba, dok je istovremeno odnos između Basila, Doriana i lorda Henryja smatran nepriličnim, odnosno homoerotskim. Za Wildea ideal umjetnosti i pojam vječne ljepote je androgin, jer idealna ljepota uzima najbolje od oba spola.

Woolf se, s druge strane, također igra varljivim identitetima, ona u eseju *Vlastita soba* iznenada uvodi rečenicu: „Chloe je voljela Oliviju, radile su zajedno u laboratoriju...” (2003: 84). Pripovjedačica predmnijeva da će Mary Carmichael, pod uvjetom da se zna izraziti i ima ostale materijalne uvjete za pisanje, u budućnosti „upaliti baklju u velikoj dvorani u koju još nitko nikada nije stupio” (2003: 85). Morat će uhvatiti pokrete i neizrečene ili poluizrečene riječi koje se oblikuju „kad su žene same, neosvijetljene hirovitim i obojenim svjetlom drugoga spola” (2003: 86).

Osim seksualnih kolebanja i dvosmislenih odnosa sa suvremenicama, Woolf je imala otegotnu okolnost što je bila žena intelektualka, pa se još teže uklapala u patrijarhalno viktorijansko društvo. *Vlastita soba* smatra se manifestom feminizma, jer odražava sve probleme s kojima se žena suočavala stoljećima, od Aphre Behn do današnjega dana. Woolf je bila svjesna položaja žene u tadašnjem društvu: nemogućnosti obrazovanja, zapošljavanja, nasljeđivanja vlastite obiteljske imovine, nedostatka iskustva, uskraćivanja prava glasa, obespravljenosti u svakom pogledu, a imaginarni lik Judith Shakespeare i njezina tužna sudbina odražavaju svu tragediju nesuđene umjetnice. Kao ogroman problem u borbi za ravnopravnost, Woolf ističe nedostatak ženske tradicije: žene misle kroz svoje majke, jer im je uskraćena mogućnost stjecanja iskustva iz vanjske sfere. Neravnopravnosti se na kraj može stati samo na način da žena dobije svoj prostor, vlastiti novac i slobodu u psihološkom smislu, da bi se tek tada mogla neometano baviti književnim radom.

Feminističke ideje koje je izrazila u eseju *Vlastita soba*, Woolf je na poetski, sarkastični i lepršavi način iskazala u romanu *Orlando*. Lik Orlando doživljava transformaciju spola, od muškarca postaje žena i tek nakon toga afirmira se kao uspješna pjesnikinja, što Orlando, kao muškarcu, nikako nije polazilo za rukom. Orlando je otjelovljenje ideje o androginom umu, on/a je androgino biće koje sublimira obilježja oba spola.

Osim što su na satiričan i subverzivni način kritizirali društvo i zazivali promjene, oboje umjetnika, Wilde i Woolf, zahtijevalo je odmak od tradicionalnog pisanja, naglašavalo važnost individualizma i posebnog stilskog izraza, okretanje od vanjskog i vidljivog prema unutarnjem i subjektivnom. Za njih je umjetnik biće koje svoje ideje pretvara u nove oblike umjetnosti,

probija kulturne granice unutar društva, stvarajući novi, intimni i individualni izraz. Woolf čak zagovara i žensku rečenicu, odnosno poseban stil pisanja koji odgovara ženama, s obzirom na njihove otežane uvjete u stvaralačkom radu.

6. Zaključak

Iako naizgled, Wilde i Woolf niti u životu, niti u književnom stvaralaštvu, nisu imali zajedničkih dodirnih točaka, analiza njihove esejistike u kojoj jasno izlažu svoje viđenje umjetnosti i kritiku tradicionalnog pristupa književnosti svojih suvremenika u kojoj je realizam služio kao zrcalo društvene stvarnosti, ukazuje na brojne sličnosti u shvaćanjima umjetnosti. Satira, koja je kod Wildea izraženija, služi kao sredstvo kritike tradicionalnog patrijarhalnog društva, kojim oboje autora ukazuju na društvene probleme, a kod Woolf i probleme rodne nejednakosti. Oboje autora imaju utopističke ideje o idealnom društvu, no istovremeno su svjesni da su one nerealne i neostvarive. Svojestveno im je nemiješanje politike i morala u književnost, to su posebne sfere koje nemaju ništa zajedničko i nedopustivo je književnost koristiti u takve svrhe.

Wildeov esteticizam i dekadencija predstavljaju stepenicu prema novom pristupu i shvaćanju umjetnosti, što će pridonijeti razvoju potpuno novoga umjetničkog pravca, modernizma. Njegova ideja o umjetnosti koja je sama sebi svrhom utjecala je na estetiku tadašnjega doba, baš kao što su modernistički stavovi Virginije Woolf izrečeni u eseju *Vlastita soba*, koji su zahtijevali raskid s realističnim stilom pisanja, kao i tradicionalnim shvaćanjem rodnih uloga, utjecali na umjetničku klimu početkom dvadesetog stoljeća. Wildeova tvrdnja da život imitira umjetnost daleko više nego li umjetnost imitira život implicira da umjetnik koristi svoje osobno iskustvo u stvaranju umjetnosti i preoblikuje ga, potvrđujući da u svakoj umjetnosti postoji dio života umjetnika koji ju je stvorio (2009: 29). Umjetnik je taj koji daje život ljepoti. Wilde i Woolf protive se imitaciji, umjetnost zahtijeva originalnost i strast, a svaki umjetnik traži vlastiti izričajni oblik, svojstven njemu samome. Wilde ne vjeruje u čvrstu žanrovsku podjelu, smatra da književnost nastoji stvarati nove žanrove. Sukladno tome, Woolf je bila zagovornica eksperimentalnih metoda u književnosti, traženja novoga i originalnoga izričaja, čak je i pokušala, doduše, neuspješno, napisati „roman-esej”.

Oboje autora značajno je doprinijelo modernističkom pravcu u umjetnosti, novom shvaćanju stvarnosti, autonomiji u umjetničkom procesu i

individualizmu. Istovremeno, iz njihovih djela izvire unutarnje iskustvo ljudi utišanih glasova i marginaliziranih u društvu koje im je uskraćivalo biti ono što zapravo jesu.

Literatura

- Adorno, Theodor W. „Esej o eseju”. *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*. Prevela Nadežda Čačinović-Puhovski Zagreb: Biblioteka Suvremena misao, Školska knjiga Zagreb, 1985.
- Čale Feldman, Lada. Pogovor „Riječi, kulture, životi” u: Virginia Woolf, *Gospodin Bennett i gospođa Brown*. Izabrala i priredila Lada Čale Feldman. 253–263. Preveli Marina Leustek i Lovro Škopljanac. Zagreb: Centar za ženske studije-Zagreb, 2010.
- Čale Feldman, Lada. Pogovor „Kritičke inverzije Oscara Wildea” u: Oscar Wilde, *Intencije*. 187–195. Preveo Damjan Lalović. Zagreb: Disput. Biblioteka književna smotra, 2009.
- Čale Feldman, Lada. Pogovor „Voljeti čitati” u: Virginia Woolf, *Obična čitateljica*. 203–221. Prevela Marina Leustek. Zagreb: Centar za ženske studije – Zagreb: Zagreb, 2005.
- Ellmann, Richard. *Oscar Wilde*. London: Penguin, 1987.
- Epštejn, Mihail. „Na raskršću slike i pojma” (Esejizam u kulturi novoga doba). R.E.Č. Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja. 60–72. Prevela Radmila Mečanin, br. 18. februar 1996.
- Heilbrun, Carolyn G. *Toward a Recognition of Androgyny*. New York: W.W. Norton and Company, 1993.
- Lee, Hermione. *Virginia Woolf*. New York: Vintage Books, 1999.
- Lopate, Phillip. *The Art of the Personal Essay. An Anthology from the Classical Era to the Present*. New York: An Anchor Book. 1994.
- Lukač, Georg. *Duša i oblici*. Prevela Vera Stojić. Beograd: Nolit, Beograd, 1973.
- Montenj, Mišel de, *Ogledi*. Preveo Midhat Šamić. Sarajevo: „Veselin Masleša”, 1964.
- Shuter, William F. *Rereading Walter Pater*. Cambridge: Cambridge Studies in Nineteenth-Century Literature and Culture, 1997.
- Wilde, Oscar. *Intencije*. Preveo Damjan Lalović, predgovor Lada Čale Feldman. Zagreb: Disput. Biblioteka književna smotra, 2009.
- Wilde, Oscar. *Slika Dorijana Graya*. Preveo Zlatko Gorjan. Zagreb: Europapress holding, 2008.

- Wilde, Oscar. *Socijalizam i ljudska duša; De profundis*. Preveo Zlatko Crnković. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987.
- Woolf, Virginia. *Gospodin Bennett i gospođa Brown*. Izabrala i priredila Lada Čale Feldman. Preveli Marina Leustek i Lovro Škopljanac. Zagreb: Centar za ženske studije-Zagreb, 2010.
- Woolf, Virginia. "The Modern Essay". *Selected Essays*. Edited by David Bradshaw. New York: Oxford University Press, 2008.
- Woolf, Virginia. *Obična čitateljica*. Izbor i pogovor Lada Čale Feldman. Prevela Marina Leustek. Zagreb: Centar za ženske studije – Zagreb, 2005.
- Woolf, Virginia. *Tri gvineje*. Prevela Marijana Leustek. Zagreb: Centar za ženske studije Zagreb, 2004.
- Woolf, Virginia. *Vlastita soba*. Urednica Biblioteke Virginije Woolf Iva Grgić. Prevela Iva Grgić. Zagreb: Centar za ženske studije-Zagreb, 2003.

Nina Sirković

University of Split

Faculty of Electrical Engineering, Mechanical Engineering
and Naval Architecture

Split, Croatia

Nina.Sirkovic@fesb.hr

Original Scientific Article

Out of the Frame: The Essay Writing of Oscar Wilde and Virginia Woolf

The paper examines selected essays by Oscar Wilde and Virginia Woolf within the social, cultural and artistic context at the turn of the century. The essay, which implies a note of subversion, proves to be the ideal form for these two writers, who have a chameleonic ability to disguise, deceive and seduce the reader. Although apparently Wilde and Woolf had no common points of contact either in life or in literary creation, the analysis of their essays in which they clearly present their view of art and the criticism of the traditional approach to the literature of their contemporaries, in which realism served as a mirror of social reality, points to numerous similarities in understandings of art. Firstly, the influences of Walter Pater and Shakespeare on both authors are analysed, and then the viewpoints regarding the perception of art

are compared. Both authors despise the photographic approach to literature, the superficial realism that relies on descriptions, and demand a turn to inner experience, contemplation and memories, looking for a new stylistic expression as well. Satire, which is more pronounced in Wilde, but also present in Woolf, serves as a means of criticizing the traditional patriarchal society, with which both authors point to social problems, and, additionally, in Woolf, to the problems of gender inequality. Both authors have utopian ideas about an ideal society, but at the same time they are aware that they are unrealistic and unachievable. Wilde and Woolf demand the non-interference of politics and morality in literature, they claim it is inappropriate to use literature for political or any similar purposes.

Wilde's aestheticism and decadence represent a step towards a new approach and understanding of art, which will contribute to the development of modernism. His idea of art for art's sake influenced the aesthetics of the time, just as the modernist views of Virginia Woolf expressed in her essay *A Room of One's Own* influenced the artistic climate at the beginning of the twentieth century. She demanded a break with the realistic style of writing, as well as with the traditional understanding of gender roles. Wilde's claim that life imitates art far more than art imitates life implies that the artist uses his personal experience in creating art and reshaping it, affirming that in every art there is a part of the life of the artist who created it. It is the artist who gives life to beauty. Wilde and Woolf oppose imitation, art requires originality and passion, and each artist seeks his own expressive form, unique and individual. Wilde does not believe in a firm division of genres, but that literature tends to create new genres. Accordingly, Woolf was an advocate of experimental methods in literature, the search for new and original expression, she even tried, albeit unsuccessfully, to write a "novel-essay". Wilde and Woolf also show similarities regarding the reversed role of reader/critic and writer in the literary process of creation, where the emphasis is placed on the artistic aspect of criticism, that is, reading in order to create new, richer and more diverse works of art. Both authors significantly contributed to the modernist movement, a new understanding of reality, autonomy in the artistic process and individualism. At the same time, their works express the inner experience of people with silenced voices and marginalized in a society that denied them being who they felt they really were. Their suppressed voices of marginalization and otherness had to remain hidden due to strict traditional social norms of the Victorian era.

Keywords: essay writing, aestheticism, literary criticism, subversion, modernism.

Primljeno: 27.08.2024.

Odobreno: 27.09. 2024.

Identitet à la Wilde

Ovaj rad razmatra dramu Oscara Wildea *Važno je zvati se Ernest* u kontekstu izgradnje društvenog i privatnog, osobnog identiteta pojedinca. Kroz komparativnu analizu dramskih odnosa, čija je temeljna odrednica ambivalentnost i dinamika obilježja „muškog“ i „ženskog“ aspekta društvenog i osobnog identiteta, u radu se teži se uspostaviti odnos prema suvremenom društvu, zapadnoj kulturi te idejama identiteta, seksualnosti, roda i umjetnosti. U radu se o drami raspravlja primarno u kontekstu razvoja individualnog društvenog i osobnog identiteta. Analiza se prvenstveno fokusira na pojam forme, kako u kontekstu umjetničkog izražavanja, tako i u kontekstu izražavanja osobnog identiteta (tj. istine), kao i na formalne odnose prema ideji užitka. Analiza polazi od zapažanja o iznenađujućoj aktualnosti Ernestovih tema u suvremenom društvenom kontekstu (pitanja roda, jezika, seksualnosti, represije, odnosa lijepog, ugodnog i korisnog, itd.). Teorijsku i metodološku potporu rad nalazi u istaknutoj filozofskoj i feminističkoj kritičkoj misli 20. i 21. stoljeća, koja je značajno utjecala na promišljanje zapadnog društva i pojedinca u njemu. Dramska analiza raspliće se u šest točaka, počevši od razmatranja jezika kao umjetničkog i društvenog sredstva izražavanja. Nastavlja se promišljajući o značaju forme, ali i njezinim opresivnim kvalitetama, te potencijalno represivnom i složenom odnosu između pojmova forme i užitka, odnosa koji je u Wildeovoj drami izražen kroz simboliku hrane. U završnom se dijelu analitički razmatra ambivalentna, odnosno polivalentna dramska konstelacija koja dovodi do individualnog stvaranja jedinstvenog, fluidnog identiteta („Ernesta“), u kojem se formalno i ugodno istinski, sasvim ozbiljno, a ne trivijalno, isprepliću.

Ključne riječi: Oscar Wilde, identitet, seksualnost, drama, Ernest.

1. Uvod

Posljednje – a prema mnogima i najveće – dramsko ostvarenje Oscara Wildea (1854–1900), *The Importance of Being Earnest* (*Važno je zvati se Ernest* 1895) je, da se poslužimo riječima Williama Eatona, drama „stravične veličine“ (Eaton 2014: 225), čiji „unutarnji sjaj“ (Eaton 2014: 224) izvire

između redaka, savršena forma u kojoj ono nenapisano pojačava ono napisano, pružajući uvide u „nastojanje da se postane individuum od krvi i mesa” (Eaton 2014: 223). Originalni glagol „biti” referira se na posjedovanje imena Ernest, ali i na stanje u kojem se nešto nalazi, spajajući tako pretpostavljeni „unutarnji” i „vanjski” aspekt u neodvojivu cjelinu. Nadalje, važnost *bivanja* Ernestom važnost je i da se bude iskren (engl. *earnest* = iskren; strog, ozbiljan), odnosno nepatvoren – ono što Wildeova drama svojom cjelokupnom dinamikom pokazuje. Ovaj rad razmatra *Ernesta* u kontekstu izgradnje društvenog i privatnog identiteta pojedinca. Kroz komparativnu analizu dramskih odnosa, čija je temeljna odrednica ambivalentnost i dinamika obilježja „muškog” i „ženskog”, teži se uspostaviti odnos prema suvremenom društvu, zapadnoj kulturi te idejama identiteta, seksualnosti, roda i umjetnosti. Analiza drame prvenstveno se fokusira na pojam forme kao umjetničkog, ali i osobnog identiteta (tj. istine) i njezina odnosa prema pojmu ugone, a zasniva se na opažanjima o aktualnosti ernestovske tematike u suvremenom društvenom kontekstu. Teorijsko-metodološki oslonac pritom nalazi u istaknutoj filozofskoj i feminističkoj kritičkoj misli 20. i 21. stoljeća koja je značajno utjecala na poimanje zapadnjačkog društva i pojedinca u njemu. Iako ih se nipošto ne bi moglo strpati u isti koš, to su ponajprije Susan Sontag i Judith Butler, čija zasebna opažanja o značenju i utjecaju lijepog, ženskog, rodno određenog i moralnog čine (i geografski) širu sliku ove analize koja razmatra dinamiku odnosa forme, ugone i identiteta. Uži fokus na pojam identiteta zasebno pružaju dvije svestrane frankofone filozofske figure: lingvistički i psihoanalitički potkovaná kulturna teoretičarka Luce Irigaray i povjesničar ideja Michel Foucault, čiji uvidi u povezanost jezika, roda, spola, seksualnosti i društvenih praksi obogaćuju analizu drame na intimnijoj razini. U širem smislu, analitički pristup drami ne obuhvaća samo svijest o njezinoj aktualnosti u suvremenom kontekstu, već i o kontekstu u kojem je nastala (Sweet), kao i u odnosu prema dramskom žanru i aktualnim komentarima na Wildeov lik i djelo (Bristow, Breuer, Craft, Eaton). Analiza drame razvija se u šest točaka. Počinje od jezične forme kao umjetničkog i kao društvenog izražajnog sredstva, a nastavlja razmatranjem o značaju formi, opresivnosti formi te potencijalno represivnom i kompleksnom odnosu formalnog prema ugodnom, što je u Wildeovoj drami izraženo kroz motiv hrane. Zatim prelazi na ambivalentnu, odnosno, polivalentnu konstelaciju dramskih odnosa koji vode individualnoj kreaciji jedinstvenog, fluidnog identiteta („Ernesta”), u kojem se formalno istinski prožima s ugodnim.

2. Igrati s divnom ekspresijom

„Ne igram točno – to može svatko – ali igram s divnom ekspresijom”¹ jedna je od prvih rečenica u *Ernestu*, teza koja se kontinuirano i argumentirano dokazuje u svakom segmentu Wildeove drame. Dovitljiva stilska lakoća Wildeu je svojstveni *feel-good* faktor. Suočeni s Wildeovim djelom, kao da nemamo izbora nego da nas obuzme lijepo. Prema Susan Sontag, ta je „mogućnost da nas obuzme lijepo” (Sontag 2013: 31), za razliku od „često krhke i prolazne” ljepote, „zadivljujuće čvrsta i preživljava usred najtežih poremećaja” pa tako nadilazi čak i krajnji, užasni životni poremećaj, a to je prekid života (smrt). Posebno kod Wildea, mogućnost da nas obuzme lijepo nadilazi i tvrdokornu povezanost pojma ljepote s pojmovima varljivosti, ispraznosti, površnosti i nepromišljenosti koji su u (zapadnjačkoj) društvenoj podsvijesti kroz određivanje žena „ljepšim” spolom stoljećima kultivirani kao obilježja tipično „ženskog”, degradirajući tako i „žensko” i „lijepo” na nešto frivolno, nepouzđano, hirovito, bez dubljeg smisla – odnosno, bez autonomije, polivalentnosti i zaokruženosti vlastitog identiteta. Nadalje, suvremena globalna društveno-politička klima naglašeno je konzervativna, čineći problematiku konstrukcije identiteta kojom se bavi Wilde neobično aktualnom. S jedne strane rastu sklonosti prema opasnom pojednostavljivanju pojmova, destruktivnoj polarizaciji i autoritarnom nametanju definicije moralnog, a s druge ekspanzionalno rastu sklonosti da se demonizira svaki oblik fluidnosti, nedovršenosti i polemičnosti koja podrazumijeva supostojanje različitih mišljenja, težnji, afiniteta i vrijednosti. Suvremene egzistencijalne bojazni kanaliziraju se i mobiliziraju u režimsku, vjersko-političku opsesiju pojmom „roda” kao neprijateljske utvare koja time postaje izvor svih zamislivih zala, i tako se, da parafraziramo *Who’s Afraid of Gender?* Judith Butler (2024) dvije muhe ubijaju jednim, zastrašujuće preciznim udarcem. Pažnja javnosti i pojedinaca kolektivno se odvrća od gorućih i opipljivih problema². Istovremeno, pod okriljem retorike „zaštite” (djece, obitelji, morala, nacionalnih vrijednosti), široko se priprema teren za „opravdanu” diskriminaciju slabijih i povratak u opresivn(ij)u neravnopravnost koja se neće dovoditi u pitanje. U takvoj društveno-političkoj klimi, koja u praksi sve manje ostavlja mjesta kritičkom preispitivanju realnosti, govoriti u paradoksima kako bi se o književnosti istinito govorilo (usp. Sontag 2013: 150–152) i napuštati dihotomije istinitog i lažnog iz uvjerenja da je ljudski

¹ “I don’t play accurately – anyone can play accurately – but I play with wonderful expression.” (Wilde 1997: 667) Glagol *to play* u ovoj rečenici prvenstveno znači „igrati (se)”.

² Poput naglih klimatskih promjena, devastacije, eksploatacije ljudi i resursa, neodrživog konzumerizma, rasizma, ekonomske nestabilnosti, rata, prisilnih migracija, nezaposlenosti i beskućništva (usp. Butler 2024: 10).

identitet istinski dinamična, polivalentna cjelina u kojoj se nema što prikrivati (usp. Breuer 1993: 233), doima se istovremeno i privilegiranom i uzaludnom zadaćom. Međutim, kako „pisac nije stroj za stvaranje mišljenja” (Sontag 2013: 152), već praktičar istine čija praksa nužno obuhvaća i etičku „lekciju o vrijednosti različitosti”, ta je ernestovska zadaća, ne da se igra točno, već s divnom ekspresijom – odnosno, ne da se ima mišljenje, nego da se govori istinu – ljudima prijeko potrebna.

3. Apsurdna važnost jezičnih formi

Komični elementi zabune i uparivanja odnosa rođaka i ljubavnika, pastoralnost opreke selo–grad (tj. priroda–društvo), farsičnost salonskog ambijenta, neizbježni hepiend i parodirani elementi melodrame (popularnog žanra koji je obilježio građanske senzibilitete i pomogao dublje ukorijeniti heteronormativne vrijednosti)³ te rafali britkih dosjetki pomoću kojih drama neprestano ismijava (post-)viktorijske pretenzije i karikira tvrdokorne konvencije kolonijalnog patrijarhata, strukturne su sastavnice u službi Wildeove esteticističke mantre: nije bitno *što* se kaže, već *kako*.⁴ Na taj način nešto uvijek ima potencijal biti i još nešto drugo. Upadljivim inzistiranjem na konverzacijskom stilu Wilde problematizira takozvanu „pristojnost” i društveno predodređenu „doličnost”. Budući da je konverzacija tip dijaloga koji se temelji na igri značenja (Mukaržovski 1981), tehnički precizna izmjena takvih replika iziskuje maksimum glumačke koncentracije. Konverzacijsko umijeće je umijeće da se sve virtuoznije upuštamo u značenjske preokrete, a konverzacija je društveno-kulturna vještina, govor koji je u stanju postati predmet samome sebi. Wilde je, dakako, majstor konverzacije. U *Ernestu* replike obuhvaćaju širok spektar: filozofske apstrakcije i općenite tvrdnje (koje nalikuju na floskule, iako to nužno nisu), konkretne društveno-kontekstualne i osobne reference (poput primjedbi na književnu praksu,

---

³ „Melodramska pozornica utjelovila je novi koncept unutarnjeg svijeta romantičarske psihologije i promjenu koja je uslijedila: novu percepciju vanjskog svijeta i prirodnih čuda, kao i egzotičnih doživljaja. Novom percepcijom upravljao je novi, antropocentrični moralni poredak osobnog senzibiliteta, nacionalizma, propisanih rodni uloga i obiteljskih vrijednosti” (Kennedy 2010: 383). Ne treba posebno isticati da su kod Wildea sve ove karakteristike šablonizirane do te mjere da ispadaju smiješno neprirodne. Dodatni signali za melodramu su pretjerano teatralne geste (poput dramatičnog bacanja u naručje) i živa slika (*tableau vivant*), uobičajena za završetke melodramatskih činova. To što je *Ernest* prvotno zamišljen kao drama od četiri čina ne znači da posljednja scena drame ne bi svejedno bila pretvorena u *tableau*.

⁴ Od važnosti za razvoj Wildeove poetike je kritičar umjetnosti i sveučilišni profesor Walter Pater (1839–1894), čije je promišljanje odnosa umjetnosti i života utjecalo na procvat esteticističkog pokreta koji umjetnost odvaja od društveno-političke funkcije, dajući primat lijepom kao takvom.

kritiku ili popularnu znanost) te logičko-semantički obrati koji sugeriraju da je istina „rijetko čista i nikada nije jednostavna” (Wilde 1997: 671). Teoretičar književnosti Joseph Bristow (1992) ističe artifičijelnost govora i neprirodnost likova (koji se zapravo uopće ne razlikuju po načinu interakcije) kao signal da je društveno ponašanje umjetna tvorevina, čija je stvarnost izgrađena na jezičnim manipulacijama i kojom više caruje stil nego sadržaj. Praksa je to društva u kojem se govorenjem jednog želi reći nešto drugo, kulture u kojoj je „indirektna“ komunikacija kroz svijest o izvještačenosti i ambivalentnosti vlastitog postupka dostigla vrhunac. Obrtanjem postuliranih vrijednosti svaka doličnost postaje i dvoličnost. Jednom kada postane osviješteni dio vizure, ambivalencije se teško otarasiti. Količina značenjskih zaokreta i brzina kojom se odvijaju, sredstvo su baš u službi ambivalencije, ili bolje rečeno, polivalencije, koju uvjetuje dvostrukost Wildeove meditacije o čovjeku i društvu, razvijajući se ne samo oko onoga što jest ili nije, nego i oko onoga što bi moglo biti, i što potencijalno *jest* negdje drugdje.

Osim na konverzacijsku praksu, Wilde se oslanja i na element „samorazumljivosti” društvenih praksi i našu naviknutost na društvene konstrukte. Mnoge se društvene pretpostavke uzimaju zdravo za gotovo. Međutim, da nismo inicirani u procese sklapanja braka i poetike udvaranja koje nameću jednu dinamiku odnosa među spolovima, a koje obavijaju i nas, sada već „treće” viktorejance, ne bismo doživjeli komičnom detaljno iskarikiranu situaciju u kojoj Lady Bracknell ženike procjenjuje kao farmer stoku kao ni osviješteno konvencionalnu interakciju između Jacka i Gwendolen. Lady Bracknell prvo ispituje o imovinskom stanju i političkom opredjeljenju, a zatim prelazi na „sitnice” kao što su rodbinsko stanje i društvene veze, za što se ipak ispostavlja da su važni faktori, jer je loša „upakiranost” (a ne konkretno socijalno neprihvatljiva, devijantna činjenica da se Jack rodio u „ormaru”) ono što po sudu Lady Bracknell sprečava Jacka da oženi Gwendolen. Komunikacija je naizgled samo konstrukcija. Osvrt na vremensku prognozu konvencionalan je uvod u druge teme, a za njim slijede isprazno svečane i cirkularne izjave: „Gospođice Fairfax, otkad sam Vas susreo, očarali ste me više nego što me očarala ijedna djevojka koju sam ikad susreo... otkad sam Vas susreo.” (Wilde 1997: 675). Na Jackov upit o prosidbi Gwendolen odgovara trezveno i poslovno:

„Smatram to izvrsnom prilikom. I da Vas poštedim bilo kakvog mogućeg razočaranja, smatram da je pošteno da Vam unaprijed sasvim iskreno kažem da sam u potpunosti odlučila pristati.“ (ibid: 676)

Nakon toga oni nastavljaju sa (stereo)tipičnim scenarijem prosidbe (on se spušta na koljeno s rečenicom „Gwendolen, hoćeš li se udati za mene?”

popraćenom izjavama vječne ljubavi i njezinim oduševljenim pristankom). Forme su, sugerira Wilde, apsurdno važne. Da nam podsvijest nije još uvijek uronjena u rodnu kategorizaciju društvenih uloga i da nismo nimalo indoktrinirani zapadnim idealima viteštva i romantične ljubavi, doktor Chasuble i gđica Prism, kao i rivalstvo između Gwendolen i Cecily, bili bi nam neshvatljivo zamorni. No, tada također ne bismo uočavali opresivne aspekte stvarnog svijeta s kojim se suočavamo, poput uvijek množive dvojnosti (ne samo seksualnog) identiteta, nesrazmjera rodni odredenja i društveno nametnutih uloga te čvrste kategorije ili stereotipne podjele koje sputavaju pojedinca i ne pronađu u prirodu onoga na što se odnose, već se od nje sustavno udaljuju.

4. Opresivnost jezičnih formi

Sudeći prema utjecajnim razmatranjima o zapadnoj kulturi i seksualnosti francuskog filozofa Michela Foucaulta, ernestovski su problemi naše kulturno nasljeđe. Prikazujući pripadnike engleskog visokog društva, trendsetere predvođene kraljevskom ikonom „imperijalne čistunke” Viktorije (1819–1901), prividno se odmičući od problema tzv. običnog čovjeka, Wilde indirektno i ugladeno propituje i takvo izvještačeno, nadasve opresivno društvo. Ističući sustave moći koji počivaju na (auto)cenzuri i represivnu praksu kao društvena obilježja koja su dosegla svoj vrhunac u devetnaestom stoljeću, Foucault promišlja njihov utjecaj na poimanje i izražavanje seksualnosti. Početak „represivne” ere Foucault poistovjećuje s pojavom društvenog sloja koji uživa kontrolu nad kapitalom, tj. buržoazije (Foucault 1979: 17). Kontrola rada i sredstava za proizvodnju nameću imperativne društvene iskoristivosti, koji su svoj ideološki vrhunac dosegli u Engleskoj devetnaestog stoljeća, obuhvaćajući tako i seksualnost, čije je „moralno” poimanje svedeno na utilitarističku reproduktivnu funkciju. S obzirom na viktorijsku nekompatibilnost seksualnog užitka i radnog imperativa, sve što nije vezano uz prokreativne aspekte seksualnosti ignorirano je, potisnuto i obavijeno gustim velom šutnje. U suvremenom globalnom političkom kontekstu kojim apokaliptički jašu desne i vjerske retorike, čini se, pomalo dramski, kao da taj stoljetni teret nikada nije imao veći potencijal da izvrši društveni pritisak nego ovdje i sada. No, ono što u kontekstu *Ernesta* valja naglasiti jest da glavnim problemom Foucault ne smatra afirmaciju ili negaciju same seksualnosti, nego *način* na koji se o njoj kontinuirano raspravlja. Paralelno s represivnom praksom, odnosno novim društvenim pravilima doličnosti koja zahtijevaju „pročišćavanje” vokabulara

i maksimalnu diskreciju, ako ne i šutnju, u devetnaestom stoljeću raste i broj diskursa koji se odnose na seksualnost – i to ne samo onih „ilegalnih” koji su se formirali kao izrugivanje novom kodu pristojnosti (npr. pornografija), nego upravo onih „legitimnih”, odnosno institucionaliziranih (medicina, pravo, ekonomija, psihijatrija, politika), koji seksualnost elaboriraju u službi moći (ibid: 31–34). Pod okriljem indirektnog jezika, o seksualnosti se govori zaobilazno, ali neprekidno. Seksualnost postaje nekom vrstom kolektivne opsesije koja iz mistične intime pojedinca prodire u raznolike domene javnog razmatranja. S političko-ekonomskim problemom porasta populacije, primijetio je Foucault, seksualnost ulazi u domenu države (zakona i policije), a zatim i u razmatranja individualne upotrebe seksualnosti, gdje raspodjela moći funkcionira po analogiji: država kontrolira seksualnost populacije, a obitelj seksualnost individue.

Filozofkinja i kritičarka kulture Luce Irigaray odlazi još korak dalje, pripisujući temelje višestoljetnog kulturnog poretka društvenoj neravnopravnosti žena i muškaraca, odnosno dominaciji kulture muškaraca koja podržava seksualnu ekonomiju i nameće društvu muške genealoške sustave (Irigaray 1999: 14). Za Irigaray je žena unutar kapitalističkog poretka svedena na status objekta, cirkularnog dobra koje se razmjenjuje među muškarcima na tržištu njihovih žudnji (Irigaray 1985: 177). Njezina mlađa suvremenica Sontag u eseju *The Double Standard of Aging* primjećuje da je žena „uže definirano” ljudsko biće (Sontag 2023: 19), koje je u patrijarhalnom svjetonazoru označeno kao biće manje vrijedno i sposobno od muškarca; ropsko biće, manje čovjek, biće o kojem i u kojem se od njezine najranije dobi kultivira fragmentirana percepcija sebe. Takvo fragmentirano biće nema vrijednost samo po sebi, nego vrijednost dobiva tek kada ostvaruje odnose između muškaraca koji ju razmjenjuju⁵, a društvo to podupire baveći se vrednovanjem isključivo muških potreba (Irigaray 1985: 172). Nijedan od viktorijansko-patrijarhalnih seksualnih aspekata žene (djevice, majka ili prostitutka) ne tretira ženu kao subjekt s pravom na autonomiju (neutilitarističke) ugone.⁶ Općenito je kritika od strane Irigaray, kao i kod Sontag, kritika upućena nametanju muškarca kao kriterijskog subjekta u svim sferama zapadnog društva, što rezultira

---

⁵ Žena kao znak ima vrijednost samo u relaciji prema nečemu, ona je podijeljena na svoje fizičko tijelo i na tijelo mimetičkih vrijednosti koje se odnosi na muškarca, a koje se društveno vrednuje. Razmjenska vrijednost dva znaka (dviju žena) predstavlja potrebu muških subjekata koji u razmjeni sudjeluju te Irigaray smatra da se zapravo radi o muško-muškom odnosu (Irigaray 1985: 180).

⁶ Seksualni identitet žene-objekta svodi se na (viktorijanskom društvu posebno primamljiva) tri aspekta: djevice, majka, prostitutka (Irigaray 1985: 168). Aspekt djevice je od čiste razmjenske (tj. funkcionalne) vrijednosti, a tek kada se „razdjeviči”, ona postaje privatno vlasništvo (tj. majka) koje više ne može cirkulirati u društvu. Prostitutke, naprotiv, funkcioniraju kao javno dobro, odnosno cirkulatorno privatno vlasništvo. Za ženu kao objekt „normalno” je da potisne vlastitu tjelesnost u korist razmjenske funkcije na koju se društvo oslanja (ibid: 191).

isključivanjem razlika, odnosno nameće određene modele identiteta. Te modele, pored sve brojnijih specijalističkih i stručnih opservacija prihvaćamo bez osobne procjene, dopuštajući dezintegraciju identiteta koji bismo trebali moći sami izgrađivati. Štoviše, opsesija seksualnošću kao aspektom identiteta i opsesija razgraničavanja takozvanog „muškog” od takozvanog „ženskog” kulturno su nasljeđe čije je glavno oruđe jezik. Društveni diskurs ne samo da se bavi seksualnošću, nego je i spolno određen: osim što jezikom dominira muški rod⁷, ženski je govor okarakteriziran kao kaotičan i nerazumljiv (Irigaray 1999: 22), a žena frivolno i površno biće (Sontag 2023: 38). Rod tako postaje predmetom društvene kategorizacije koja počiva na isključivoj binarnosti spolova. Jezična uvjetovanost definicija je i problem i rješenje kod izražavanja identiteta. Zanimljivo je uočiti ambivalentnu zakonitost prema kojoj cenzura postaje produktivni poticaj, čineći Foucaultov „trostruki edikt tabua, nepostojanja i šutnje” (Foucault 1979: 5) silno rječitim. Na sličnom principu (što je uočio i Eaton) funkcionira Wildeova „trivijalna komedija za ozbiljne ljude”, a najbolji primjer za to je motiv hrane.

5. Formalna represija ugone

Wildeov jedini „utilitarizam” jest ugađanje vlastitim željama, što se već u prvim replikama postulira „životnom znanošću” (Wilde 1997: 667). U *Ernestu* je stalno riječ o ugodi, u vidu koje se istovremeno problematizira represija tjelesnosti/seksualnosti, ali i dinamične dvojnosti identiteta. Iako često opresivni, zajednički su obroci civilizacijska konstanta. Motiv hrane, uveden odmah nakon utvrđivanja da je uživanje jedina životna „znanost“, jasan je signal za seksualne potrebe, ali i potrebe za kreiranjem vlastitog identiteta općenito, prisiljene na egzistenciju unutar društva koje ih uporno potiskuje. Kod Wildea se zato hrani pristupa ili nikako, ili ekscesno: Algy jede puno i „po običaju” (ibid: 668), Jack u naletima neizdrživosti, Cecily i Gwendolen se „siluju” hranom, a Lady Bracknell uopće ne jede. Napadni izljevi seksualnosti u svijetu represivnog ophođenja jedini su način da seksualnost tamo sretno opstane. Jack primjećuje da Algy neprestano jede, a on mu odgovara da je tako nešto u dobrom društvu – koje i za nas još uvijek podrazumijeva nešto moralno i zdravo – uobičajeno. Međutim, Algyjevo

---

⁷ Na to pažnju skreću i Sontag i Irigaray. Irigaray ističe da su muški ideali nametnuti i u jeziku, dominacijom muškog roda u jeziku koji se oslanja na rodove (u što ubraja i srednji rod koji je samo prividno neutralan) te pridavanjem muškog imena/oznake onome što vrijednosno nosi veću moć (svijetu/ženi/djeci/domovini, dobrima u užem smislu pa čak i Bogu). Na istu stvar se osvrće i Sontag, kao jedan od najočitijih semantičkih primjera uzimajući u engleskom imenicu *man* koja svoj smisao širi na pojam čovjeka općenito, dok *woman* nikada ne preuzima taj smisao.

inzistiranje na kvaliteti hrane i ekscesivan način na koji se ona konzumira sugerira još nekakvu ideju moralnog, kakva u službenoj verziji morala nije zastupljena. U *Ernestu* je svaki „muški” odnos s hranom ekstravagantne prirode. Jack kao manijak jede kruh s maslacem (ibid: 669), a Algy čim ih ugleda sustavno proždire sendviče⁸. Također, u „muškom” se pristupu (pristojno) otimaju tanjuri i vječito grabi naizgled više nego što je potrebno; npr. kod Algyja se popije osam boca šampanjca u jednoj večeri (ibid: 667). Hrana je direktno povezana s ljubavnim interesima: kruh s maslacem namijenjen je Gwendolen, a sendviči su za Algyjevu tetu Augustu (tj. Lady Bracknell), koja u stvari simbolizira Cecily (jer Jack isprva inzistira na tome da mu je Cecily tetka)⁹. Međutim, „ženski” način ophođenja s hranom je drugačiji: pasivno-agresivna Gwendolen ne otima tanjure, ali dopušta da joj Cecily nametne hranu koja ne samo da ju neće zadovoljiti, nego će ju i vidno uzrujati¹⁰. Činjenica da je prizor s hranom (koju smo već povezali sa seksualnošću) eskalacija verbalnog okršaja u kojem je jedini cilj međusobno se izvrijeđati, a za koji Gwendolen ustanovljava da je ne samo „moralna dužnost”, nego i „užitak” (ibid: 699), upućuje na to da se seksualnost iz ženske perspektive – perspektive koja je nadasve uvjetovana da bude auto-represivna – doživljava nasilnom i neugodnom u svojem upornom postojanju. Dok se njihovi muški ekvivalenti u tom smislu potiču, usmjeravajući jedan drugog na hranu koja bi im bolje prijala, Cecily i Gwendolen se međusobno sputavaju. Konačno, kao oličenje utilitaristički sanirane seksualnosti nastupa Lady Bracknell, koja načelno ignorira hranu, pridajući joj pažnju samo unutar konvencionalne društvene interakcije, gdje hrana nije cilj, nego sredstvo.¹¹ Algyjeve sugestije da obrocima ipak treba pristupati ozbiljno (ibid: 673), iz perspektive Lady Bracknell nisu nimalo moralne, unatoč tome što je hrana sastavni dio čovjekovog biološkog života, a zajedničko hranjenje jedno od temeljnih oblika socijalizacije. Kroz ambivalentan odnos prema hrani uviđamo da je pitanje seksualnosti kao sastavnog dijela postojanja ujedno i pitanje identiteta, koji zapravo nije ostvariv u samo jednom, fiksnom aspektu.

---

⁸ Kasnije na sličan način u drugom činu jede i pogačice (*muffins*), ostatke čajanke na kojoj su prisustvovala Gwendolen i Cecily.

⁹ Intenzivno inzistiranje na tetki u sljedećih nekoliko replika može se čitati i u kontekstu devetnaestostoljetnog slenga u kojem je izraz poput *aunt nancy* pejorativ za homoseksualne muškarce (tj. „tetke”).

¹⁰ Toliko da Gwendolen o tome otvoreno kritički progovara, ističući očito, što je krajnje neprimjereno u kontekstu društva koje zahtijeva indirektnost.

¹¹ Izuzev one kojom se poslužila kod Lady Harbury (koja više nije u braku pa „živi samo za užitak” (Wilde 1997: 15) te je kod nje Lady Bracknell primorana općiti na takav način), ali to je samo usputno spomenuto (ne svjedočimo takvim radnjama).

6. Obilje dvostrukih ekspozicija

Sve u *Ernestu* dolazi u paru, ili bolje rečeno, sve u *Ernestu* dolazi u dvojnoj varijanti, te se i dalje potencijalno udvaja, nadilazeći isključivo strukturne potrebe dramskog teksta. Već na početku tabakera otkriva da je John Worthing u gradu Ernest, a na ladanju Jack (Wilde 1997: 670). Bio bi to tek izvor zgodnog zapleta da se potom ne otkriva i podvojeni identitet njegova prijatelja Algernona Moncrieffa: Algy bježi od društvene kontrole oslanjajući se na izmišljenog, boležljivog prijatelja Bunburyja. Štoviše, i sebe i Jacka Algy razdragano proglašava „banberistima”¹², radostan što je pronašao još nekoga tko osviješteno manipulira svojim društvenim identitetom. Treba napomenuti da se „banberiranje” može (i mora) čitati na više načina, s posebnim naglascima na propitivanje heteroseksualnosti. Povjesničar M. Sweet (2001) naglašava da je seksualnost u Wildeovo vrijeme bila puno neodređeniji pojam te da opozicija homo-heteroseksualno nije postojala na način na koji danas postoji (nije bilo medicinsko-pravnih definicija), dok C. Craft (1990) ističe dvostruku ekspoziciju ernestovske prirode, karakterizirajući identitet kao hermafroditan, odnosno kao nešto je nerazlučivo na jedno ili drugo.¹³ Međutim, u ovom je slučaju dovoljno zadržati se na cjelokupnosti devijacije od ideala „muškog“, odnosno „ženskog“ koji se društveno proklamiraju, što, dakako, uključuje i seksualnu devijaciju (tim više što Algy neprestano spominje ugodu, koja s utilitarizmom nema veze). „Bolesni” aspekt Bunburyja jasan je signal da se „banberiranje” kosi s pretpostavkama društva. Boležljivost nije u skladu s utilitarističkim pretpostavkama: riječima Lady Bracknell, „zdravlje je primarna životna dužnost“ (ibid: 674). Tako svaka devijacija od ideje „zdravog” automatski vodi u moralnu pokvarenost. Time se sugerira da je društvena ideja „zdravog” neupitno jedinstvena. Kada se seksualnost promatra kao pitanje tipično „muškog” ili tipično „ženskog”

---

¹² Preuzeto iz prijevoda Ive Juriše.

¹³ Muškarci koji su pokazivali seksualni interes za druge muškarce smatrali su se muškarcima na fenotipskoj razini, ali ženama na psihološkoj, što se poticalo isticanjem njihove feminiziranosti i okretanjem društvenim kodovima koji su interpretirani kao „ženski” (Sweet 2001: 197). Tek nakon uvođenja zakona protiv „sablajnjive nepristojnosti” (Criminal Law Amendment Act, 1885; koji je, usput budi rečeno, na kraju isključivao žene, jer je kraljica bila zgrožena samom pomisli na žensku homoseksualnost te stoga odbila potpisati zakon dok se članak o ženama nije uklonio) homoseksualni odnosi postaju kriminalni oblik ponašanja. Uslijedili su priručnici za katalogiziranje seksualnosti, psihometrijski testovi za otkrivanje homoseksualnih sklonosti i slično, što je doprinijelo fiksnom poimanju seksualnosti kroz vizuru patologije i psihologije (Sweet 2001: 206). „Bunbury” je ujedno i aluzija na „sodomiju” i parodija Wildeu suvremenog liječenja homoseksualnosti (Craft 1990: 28). Bunburyjeva integracija u „heterocentrično” društvo (viktorijsko ili sadašnje) koje automatski odbacuje bilo kakvu mogućnost razlike (jer ju ono samo pravi) u obliku Ernesta (za kojeg Craft kaže da je Ernest-Otac i Ernest-Bunbury) za Crafta je Wildeov „šah-mat” društvenoj opresiji, jer uspijeva integrirati homoseksualnu sklonost kao nešto neodvojivo, štoviše, prirodno.

identiteta, odnosno u kontekstu patologiziranih značajki takvog identiteta, tada ideja bilo kakve seksualne „perverzije” zapravo postaje neodvojiva od intelektualne tj. moralne pokvarenosti. Nakon javno vidljivog skandala s Wildeom (javne presude za homoseksualnost kao kriminalni oblik ponašanja) određena fluidna dvojnost identiteta koja se prije donekle tolerirala znatno je negativnije promatrana (usp. Sweet 2001). Kao pripadnik građanskog društva, Jack je svjestan svih opasnosti banberiranja, unatoč tome što banberira upravo u ime osobnog zdravlja i ispunjenosti (Wilde 1997: 671). On se stoga svoje banberiranje grčevito trudi zataškati, za razliku od Algyja koji svoje banberiranje ponosno ističe.

Drama odmah predlaže da su Jack i Algy neodjeljivi. Jack se predstavlja kao Ernest, no istodobno je to i njegov izmišljeni istoimeni mlađi brat koji živi u gradu, i čije se navodno ekstravagantno ponašanje (o kojem doznajemo tek po priči, a ne iz prve ruke) lako može povezati sa životnom filozofijom prijatelja Algyja u čijem se društvu Ernest-Jack stalno nalazi. Stvari se dodatno kompliciraju kada Algy privremeno preuzima ulogu Jackovog izmišljenog brata, a cijela identifikacijska zavrzlama kulminira otkrivanjem da je Jack, kojem je na kraju ime *uistinu* Ernest, *uistinu* i Algyjev stariji brat. Ernest tako objedinjuje Jacka i Algyja kao kontrastirajuće, načelno sukobljene aspekte „muškog” identiteta: jedan je ozbiljan, drugi je ciničan; jedan se trudi uklopiti se, drugi se trudi šokirati; jedan drži do konvencija, drugi do ugone; jedan kontemplira, drugi nepromišljeno djeluje. Na primjer, Jack pri prvom susretu u drami prosi Gwendolen, dok Algy i Cecily pri prvom susretu razgovaraju, ni manje ni više – o hrani (ibid: 688). Te prve interakcije u skladu su i s njihovim pristupima ženi: dok Jack smatra da istina (o Bunburyju) nije „baš nešto u što treba uputiti milu, sofisticiranu djevojku” (ibid: 680), Algy tvrdi da se „prema ženi treba ponašati jedino tako da se s njom vodi ljubav ako je lijepa, ili s nekim drugim, ako je obična” (ibid: 681). Jack iznad svega postavlja formu, dok Algy iznad svega postavlja ugodu. Ova podvojenost evidentna je zato što se Jack i Algy gotovo cijelo vrijeme u drami pojavljuju zajedno. Ako pak nisu zajedno, onda su sa svojim ženskim pandanima (čije pojavljivanje također slijedi zakon uparenih antipoda; na primjer, ako joj se ne suprotstavlja Cecily, Gwendolen je onda u opreci s Lady Bracknell).

7. Formalna uroda i urodna formalnost – „ideal“ u dobu ideala?

Jack je uvijek s Gwendolen, a Algy uvijek s Cecily (ili s njezinom simboličkom zamjenom u obliku *tetke* Auguste), i ti se pandani *izvrsno* slažu. Pojam Ernesta, dakle, nipošto ne bi imao takvu težinu da nema Jacku i Algyju

komplementarnog „ženskog” identiteta u obliku Gwendolen i Cecily. Iskusna i društveno osviještena Gwendolen, suprotnost je naivnoj i zaigranoj Cecily; koliko je Gwendolen suzdržana i prikriva uživanje u onome što je za pojmove društva nedolično, toliko Cecily otvoreno pokazuje svoj „golemi apetit” (Wilde 1997: 681). Tek *one* kanaliziraju dva „muška” aspekta u identitetsku cjelinu. Zanesene idejom Ernesta još i prije nego što su ih upoznale, obje bivaju duboko razočarane u trenutku kada se ispostavi da niti jedan od njih dvojice sâm za sebe nije Ernest. Očita je parodija romantiziranih ljubavnih ideala, tj. apriornih konstrukta, dovedenih do posebne dimenzije apsurdna u trenutku kada Cecily objašnjava da je sama kreirala korespondenciju između sebe i svog Ernesta te sluti i potvrđuje da „izopačeni” Ernest-Algy izgleda baš kao i svaki drugi muškarac. Ono što Wilde još sugerira jest da nas idealizirane fiksacije u stvarnosti ne mogu same po sebi zadovoljiti – „Ernest” je ideal u „dobu ideala” (ibid: 675), koji pod drugim imenom ipak ne bi „mirisao” isto¹⁴. Kada se fantazija o Ernestu razbije, Gwendolen i Cecily se (i doslovno i metaforički) okreću jedna drugoj, osuđujući tako i svoje muške pandane na neku vrstu antipodskog zajedništva. To zajedništvo isprva nikako da se realizira. Jack, društveno-konvencionalni aspekt ernestovskog entiteta, neprestano se trudi potisnuti svoj instinktivniji, devijantniji aspekt, Algyja. Još od trenutka kada je otvorio temu „Ernesta”, odnosno „banberiranja” koje Jack odbija otvoreno priznati, Jack frustrirano priželjkuje da nezasićeni Algy nestane. Algyja se ipak ne može otjerati; međutim, može ga se usmjeriti. To je nešto što su žene odavno savladale. Gwendolen i Cecily u trenucima sukobljenosti ostaju staložene te održavaju ravnopravnu napetost, potvrđenu zajedničkim radnjama koje Wilde zadaje licima (npr. istovremeno sjedaju). Suprotno viktorijanskom poimanju svega „ženskog”, Gwendolen *ne* hysterizira (kao što to čini Jack!) i dobro se kontrolira. Njezin jedini ispad (onaj s hranom) uključuje i Cecily, ali se one nakon toga *prestaju* sukobljavati, a Cecily postaje poslušna. Algy Jacku do samoga kraja ostaje neposlušan.

Kao „civilizirani” aspekti ernestovskog entiteta, Jack i Gwendolen koordiniraju interakciju muško-ženskog pomirenja koje počiva na kompromisu preuzimanja imena Ernest. Jack i Algy spremni su službeno postati Ernestom (krstiti se), čime su istovremeno zadovoljili fantaziju, ali i zadržali vezu sa svojim društveno neprihvatljivim sklonostima (jer fantazija o Ernestu nije fantazija o konvencionalnom i isključivo prokreativnom). Algy u to ime radosno ubija Bunburyja.¹⁵ Kao krajnja prepreka sretnoj integraciji pojavljuje

¹⁴ “What’s in a name? that which we call a rose / By any other name would smell as sweet” (W. Shakespeare: *Romeo and Juliet*, Act II, Scene II); implikacija da ime, odnosno *forma* sama po sebi ne znači ništa, dok se u *Ernestu* implicira upravo suprotno: “(...) do you mean to say you could not love me if I had some other name?” (*The Importance of Being Earnest* 1997: 695)

¹⁵ Obavještava tetku Augustu da je Bunbury umro nakon liječničke procjene (što je još jedna aluzija na

se Lady Bracknell, koja, kao i društvo, odbija legitimizirati samovoljno kreiranje identiteta, bez obzira na to što je do tada već sasvim jasno da se jedino tako može postići osobna ravnoteža. Za Lady Bracknell, samosvjesno kreiranje identiteta nije u *stilu* sa odobrenim društvenim pretpostavkama, koje počivaju ponajprije na nekom višem autoritetu (u ovom slučaju autoritetu roditeljskog imena). Bez obzira na razne manevre kojima se služi, Jacku još uvijek nedostaje legitimitet roditeljskog imena, što ga čini nemoćnim pred neumoljivom, autoritarnom Lady Bracknell. Jackovu situaciju razrješava tek gđica Prism, *deus ex machina* koji dovodi do otkrića Jackovog legitimnog identiteta, jedinog načina da pojedinac društveno opstane. Patrijarhalne pretpostavke pridaju važnost imenu oca kao ključnom segmentu formiranja identiteta. Prema psihoanalitičkim viđenjima S. Freuda (1856–1939) i mlađeg mu suvremenika J. Lacana (1901–1981), ime oca predstavlja intervenciju jezika u odnosu majka–dijete. Muški aspekt, smatra Irigaray, svojom intervencijom uzima primat nad ženskim aspektom u izgradnji identiteta (Irigaray 1999: 36). Kod Wildea je, međutim, legitimizirajući „zakon oca” tek apstraktna, trivijalna instanca; ime oca tek je mitska formalnost koja svima dosadno visi nad glavom. Jack ne zna tko mu je biološki otac, a zamjensko ime koje nosi nije ime njegovog dobročinitelja, već naziv mjesta s vozne karte koja se dobročinitelju tada nalazila u džepu. To je ujedno znak Jackove opasne, urođene transgresivnosti, odnosno fluidnosti njegovog identiteta koja toliko smeta autoritarnu Lady Bracknell. Štoviše, čak i kada se ispostavi da nekakav otac postoji, nitko se ne može sjetiti njegovog imena (uključujući i Algyja, koji je bio premlad da bi s njime stupio u *verbalnu* interakciju) te Jack ime oca pronalazi na bezličnom popisu imena vojnih lica i sâm se proglašava Ernestom Johnom, što ostali jednoglasno prihvaćaju (Wilde 1997: 715). Sugestivno je i to što Gwendolen, suprotno patrijarhalnim konvencijama, ne nosi očevu prezime Bracknell (nego se samostalno preziva Fairfax), dok Cecily nosi generacijski udaljeno prezime svoga djeda, a nikakav se otac u njezinom kontekstu ne spominje. „Ženska je tragedija što s vremenom sve više postaju poput svojih majki, a muška što takvi nikada ne postanu” jedna je u nizu Algyjevih sentencija, koja ukazuje na izuzetnu potrebu identifikacije s onim što se smatra „ženskim” aspektom identiteta u jednakoj mjeri u kojoj se društveno očekuje identifikacija s onim što se smatra „muškim”. Od nje se Wilde, doduše, odmah donekle ograđuje dodajući da je to „točno kao i bilo koja druga opservacija potekla iz civiliziranog života” (ibid: 670).

Pa ipak, „ženski” je aspekt bitan i opipljivo prisutan u *Ernestu*. Iskarikirane razlike konvencionalno „muškog” i „ženskog” – poput stavova o braku/udvaranju/ponašanju, obrazovanju te ekonomiji odnosa i ugone –

---

tretiranje bilo kakve „drugosti” kao bolesnog stanja).

stereotipi su koji se kod Wildea samo naizgled poštuju. U kontekstu društva koje se ravna prema navodnim superiornostima „muškog” modela, Wildeove su muške instance izrazito pasivne i podređene, a žene su te koje poduzetno („muški”) upravljaju situacijama. Lady Bracknell je ona kojoj se polažu računi po pitanjima ekonomije i koja se trudi represivno usmjeravati seksualnost (npr. razgovara s Jackom umjesto Gwendolen i odlučuje o tome tko je moralan, a tko nije). Lord Bracknell je, naprotiv, figura koja se tek usputno spominje, i to u kontekstu bolesne osobe, što je iz perspektive viktorijanskog morala veoma upitno. Još je jedan „ženski” autoritet neudana gđica Prism, antipod Lady Bracknell koji je daleko od uzorne guvernante: koliko Lady Bracknell zazire od uzbuđenja i cenzurira bilo kakve nepodobne aluzije, toliko gđicu Prism sve povezano s konceptom „muškog” pretjerano uzbuđuje i asocira na „ugodu”¹⁶. Ni jedna ni druga nisu „idealni” uzor za Gwendolen i Cecily, koje se samosvjesno i uporno opiru autoritetu (Gwendolen na naredbe odgovara sa „da, mama” i onda napravi po svom, a Cecily se radije posvećuje svom dnevniku nego učenju koje joj nije uzbudljivo). Za razliku od Lady Bracknell i gđice Prism, koje su sklone fiks-idejama – ali i Jacka i Algyja, koji su skloni prevelikom filozofiranju, pa i histeriji – Gwendolen i Cecily jasno komuniciraju prema potrebi. Nadalje, sanirana Lady Bracknell sa svojim „bolesnim” (tj. nastranim) mužem i ekstremno čedna gđica Prism, koja je pak neobično prisna sa doktorom Chasubleom, svećenikom katoličke crkve zavjetovanim na celibat, predstavljaju za viktorijansko, ali i općenito za patrijarhalno uvjetovano društvo, nepomirljive koncepte braka i seksualnog zadovoljstva. Šire govoreći, radi se o uvjetovanoj nepomirljivosti formalnog i ugodnog.

8. Zaključak

Formalno i ugodno pojmovi su koji bi se u civiliziranom svijetu ipak trebali moći pomiriti – primjer čega nalazimo u umjetnosti. Usku kategorizaciju identiteta koja počiva na rodnim ograničenjima moguće je prevladati jedino redefinicijom cjelokupnih odnosa, svojevrsnim društvenim rebrendiranjem kojim se, barem u *Ernestu*, ono što izgleda dobro uvijek testira pomoću onoga od čega se dobro osjećamo. Unatoč tome – ili možda baš upravo stoga – što prema standardima društva kakve zastupa Lady Bracknell „osjećati se dobro” nije isto što i „dobro se ponašati” (Wilde 1997: 673), Wilde inzistira na tome da je ključ morala ono što nas čini

---

¹⁶ Dolazak doktora Chasublea je za gospođicu Prism „doista užitak”, a poglavlje o padu rupija Cecily bi trebala preskočiti jer je „malo previše senzacionalan” (Wilde 1997: 686).

psihofizički sretnima, jer se od toga osjećamo dobro. Represivno društvo koje potiče psihofizičko nezadovoljstvo je, stoga, bolesno i nemoralno društvo. Okrećući represivnu logiku u korist svih potlačenih, bez direktnog napada na važeći poredak, *Ernest* pokazuje da je „istina” prije svega polivalentna jer uvijek postoji još nešto. S takvom se sviješću kreira identitet à la Wilde. Lady Bracknell predstavlja autoritet koji i dalje postoji, ali u *Ernestu* ostaje izoliran. Dok se svi (koliko god patetično) na kraju spajaju u polivalentnu, ali harmoničnu cjelinu, Lady Bracknell završava kao marginalna pojava. Njezina funkcija postaje dekorativna jer Jack – koji je otpočetak socijalno neprihvatljiv po svom rođenju „u ormaru” (tj. u garderobi terminala) – uspijeva izboriti prirodnu autonomiju „Ernesta”, integriravši vlastitu polivalentnost u društvenu okolinu. „Ernest” je i punopravna „ženska” kreacija jer se objekt žudnje Gwendolen i Cecily svodi na ime po njihovom vlastitom izboru, a ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da je gđica Prism napisala roman za koji je inicijalno zamijenjena beba Jack. Identitet à la Wilde je stoga konstrukcija koju ne samo da ravnopravno podržavaju i „muški” i „ženski” aspekti, nego i sve moguće kombinacije na spektru od jednog do drugog, i te su kombinacije kategorički međusobno neisključive. Bez prepoznavanja kategorija unutar društvene zajednice nemoguće je opstati, ali svijest o njihovom postojanju otvara put umijeću kreiranja vlastitog društvenog identiteta u kojem je apriorna jedino dinamika različitih aspekata. Kreiranje vlastitog identiteta čovjekova je prirodna dispozicija (ime koje si je Jack odabrao i „prirodno” (ibid: 715) je bilo Ernest!), a važnost prepoznavanja u suprotnim aspektima – prihvaćanje polivalentnosti, a ne njezino iskorjenjivanje – važnost je bivanja Ernestom. Za Wildea poenta nije samo u tome tko jesmo ili nismo, već i u tome tko tek postajemo. Problematika kategorizacije koja potiskuje kompleksnost aktualni je društveni problem kojem, barem kod Wildea, ne preostaje pristupiti drugačije nego stilski. Kroz svojevrсни *tableau* pomirenja, umjetnost je jedino društveno sredstvo koje se tom problemu može obratiti na njegovom vlastitom jeziku, a da ga istovremeno i nadilazi. Estetika je neodvojiva od pripisivanja kvalitete ljepoti, stoga „je sama po sebi kvazi-moralni projekt” (Sontag 2013: 30). Međutim, ernestovska zadaća umjetnosti – a ponajprije umjetnosti riječi – nije da moralizira. Njezina zadaća nije ni da nas „nasamari” pretvarajući se da je nešto *zapravo* nešto drugo. Naprotiv, ona je tu da nam pomogne razumjeti da je to nešto, što god to bilo, uvijek i *nužno* još nešto, da nam osvijesti činjenicu da se „što god se događalo, uvijek događa [i još] nešto drugo” (ibid: 152). Zato je za pisca važnije govoriti istinu nego zastupati mišljenje. A istina kao ni *Ernest*, nije nimalo jednostavna kreacija.

Literatura:

- Breuer, Rolf. "Paradox in Oscar Wilde". *Irish University Review*. Vol. 23, No. 2 (1993): 224–235.
- Bristow, Joseph. *The Importance of Being Earnest: and related writings*. New York: Routledge, 1992.
- Butler, Judith. *Who's Afraid of Gender?* New York: Farrar, Straus and Giroux, 2024.
- Craft, Christopher. "Alias Bunbury: Desire and Termination in the Importance of Being Ernest". *Representations*. No. 31 Special Issue: The Margins of Identity in Nineteenth-Century England (Summer, 1990): 19–46.
- Eaton, William. "The Unsaid". *Agni*. No. 79 (2014): 219–231.
- Foucault, Michel. "The Incitement to Discourse". U: *The History of Sexuality Volume 1: The Will to Knowledge*. Translated by Robert Hurley, 17–36. London: Billing & Sons, 1979.
- Foucault, Michel. "We 'Other Victorians'". U: *The History of Sexuality Volume 1: The Will to Knowledge*. Translated by Robert Hurley, 1–15. London: Billing & Sons, 1979.
- Irigaray, Luce. "Women On The Market". U: *The Sex Which Is Not One*. Translated by Catherine Porter and Carolyn Burke, 170–191. New York: Cornell University Press, 1985.
- Irigaray, Luce. *Ja, ti, mi: Za kulturu razlike*. Prevele Bosiljka Brlečić i Jagoda Večerina. Zagreb: Ženska infoteka, 1999.
- Kennedy, Dennis. *Oxford Companion to Theatre and Performance*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Mukaržovski, Jan. „Dve studije o dijalogu”. U: *Moderna teorija drame*. Uredila Mirjana Miočinović, 264–292. Beograd: Nolit, 1981.
- Sontag, Susan. „Fotografija: Mala Summa”. U: *Istovremeno, eseji i govori*. Uredili izvorno izdanje: Paolo Dillonardo i Anne Jump, 129–132. Zagreb: Domino, 2013.
- Sontag, Susan. „Rasprava o ljepoti”. U: *Istovremeno, eseji i govori*. Uredili izvorno izdanje: Paolo Dillonardo i Anne Jump, 23–32. Zagreb: Domino, 2013.
- Sontag, Susan. „Savjesnost riječi”. U: *Istovremeno, eseji i govori*. Uredili izvorno izdanje: Paolo Dillonardo i Anne Jump, 147–156. Zagreb: Domino, 2013.
- Sontag, Susan. *On Women*. Edited by David Rieff, Dublin: Penguin Books, 2023.
- Sweet, Matthew. "Monomaniacs of Love". U *Inventing the Victorians*. 190–206. London: Faber and Faber, 2001.

Wilde, Oscar. "The Importance of Being Earnest". U *Collected Works of Oscar Wilde*. 663–717. Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited, 1997.

Wilde, Oscar. *Važno je zvati se Ernest: trivijalna komedija za ozbiljne ljude*. Preveo Ivo Juriša. Knjižnica Filozofskog fakulteta u Zagrebu, [s.a.].

Marta Brkljačić

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Zagreb

mbrkljac23@gmail.com

Original Scientific Paper

Identity à la Wilde

This paper discusses Oscar Wilde's play *The Importance of Being Earnest* in the context of developing the individual social and personal identity. Through a comparative analysis of dramatic relations, characterised by ambivalence and a dynamic of the "masculine" and the "feminine", the paper seeks to establish a relationship to contemporary society, Western culture, and ideas of identity, sexuality, gender, and art. The analysis primarily focuses on the notion of form, both in the context of artistic expression and the expression of personal identity (i.e. truth), as well as its relationship to the idea of pleasure. This is based on observations concerning the surprising topicality of *Ernest's* themes in the contemporary social context. Theoretical and methodological support is found in the prominent philosophical and feminist critical thought of the 20th and 21st centuries which significantly influenced the rethinking of Western society and the individual in it. In a broader sense, the said critical thought involves Susan Sontag and Judith Butler's reflection on beauty, gender, and morality. In a narrower sense, the analysis draws on Luce Irigaray and Michael Foucault's conclusions about language, gender, sexuality, and (contemporary) social practices. This is briefly laid out in Chapter 1 ("Introduction"). The drama analysis unravels in six points, starting with considering language as an artistic and a social means of expression in Chapter 2 ("To play with wonderful expression"). Chapter 2 briefly examines the connection of beauty with the notions of deceit, vanity, superficiality and thoughtlessness in the Western social subconscious, and its relationship to Wilde's general poetics. The analysis continues, reflecting on the significance of language and form (Chapter 3: "The absurd importance of language forms") but also their oppressive qualities, and the potentially repressive and complex relationship between the notions of form and pleasure, a relationship

expressed through food symbolism in Wilde's play (Chapter 4: "The oppressive authority of language forms"). Chapters 3 and 4 explore Oscar Wilde's take on Victorian social conventions and practices, and the repercussions of language in social and artistic communication. While Chapter 3 comments on the general layout of Wilde's play and the way its characters interact, Chapter 4 draws on Foucault and Irigaray's views and insights into the dynamics between institutional power, public morality, and gender (in)equality, to reflect on these concepts concerning the notion of pleasure. Chapter 5 ("Formal repression of pleasure") continues to explore Wilde's idea of pleasure, as represented in *Earnest*, as well as its relationship with utility and what is socially perceived as "masculine" or "feminine" aspects of an individual. Chapter 6 ("An abundance of double exposures") suggests that everything in *The Importance of Being Earnest* is doubly exposed and has the potential to create new layers of double exposures. Finally, in Chapter 7 ("Formal pleasure and pleasurable formality – an 'ideal' in the age of ideals?"), the analysis concludes with an overview of an ambivalent, i.e., a polyvalent dramatic constellation that leads to the individual creation of a unique, fluid identity ("Ernest"), which comprises both "masculine" and "feminine" aspects and their infinite combinations. In this identity – what might be called identity à la Wilde – the formal and the pleasurable are truly, earnestly intertwined. Chapter 8 ("Conclusion") further highlights this claim, concluding that the importance of being earnest is the importance of recognising different aspects and accepting social and individual identities as inherently polyvalent phenomena, ever dynamic, fluid, and evolving.

Keywords: Oscar Wilde, identity, sexuality, drama, Ernest.

Primljeno: 1.9.2024.

Odobreno: 15.10.2024.

Сара Матин

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Нови Сад

sara.matin@ff.uns.ac.rs

sara.matin124@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6407-1981>

821.111(73).09-31 Дидион Ц.

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.3>

Оригинални научни чланак

***Година мајијској мишљења* Џоун Дидион: тематизација смрти вољеног мушкарца и наративни ауторитет**

Рад има за циљ да аутобиографији *Година мајијској мишљења* (2005) америчке ауторке Џоун Дидион (Joan Didion) приступи посматрајући је као иницијативу за преузимање ауторитета над тематизацијом женског искуства жалости за вољеним мушкарцем. Женско жаловање веома дуго је било део незваничне културе или је пак дискурзивно представљано у делима аутора. Нарочито скрајнута тема у том смислу је губитак вољеног мушкарца, док, с друге стране, смрт вољене жене представља једну од познатијих тема западне књижевности. Узроке томе најпре треба потражити у различитој перцепцији изражавања стања жалости и меланхолије у зависности од родних улога. У првом делу рада ћемо зато указати на проблем другачијег вредновања транспоновања губитка у уметнички израз у зависности од тога да ли је у питању мушко или женско ауторство. Други део рада фокусира се на последице ове разлике у делу Џоун Дидион које се огледају у рецепцији његових жанровских и наративних карактеристика, као и у избору текстова с којима је ово дело у дијалогу.

Кључнe речи: Џоун Дидион, жалост, род, аутобиографија, интертекстуалност.

1. Увод

Од друге половине двадесетог века све актуелније постају студије које феномену смрти приступају са историјског и социолошког становишта, а сходно томе почиње да се проучава и сама историја жаловања. Кроз ту историју примећује се несклад између испољавања жалости у свакодневном животу, у обредним ритуалима, и жалости какву познаје књижевност, а он се примарно односи на комплексну и неуједначену дистрибуцију родних улога у оквиру пракси и дискурса жаловања. Високо развијен култ смрти одликује све старе цивилизације, а из њега се развио и култ предака, култ светаца и култ јунака, односно

сви они наративи који мушкарца постављају у центар са тенденцијом да му се на неки начин припише трајање и знаменитост након смрти. Значајну улогу у томе имало је женско жаловање као вид ритуалне праксе (ламент, нарицање), друштвеног понашања и улоге (удовиштво), чиме се обезбеђује трајност и ваљаност сећања на умрлог. Отуда је женско жаловање зависно од јавне сфере, а старија књижевност, нарочито епови, постављају га у службу истицања славе хероја, ратника или пак свеца и владара у средњовековној књижевности.¹ Женско жаловање је, дакле, најчешће опажано као део незваничне културе и усмене традиције или је дискурзивно представљано у делима која су написали мушкарци.

О конкретном ауторству може да се говори од периода ренесансе када се појављују поједине песникиње које пишу елигије, али литерарна артикулација њихових осећања није вреднована на исти начин као што је то случај са песницима. Таква неједнакост била је очигледна све до двадесет и првог века, што је посебно упечатљиво када је у питању тема смрти партнера, љубавника. Међутим, у књижевности двадесет и првог века, појављују се ауторке Џоун Дидион (Joan Didion), Џојс Керол Оутс (Joyce Carol Oates), Брижит Жиро (Brigitte Giraud), Ерика Џонсон Дебељак (Erica Johnson Debeljak) и друге, које теми смрти вољеног мушкарца приступају тако што се удаљавају од парадигме прослављања лика и дела, те постепено овој теми дају самосвојан израз.

Година мајијској мишљења америчке ауторке Џоун Дидион прва је књига ове тематике са запаженом рецепцијом и знатним бројем превода. Она се показује као гранична и погодна за полемику – ослобођена је комеморативне функције, али тек трага за традицијом, сличним темама и изразима, за сличним уобличењима стања жалости. У том контексту, у првом делу рада ћемо проблематизовати однос жалости / меланхолије и рода, и другачије вредновање и рецепцију њиховог изражавања у зависности од женског или мушког ауторства. Циљ анализе примарног текста јесте да покаже како се у делу у којем је дата проблематика теоријски и жанровски освешћена, успостављају традицијске везе и наративне иновације.

---

¹ Видети више у: Матин, Сара. „Мужеви добри, мужеви храбри: дискурс о смрти вољеног мушкарца у женској мемоаристици 20. века”. *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* 13, 13 (2023): 69–85.

Доступно на: <https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/172/172> (приступљено 11.9.2024).

2. Жалост и меланхолија: родна кодираност и ауторство

Филип Аријес (Philippe Ariès) проучавао је историју смрти на Западу у периоду од средњег века до двадесетог века. Говорећи о жаловању у деветнаестом веку, веку прекомерне и отворене жалости, Аријес истиче да је оно често завршавало у лудилу, те помиње причу Марка Твена (Mark Twain) из 1893. године, *Калифорнијску бајку*, у којој главни јунак не може да прихвати смрт своје жене и годинама на датум њене смрти очекује њен повратак (в. Аријес 1989: 51–67). Овај период с краја деветнаестог и, посебно, почетка двадесетог века, обележен је и првим озбиљнијим стручним текстовима о жаловању, а пре свега теоријским деловањем Сигмунда Фројда (Sigmund Freud), чији ће текст *Жалост и меланхолија* (1917) постати незаобилазан у психоаналитичким тумачењима. Његово основно полазиште заснива се на тези да стање жалости и меланхолије повезује жал за изгубљеним објектом који нарушава нормалност живота. Међутим, Фројд у тексту настоји да опише шта то меланхолију одваја од жалости, по чему се ова два стања разликују. У жалости објект љубави нестаје из живота, што повлачи „захтев да се читав либидо повуче из својих веза с овим објектом” (Frojd 1985: 121), а супротстављање може да буде толико да „доведе до окретања од стварности и чвршћег задржавања објекта путем халуцинантних психотичних жеља” (Frojd 1985: 121–122). Ипак, Фројд жалост представља као нормалан одговор на губитак, док меланхолија за њега превазилази нормалан рад жалости (в. Frojd 1985: 132). У стању меланхолије изгубљени објект се не повлачи нужно из живота, већ из свести. Отуда је у жалости изгубљени објект, односно недостатак, могуће надокнадити, јер након што се рад жалости обави до краја – што се дешава призивањем сећања и одвајањем либида од изгубљеног објекта – его постаје слободан (в. Frojd 1985: 122).

Дакле, у жалости постоји свест о томе шта је изгубљено, субјект разуме узрок своје жалости и може да именује шта је изгубио. Насупрот томе, стање меланхолије карактерише немогућност јасне вербализације јер субјект не може јасно да дефинише шта је изгубио. Фројд истиче да то не значи да код жалости губитак нужно мора да буде везан за стварни објект, а не некакав апстрактни феномен, односно да код меланхолије то мора да буде нешто апстрактно, а не стварни објект. У сваком случају, тачка раздвајања жалости од меланхолије јесте свест о узроку и могућност именована, што би значило да код меланхоличног стања и када је у питању реакција на губитак конкретног вољеног објекта, субјект

„зна само *koīa* је изгубио а не и *шīa* је у њему изгубио” (Frojd 1985: 122). Друга битна разлика тиче се унутрашњег конфликта. Док жалост карактерише постепено одвајање либида од објекта, код меланхолије је однос према објекту окарактерисан амбиваленцијом оличеном у односу између ега субјекта и изгубљеног објекта. Код меланхолије, его опада: „У случају жалости, сиромашан и празан је постао свет; у случају меланхолије, такво је само ја.” (Frojd 1985: 123). Меланхолични субјект у амбивалентном кључу део прекора упућених објекту окреће ка себи, те себе оптужује за губитак објекта љубави (в. Frojd 1985: 127). Посебно се истиче да код меланхолика долази до тога да се савест, то јест један део ега „противставља другом, вреднује га критички и такорећи узима га за објект” (Frojd 1985: 124), па меланхолика одликује способност исправног просуђивања себе и других, што у ствари одговара структури супер-ега.

Фројдов текст и класична психоаналитичка теорија били су полазиште за феминистичку психоаналитичку ревизију ових теза. Посебно значајна у том смислу јесте књига Јулије Кристеве (Юлия Крџтева) *Црно сунце: дејресија и меланхолија*, у којој важно питање постаје женско стање меланхолије и депресије. У постструктуралистичком кључу, разматра се и сам меланхолични и депримиран дискурс. Кристева уместо жала за Објектом уводи појам Ствари подразумевајући под тиме „нешто”, неодређено и недефинисано, што више одговара неисказивости недостатка код меланхоличног/депресивног стања. Један део књиге прати стање депресије/меланхолије у контексту клиничких случајева пацијенткиња, при чему се анализира и говор три жене (тон, брзина говора, смрт говора, итд.). Насупрот томе, четири поглавља су посвећена начину на који се недостатак изражава кроз уметност, питању како симболички представити нешто у језичком поретку неисказиво: „Та тотална и неозначива Ствар је неозначавајућа: то је Ништа, његово Ништа, Смрт. Понор који се смјешта између субјекта и означивих објеката тумачи се немогућношћу означајућих веза. [...] Депримиран дискурс, саздан од апсурдних знакова, од успорених, дислоцираних, заустављених секвенци” (Кристева 1994: 69). Неизрецивост губитка, а особито смрти, која је по Фројду и у несвесном непредстављива, ипак може бити означена, али тако да то може бити само у белинама, дисконтинуитету, расипању смисла. Кристева у анализу уметничких дела укључује Фјодора Достојевског (Фёдор Достоевский) и Жерара де Нервала (Gérard de Nerval), Ханса Холбајна Млађег (Hans Holbein der Jüngere) и Маргарет Дирас (Marguerite Duras). Док је, међутим, неизрецивост стања уметника представљена као једна врста тријумфа

дискурса над меланхолијом, било у виду успешног предочавања архаичних искустава свесним дискурсом, било кроз елементе писма који опонашају васкрснуће, у случају Маргарет Дирас белина нема функцију, није продуктивна на плану текста. Као и у случају клиничких случајева меланхолије код жена, долази до неуспеха, немогућности изражавања. Анализа ауторкиног опуса завршава овим закључком:

Дирасова не компонује на Малармеов начин који је тражио музику ријечи, ни на Бекетов начин који је прочишћавао синтаксу што тапка или скоковима напредује претварајући бијег у напредовање приповиједања. Одражавање личности као што се тишина уписује таквом каква је, инсистирање на ништа такорећи као крајњој манифестацији боли, воде Дирасову бјелини смисла. Спојени са реторичком неспретношћу, они стварају универзум узнемирујуће и заразне нелагодности. Историјски и психолошки модерно, ово писмо је данас супротстављено постмодерном изазову (Кристева 1994: 313).

То би значило да је женска књижевност почела активније да проговара о свим темама које су биле доступне писцима вековима уназад баш онда кад је постмодерно доба почело да повлачи другачије вредносне захтеве. У том смислу значајна је књига Јулијане Скјезари (Juliana Schiesari) *Оподњавање меланхолије (The Gendering of Melancholia)*, у којој се ауторка бави симболичком губитка у ренесансној Италији, али најпре ревидира теоријску мисао о меланхолији, нарочито Фројдову, али и текстове Јулије Кристеве и Лис Иригаре (Luce Irigaray). Тако за анализу опуса Маргарет Дирас у тексту Јулије Кристеве, ауторка примећује да се знатно разликује од анализе три аутора – Кристева књижевно стваралаштво М. Дирас вредносно посматра другачије у односу на уметничку успешност аутора, као што и једино у њеном случају посеже за историјским контекстом опуса. Укратко, Аушвиц и Хирошима као симболи радикалног и универзалног губитка представљају у њеном опусу историјски детерминисану апсолутизацију губитка чиме јој се готово природно омогућава симболички статус меланхоличне уметнице (в. Schiesari 1992: 89–92).

Ауторка, стога, указује на последице разноликих дискурса (па и научних) о меланхолији, који су довели до легитимизовања меланхолије као културно прихватљиве у изразу мушких писаца, што је резултирало *homo melancholicus*-ом као привилегованом позицијом унутар књижевних, филозофских и уметничких канона (в. Schiesari

1992: 10).² Отуда су дела Торквата Таса (Torquato Tasso), Франческа Петрарке (Francesco Petrarca), Жерара де Нервала, Фридриха Хелдерлина (Friedrich Hölderlin), Јохана Волфганга фон Гетеа (Johann Wolfgang von Goethe), примери прихваћеног меланхоличног стања транспонованог у уметнички израз. С друге стране, женско стање недостатка или губитка је постављано у оквире жалости и депресије као стања нужних за практично превазилажење, чиме се делегитимизује женска могућност превођења недостатка и губитка у уметнички израз.

Примарни текст са којим Скјезари полемисхе јесте управо Фројдова *Жалосиј и меланхолија*. Наиме, говорећи о одвајању једне компоненте ега од његовог другог дела, која је потом способна тачно да процењује себе и друге, Фројд наводи фусноту која се односи на Хамлета и његову моралну супериорност, односно чињеницу да му болест пружа могућност да самокритички и критички суди, те цитира у фусноти његову реплику: „Поступај са сваким како заслужује, и ко ће остати без батина?” (Frojd 1985: 123). Реферисањем на лик Хамлета, Фројд:

указује на чињеницу да је добро познат мушки лик, као што је то Хамлет, вредан помена подједнако као предмет књижевног и психоаналитичког интереса. Канон легитимизује његову „неурозу” као нешто грандиозно, или је иронично третира као искуство ништавила (што у коначници значи исто). Стога Фројдов текст упућује на две визуре ове прослављене болести, наиме, на меланхолију као клинички облик депресије, али и меланхолију као нешто што превазилази своју клиничку форму и као такво говори о културном уздизању својих жртава, односно оних којима управљају „повишена самокритичност” и „оштрије око за истину”³ (Schiesari 1992: 59).

Лик Хамлета је и након Фројдовога текста често био предмет тумачења аналитичара, а водећи текст у том смислу је Лаканова (Lacan) интерпретација жеље код Хамлета. Уопште, трагедија *Хамлеј* је често тумачена у психоаналитичком смислу, а када је реч о третирању Хамлетовог и Офелијиног стања губитка, преовлађују следеће тезе: код Хамлета је недостатак који осећа апстрактне природе иако постоји конкретан изгубљени објект, код Офелије пак постоји јасна свест о томе шта је изгубљено, али док Хамлет има могућност филозофске

² Видети, на пример, скуп најрепрезентативнијих текстова о меланхолији у темати часописа *Градац* под називом *Melancholia* (том 33, бр. 160/161, 2007).

³ Преводи цитата из литературе припадају ауторки рада осим у случајевима где је у списку литературе наведен већ доступан превод.

контемплације над губитком, могућност издигнуте савести над другим ликовима, па и над проблематизацијом сопственог лудила, Офелију „нико не чује”. Њена природна реакција на губитак зато резултира лудилом, а оно јој, парадоксално, омогућава испољавање гласа (в. Fischer 1990; Goodland 2006). Отуда посебно важан аспект студије о меланхолији и роду јесте тај што ауторка проблематику не смешта искључиво у категорије биолошког и симболичког, већ подрива сам меланхолични модел жаловања као историјски доминантан, у научним и културним дискурсима оснаживан на такав начин да родне улоге уносе разлику у то који ће губитак да се сматра значајним, а који не. Џоун Дидион своје стање одређује и тумачи као жалост, позивајући се на Фројдов текст, али и многе друге текстове о жалости и жаловању (медицинске, социолошке, књижевне), па и текстове свог супруга на ову тему. Тиме посредно осветљава проблем женског ауторства.

3. Писати аутобиографију у години магијског мишљења

У аутобиографији *Година мајијској мишљења* америчка ауторка Џоун Дидион (1934–2021) пише о изненадној смрти свог супруга и начину мирења са губитком. Сваки догађај је временски прецизиран, па сходно томе и сам период писања аутобиографије. Дакле, познат нам је датум смрти и година након њега у оквиру које се одвија писање дела. Џон Грегори Дан (John Gregory Dunne) умире у ноћи 30. децембра 2003. године, а ауторка саопштава да писање отпочиње по подне 4. октобра 2004. године, док су завршна поглавља везана за 31. децембар 2004. године, након што је прочитала обдукцијски налаз. На почетку текста читамо:

Начин на који пишем јесте оно што јесам, или што сам постала, међутим овога пута бих пре да, уместо речи и њихових ритмова, имам собу за монтажу, опремљену „Авидом”, дигиталним системом за едитовање на којем бих могла да притиснем тастер и сажмем временски след, те да вам истовремено прикажем све кадрове сећања који ме сад походе, да вама препустим избор сцена, једва приметне разлике израза, другачије верзије читања истог текста. Овога пута ми је потребно више од речи да досегнем значење (Didion 2022: 11).

Писање се показује као простор окупљања сећања, њихове реконструкције, покушаја да се разуме време пре смрти, као и начин на

који функционише жаловање у времену након губитка. Отуда ауторка покушава да исприповеда годину хронолошки; детаљна је, пружа све информације о догађају, описује тренутак срчаног удара, долазак хитне помоћи, дане након погребња, али асоцијативно залази у дубљу прошлост или даје коментар на литературу коју чита у тренутку писања, чиме се нарација разгранавља и удаљава од хронолошког. Такође, паралелно са наративом о смрти супруга тече наратив о болести њихове ћерке Кинтани. Након што су се вратили из болничке посете Кинтани, Џон је добио срчани удар и преминуо, а након тога Кинтанино здравствено стање наставља да се погоршава. Стање шока услед близине две граничне ситуације, то јест активна усмереност на здравље ћерке у периоду након губитка, створили су јој утисак да је муж негде отишао и да ће се ускоро вратити:

Наравно да сам знала да је Џон мртав [...] Ипак, уопште нисам била спремна да прихватим ту вест као коначну: веровала сам, у извесној мери, да се то што се догодило и даље може обрнути. Зато сам морала да будем сама [...] Морала сам бити сама да би он могао да се врати. То је био почетак моје године магијског мишљења. (Didion 2022: 31–32)

Магијско мишљење тема је бројних антрополошких и психолошких студија, а првобитна истраживања смештала су га готово искључиво у контекст примитивних култура. Као такво, представљало је „нижи, предразумски ступањ у развоју свести, који одликује опажајно, чулно мишљење, то јест мишљење у сликама а не у појмовима” (Миливојевић и Балтазаревећ 2015: 462). Магијско мишљење важан је део теза о имитативној и контактаној магији антрополога Џејмса Фрејзера (James Frazer), а Жан Пијаже (Jean Piaget) га је изучавао у склопу своје теорије когнитивног развоја код деце. Међутим, магијско мишљење није само одлика нижих еволутивних ступњева развоја. Иако оно није аналитичко-логичко, то јест хипотетичко-дедуктивно, показало се да су многе теорије и стари филозофски системи инспирисани начелима магијског мишљења (в. Миливојевић и Балтазаревећ 2015: 475–482), јер се оно суштински заснива на „проналажењу аналогија, сродности и додира између разнородних појава и нивоа стварности, између видљивог и невидљивог, духовног и материјалног” (Миливојевић и Балтазаревећ 2015: 475). Зато магијско мишљење није свако ирационално мишљење. Понекад су уверења која би могла да се окарактерису као последица магијског мишљења просто последица неинформисаности или неке друге врсте заблуде. Розенгрен (Rosengren) и Френч (French) истичу

да је уверење у ефикасност деловања нетипичне узрочне везе оно што утиче на одређење мишљења као магијског, односно уверење да постоје алтернативни облици узрочности који делују у свету, а који потом нарушавају нормални узрочно-последичини поредак света (в. Rosengren and French 2013: 45). Као важну одлику магијског мишљења, аутори истичу тенденцију да се стварима и бићима приписује некаква укореењена суштина која детерминише њихова својства и карактеристике, а која је преносива. Друга важна одлика тиче се тенденције ума да приписује каузалност догађајима без постојања логичке основе (в. Rosengren and French 2013: 50).

Почетак магијског мишљења означен је процесом обдукције као покретачем тражења узрока смрти: „Можда само неко пролазно зачепљење или аритмија. Нешто што је захтевало тек незнатно подешавање – промену лекова, рецимо, или ресетовање пејсмејкера. У том случају, резоновала сам даље, можда су још увек у стању да то поправе.” (Didion 2022: 36). Од тог тренутка започиње другачија перцепција времена услед ирационалног преиспитивања узрочности и последичности и настојања да се прошлост интерпретира као предсказање, а за чије несхватање „знакова” ауторка криви себе. На пример, како су обоје били писци, две недеље пред смрт, муж јој је издиктирао белешку јер није понео своју бележницу, рекавши јој да може да је искористи у неком свом тексту, што је наводи да се запита: „Да ли је знао да неће написати ту књигу? [...] Зашто је заборавио да понесе картице за белешке те вечери?” (Didion 2022: 24). Или у тренуцима када ауторка описује „вртлог сећања” који је водио до низа иреалних евентуалности које би можда измениле будућност: „Да нисам тад назвала, да ли би се Кинтана вратила у Лос Анђелес након што је дипломирала на Бернарду? Да је живела у Лос Анђелесу, да ли би се догодила Северна Бет Израел⁴ [...]” (Didion 2022: 118). Иако је имала свест о сопственој делузивности, изокренуто *веровање* је то које је диктирало расуђивање: „Нисам могла да поклоним његове преостале ципеле. Стајала сам тамо извесно време, а онда ми је синило зашто: биће му потребне ципеле, ако намерава да се врати.” (Didion 2022: 35). Основна спона магијског мишљења и његовог повлачења јесте обдукцијски налаз. Ауторка напомиње да је, кад је дошло време обдукције, помислила да постоји једноставан узрок, нешто што би могло да се побољша и на тај начин спречи смрт. Када годину дана касније добије обдукцијски налаз, закључиће: „ништа што смо он или ја урадили или нисмо урадили није изазвало његову смрт нити је могло да је спречи. Наследио је слабо срце. Оно би га напослетку убило.”

⁴ Северна Бет Израел је име болнице у којој је боравила њена ћерка Кинтана.

(Didion 2022: 180), да би потом написала: „ЛАД⁵ је стабилизована 1987. и остала је стабилна док сви нису заборавили на њу, а онда је опет постала нестабилна.” (Didion 2022: 181).

Овај тренутак у тексту наводи наратолога и теоретичара читања, Џејмса Фелана (James Phelan) да на рацију аутобиографије одреди као дефицитарну. Аутор полази од идеје да би у аутобиографском жанру, као и у фикцијским текстовима, требало увести појам имплицитног аутора,⁶ који би био оркестратор смене у приповедним гласовима и њиховим међусобним временским односима. Његов рад полемички је постављен у односу на тезе Сидони Смит (Sidonie Smith) и Џулије Вотсон (Julia Watson) као водећих ауторки у пољу истраживања аутобиографије. Фелан примећује да у њиховој теоријској мисли постоји јаз који се тиче појашњења односа правог аутора и приповедног *ја* тог аутора, те на примеру неколико аутобиографских дела показује важност имплицитног аутора. Док у фикцији на рација приповедача може да се одреди као непоуздана онда када имплицитни аутор на неки начин сигнализира неусклађеност своје перцепције и перцепције приповедача, у аутобиографском делу Џоун Дидион, аутор препознаје неинтенционалност у непоузданој на рацији, те је, с обзиром на то да је реч о нефикцијском делу, назива дефицитарном, а не непоузданом. Стога истиче да исказ на крају текста који се односи на то да су сви заборавили ЛАД, не би требало да доведе ни приповедно *ја*, ни оно о коме се приповеда, ни имплицитну ауторку до закључка да није било ничега што би могло да спречи срчани удар јер би логички след закључивања био тај да су могли да наставе да прате ЛАД. Ако је имплицитна ауторка и мислила да праћење не би било важно, Фелан закључује – начин на који је поставила пасус, и глобално и локално, показује контрадикторност, чиме се подржава статус овог дела као нефикцијског, а на рација онда није непоуздана, већ просто има недостатак, мањкавост (Phelan 2011: 130):

---

⁵ Скраћеница за Left Anterior Descending Artery, односно предњу силазну артерију леве главне коронарне артерије

⁶ Термин имплицитни аутор увео је Вејн Бут (Wayne Booth) и он се односи на подразумеваног писца, на принцип приповедања који је створио приповедача, на пишево друго ја (Бут 1976: 87). Мике Бал (Mieke Bal) пак сматра да се у наратолошкој анализи уместо термином имплицитни аутор треба служити терминим приповедна инстанца, при чему је приповедна инстанца принцип који је створио оно што она назива видљивим приповедачем. Приповедач је тако само средство, функција текста (Bal 2000: 44) и не сме се изједначавати са аутором. Вејн Бут своју поделу базира на веродостојности исказа, која се одређује у односу на имплицитног аутора и читаоца. Поуздани приповедач је онај који приповеда у складу са вредностима имплицитног аутора и пружа читаоцу тачне информације. Непоуздани не приповеда у складу са вредностима имплицитног аутора и читаоцу не пружа тачне и потпуне информације. Непоздано приповедање би подразумевало, рецимо, менталну болест, лудило, неки вид ограничености у знању приповедача.

Уместо да имплицитна ауторка (Дидион) подрива тачност перцепције приповедног ја, имамо ситуацију у којој стварна публика долази у сумњу да ли је делимично проживљавање њене туге успешно као што га имплицитна ауторка представља. Стварна публика препознаје да то представљање укључује пречицу вредну пажње: уместо да се суочи са великим питањем које обдукција поставља – како смо Џон и ја могли да заборавимо на ЛАД? – приповедано ја га је избегло, а приповедно ја и имплицитна ауторка подржавају то избегавање (Phelan 2011: 134).

Феланова теза у овом случају истовремено и подрива и покрива оно што би био *аутобиографски ујовор* Филипа Лежена (Philippe Lejeune), по ком мора да постоји идентичност између имена аутора, приповедача и протагонисте, чиме се читаоцу гарантује нефиктивни статус приповести. Аутобиографским уговором аутор се „обавезује на то да ће тачно и истинито испричати свој живот (или неки део, односно аспект тог живота)” а „однос читаоца и аутора је зависан (аутор од вас тражи да му верујете)” (Ležen 2009: 53–54). Фелан питање истине овде повезује са прећутаним сазнањем које би нарушило савест, али наглашава да та мањкавост текста није нешто негативно, већ чини да читаоци осећају повезаност са жалосћу ауторке. С обзиром на то да приповедно ја тумачи сећања и расуђивања оног ја које је прошло кроз искуство и оног које пролази (време писања се у интервалу од два месеца једначи са годином о којој се говори), аутор не истиче магијско мишљење као оно које на рацију чини контрадикторном на крају, већ саму приповедачку способност ауторке у процесу представљања жаловања. Занимљиво је зато ово упоредити са случајем Маргарет Дирас. Иако су у питању другачији губици и иако на потпуно другачије начине обликују израз, поново је тишина, празно место⁷, белина у тексту, окарактерисана као нефункционална. У случају отеловљавања женског губитка кроз уметничку праксу, у оба примера „тишина” је опажана као последица исклизнућа смисла. Односно, изражавање губитка сагледавано је кроз вредносне категорије, а које су, с друге стране, успостављане у односу на границе и захтеве времена, поетике или жанра.

Међутим, тој идеји да наратив треба да буде онакав каквим га теоријска свест о жанру потцртава, супротставља се идеја перформативности аутобиографског говорног лица о којој говори Сидони

⁷ Овде би требало узети у обзир да је Џејмс Фелан наратолог и теоретичар читања, те да се код њега празно место, информација која недостаје, сагледава пре свега у контексту његовог концепта ауторске идеалне публике која опажу функцију имплицитног аутора. Свој концепт идеалне публике, Фелан формулише у релацији са идејом имплицитног читаоца Волфганга Изера (Wolfgang Iser), а он место са којег текст читаоца позива на интеракцију именује као *празно место* (в. Бојанић Ћирковић 2020: 456–457).

Смит – сопство није ствар сама по себи која чека материјализацију кроз текст, оно не претходи аутобиографском изразу, већ је оно последица аутобиографског приповедања, односно последица „културолошког управљања телима увек унапред утврђеног идентитета, телима одређеног пола, рода, телима одређене расе, телима смештеним у особене друштвено-економске просторе” (Smit 2009: 100–101). Отуда увек постоје захтеви како би оно требало да буде изражено, па и сама публика очекује меру перформативности која се уклапа у границе разумљивог. Будући да је аутобиографски субјект „забораван, некохерентан, хетероген и интерактиван” (Smit 2009: 101), као и да се „истовремено налази на више позорница, позван на разноврсна декламовања идентитета. Ти многобројни позиви никада се не уклапају савршено. Заправо, стварају међупросторе или јазове, прекиде, непостојане границе, најезде, испаде, ограничења и њихово непоштовање.” (Smit 2009: 102). Штавише, став Џерома Брунера (Jerome Bruner) који Сидони Смит наводи, да проживљавање живота постаје последица тога како се живот приповеда, особито добро показује специфичност временског тренутка писања код Цоун Дидион.

Перформативност аутобиографског огледа се и у начину на који ауторка проблематизује сопствено жаловање, што је оличено у неусклађености оног како је замишљала то искуство и какво је оно заиста. Жаловање које је довело до губитка рационалности, постаје нешто што би требало истражити не би ли се лично искуство контекстуализовало. Стога се ауторка окреће стручној литератури о жаловању, коју у појединим пасусима инкорпорира у текст и полемише са њом. На пример, ту су студије Филипа Аријеса о историји смрти, поглавља о сахрани из *Бонџона* Емили Пост (Emily Post), књиге о интензивној нези, студије психијатара, начелника болница, итд. Лично проживљено искуство и оно живљено у тренутку писања (болест ћерке) паралелно се изражавају кроз исповедни дискурс, али и медицински, социолошки и психолошки дискурс о смрти.

Текст који ауторка више пута помиње јесте управо *Жалост и меланхолија*. Сви искази из текста које наводи односе се на жалост, а не на меланхолију. Ауторка се идентификује са оним што би био Фројдов „рад жалости”, стога писање аутобиографије једним делом функционише као проживљавање сваког сећања у процесу одвајања од изгубљеног објекта љубави. Међутим, аспект текста с којим мање свесно комуницира, а подједнако је заступљен као и стручна литература о жаловању, јесте присуство других књижевних текстова. Наиме, ауторка истиче да се окренула стручној литератури из разлога што јој се књижевност која тематизује жалост чинила „изузетно оскудном” (Didion 2022: 42).

На књижевно-историјском плану, примери које наводи, делују врло маргинално, на пример, дневник Клајва Стејплса Луиса (Clive Staples Lewis) *Посматрање жалости* или опсервација да је ова тема присутна понекад у балетима „када овај или онај остављени љубавник покушава да пронађе и оживи ову или ону вољену” (Didion 2022: 42). У контексту идеје повратка мртвих, ауторка помиње Еурипидову (Εὐριπίδης) трагедију *Алкеста*, у којој се супруга тесалског краља Адмета, Алкеста, жртвује и умире уместо њега. Сви ови текстови односе се на губитак супруге, па и успутне референце на које се позива део су мушког западног канона, на пример стихови Вилијама Шекспира (William Shakespeare), Едварда Естлина Камингса (Edward Estlin Cummings). Изузев помињања мемоара Кејтлин Томас (Caitlin Thomas) о Дилану Томасу (Dylan Thomas) у оквиру једне реченице и *Бониџона* Емили Пост, занимљиво је да не постоји део текста у ком своје искуство покушава да повеже са књижевним/културним дискурсом који би подржао женску перспективу проласка кроз губитак. Такви текстови у години у којој она пише своју аутобиографију свакако нису били присутни кроз некакав репрезентативан корпус, али и сама та чињеница је индикативна. Ипак, доминантна интертекстуалност јесте она са текстовима аутора. Зато нам се чини да је битно приметити на који начин је аутобиографија интертекстуална јер управо посезање за другим текстовима показује особености трагања за традицијом.

Поред поменутих текстова аутора, аспект који посебно привлачи пажњу јесте дијалог са сопственим претходно објављеним делима, али и мужевљевим делима. Ауторка ту тему заједничког, дељеног списатељског живота отвара још на почетку аутобиографије:

Пошто смо обоје били писци и обоје радили код куће, дани су нам били испуњени међусобним гласовима. Многи су претпостављали, пошто је понекад једно, а понекад друго добијало бољу критику, већи аванс, да међу нама сигурно влада нека врста ривалства, да је наш приватни живот без сумње минско поље професионалне зависти и озлојеђености. То је било толико далеко од истине да је опште инсистирање на томе наговештавало извесне лакуне у популарном схватању брака (Didion 2022: 18).

Међутим, након овог фрагмента следе искази у тексту који указују не на ривалство, али на сложен однос списатељског суживота. Наговештаје смрти, ретроспективно, ауторка почиње да препознаје анализирајући његове изјаве о сопственом стваралаштву, на пример, у већ поменутој ситуацији са *Њејовом* белешком о милитаризацији

спортова коју је она записала на њеној картици за белешке: „Треба нешто да запишеш, рекао је. За моју нову књигу, не твоју, јер сам у то време истраживала грађу за књигу која се бавила спортом. [...] Кад сам му сутрадан дала ту белешку, рекао је: ‘Слободно је искористи ако желиш.’” (Didion 2022: 23–24). Ауторка осећа кривицу јер тек накнадно почиње да опажа да је њен муж осећао безвољност која се испољавала кроз осећај недостатка вредности у стваралачком смислу: „Први пут нисам тек тако могла да отпишем његово расположење као депресију, уобичајену фазу у животу сваког писца. Све што је урадио, рекао је, безвредно је.” (Didion 2022: 74). Ауторка истиче осећај кривице и одговорности јер није на време препознала наговештаје који смрт не би учинили толико шокантном. Готово сваки наговештај, из тадашње перспективе игнорисан или неопажен као озбиљан, уско је везан за мужевљево стваралаштво: „Нисам се освртала. Био је депресиван. Завршио је роман *Без љубиш*, који је таворио у очекиваном лимбу дуготрајног раздобља између предаје рукописа и објављивања, и пролазио кроз исто толико очекивану кризу самоуверености поводом књиге коју је тад започињао.” (Didion 2022: 71). У неколико наврата она ће у свој текст инкорпорирати пасусе из његовог последњег романа, на пример сцену урагана којом ће покушати да објасни како се осећала у вези једне ситуације са Кинтаном, или ће истакнути попис ликова који у роману умиру. Слично томе, осврнуће се на његов роман *Дач Шеј, млађи* који тематизује губитак ћерке, освешћујући да је то роман о дубокој жалости, па и „патолошкој ожалошћености”. Паралелно са таквим фрагментима, у два наврата позваће се и на сопствене јунакиње из романа *Снађи се како знаш и умеш* и *Сивар* коју никако није желео. Да тај међусобни однос вредновања и самовредновања књижевних дела није био нешто подразумевајуће, посебно показује крај тринаестог поглавља, у ком се ауторка сећа „последњег поклона од Џона” на свој рођендан, 5. децембра:

Џон је пре вечере седео испред камина и наглас ми читао. Била је то књига коју сам ја написала, *Књија заједничких молишви*, коју је случајно имао у дневном боравку јер ју је поново ишчитавао да види како нешто у техничком смислу функционише. (Didion 2022: 147)

Ауторка затим наставља:

„Дођавола”, рекао ми је Џон кад је затворио књигу. „Немој да си ми икад више рекла да не знаш да пишеш. То је мој рођендански поклон теби.”

Сећам се да су ми кренуле сузе.

И сад их осећам.

Кад се осврнем, то је био мој предзнак, моја порука, рани снег, рођендански поклон који ми нико други није могао дати.

Преостало му је да поживи још двадесет пет вечери. (Didion 2022: 147).

У целокупној аутобиографији ово место је посебно емоционално интонирано и сведочи о великој важности његовог суда за њен осећај сопствене стваралачке вредности. Штавише, ауторкино истицање у садашњем тексту да је мужу говорила да не зна да пише и закључак да је похвала „рођендански поклон који ми нико други није могао дати” делује помало субмисивно. Лексички маркери, као и општи контекст, у одређеној мери могли би да указују да ауторка алудира на однос Силвије Плат (Sylvia Plath) и Теда Хјуза (Ted Hughes), на његова *Рођенданска писма* објављена након њене смрти или на однос дара и смрти из песме Силвије Плат *Рођендански дар*, уопште на целокупан наратив о сложеном односу двоје стваралаца, осећају кривице након смрти, чину писања између приватног и јавног, али у тексту не постоје експлицитне назнаке такве алузивности. Ипак, очигледно је да ауторка поред посезања за литературом у којој се искуство губитка приказује кроз мушку перспективу, у мање видљивим слојевима текста, проблематизује сопствену ауторску позицију у виду ауторске кривње због заузимања повлашћеног места оне која од њих двоје наставља да пише, парадоксално, о његовој смрти.

Једна од водећих студија о женској књижевној традицији јесте *Лудакиња на тавану* (*The Madwoman in the Attic*) Сузан Губар (Susan Gubar) и Сандре Гилберт (Sandra Gilbert). У духу идеје ре-визије Адријен Рич (Adrienne Rich), ауторке полазе од Блумове (Herold Bloom) концепције *сирејње од утицаја* (*anxiety of influence*), наглашавајући да њу није могуће само изокренути и уклопити у фројдовски калуп супротне теорије Електриног комплекса како би се осветлила алтернативна психолошка позадина женског места у историји књижевности. Оне, стога, предлажу термин *сирејња од ауторства* (*anxiety of authorship*) јер пре него што су жене могле да створе било какав однос према претходницима, требало је најпре да се суоче са главним током мушке књижевне традиције и традиционалном дефиницијом ауторства, да превазиђу друштвене норме и очекивања која онемогућавају идеју *ауторке*: „Њена битка, међутим, није против читања света њеног (мушког) претходника, већ против његовог читања ње.” (Gilbert and Gubar 2000: 49). Тек након превазилажења *сирејње од ауторства*, може да се говори о односу

према претходницама, који је у женској књижевној историји позитивно маркиран јер претходнице су оне које су прве начиниле промену:

Ако савремене жене сада приступају перу са енергијом и ауторитетом, то је могуће само захваљујући борби њихових претходница из 18. и 19. века. Оне су се бориле у изолацији која је наликовала на болест, осећају отуђења које је наликовао на лудило, невидљивости која је личила на парализу, како би превазишле стрепњу од ауторства која је била ендемска за њихову књижевну поткултуру (Gilbert and Gubar 2000: 51).

Идеја *сирејње од ауторства* могла би да се примени и на преузимање ауторитета над темом. Као што је ауторкама у осамнаестом и деветнаестом веку једина расположива традиција била мушка, у тренутку када Џоун Дидион пише аутобиографију, ова тема је у женској књижевности била спорадична и официјелно невидљива. Узмемо ли у обзир контекст америчке књижевности, ово је прво, прослављено дело које отворено тематизује жаловање и смрт супруга. Након *Године мајијској мишљења* уследиће данас све заступљенији мемоарски поджанр – *bereavement memoirs* (мемоари о жалости), и јавља се све више ауторки које пишу о губитку мужа – Ен Ројфе (Anne Roiphe) (в. Roiphe 2008), Џојс Керол Оутс (в. Oates 2012), Елизабет Александер (Elizabeth Alexander) (в. Alexander 2016). У том смислу, аутобиографија Џоун Дидион може да се посматра и као простор трагања за традицијом, обликовања текста у још увек нејасном дослуху личног израза и хоризонта очекивања, не би ли се постало *ирејходницом* када, на пример, Ерика Џонсон Дебељак у аутофикцији *Девица, краљица, удовица, курва* (2021) искуство губитка мужа опише као своју *једину мајијској мишљења*.

4. Закључна разматрања

Година мајијској мишљења Џоун Дидион учинила је видљивом тему губитка вољеног мушкарца у женској књижевности. Паралелно са исписивањем личног искуства жаловања, њена аутобиографија разоткрива недостатак женске књижевне традиције и у том смислу проблематизује позицију жене, ауторке. Референце на које се позива, део су мушке књижевне традиције, а присутан је и сложен однос између њеног текста и стваралаштва њеног мужа, што сведочи о не тако лако издвајању властитог гласа који не би био обележен тим односом. С друге стране, пример научне рецепције на који смо указали, испитује

поузданост женског приповедног гласа, као и успешност транспоновања емоционалног стања у књижевни текст. Зато први део рада упућује на контекст који је условио овакво стање ствари. Дакле, различите друштвене и дискурзивне праксе утврђивале су меланхолични модел жаловања као достојнији уметничког израза и надахнутости, што се пре односило на стваралаштво мушкараца. Жалост и депресија су пак пре посматране као облици клиничких стања, што се усталило као карактеристично за жене и недостојно уметничког уобличења.

У том смислу, даље истраживање ишло би у правцу опсежнијег испитивања жанровских решења ауторки, јер чињеница да је дело Џоун Дидион аутобиографија, и да су дела са овом тематиком доминантно гранична – мемоарска, (ауто)биографска, може потенцијално да говори управо о проблему перцепције ове теме као нечег што не може да добије чисто фиктивни живот или сложенију уметничку интерпретацију искуства. Отуда је мали број ауторки које ову тему изражавају у поезији, у савременој елегiji – Пенелопи Шатл (Penelope Shuttle) или пак савременом реквијему – Фридерике Мајрекер (Friederike Mayröcker). Углавном су то аутобиографска исповедна дела уз наглашену терапеутску димензију текста.

Литература

- Alexander, Elizabeth. *The Light of the World: A Memoir*. New York: Grand Central Publishing, 2016.
- Arijes, Filip. *Eseji o istoriji smrti na zapadu: od srednjeg veka do naših dana*. Prevela Zorica Banjac. Beograd: Rad, 1989.
- Bal, Mike. *Naratologija*. Prevela Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga; Alfa, 2000.
- But, Vejn. *Retorika proze*. Preveo Branko Vučićević. Beograd: Nolit, 1976.
- Бојанић Ћирковић, Мирјана. „Концепт имплицитног читаоца Волфганга Изера”. У: *Philologia Mediana* 12, 12 (2020): 443–459.
- Goodland, Katharine. “The Gendered Poetics of Tragedy in Shakespeare’s Hamlet”. In *Female Mourning in Medieval and Renaissance English Drama*, 171–200. Aldershot: Ashgate, 2006.
- Gilbert, Sandra M. and Susan Gubar. *The madwoman in the attic: the woman writer and the nineteenth-century literary imagination*. New Haven: Yale University Press, 2000.

- Didion, Džoun. *Godina magijskog mišljenja*. Preveo Alen Bešić. Beograd: Štrik, 2022.
- Кристева, Јулија. *Црно сунце: гејресција и меланхолија*. Превео Младен Шукало. Нови Сад: Светови, 1994.
- Ležen, Filip. „Autobiografski sporazum dvadeset pet godina kasnije”. Prevela Dragana Zubac. *Polja* 54, 459 (2009): 44–54.
- Matin, Sara. „Muževi dobri, muževi hrabri: diskurs o smrti voljenog muškarca u ženskoj memoaristici 20. vek”. U: *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 13, 13 (2023): 69–85. Dostupno na: <https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/172/172> (pristupljeno 11.9.2024).
- Milivojević, Tatjana i Borivoje Baltezarević. „Neprolaznost u savremenosti magijskog mišljenja – magija u filozofiji i nauci”. *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije: komunikacije, mediji, kultura* 7 (2015): 461–486.
- Oates, Joyce Carol. *A Widow's Story: A Memoir*. London: Fourth Estate, 2012.
- Phelan, James. “The Implied Author, Deficient Narration, and Nonfiction Narrative: Or, What’s Off-Kilter in The Year of Magical Thinking and The Diving Bell and the Butterfly?”. *Style* 45, 1 (2011): 119–137.
- Roiphe, Anne. *Epilogue: A Memoir*. New York: Harper, 2008.
- Rosengren, Karl. S. and Jason A. French. “Magical thinking”. In *The Oxford handbook of the development of imagination*, edited by Marjorie Taylor, 42–60. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Schiesari, Juliana. *The Gendering of Melancholia: Feminism, Psychoanalysis, and the Symbolics of Loss in Renaissance Literature*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1992.
- Smit, Sidoni. „Performativnost, autobiografska praksa, otpor”. Prevela Arijana Luburić-Cvijanović. *Polja* 54, 459 (2009): 99–106.
- Fischer, Sandra K. “Hearing Ophelia: Gender and Tragic Discourse in ‘Hamlet’”. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme* 14, 1 (1990): 1–10.
- Frojd, Sigmund. „Žalost i melanholiја”. Preveo Novica Milić. *Delo* 31, 8/9 (1985): 120–134.

Sara Matin

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

sara.matin@ff.uns.ac.rs

sara.matin124@gmail.com

Original Scientific Article

Joan Didion's *The Year of Magical Thinking*: Claiming Authority over the Thematization of a Beloved Man's Death

This paper aims to analyze Joan Didion's autobiography *The Year of Magical Thinking* (2005) by considering it as a pioneering effort to assert authority over the representation of female experiences of mourning for a beloved man. Historically, female mourning has often been relegated to unofficial cultural domains or has been depicted through the lens of male authors. Particularly marginalized in this context is the theme of losing a beloved man, whereas, conversely, the death of a beloved woman is one of the more prominent themes in Western literature. The reasons for this primarily lie in the differing perceptions of expressing states of mourning and melancholy depending on gender roles. Therefore, the first part of the paper will highlight the issue of the varying valuation of transposing loss into artistic expression based on whether the authorship is male or female. Starting from Freud's text "Mourning and Melancholia," this paper explores feminist post-structuralist readings of his work and then examines Juliana Schiesari's contributions, which expand the psychoanalytic viewpoint by investigating the broader social and discursive contexts that have shaped our understanding of artistic representations of mourning and melancholy. The second part will focus on the consequences of this difference in Didion's work, examining how the reception of her genre and narrative choices, as well as the intertextual links within her work, have been influenced by this gendered dynamic. The scholarly reception we have discussed raises questions about the reliability of the female narrative voice and the effectiveness of transposing emotional states into literary text. On the other hand, her autobiography exposes the lack of a female literary tradition and thus problematizes the position of a woman as an author. The references she uses are part of the male literary tradition. Also, there is a complex relationship between her text and her husband's work that complicates her attempts to establish a distinct, independent voice. The paper interprets the autobiography *The Year of Magical Thinking* as a work still searching for its place within a literary tradition, characterized by *anxiety of authorship* particularly in the context of thematizing death of a beloved man, while Joan Didion is considered to be foremother whose work has paved the way for those who have come after her.

Keywords: Joan Didion, mourning, gender, autobiography, intertextuality.

Примљено: 31. 8. 2024.

Одобрено: 25. 10. 2024.

Еколошка анксиозност и некрополитичке динамике у роману *Време* Џени Офил

Климатске промене су глобално препознате као једна од најозбиљнијих здравствених претњи 21. века. Утицаји спорих, постепених климатских промена и њихових ефеката на ментално здравље појединца манифестују се појавом еколошке анксиозности. Овај рад истражује пресецање Ашил Мбембеове (Achille Mbembe) теорије некрополитике и концепта еколошке анксиозности, приказане у роману *Време* (Weather) америчке књижевнице Џени Офил (Jenny Offill). Критичком анализом текста, откривамо како наратив обухвата свеprisутан осећај егзистенцијалног страха и анксиозности који произилази из размишљања о предстојећој еколошкој кризи. Роман функционише као микрокосмос за испитивање политичких и друштвених механизма који одлучују ко има право на живот, а ко је осуђен да се суочи са последицама еколошког занемаривања. Повезујући лично са политичким, дело Офил открива дубоку везу између индивидуалних анксиозности и некрополитичких сила савременог доба. Циљ рада је да покаже како роман *Време* Џени Офил успешно осликава растућу еколошку анксиозност нашег времена, изазивајући нас да се суочимо са карактеристикама света у којем живимо, прожетог некрополитичким динамикама.

Кључне речи: Еколошка анксиозност, некрополитика, климатске промене, климатска фикција, екофеминизам.

1. Увод

Инструктори за опстанак кажу: *Сабери се или умри.*¹

Климатске промене су глобално препознате као једна од најозбиљнијих здравствених претњи 21. века. Споре, постепене климатске промене и њихов утицај на ментално здравље појединца доведе до појаве еколошке анксиозности, која се најједноставније

¹ Наведена реченица је одломак из књиге *Време* Џени Офил (Offill 2020: 74). Овај одломак, као и сви даљи одломци из књиге, у мом су преводу.

може описати као „узнемиреност која настаје када постанемо свесни климатских промена и истовремено бринемо о будућности” (Coffeya et al. 2021: 1). Након успеха романа *Време (Weather)*, америчке књижевнице Џени Офил (Jenny Offill), еколошка анксиозност је постала значајна тема у савременој америчкој књижевности. Овај роман из 2020. године, суптилно приказује како некрополитичке структуре које утичу на наше животе обликују индивидуалне и колективне страхове повезане са еколошким колапсом. *Време* има експерименталну, фрагментирану структуру сачињену из вињета из визуре протагонисткиње Лизи Бенсон (Lizzie Benson). Ове вињете, својим непосредним и на моменте узнемирујућим тоном, успешно преносе осећај ургенције и омогућавају читаоцу да доживи интензитет еколошке анксиозности савременог друштва.

Некрополитика је термин који увео камерунски филозоф Ашил Мбембе (Achille Mbembe) и односи се на употребу друштвене и политичке моћи у одлучивању ко и како може да живи, односно ко и како мора да умре (Mbembe 2019). У самом центру теорије о некрополитици, налази се Фукоова идеја о суверенитету. Како објашњава Мбембе, бити суверен, значи вршити контролу над смртношћу, чиме се живот дефинише као испољавање и манифестација моћи (Mbembe 2019: 66). Рат остаје један од „начина успостављања суверенитета” (Исто) од кога се у модерном свету полако удаљавамо, док се некрополитика и некрополитичка моћ прожимају у различите сфере политичког и друштвеног живота. Мбембеов концепт некрополитике проширује Фукоове² концепте биополитике и биомоћи [biopower]. Мбембе објашњава да биомоћ функционише тако што људе дели на оне који могу да живе и оне који морају да умру (Mbembe 2019: 70). Ова моћ се данас манифестује не само кроз директно насиље или убијање, већ и кроз суптилнија деловања као што су искључивање, занемаривање или еколошка деградација.

Мбембе се посебно бави односом који се успоставља између биомоћи с једне стране и стања изузетка [the state of exception] и стања опсаде [the state of seige] са друге. Такође, додатно га интересује и „веза између политике и смрти у системима који функционишу само у ванредном стању [the state of emergency]” (Исто: 71). У контексту еколошке кризе, која нас неминовно уводи у ванредно стање, некрополитика пружа користан теоријски оквир за анализу савремених дилема, укључујући и

---

² Мишел Фуко је говорио о појму суверенитета и његовог односа према рату и биомоћи на серији предавања на Француском колеџу (College de France) у Паризу. Ова дела су сакупљена и објављена у књизи *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975-1976* (Foucault, Michel. *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975-1976*. Уредници Mauro Bertani и Alessandro Fontana. New York: Picador, 2003.)

еколошку анксиозност. Неједнака изложеност еколошким ризицима и последицама открива некрополитички поредак у коме су неке популације изложеније еколошким катастрофама и климатским променама, док су друге релативно заштићене. Рањивост је често резултат историјских неправди, економских неједнакости и политичке маргинализације, што указује на дубоку повезаност еколошких проблема и некрополитичког управљања.

Овај рад анализира роман *Време* Џени Офил као микрокосмос за истраживање пресека дискурса књижевности са еколошким и некрополитичким дискурсима. Критичком анализом текста, истражујемо како наратив користи осећај егзистенцијалног страха и еколошке анксиозности који проистиче из свести о непосредној еколошкој кризи, и позива нас да се суочимо са некрополитичким стратегијама које обликују друштво и време у којем живимо. Иако дело Џени Офил не нуди конкретан одговор, оно нас подстиче на размишљање о суштинском питању – ко данас има право на „добар живот“, а ко је приморан да се суочи са последицама еколошког занемаривања?

2. Еколошка анксиозност у стварности и фикцији

Термин еколошка анксиозност или еко-анксиозност [Eco-Anxiety] постаје све присутнији у савременој теорији и критици у последњих неколико година. Овај термин обухвата и објашњава „широк спектар негативних емоција повезаних са климатским променама и еколошким претњама” (Pihkala 2021: 119-133). Многе појаве могу изазвати еколошку анксиозност, укључујући губитак биодиверзитета, различите климатске промене, нестанак одређених врста или места (Исто).

Протагонисткиња романа *Време*, Лизи Бенсон, пати од хроничног страха од еколошке пропасти и преплављујућег осећаја ужаса у вези са будућношћу планете. Овај страх се може објаснити најцитиранијим дефиницијама еколошке анксиозности (Clayton et al. 2017). Еколошка анксиозност је још увек недовољно истражена како на теоријском, тако и на емпиријском нивоу. Пану Пихкала објашњава да еколошка анксиозност није анксиозни поремећај, већ психолошки одговор на растућу свест о еколошкој кризи (Pihkala 2021: 119-133). Ипак, како Пихкала упозорава, еколошка анксиозност може да прерасте у поремећај анксиозности или постане претња за ментално здравље појединца (Исто). Поред индивидуалног, еко-анксиозност се може посматрати и као колективно искуство или феномен, јер одражава друштвено разумевање

егзистенцијалних ризика које доноси уништење животне средине. Да бисмо боље разумели овај феномен, потребно је јасно разликовати еко-анксиозност од сличних осећања као што су еко-непокојство [eco-angst], еко-туга [eco-grief] и еко-кривица [eco-guilt] (Kurth & Pihkala 2022).

Према Пихкали, еколошка анксиозност може настати као резултат директног или индиректног излагања еколошкој кризи (Pihkala 2021: 119-133). У савременој књижевности, нарочито у дистопији и климатској фикцији [cli-fi], протагонисти су често директно суочени са еколошким катастрофама, што им омогућава да одмах реагују на борбени начин. Међутим, пошто протагонисткиња романа *Време* само предосећа надолazeћу катастрофу, њено једино реалистично решење за суочавање са својим страховима је да се обучи вештинама за преживљавање.

Бен и ја смо направили листу захтева за наше склониште: обрадиво земљиште, извор воде, приступ железничкој линији, позиција на брду. Јесмо ли на брду због поплава или одбране од напада? И једно и друго. Направићу нам ров за воду, рекао је, а затим је отишао на Интернет да научи како (Offil 2020: 194).

Проблем еколошке анксиозности је слојевит и задире у емоционалне, когнитивне и бихевиоралне димензије. Пихкала (2021) издваја неколико кључних емоција за разумевање еколошке анксиозности: страх, фрустрацију, бес, кривицу и тугу. Протагонисткиња *Времена* објашњава свој највећи страх као страх од „убрзања дана”: „Иако, наводно, такво убрзање не постоји, кунем се да га ја осећам” (Offil: 2020: 18).

Страх од убрзања који прожима Лизи Бенсон отвара дијалог са кључним карактеристикама нашег времена које Мбембе дефинише у *Некрополици* (2019). То укључује „сужавање света” које се осећа кроз глобалне демографске транзиције и нове миграције настале из економских, политичких, културних или еколошких разлога, што слаби критеријуме националне припадности; континуирано редефинисање појма „човек” у контексту опште екологије, где је могућност модификације биолошке и генетске структуре човечанства готово неограничена; увођење рачунара у све аспекте друштвеног живота, што доводи до губитка јасне границе између екрана и стварности; и везу између способности да се добровољно измени људска врста (што Мбембе сматра апсолутним обликом моћи) и моћи капитала (2019: 10-15). Мбембе даље објашњава да се моћ капитала значајно увећала када су берзе почеле да користе вештачку интелигенцију за оптимизацију

кретања ликвидности, тако да се данас време преноса информација између брзе и оператера мери у милисекундима.

Узевши у обзир Мбембеове карактеристике нашег времена, можемо да закључимо да технологија заиста компресује време, свет постаје све ужи и полако се распада, а живот тече на екрану који постаје „пластична и симулирана форма живота” (Исто: 15). Капитал се преноси брзином мисли. Све ове карактеристике савременог доба доприносе константној преокупацији политичким и еколошким питањима, што се одражава праћењем вести, читањем стручне литературе или разговорима о горућим темама.

На бихевиоралном нивоу, еколошка анксиозност се може испољити на различите начине – од ангажовања у активистичким акцијама до парализе и немогућности да се реагује или размишља о будућности. У ову групу реакција спада и престанак планирања будућности због осећаја неизвесности у погледу опстанка планете.

Фактори који повећавају рањивост појединаца или група на еколошку анксиозност укључују пол, старост, изложеност еколошким проблемима и често излагање узнемирујућим вестима о еколошкој кризи (Berry et al. 2018: 282–90). Код млађих жена идентификују се интензивније емоције него код мушкараца (Pihkala 2019).

Како климатске промене и деградација животне средине постају неизбежне, савремена књижевност се позиционира као важан канал за изражавање и истраживање сложених емоција које прате еколошку анксиозност. Аутори и ауторке користе разне жанрове, од књижевне фикције до научне фантастике и дистопије, како би истакли еколошке проблеме и подстакли емотивну и интелектуалну реакцију. Барбара Кингслонер (Barbara Kingslover) у роману *Flight Behavior* (2012) истражује утицај глобалног загревања на екосистеме, приказујући како једно мало и рурално место реагује на откриће колоније монарх лептира. Лори Франкел (Laurie Frankel) се у роману *One Two Three* (2021) бави последицама тровања градске воде које трајно мења град и његово становништво. Ричард Пауерс (Richard Powers) се у роману *The Overstory* (2018) бави уништавањем шума као једним од централних еколошких изазова, док Рут Озеки (Ruth Ozeki) у роману *All Over Creation* (2002), „усмерава пажњу ка односу природног и културног, бавећи се односом пољопривреде и генетског инжињеринга” (Cardozo & Subramaniam 292–310). Прича романа *All Over Creation* је смештена у савремену руралну средину у Ајдаху и прати протагонисткињу Јуми Фулер (Yumi Fuller) која се, након двадесет пет година одсуства, враћа у родно место са троје деце, како би се бринула о остарелим родитељима. Озеки отвара питања

о инвазивним врстама, селекцији биљака и генетском инжењерингу кромпира из различитих визура, укључујући и причу из перспективе једне групе еколошких активиста.

Аутори који се баве биополитичким темама и еколошким питањима често стварају замишљене светове или замишљене сценарије застрашујућих верзија будућности, док други бирају да еколошке теме приказују у садашњем тренутку, или чак ванвременски.

Књижевност која се бави актуелним еколошким темама обједињујемо под жанром Кли-Фај (скраћеница за климатску фикцију). Карен Кардозо (Karen Cardozo) и Бану Сабраманијам (Banu Subramaniam) истичу да нам „фикција пружа јединствени начин производње знања, културне политике и активизма, истражујући пресеке живота, науке и уметности на начине који су истовремено реалистични и спекулативни” (Cardozo & Subramaniam 292–310). Кардозо и Сабраманијам објашњавају да интерсекцијом књижевног, културног и политичког дискурса, можемо замислити различите верзије будућности и распетљати односе које нам намећу род, раса, класа, националност или сексуална оријентација (Исто). Додатно, Кардозо и Сабраманијам предлажу да под термином биофикција обухватимо оне врсте наратива који су реалистични и који драматизују последице биотехнолошких иновација. Биофикција је, према њиховом мишљењу, интердисциплинарни жанр јер за креирање успешног текста биофикције није довољно да се ослонимо на књижевност и креативно писање, већ је потребно користити се и књижевном теоријом, као и студијама друштва и културе (Исто).

Цени Офил у роману *Време* на јединствен начин приступа климатској фикцији. Роман је написан у серији вињета у првом лицу једнине; радња (или прецизније речено, одсуство традиционалне радње) се одвија за време Трамповог боравка у Белој кући. Протагонисткиња никада не спомиње име председника, али нам два пута сугерише о коме се ради. Први пут то чини бележењем кратког и препознатљивог одломка из његовог говора – *Колико сам само зјодан, зар не? Колико сам зјодан* (Offil 2020: 72) – који чује преко појачаног телевизора из куће комшинице, госпође Ковински (Mrs. Kovinski). Други пут, Лизи Бенсон се осврће на председников бесмислени одговор на питање у вези топљења глечера: „Чујте, чуо сам ја све о томе“, рече човек са црвеним лицем. „Али шта ће се догодити са америчком климом?” (Исто: 73).

У оваквој Америци где је, политичко време заиста почело убрзано да се мења (првим) доласком Трампа на власт, протагонисткиња Лизи Бенсон се суочава са властитом анксиозношћу која је изазвана не

само свешћу о еколошким и климатским променама, већ и политичким немирима који их прате. У таквом окружењу, питања попут „Која је разлика између катастрофе и ванредног стања?” (Исто: 196) добијају посебан значај. Протагинисткиња и сама предлаже одговор који служи и као метафора за стање у коме се налази друштво.

Катастрофа је изненадни догађај који проузрокује велику штету или губитак. Ванредно стање је ситуација у којој нормалне операције не могу да се наставе и захтева хитан одговор како би се спречила катастрофа (Исто).

3. Еколошка анксиозност и некрополитичке динамике у роману *Време*

Као што нам сам наслов *Време* сугерише, централна метафора романа је време и односи се подједнако на климатску и на друштвено-политичку атмосферу. Проза Џени Офил се препознаје по кратким параграфима унутар којих су, као под микроскопом, увећани свакодневни тренуци.

Ели седи за кухињским столом и испробава један по један фломастер како би видео који још увек ради. Бен му доноси чинију воде да их умочи при тестирању. Према тренутној пројекцији, Њујорк ће до 2047. године, искусити прве драматичне температуре које ће нам угрозити и променити животе (Offil 2020: 106).

Вињете се нижу тако да стварају осећај хитности и дубоког промишљања живота, мешајући бриге са моментима прожетим хумором: „Добра ствар код зависности од таблета за спавање је што се не називају „зависношћу”, већ „навиком”” (Исто: 16).

Погледајмо детаљније микрокосмос који је Офил створила за своју протагонисткињу, Лизи Бенсон. Лизи је бела Американка која живи у Њујорку са супругом Беном и сином Елијем и ради као библиотекарка на универзитетском кампусу. Иако се у роману не даје прецизна локација њиховог дома, Лизи сугерише да живе у крају познатом као Мали Бангладеш или Мали Пакистан, где је већина становништва пореклом из Јужне Азије. Описујући етничку структуру основне школе коју похађа њен син, Лизи истиче да је само десет процената родитеља бело (Исто: 83). Лизин супруг Бен ради од куће као програмер, а у слободно

време чита књиге о историји, што често постаје тема њихових вечерњих разговора. Његова заинтересованост за прошлост је у контрасту са Лизином преокупираношћу будућношћу. Зарад истицања још једне супротности, наратив је додатно обогаћен Лизиним телефонским разговорима са мајком која живи на супротној обали САД-а и која на живот гледа са дозом ведрине и лакоће: „Мајка ме зове и прича о светлости, вину и умећу прављења хлеба” (Исто: 33); „Мајка ме зове да ми каже да купује чарапе на гомиле да би их делила бескућницима које види” (Исто: 178). Када није са породицом или на послу, Лизи преузима улогу квази-терапеуткиње за свог брата Харија, који се бори са депресијом и зависношћу. Током романа, Хари се ожени и добије кћерку, али се због погоршања менталног здравља, одриче родитељства.

Лизи размишља о климатским променама и политичкој ситуацији са критичким освртом на класне и расне разлике. На једној пословној вечери чује разговор о инвестирању у „плутајуће градове” (Исто: 56) који би били усидрени у интернационалне воде и функционисали уз минималну регулацију. Неком другом приликом, Лизи шаље брату чланак о веома богатим људима који купују земљу на Новом Зеланду како би градили склоништа за случај катастрофе (Исто: 47).

Пример који илуструје осврт на родне привилегије у корист белог мушкарца је сцена у којој Лизи разговара са гостујућим професором – песником који је током рехабилитације од алкохолизма написао збирку песама (Исто: 49). На сусрету са студентима, он чита песму написану из перспективе шешира на глави лепе жене, истичући да је песму написао иако није искусио „живот шешира”. Након сусрета, неко од студената му оставља поруку следеће садржине:

Примили сте ову картицу јер је ваша привилегија очигледна.
Ваше речи/акције чине да се други осећају непријатно.
Означите своју привилегију.

[√] Белац	[√] Хетеросексуалац
[√] Мушкарац	[√] Неуротипичан
[√] Ситуиран	[√] Држављанин

„Шта мислиш, шта је ово?” упитао ме је песник.
Будућност? (Исто: 49)

Наведен пример илуструје суптилан начин на који роман *Време* поставља питање привилегије у савременом друштву, суочавајући

читаоца са свешћу о невидљивим предностима које одређене групе (у овом случају је то бели, образовани, ситуирани мушкарац – носилац патријархата) уживају и како те привилегије утичу на њихову перцепцију света и на њихове односе с другима. Сцена са „тестом привилегија” наставља се суптилном критиком статичности америчког друштва, што видимо у следећем цитату:

И усамљени инжењер жели да смањи владу. Жеља за мањом владом, наравно, није нова. Крајем деветнаестог века, један званичник америчке владе предложио је затварање канцеларије за патенте. Образложио је да је све што је важно већ измишљено (Исто: 49).

Лизи Бенсон постаје све више опседнута надолazeћим климатским катастрофама када прихвати задатак да асистира својој бившој менторки Силвији, сада признатој ауторки подкаста о суочавању са еколошком кризом. Њена нова улога подразумева одговарање на писма забринутих слушаалаца и пратилаца, који, попут Лизи, осећају преплављујући страх и несигурност пред неизвесном будућношћу.

Питање: Који су најбољи начини да припремим своју децу за надолazeћи хаос?

Одговор: Можете их научити да шију, обрађују земљу, граде. Ипак, можда ће најкорисније од свих вештина бити технике за смиривање уплашеног ума (Исто: 93).

Овај одговор истиче да Лизина лична борба рефлектује колективну анксиозност друштва које стоји на ивици еколошког колапса.

Како њена анксиозност постаје све израженија, Лизи почиње да тражи начине за смирење. Један од начина је похађање часа медитације. Сцена на часу медитације открива суптилан коментар на тему друштвених привилегија, усмерен на жену из вишег економског слоја.

Коначно сам дала шансу том часу медитације. Болео ме је колена па сам седела на столици. Она “просветљена” жена је седела на јастуку. На крају часа је поставила питање – или је мислила да јесте: “Имала сам среће да проведем пуно времена у свету растопљеног ега. Али примећујем да имам проблема да се вратим у диференцирани свет, онај о ком сте управо говорили, где морамо да перемо судове и износимо смеће.” Приметила сам да је у поодмаклој трудноћи. Ох, не брини, помислила сам, тај диференцирани свет управо долази по твоју гузицу (Исто: 23).

Цитат илуструје иронију духовног елитизма, где трудна жена, кроз коментар о „растопљеном егу,” открива своју отуђеност од реалности свакодневног живота. Њена неспособност да се врати у „диференцирани свет” показује како духовност понекад може постати привилегија која омогућава дистанцирање од обавеза и брига које већина људи свакодневно доживљава.

Ако упоредимо роман *Време* и претходни роман Џени Офил, *Завод за најаћање*³ (*Dept. Of Speculation*) из 2014. године, приметимо да и овом ранијем делу протагонисткиња показује знакове анксиозности. Неименована јунакиња *Завода за најаћање* растрзана је између обавеза у браку, материнских инстинката и своје амбиције да се посвети уметности. Упоредјујући ова два дела, примећујемо да Офил „прелази са бележења свакодневних брига и ужаса на проблеме масовног изумирања” (Goyal et al. 2020: 78-99).

Време реалистично приказује свакодневни живот протагонисткиње у различитим улогама – мајке, жене, сестре, библиотекарке и асистенткиње – нудећи тиху и нијансирану анализу еколошке анксиозности и имплицитне некрополитичке последице еколошке кризе. Иако роман *Време* приступа некрополитици имплицитно, Лизин однос са светом око себе пружа увид у суптилне некрополитичке динамике. Њена размишљања и свакодневне интеракције са људима из различитих друштвених слојева – од оних на позицијама моћи до маргинализованих група које су посебно рањиве у контексту еколошке кризе – наглашавају сложеност њеног света.

Подкаст *Пакао и висока вода (Hell and High Water)* Лизине бивше менторке Силвије отвара конкретна питања о преживљавању и борби против климатских промена. Овај наративни слој у роману функционише као тихи коментар на сложене односе моћи унутар некрополитичког система, додајући и перспективу такозваних „апокалиптичара“. У роману *Време*, апокалиптичарима се називају појединци или групе дубоко обузети визијама катастрофе и пропасти у контексту еколошке кризе. За њих је будућност мрачна или неизвесна, што изазива интензивни страх који обликује њихове животне изборе, вредности и односе према другима и околини. Питања попут *Да ли изумирање има значаја с обзиром на то како се завршава Библија?* и *Како ће њоследње генерације знаћи да су њоследње?* (Offil 2020: 27) истичу дубоку егзистенцијалну кризу апокалиптичара. У роману, апокалиптичари симболизују колективну анксиозност пред климатским променама и представљају илустрацију екстремних психолошких и друштвених одговора на могући еколошки колапс.

³ Превод романа *Dept. Of Speculation* је у Србији објављен 2021. године као *Zavod za nagađanje*.

Теја Шоштерић (2020: 41) анализира јунакињу романа *Време* кроз призму екофеминизма. Према Џенис Биркеланд (Janis Birkeland), екофеминизам је друштвени покрет и холистички систем вредности који указује на повезаност између патријархалне моћи и уништавања животне средине и предлаже прелазак са хијерархијских односа моћи на етику реципроцитета и одговорности (Birkeland 1993: 13-59). Екофеминизам је изграђен на уверењу да се борбе против опресије над људима и против експлоатације природе не могу водити одвојено (Gaard 2011: 26-53). Шоштерић истиче да јунакиње климатске фикције, посматране из екофеминистичке перспективе, показују изузетну психолошку снагу у суочавању са катастрофом (Шоштерић 2020: 41). Ове жене су спремне на херојска дела било због урођеног савезништва са мајком природом која пати, или због заједничког одбацивања патријархалних норми (Исто). Ипак, Шоштерић примећује да многе јунакиње еколошке фикције у савременој америчкој књижевности долазе из ”првог света” – беле су, образоване, и најчешће из средње класе – и немају увид у животе жена из других социјално-економских миљеа (Исто: 42).

Лизи Бенсон, наизглед припада овој групи. Међутим, због њене преокупације временом и катастрофама, Лизи постаје усамљена у својој мисији да се припреми за промене. Како се Лизи све више повлачи у себе, њен свет постаје ужи, а време се убрзава. Док проводи све више и више времена у онлајн претрагама, Лизи не примећује да се граница између екрана и живота полако губи, а са њом и граница између стварности и фикције. Микрокосмос Лизи Бенсон сада заиста одражава карактеристике нашег времена како их је дефинисао Мбембе (2019). Оно што Лизи Бенсон разликује од мене или неке друге сличне жене (беле, образоване, релативно ситуиране) је то што је она књижевна јунакиња, а као таква мора поћи на неко херојско путовање. За Лизи, ово путовање је пут преображаја у јунакињу која је спремна за опстанак. Или можда и није...

Једног дана сам морала да потрчим за аутобусом. Толико сам се задихала да сам одмах схватила да је сва моја припрема за апокалипсу осуђена на пропаст. Умрећу рано и неславно (Offil 2020: 187).

4. Закључак

Сећам се када је Силвија интервјуисала познатог футуристу. Питала га је шта ће бити са нама, а он је поновио своју, већ познату, предикцију: *Ситари људи у великим њрадовима који се њлаше неба* (Offil 2020: 53).

Лизи Бенсон и друге јунакиње климатске фикције приказане су као свакодневне жене, мајке и неговатељице које, суочене са претњом еколошке катастрофе, доносе тешке одлуке које некада укључују и одустајање од традиционалних улога мајчинства. Један од све чешћих одговора на климатске проблеме међу млађим генерацијама је одлука о одрицању од родитељства због неизвесности о судбини потомака. Према чланку објављеном 2020. године у Њујорк Тајмсу (Blum 2020), жене у Америци изражавају већу забринутост због климатских промена, што, како примећује Шоштерић (Шоштерић 41), доприноси порасту анксиозности у вези са родитељством. Жене које већ имају децу, забринуте су за њихову будућност попут Лизи Бенсон, док оне које тек разматрају родитељство, при доношењу одлука узимају у обзир и страхове везане за могућу еколошку катастрофу.

Када је у питању тема мајчинства, Лизи Бенсон, слично као и нараторка *Завода за најањање*, показује мешовита осећања. У једном тренутку завиди мајкама које имају више од једног детета – „Зашто и ја нисам имала више деце, тако бих имала веће шансе да успем као мајка” (Offill 14), а у другом тренутку прави списак вештина које би њен син требало да поседује да би преживео катастрофу. Поред различитих вештина, један од услова за опстанак је да нема деце – „Једном сам питала Силвију шта бих могла да урадим да га припремим. Било би добро да је вешт, рекла је. И наравно, да нема деце” (Offill 189).

У свом истраживању о јунакињама климатске фикције, Теја Шоштерић (2022: 47) закључује да су женски ликови чешћи у оваквим наративима вероватно зато што су особе које се идентификују као жене подложније еколошкој анксиозности (Coffey et al. 2021). Додала бих да данас жене предњаче и међу ауторима климатске и биофикције. Разлог за овакву предност је још увек ствар спекулације. Можда због чињенице да мушкарци, жене и транс особе у нелибералном и патријархалном друштву и даље немају једнака права и услове, па се та угрожавајућа неједнакост пројектује и у свет који је на рубу апокалипсе. Или пак због чињенице да су жене биолошки свесније своје улоге неговатељица, па на себе преузимају и бригу о планети.

Оно што је важно извући из анализе романа *Време* јесте да жанрови попут климатске и биофикције имају изузетан културолошки, социолошки и педагошки значај за нашу одрживу будућност. Кардозо и Сабраманијам истичу да овакви жанрови пружају визију ослобођену аргументације или осуде, што нам омогућава да замислимо различите будућности и светове (Cardozo & Subramaniam 292–310). Ово замишљање различитих будућности стратешки је важно за наш избор да

се фокусирамо на очување планете. Према речима Ејвери Гордон (Avery Gordon), „неопходно је да замислимо да живимо на другачијем месту да бисмо уопште могли тамо да стигнемо” (Gordon 1997: 5).

Шоштерић (2022: 42) истиче да је људском уму веома тешко да у потпуности схвати сложеност проблема као што је деструкција природе, јер немамо историјске примере који би нам били релевантни. Климатска фикција нам помаже да попунимо ове празнине у разумевању, да наслутимо могуће последице катастрофе и да предузмемо кораке ка њиховом спречавању. У оквиру климатске фикције, важно је размотрити проблем еколошке анксиозност. Пану Пихкала сугерише да би еколошку анксиозност требало да посматрамо из два угла – као алат и као проблем (Pihkala 2021: 126). Као алат, јер нас страх може упозорити на потенцијалне опасности; и као проблем, јер, ако нас анксиозност парализује, сви напори за побољшање одрживости планете биће осуђени на пропаст.

Литература

- Berry, Helen L., Thomas D. Waite, Keith B. G. Dear, Anthony G. Capon and Virginia Murray. “The Case for Systems Thinking About Climate Change and Mental Health.” *Nature Climate Change* 8 (2018): 282–90.
- Blum, Dani. “How Climate Anxiety Is Shaping Family Planning.” *New York Times* (27. 01. 2020.). <https://www.nytimes.com/2020/04/15/parenting/climate-change-having-kids.html> (преузето: 12. 03. 2024).
- Cardozo, Karen and Banu Subramaniam. ”Genes, Genera, and Genres: The NatureCulture of BioFiction in Ruth Ozeki’s *All Over Creation*.” У *Tactical Biopolitics: Art, Activism, and Technoscience*. Уредници Beatriz da Costa и Kavita Philip, 292-310. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2008.
- Clayton, Susan, Christie Manning, Kirra Krygsman and Meighen Speiser. *Mental Health and our Changing Climate: Impacts, Implications, and Guidance*. Washington, DC: American Psychological Association & ecoAmerica, 2017.
- Coffeya, Yumiko, Navjot Bhullar, Joanne Durkin, MD Shahidul Islam and Kim Usher. “Understanding eco-anxiety: A systematic scoping review of current literature and identified knowledge gaps.” *The Journal of Climate Change and Health* 3 (2021): 1-6.

- Frankel, Laurie. *One Two Three*. New York: Henry Holt and Co., 2021.
- Gaard, Greta. "Ecofeminism revisited: Rejecting essentialism and re-placing species in a material feminist environmentalism." *Feminist formations* 23/2 (2011): 26-53.
- Gaard Greta, ed. *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*. Philadelphia: Temple University Press, 1993.
- Gordon, Avery. *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
- Goyal, S., L. Choksey, I. P. R. Prosdocimi, A. Niven, L. Saint-Loubert, F. Naveed, ..., & E. Dawson Varughese. "Political and Planetary Panic: Penning Motherhood in Trump's America." *Wasafiri* 35/3 (2020): 78-99.
- Jong, Erica. "Survival." *Women's Review of Books* 37/1 (2020): 25.
- Kingsolver, Barbara. *Flight Behavior: A Novel*. New York: Harper Collins, 2012.
- Kurth, Charlie and Panu Pihkala. "Eco-anxiety: What it is and why it matters". *Frontiers in psychology* 13 (2022) <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.981814/full> (преузето 10. 03. 2024.).
- Mbembe, Achille. *Necropolitics*. Durham: Duke University Press, 2019.
- Ozeki, Ruth. *All Over Creation*. New York: Penguin, 2002.
- Offill, Jenny. *Weather*. New York: Alfred A. Knopf, 2020.
- Ofil, Dženi. *Zavod za nagađanje*. Beograd: Booka, 202
- Powers, Richard. *The Overstory*. New York: W. W. Norton & Company, 2018.
- Pihkala, Panu. "Eco-anxiety". У *Situating Sustainability: A Handbook of Context and Concepts*, 119-133. Уредници С. Parker Krieg и Reetta Toivanen. Helsinki: Helsinki University Press, 2021.
- Pihkala, Panu. "Climate Anxiety, A Report." *MIELI Finnish Mental Health Society*, Helsinki, 2019.
- Šošterić, Teja. "The Unlikely Heroines of Climate Fiction: Women, Work and Nature in *Weather* and *New Wilderness*." *helden. heroes. héros. E-Journal zu Kulturen des Heroischen*. Special Issue 8 (2022).

Aleksandra Panić

Faculty for Media and Communications

Singidunum University

alex@alexandrapanic.com

Eco Anxiety and Necropolitical Dynamics in Jenny Offill's *Weather*

Climate change has been recognized as one of the most critical global challenges of the 21st century, not only for its environmental and ecological consequences but also for its serious impact on human health, particularly mental health. One example of how slow, gradual climate change affects individual mental health is the occurrence of ecological anxiety (eco-anxiety) —a psychological response characterized by feelings of helplessness and fear about the future of the planet. This paper explores the concept of ecological anxiety in Jenny Offill's novel *Weather* (2020), while situating this phenomenon within the theoretical framework of necropolitics, as articulated by Cameroonian philosopher Achille Mbembe. The novel functions as a microcosm for exploring the social, political, and existential dynamics of our time, where climate change intensifies structural inequalities and disproportionately exposes marginalized populations to greater ecological risks.

The novel *Weather* narrates the experience of Lizzie Benson, a woman and a mother living in New York who struggles with anxiety of impending environmental disaster. Through an experimental yet highly relatable narrative structure, Offill weaves a subtle critique of the necropolitical systems that determine who is spared from and who is destined to suffer the consequences of climate change. Mbembe's theory of necropolitics, which extends Foucault's ideas of biopolitics and biopower, emphasizes the control over life and death. This concept helps us understand how marginalized populations are disproportionately exposed to ecological degradation.

This paper analyzes how Offill positions ecological anxiety as a device to explain deeper necropolitical structures. Lizzie Benson's fear is not personal but symbolic of a larger societal angst, rooted in the unequal distribution of ecological harm: her daily interactions with diverse social groups—from the affluent planning smart escape strategies to marginalized communities who remain vulnerable to climate disasters. The novel subtly states that survival in the face of ecological collapse depends on privilege and access to resources.

By situating *Weather* within the broader context of climate fiction and necropolitical theory, this paper argues that Offill's work serves both as a literary exploration of ecological anxiety and a critique of the political systems that perpetuate environmental harm. Moreover, *Weather* challenges readers to reflect on their own complicity in sustaining these systems. Offill's unique fusion of wit, reflection, and narrative fragmentation captures the complex emotional landscape of living in an age where the future of our planet feels increasingly uncertain.

Keywords: Eco-anxiety, Climate change, Necropolitics, Climate Fiction, Ecofeminism.

Primljeno: 31. 8. 2024.

Odobreno: 16. 10. 2024.

Светлана Велимирац
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
svetlana.velimirac@fpm.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-8055-2814>

821.111.09-94 Синклер Стобарт М.
821.163.41(73).09-6 Лозанић Фротингхам Ј.
94(100)"1914/1918"
<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.5>
Оригинални научни чланак

Између Србије, Америке и Британије: социолингвистички поглед на записе Мејбел Стобарт и Јелене Лозанић¹

Овај рад бави се грађењем комплексне социолингвистичке наративне мреже значења која обухвата сложена интеракцију друштава и појединаца, локалног и глобалног, на основу дела две ауторке о личним искуствима из Првог светског рата: *Доброћворна мисија за Србију у Првом светском рату, њисма из Америке и Канаде 1915–1920. године* (1970) Јелене Лозанић-Фротингхам и *Пламени мач у Србији и груде* (2016) Мејбел Синклер Стобарт. Ауторке представљају сопствени доживљај рата и усложњавање идентитета жене док су измештене у другу средину – Српкиња Јелена Лозанић у Сједињене Америчке Државе и Канаду, а Британка Мејбел Стобарт у Србију. Кроз социолингвистичку наративну мрежу ових дела откривамо нове позиције моћи које жене освајају активним улогама у Првом светском рату, без обзира на географску дистанцу, различитост њихових позиција, улога и окружења. Поруке хуманизма и пацифизма упућене су читаоцима оба дела, док се на конкретним примерима показује колико појединац може да постигне за заједницу активним друштвеним ангажманом. Читајући ова дела и трагајући за текстовима који су са њима повезани, и сами постајемо део исте социолингвистичке наративне мреже (Filipović 2018a: 219) као тумачи друштвених односа приказаних из партикуларних позиција ауторки.

Кључне речи: Први светски рат, жене, социолингвистичка наративна мрежа

1. Увод

Доброћворна мисија за Србију у Првом светском рату, њисма из Америке и Канаде 1915–1920. године (1970) ауторке Јелене Лозанић-Фротингхам и *Пламени мач у Србији и груде* (2016) ауторке Мејбел

¹ Овај рад заснован је на делу докторске тезе *Самилосне очи њујоркских жена: Србија и Први светски рат. Критичка анализа дискурса дела британске ауторке Мејбел Синклер Стобарти и српске ауторке Јелене Лозанић-Фротингхам*, одбрањене на Филолошком факултету Универзитета у Београду 27.9.2023. год.

Синклер Стобарт (Mabel St. Clair Stobart) два су записа из Првог светског рата. Први је писан на тлу Америке и Канаде, а други у Србији.

Ова два дела су женска нефикционална књижевност граничног жанра; можемо их ишчитати као историографско штиво, дневничке записе, путописе, сведочанства из рата, антиратне трактате, приватну преписку. Стварни историјски догађаји су позадина овог стваралаштва са нагласком на друштвеној и класној димензији самих ауторки и њихових дела.

Да бисмо оформили социолингвистичку наративну мрежу на основу записа ауторки Јелене Лозанић и Мејбел Стобарт, за почетак идентификоваћемо кроз биографске податке ко су њих две биле, што је садржано у њиховим идентитетима, историјску и националну позадину наратива, културне моделе и позиције из којих су постале списатељице. Родна одредница ауторки представља заједничко идентитетско полазиште, стога ћемо се током анализе запитати на који начин је она имала утицаја на искуства и дискурсе Јелене Лозанић и Мејбел Стобарт.

Као што Франц Фанон сматра да подређени, колонизовани треба да поново пронађу своје потиснуте историје (Baba 2004: 30), тако и друге занемарене историје све чешће проналазе своје место у општим, великим историјским наративима. На пример, партикуларне историје етничких заједница, појединци који имају своју причу и своју истину, виђење историје побеђених страна, али и историја сагледана из угла жена из различитих друштвених позиција добијају своје место на мапи човековог (са)знања. Два таква примера су наративи ауторки Лозанић-Фротингам и Синклер Стобарт, као исечци историјски једновремених догађаја испреплетаних у мрежу искустава и значења чија је вредност ванвременска.

2. Биографије Јелене Лозанић и Мејбел Стобарт као подлога социолингвистичке наративне мреже

Јелена Лозанић рођена је 1885. године у Београду у угледној српској породици. Јеленин отац био је Сима Лозанић, изузетна личност 20. века. Научник, професор Велике школе, први ректор Београдског Универзитета, члан Српског ученог друштва, председник Српске краљевске академије, затим министар пољопривреде, министар спољних послова, опуномоћени министар и изванредни посланик Краљевине Србије у Лондону, члан Српске војне мисије у САД, дипломата, учесник у ратовима 1876–1878, као и у Балканским ратовима и у Првом светском

рату. Њена мајка, Станка Лозанић, била је активна чланица Женског друштва основаног 1875. године. Бирана је за председницу Друштва у два наврата, 1924. године и поново 1929, а ову дужност вршила је до почетка 1940. године (Милановић 2020: 58). Залагала се за свеукупни напредак положаја жена у Србији. Била је сарадница женског часописа „Домаћица” (излазио је од 1879–1941, са прекидом током Првог светског рата) који је обрађивао друштвене теме и садржао прилоге из књижевности и преводилаштва. Отац Станке Лозанић основао је Дом за свештеничке удовице, а Станка је учествовала у оснивању Дома Свете Ане за старе (Лозанић-Фротингхам 1970: 307–308). Др Гођевац-Субботић и Ана Христић наводе у биографским подацима на крају књиге *Добројворна мисија за Србију у Првом светском рату, њена из Америке и Канаде 1915–1920. године* да је Јелена била „по природи тиха и интелигентна, желела је да студира хемију, да пође путем свога оца и брата” (Лозанић 1970: 310), али како у то време није могла да се школује на универзитету, завршила је Вишу женску школу у Београду и активно почела да се бави друштвеним питањима.

Јелена Лозанић сарађивала је са међународним покретима за женска права, и борила се између осталог и за признавање женског права гласа. Поред учешћа у више секција Српског народног женског савеза, постала је и његова друга секретарка са основним задатком да обавља преписку са иностранством. Учествовала је на конгресу Међународног женског савета у Стокхолму 1911. године на ком је представила активности женског покрета у својој земљи, а на седници Управног одбора поднела захтев за пријем Српског народног женског савеза у Међународни женски савет (Столић 2023: 154). Током Балканских ратова 1912–1913. учествовала је у раду прихватилишта за ратну сирочад „Света Јелена”. Завршила је курс за болничарке при Колу српских сестара, и почетком 1914. године постаје добровољна болничарка (Бојовић 1996: 19; Поповић Филиповић 2013: 308). Крајем 1914. године, српски Црвени крст поверио је Мејбел Грујић, супрузи српског дипломате Славка Грујића, мисију прикупљања помоћи у материјалу и новцу у Сједињеним Америчким Државама и Канади, а она је повела са собом „једну младу српску даму која говори енглески” (Тргошчевић 2008: 315). Та млада дама била је Јелена Лозанић. Њен ангажман у Америци и Канади био је изузетно успешан, а помоћ из иностранства нарочито је била потребна током епидемије тифуса у Србији. Јелена је одржала бројна предавања и организовала скупове како би упознала тамошњу јавност о патњама српског народа и прикупљала помоћ. Током ратних година и њеног боравка ван Србије настајао је дневник размишљања и

активности у форми писама породици која је остала у ратом захваћеној Србији. Свакодневни догађаји и запажања које је записивала преточени су у књигу *Добројворна мисија за Србију у Првом светском рату, њисма из Америке и Канаде 1915–1920. године*. Писма је прикупила и припремила др Анка Гођевац-Субботић, а дело је штампано 1970. године у издању Удружења носилаца Албанске споменице.

За активности током Првог светског рата Јелена Лозанић одликована је Орденом Белог Орла, Орденом Светог Саве, Медаљом српског Црвеног крста и другим признањима. По завршетку рата, наставила је да учествује у добротворним мисијама.

Године 1921. удала се за Џона Фротингама са којим је сарађивала током рата и који је, између осталог, основао три дома за ратну сирочад у Србији: у Сремској Каменици, Врању и Нишу. И током Другог светског рата, тада госпођа Јелена Лозанић-Фротингам, поново се активирала у Америци у којој је у то време живела, са циљем прикупљања помоћи Југославији и ратним заробљеницима у Немачкој. По завршетку рата помагала је деци и народу у послератној Југославији. Умрла је 1972. године у Француској.

Британка Мејбел Ени Стобарт, девојачко Болтон (Boulton), рођена је 1862. године у Хартфордширу, у Кенту, у породици која је припадала вишој класи. Код куће је стицала образовање које је обухватало познавање књижевности, страних језика, музике, бавила се спортовима, а касније током живота, хуманитарним радом и списатељством. Описивана је као храбра, одлучна и неконвенционална жена. Њен први супруг био је Синклер Келбурн Стобарт (St. Clair Kelburn Stobart), са којим је имала два сина. Када је породица Стобарт изгубила новац на берзи 1903. године, преселила се у колонију Трансвал у Африци. Приликом повратка у Енглеску 1907. године, супруг Мејбел Стобарт је преминуо, а она улаже своје време и енергију у формирање Женског конвојног корпуса за болесне и рањене, чиме почиње поглавље њеног живота посвећено организовању помоћи у ратом захваћеним подручјима – Белгији, Француској, а нарочито на Балкану, као и борби за остваривање равноправног положаја жена у друштву.

Поново се удала 1911. године за Џона Гриналга (John Greenhalg), пензионисаног судију, али је одлучила да задржи презиме првог супруга. Други супруг био је њен пратилац на путу по Србији, и међу њима је постојао „прећутан договор да он прихвати подређен положај у њеним јединицама” (Крипнер 1986: 33)².

² На пример, вршио је дужност благајника.

О својим настојањима и подухватима Мејбел Стобарт написала је неколико дела: *War and Women, From Experience in the Balkans and Elsewhere*, трактат о правима жена испричан кроз лична искуства са бугарског фронта у Првом балканском рату, објављен 1913. године. На позив бугарске краљице Елеоноре, бугарског Црвеног крста и војномедицинских званичника Бугарске, мобилна болничка јединица састављена искључиво од жена коју је Мејбел Стобарт организовала и предводила кренула је на Балкан захваћен Првим балканским ратом. Сматрала је да је Флоренс Најтингејл (Florence Nightingale) већ „освојила територију” за жене болничарке на фронту, тако да се изненадила одговором британског Црвеног крста који је гласио да „на Балкану нема посла подесног за жене” (Stobart 1913: 17). Као да је управо ова реченица била прекретница у даљем животу и раду Мејбел Стобарт; не само да је самоиницијативно отпутовала на Балкан како би се лично уверила да обучена болничарка или лекарка, жена, тамо нема шта да тражи, већ је наредне године и ратне сукобе који су уследили провела управо на Балкану.

Flaming Sword in Serbia and Elsewhere сведочанство је из Првог светског рата о њеном ангажману у Србији, објављено 1916. године. Не губећи из вида лепоту предела у којима се обрела, специфичности менталитета са којима се сусрела и универзалне људске вредности које сваки рат ставља на пробу, она пише о руковођењу пољском болницом и сузбијању тифуса, отварању медицинских диспанзера за потребе угроженог локалног становништва, повлачењу преко Црне Горе и Албаније током којег је предводила јединицу и то у чину мајора српске војске. Ово дело истовремено представља културолошку студију о српском народу пред великим искушењима, антиратни апел и, као и претходна књига, спис о потреби изједначавања права и прихватању жена у јавној сфери деловања. На српски језик превео га је Бранко Момчиловић 2016. године под насловом *Пламени мач у Србији и околици*.

Тумачењем Библије бавила се у делу *Ancient Lights, or The Bible, The Church, and Psychic Science* објављеном 1923. године. Аутобиографију под називом *Miracles and Adventures* написала је 1935. године. Објавила је и низ чланака у разноврсним публикацијама као што је Publications of the World Peace Foundation, *The London Times* – “Peace Celebrations and Serbia. The Martydom of Our Little Ally” 23.8.1919. године.

Одликована је српским Орденом Белог орла, Орденом Светог Саве и медаљом Црвеног крста за заслуге у Првом светском рату, затим, британским одликовањима Светог Јована Јерусалимског и орденом 1914 Star, који је додељиван за заслуге у Француској и Белгији током ратне 1914. године (Powell 2013: 399; Поповић Филипковић 2013: 118). По повратку

у Енглеску, Стобарт је наставила сарадњу са српским Црвеним крстом и Српским потпорним фондом, држећи говоре о својим искуствима током ратних година и прикупљајући помоћ широм Енглеске, Канаде и Америке. У познијем животном добу бавила се спиритуализмом. Умрла је 1954. године у Дорсету.

3. Социолингвистичка наративна мрежа као место сусрета два женска ратна искуства

Појам наративне мреже по први пут употребљен је да би се описало како структурални елементи наратива креирају унутрашњу мрежу значења, што доприноси холистичкој интерпретацији приче (Bearman et al. 1999, Bearman & Stovel 2000, Gimenez 2010). Наративна мрежа може садржати групу прича, текстова и артефакта (Gimenez 2010: 207) који доприносе разумевању наратива који анализирамо, а који се одатле преузимају у социолингвистичку анализу. Сложена социолингвистичка наративна мрежа, према Јелени Филиповић, нуди:

интердисциплинаран, холистички теоријски приступ и методолошки апарат за тумачење комплексне наративне структуре текста. Та комплексна структура укључује свестан и/или несвестан одабир дискурзивних средстава које ауторка или аутор користе током његовог стварања; историјски тренутак у коме текст настаје и у коме се дистрибуира; биографију, ставове и идеологије ауторке или аутора (и пратеће мултимодалне садржаје кроз које их упознајемо); глобалне, локалне и глокалне трендове и политике издавачких кућа; [...] и коначно, технолошке семиотичке ресурсе који нам помажу у стварању значења и конструкцији знања у току самог чина читања. Ниједан књижевни текст у оваквом теоријско-методолошком кључу не може се разумети нити тумачити у изолацији, као самосталан уметнички предмет чије естетске вредности не корелирају са светом у коме настаје и у коме се чита. Свако читање и самог читаоца/читатељку претвара у активан сегмент социолингвистичке наративне мреже, а процес комуникације са текстом није пасиван нити просто реактиван. Читање је заправо високо проактиван чин током кога ми предвиђамо заплете и расплете, али и стварамо комплетне менталне пејзаже нових значења, простора и времена на основу сопствене комплексне претраге за информацијама изван самог текста, а на основу личне радозналости и централизације, односно периферизације делова наратива. (Филиповић 2018b: 111)

Оваква анализа подразумева како утврђивање заједничких чворних места, тако и супротности или недоследности које се могу појавити приликом ишчитавања различитих наратива, откривање дискурзивно значајних појединости из биографија ауторки и њихове међусобне повезаности, обухвата трагање за информацијама у библиотекама и архивама, али и онлајн садржаје – текстуалне или сликовне, чиме се личности ауторки постављају у централни део нашег менталног пејзажа; повезују се локални и глобални контексти, појединачни, лични наративи унутар друштвених функција које ауторке описују.

Биографски подаци ауторки сведочанстава о Првом светском рату представљају полазну тачку анализе. Женско ратно искуство не може бити универзално, јер је условљено класном, националном, географском припадношћу, породичном ситуацијом, склоностима и карактеристикама особе, као и околностима на које индивидуа не може да утиче. Ова два дела представљају друштвени аспект рата из личних перспектива које подразумевају идеолошку, националну и родну подлогу, али неизоставно и економску, политичку и војну позадину ратних збивања. Кроз своје личности и своје идентитете, ауторке прописују вредности и норме којих се саме придржавају и које су им блиске, али описују и туђе вредности и норме са којима се саглашавају или им се противе, што јасно исказују у делима. Социолингвистичка наративна мрежа која се креира око дискурса ова два дела чини центар наше анализе, и шири се према другим делима ауторке Мејбел Стобарт, али и сведочењима њених савременика, као и савременика Јелене Лозанић-Фротингам. Међу њима су саборци, сарадници, пријатељи, филантропи и други људи који су били у непосредном контакту са ауторкама и о томе оставили писани траг. Неки од њих су научник Михајло Пупин, српске дипломате Јован Јовановић Пижон и Чедомиљ Мијатовић, болничарка Мејбел Дирмер (Mabel Dearmer), ратни дописник из Србије Гордон Гордон-Смит (Gordon Gordon-Smith) итд. Са друге стране, постоје документи, фотографије, војне наредбе, новински чланци, извештаји који потврђују презентоване податке у њиховим делима и доприносе валидности закључака. Перспектива ауторки јесте њихово индивидуално сагледавање околности, ситуација и догађаја, а социолингвистичком наративном мрежом повезујемо почетне корпусе, утврђујемо места која имају сличности, тачке спајања и преклапања, као и различитости и места пресецања. Мрежом се уклапају и други текстови који су директно или индиректно у вези са основним корпусом или самим ауторкама.

Да ли овакви, умрежени лични наративи говоре о томе шта значи бити неко/нешто или постајати неко/нешто? Аутори који су спровели

прве анализе користећи модел наративне мреже (Bearman & Stovel 2000), сматрају да иако ток наратива подразумева промену, процес и самим тим постајање, наративна структура истовремено асоцира на то да појединац јесте неко или нешто. Од почетних животних позиција, прича се развија непрекидно, а наратив представља само један исечак који је забележен или изговорен. Њиме се описује процес који има своју структуру: „Под наративном мрежом, подразумевамо стратегију којом се презентују наративи о историјама живота, као мреже елемената” (Bearman & Stovel 2000: 71). Процес формирања новог идентитета такође су проучавали Берман и Ствел у анализи једне аутобиографске приче, повезујући је са другим причама у настојању да се осветли постајање нечег, или промена онога што неко јесте. „Методe наративне мреже омогућавају истраживачу да систематично користи нове структуре података (животне приче, учесталост међузависних секвенци догађаја) а да не мора да извлачи елементе из њиховог наративног контекста” (Bearman & Stovel 2000: 88), чиме нестају празнине у узрочно-последичном односу одређене акције и друштвеног контекста. Те празнине могу да се попуне изворима који се добијају мимо основног наратива, нпр. чланак из новина из датог периода, белешка о одређеном догађају у литератури, код других аутора и сл. Формирање идентитета централно је за ауторе овог модела наративних мрежа, док Хименес наглашава да се „локално, односно лично не дешава у вакууму” (Хименес 2010: 213) и да „треба да проширимо аналитичке могућности које нуде локални наративи тако што ћемо их умрежити са како локалним, тако и глобалним друштвеним контекстима у којима су настали и где се врши њихова конзумација” (ibid.). Поврх тога, део социолингвистичке наративне мреже постаје и појединац-истраживач, који „плетe” мрежу, бирајући текстове и артефакте од којих ће мрежа бити сачињена, као и његов лични идентитет који учествује у тумачењу дела, друштвени контекст унутар ког ишчитава наратив, као и временско-просторна тачка када се читање и тумачење одвија.

Ако овом процесу промене или формирања идентитета кроз грађење слојева наративне мреже приступимо са родног аспекта, закључујемо да се он поклапа са ставом Симон де Бовоар (Simone de Beauvoir) о формирању идентитета као процесу, односно, да се *женом постаје*.

4. Родни аспект анализе

„За разлику од пола, који је биолошка чињеница, род је друштвена, културна и психолошка чињеница” (Dojčinović-Nešić 1993: 11) и у том

смислу потребно је сагледати целокупни продукт који су ауторке створиле, са свим условљеностима друштвеног, културног и личног аспекта. Ови елементи чине важан сегмент структурне и наративне мреже значења која ће се развити у нашем социолингвистичком тумачењу, тако да је питање рода ауторки од великог значаја у овој анализи.

Категорија *жена* је историјски, дискурзивно конструисана и то увек у односу на друге категорије које се и саме мењају; *жене* су непостојан колективитет у којем женске особе могу бити веома различито позициониране, тако да се не можемо ослонити на тобожњи континуитет субјекта који препознајемо као *жене*; *жене* су и синхронијски и дијахронијски лутајући колективитет, док на индивидуалном нивоу *бићии жена* такође представља нешто нестално и не може да послужи као онтолошки темељ. Па ипак, мора се подвући да је нестабилност која је својствена самој категорији, услов *sine qua non* феминизма који би у супротном изгубио свој предмет, разлоге за борбу, па и саму животност. (Riley 1988: 2–3, цит. у: Zaharijević 2010: 195)

Питање борбе за права жена потребно је да се сагледа кроз потпитање: којих жена? Да ли су све жене биле у истом положају свуда, те су се бориле на истоветан начин, за исте циљеве? Свакако да је одговор негативан. Али, „ако нема стабилног идентитета/темеља/субјекта говора о женама, како ће уопште бити могуће политичко деловање у име жена?“ (Zaharijević 2010: 196). Уколико анализирамо наслеђе и подручја деловања ауторки Лозанић и Стобарт, увидећемо да су обе ушле у феминистичку борбу за побољшање положаја жена која је већ била у току. Образоване, припаднице виших слојева друштва, биле су упознате са историјатом борбе за изједначавање права мушкараца и жена. Стобарт је разумела да је неопходност присутности жена у јавној сфери деловања кључна, тако да је своје активности и усмерила у том правцу: образовала је женску медицинску јединицу, инсистирала на званичном прихватању позиције те јединице у оквиру територијалне одбране Енглеске, сукобљавала се са административним препрекама и јавно говорила о томе. Први светски рат је био прилика да жене докажу своје могућности, и Стобарт је учинила колико је било у њеној моћи да кроз лични пример то и представи свету. Од формирања британског женског корпуса за помоћ рањенима, преко управљања мобилном болницом и отварања здравствених диспанзера у Србији, до кулминације своје ратне улоге у виду добијања чина мајора српске војске како би предводила јединицу преко беспућа Црне Горе и Албаније, у њеном наративу не губи се из перспективе да све то постиже

као жена. Док је јахала на црном коњу између рањеника, војника и цивилног становништва, називана је „дамом-мајором” и „мајком”.

Реч „мајка” је у срцима Срба пуна утисака о најбољим особинама старомодне жене; не би шкодило додати овоме неколико утисака о особинама ауторитета и моћи које до тада нису биле повезиване са женама. Био је то ризик, али сам ризиковала, и никада нисам имала разлога да зажалим (Стобарт 2016: 136).

Мејбел Стобарт примећује на овом месту у тексту однос моћи и дискурса: да моћ није карактеристика која се приписује женама, али да именовање може да говори о утиску или односу који саговорници имају према именованом. Природа друштвеног односа између учесника у овом примеру је у самом чину ословљавања; војници и народ показују афективну црту према Мејбел Стобарт као некоме ко им чини добро, ко има мајчински однос према њима, али истовремено јој приписују ауторитет и моћ које Стобарт препознаје као новину у односу према женама. Стобарт као мајор/мајка, довела је јединицу до циља без дезертерстава или људских губитака, што потврђује њен ауторитет као вође јединице. Социолингвистичка конвенција подразумева да ће се војници и остали присутни обраћати надређеној особи, у овом случају госпођи Стобарт, образованој странкињи, особи женског пола која је у зрелим, педесетим годинама живота, са уважавањем. Они је могу назвати мајором, јер јој је тај чин додељен, и то као први случај у српској војној историји да је жена постављена за команданта оперативне јединице у рату (Стобарт 2016: 324). Чињеница да су одабрали да је називају и „мајком” објашњава природу њиховог односа и вредносни суд који су о њој донели. Мајка – појам је који подразумева топлину, бригу, љубав, пожртвованост, изазива уважавање. „Мајке, које се не сматрају власништвом, мушкарци увек помињу с поштовањем и односе се према њима са крајњим поштовањем” (Стобарт 2016: 45), бележи ауторка, приметивши да се положај супруге или ћерке битно разликује, јер оне „припадају” мужу или оцу. Са друге стране, бити названа „мајком” иако фактички то она у датој ситуацији њима није, у названој изазива повратну реакцију – осећај дужности и обавезе према тим људима. „У традиционалној социолингвистичкој интерпретацији, тумачење односа релативне моћи или једнакости међу особама које учествују у интеракцији проучава се према одабиру форми за обраћање које изражавају различите степене учтивости, интимности, поштовања, социјалних разлика итд.” (Filipović 2018a: 84). Према томе, присутна је узрочно-последична зависност учесника у комуникацији

између Стобарт и војника приликом ословљавања емоционално обојеним терминима.

На другој страни, почетком рата Јелена Лозанић представљала је нетипичну тридесетогодишњу девојку из Србије: веома образовану и политички освешћену женску особу, друштвено активну на домаћем и међународном плану, полиглоткињу са несвакидашњим ратним задатком – да самостално доноси важне одлуке, без мушког надзора, да представља своју земљу на иностраним скуповима и сакупља помоћ за једну „малу, далеку државу” у ратном вихору. Задатак пред њом није био једноставан: свакодневно се сусретати са бројним људима, објашњавати им где је Србија и са каквим се мукама суочава, трагати за људским саосећањем и разумевањем и истовремено затражити помоћ од свих тих странаца у виду новчаних прилога, медицинске и помоћи у роби. Јелена Лозанић би се током својих активности налазила у друштву светских владара и магната, врхунских научника и филантропа, а са друге стране, обичног народа из свих друштвених сталежа, па и са појединцима који су управо из Србије и других крајева будуће Југославије отишли у потрагу за бољим животом. „Да ли је говорила испред радника, фармера, домаћица или елитних слојева америчког и канадског друштва за ову жену било је небитно” (Векчић Рјеšчић 2011). Колико год да је задатак пред њом био захтеван, био је то живот изван ратом захваћене Србије. Године под окупацијом жене у Србији проводиле су без помоћи ауторитета у виду мушке главе породице, тако да су саме, често неписмене и необразоване, током рата подучавале и васпитавале децу, усмеравале их, храниле породицу, браниле имовину, плаћале потраживања и трпеле све ратне страхоте које никога нису мимоилазиле. Многе жене остајале су без мужева, браће, родбине, а удовице су често оптуживане за неморал и многе друге нежељене појаве, чиме им је положај још више отежан. На селима, саме су обрађивале земљу, поправљале срушено, сналазиле се након пљачки и напада и лечиле болесне јер су лекари углавном били у градским срединама или на фронту. Мобилизација мушкараца наметнула је женама поред традиционално „женских” улога и све „мушке” послове и дужности. Жене су у граду радиле најпростије послове, као што је чишћење улица, а често је то била и принуда због правила војне власти која су важила и за некадашње припаднице елите (Младеновић 2006: 111).

Током свих задатака у оквиру мисије, Јелена Лозанић поносно истиче свој идентитет, наглашава своје порекло (на предавањима наступа у народној ношњи), и покушава да пренесе својој публици у јавним обраћањима све оно што цени код народа из ког потиче, док паралелно

слика слику о нацији, о народу, понашању и обичајима држава у којима се обрела. Као носилац ордена Белог орла изазива дивљење Американаца, име јој доспева у новинске чланке, и постаје позната толико да приликом упознавања на скуповима у Америци Сима Лозанић бива представљан као „Јеленин отац”, што се истиче пре свих његових звања и успеха. Попут Мејбел Стобарт чије освајање моћи је конкретизовано у оквиру добијања војног чина, ордена и уважавања од стране српских званичника, и Јелена Лозанић задобија сличну врсту моћи, која подразумева утицај, друштвени положај и уважавање. Напоследку, речи које обједињују утиске које су и Лозанић и Стобарт остављале на своје савременике могу се сажети у три реченице Лазара Генчића, лекара, хирурга, санитетског пуковника, начелника санитета Врховне команде Србије 1912–1916, а које преноси Лозанић: „Ту [у Посланству у Паризу] сам видела и др Генчића који ме поздрави овим речима: *Знаш, ја сам њосџао њоборник за женско њраво ѓласа. Дивим се и чудим шџа су све жене урадиле у овом раџу. Неџџо фанџасџично.* (Лозанић 1970: 112).

5. Преплитање нити социолингвистичке мреже наратива Јелене Лозанић и Мејбел Стобарт

Такозване „женске ратне приче” често су исповести о насиљу над женама, приказивања напора да се нахране гладна деца, сачува имање од пропадања, избегне болест и смрт, итд. С друге стране, женска искуства су такође и записи лекарки и болничарки из стационара, жена које су имале професије или добиле одређене ратне задатке, попут Лозанић и Стобарт. Ратне теме списатељице су бирале у складу са личним искуствима, али и идеологијама.

Први светски рат променио је традиционалне улоге жена и мушкараца које су мушкараца класификовале као „Заштитника”, а жене као „Штићене”. Активизам жена који је са једне стране подразумевао директно учешће у рату, на фронту (Милунка Савић, Флора Сендс, Рут Фарнам), посредно учешће кроз рад у болницама или организацији помоћи (лекарка Славка Михајловић, Мејбел Стобарт, Јелена Лозанић) или очување имовине, обрађивање сеоских имања, рад у фабрикама муниције и на другим сличним местима, променио је идеју о женама које пасивно очекују заштиту када су суочене са тешкоћама. Уоквирен борбом за права жена започетом пре Првог светског рата и настављеном по његовом окончању, женски активизам у току самог рата значајно је променио дискурс о женама као беспомоћном, слабијем полу.

Јелена Лозанић-Фротингам и Мејбел Стобарт креирале су своје професионалне улоге у рату и испуниле их изванредном посвећеношћу и професионализмом, чиме су већ искорачиле из уобичајеног или очекиваног. Обе измештене из својих земаља, у средини чији језик није њихов матерњи, са задацима који су захтевни и од њих траже одлучност, храброст и непоколебљивост, оне стварају нови женски ратни израз: оне нису мученице, нису жртве; напротив, оне управљају сопственом, али и судбинама људи око себе.

Мејбел Стобарт је као један од циљева писања књиге *Пламени мач* навела потребу да се покаже „нешто од онога што жене осећају према рату” (Стобарт 2016: 312). Тиме она на себе преузима улогу гласноговорнице свих жена, и наставља: „милитаризам [ће] вероватно у женама наћи свог најјачег противника, не зато што жени недостаје храброст да се суочи са смрћу, већ зато што је свесна дужности да се суочи са животом” (Стобарт 2016: 312). Укрштањем наратива Јелене Лозанић и Мејбел Стобарт препознајемо чин женског ратног активизма као освајање нове територије за жене у свеукупном друштвеном смислу. Уобличавајући мисли и ставове и преносећи их на папир, Мејбел Стобарт у својим књигама надмашује тему жена и рата, и дела попримају елементе филозофско-политичких трактата о природи ратовања и природи човека, истичући свој антиратни апел.

Да би лични наративи, као тачка пресека биографије, историје и друштва (Riessman 2000: 5) били важни одређеној друштвеној заједници, потребно је да их повезују заједнички аспекти као што су заједничка историја и идентитет. Лични наратив тако постаје исечак заједничке историје, са именованим лицима и локацијама, као и друштвеним устројством унутар ког се одвија прича тако да конструишемо социолингвистичку наративну мрежу. Приче које читамо у делима ауторки говоре и о промени друштвеног устројства на локалном и на глобалном плану.

„Политика је ушла на велика врата у женску књижевност са појавом сифражеткиња крајем 19. века” (Dojčinović-Nešić 1993: 63), или како Џудит Фетерли сматра, исход политике књижевности као и ма које друге политике је моћ (Fetterley 1978) и стога бити искључен из књижевности значи бити немоћан. Самим тим, брисање аутоцензуре и постајање списатељицом, за жену значи и освајање моћи. Пружање отпора, одолевање захтевима за идентификацијом, неслагање уместо слагања у читању књижевности, јесте, по Џудит Фетерли, први чин истеривања мушког начина размишљања усађеног у жене (1978: xxii). То је борба против индоктринације, против читања себе као жртве,

што је уочљиво у делима и Лозанић и Стобарт. Освајање моћи у виду политичко-друштвене агенде, а затим освајање моћи над читалачком публиком, домени су које су обе ауторке успеле да дотакну.

6. Закључак

Значај читања женских текстова из угла феминистичке критике, гинокритике и социолингвистике је у покушају ревизије познатих и признатих истина, које су „мушке” истине. Време у ком су писале Јелена Лозанић и Мејбел Стобарт је време другачије врсте комуникације, у коме је написана реч (и одштампана књига) имала утицај који данас заузимају други медији. Искуства ове врсте у другим женама могла су да пробуде мотивацију и веру у постизање циљева који су им били недостижни, или који су остављани на маргини догађаја. Проучавање писане речи може да постави жену у центар интересовања и да скрене пажњу читаоцу на то да поред устаљених модела тумачења текстова чији су аутори мушкарци, женски текст може да се тумачи у новом оквиру, у ком би се узимале у обзир све специфичности женског искуства при настајању дела.

[...] пошто је неравнотежа међу родовима утицала на то да животна и професионална искуства жена буду ограничена, њихово образовање лоше и несистематско, препреке у развијању талента велике и често несавладиве, појам рода у овим истраживањима има и значење оптерећења, отежавајуће околности (Dojčinović-Nešić 1993: 52).

На примеру две ауторке из нашег истраживања, ова теза се потврђује; Мејбел Стобарт образовање није стекла формалним путем, а Јелена Лозанић није могла да студира оно што је желела. Ипак, обе су припадале вишим друштвеним круговима и имале прилику да се изборе за место у јавној сфери друштвеног деловања. Њихови су путеви трасирани класном, али и родном одредницом, са низом узрочно-последичних веза. Из тог разлога је важно проучавање дела списатељица које говоре о својим искуствима кроз историју, и обнова интересовања за такве текстове. Упркос бројним разликама, искуство појединачних жена припада и колективном женском искуству и женској културној целини.

У склопу социолингвистичке наративне мреже на овај начин повезујемо глобално и локално, подижући на исту раван универзалне тежње жена да буду признате у друштву као вредне и потребне чланице, и настојања да се промени положај подређености условљен њиховим полом.

Литература

- Baba, Homi K. *Smeštanje kulture*. Preveo Rastko Jovanović. Biblioteka: Circulus Globus. Beograd: Beogradski krug, 2004.
- Bearman, Peter, Robert Faris and James Moody. "Blocking the Future: New Solutions for Old Problems in Historical Social Science". *Social Science History*, Volume 23, Issue 4 Winter. (1999): 501–533. <https://doi.org/10.1017/S0145553200021854>. (преузето 23.3.2017).
- Bearman, Peter S. & Katherine Stovel. "Becoming a Nazi: A model for narrative networks". *Poetics*, 27. (2000): 69–90. [https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(99\)00022-4](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(99)00022-4) (преузето 12.8.2024.)
- Bekčić Pješčić, Gordana. „Šta je u stvari rodoljublje?”. *Republika – časopis građanskog samooslobađanja*, (2011): 498–499. <http://www.republika.co.rs/498-499/27.html> (preuzeto 12.11.2022).
- Bojović, Snežana. *Sima Lozanić*. Edicija: Najznamenitiji Srbi. Kolo 1. Velikani nauke. Beograd: Princip, 1996. (ćirilica)
- Gimenez, Julio. "Narrative analysis in linguistic research". U L. Litosseliti (ur.), *Research Methods in Linguistics*. London, UK: Continuum, (2010): 198–215.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava”, 1993.
- Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010.
- Kripner, Monika. *Žene u ratu. Srbija 1915–1918*. Preveo Veselin Kostić. Biblioteka: Studije i monografije. Beograd: Narodna knjiga, 1986. (ćirilica)
- Lozanić-Frothingham, Jelena. *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine*. Beograd: Udruženje nosilaca Albanske spomenice, 1970. (ćirilica)
- Milanović, V. Jasmina. *Žensko društvo (1875–1942)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju i Službeni glasnik, 2020. (ćirilica)
- Mladenović, Božica. *Porodica u Srbiji u Prvom svetskom ratu*. Posebna izdanja, knjiga 51. Beograd: Istorijski institut, 2006. (ćirilica)
- Popović Filipović, Slavica. *Iz postojbine javora: kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpsko lekarsko društvo, 2013.
- Powell, Anne. *Women in the War Zone. Hospital Service in the First World War*. Stroud, United Kingdom: The History Press Ltd, 2013.
- Riessman Catherine Kohler. "Analysis of personal narratives". U J.F. Gubrium and J.A. Holstein (eds), to appear in *Handbook of Interviewing*, Sage

- Publications, 2000. <http://alumni.media.mit.edu/~brooks/storybiz/riessman.pdf> (преузето 22.8.2018).
- Stobart, St. Clair Mabel. *War and Women. From experience in the Balkans and Elsewhere*. London: G. Bell and Sons Ltd, 1913. <http://www.archive.org/details/warwomenfromexpe00stobrich> (преузето 12.1.2011).
- Stobart, Sinkler Mejbel. *Plameni mač u Srbiji i drugde*. Preveo Branko Momčilović. U originalu: *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere* (1916). Edicija Srbija 1914-1918. Beograd: RTS, Novi Sad: IK Prometej, 2016. (ćirilica)
- Stolić, Ana. Srpski narodni ženski savez i politike ženskog aktivizma (1906–1919). Edicija STUDIJE, knjiga 8. Beograd: Istorijski institut, 2023. (ćirilica)
- Trgovčević, Ljubinka. *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Political Science, 2008.
- Fetterley, Judith. “On the Politics of Literature”. U *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction*. Introduction, xi-xxvi. Bloomington: Indiana University Press, 1978.
- Filipović, Jelena. *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Drugo, dopunjeno i prošireno izdanje. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2018a.
- Filipović, Jelena. „Multimodalna sociolingvistička narativna mreža kao konstruktivistički pristup činu čitanja u 21. veku: Čimamanda Ngozi Adiči”. U *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, VII/1 (strp. 109–120). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2018b. UDK 821.111(669).09 Adichie C. N. 81’27 (преузето 10.2.2023).

Svetlana Velimirac
University of Belgrade
Faculty of Political Science
Belgrade
svetlana.velimirac@fpm.bg.ac.rs

Original Scientific Article

Between Serbia, America and Britain: a Sociolinguistic View of the Writings of Mabel St. Clair Stobart and Jelena Lozanić

This paper deals with the construction of a complex sociolinguistic narrative network of meaning that includes intricate interaction of societies and individuals, local and global, based on narratives written by two female authors about personal experiences from the First World War: *Mission for Serbia: Letters from America and Canada 1915-1920* (1970) by Jelena Lozanić Frothingham and *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere* (1916) by Mabel St. Clair Stobart. The authors presented their own experience of the war and the complexity of a woman's identity, while they were relocated to a different environment – Jelena Lozanić from Serbia to the United States of America and Canada, and Mabel Stobart from England to Serbia. Through the sociolinguistic narrative network of these works, we discover new positions of power that women won by actively participating in the First World War, regardless of geographical distance, the diversity of their positions, roles, and environments. The messages of humanism and pacifism are addressed to the readers of both works, while concrete examples show how much an individual can achieve for the community through active social engagement. Reading these works and searching for the texts related to them, we ourselves become part of the same sociolinguistic narrative network (Filipović, 2018a: 219) as interpreters of social relations shown from the particular positions of the authors.

Keywords: World War I, women, sociolinguistic narrative network.

Примљено: 12. 8. 2024.

Одобрено: 23. 9. 2024.

Natalija Stepanović

UCL, SSEES

London

natalijastepanovic@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-1132-8833>

821.163.42.09-3 Шкрињарић С.

821.163.42.09-25 Шкрињарић С.

305-055.2(497.1)

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.6>

Original Scientific Article

From Bohemian Lifestyle to Feminist Consciousness: Sunčana Škrinjarić and Yugoslav Women's Writing

This article interprets Sunčana Škrinjarić's prose and radio plays in the context of Yugoslav cultural history as well as socialist and contemporary reflections on female authorship (its social significance as well as thematic and stylistic particularities). I reflect on Škrinjarić's trilogy, the novels *Ulica predaka* [The Street of Ancestors], *Ispit zrelosti* [The Matriculation Exam], and *Bijele strijele* [The White Arrows]. In the trilogy, written between 1980 and 2004, Škrinjarić uses autobiographical material to tell the story of Tajana's fraught coming of age and thwarted artistic ambitions. The trilogy sardonically reflects on the male-centered official and counter-cultural canon. While the trilogy is the most comprehensive example of Škrinjarić's recurring preoccupations and character types (ambitious mediocre man, sullen young woman, struggling poet, crazed communist) and also the work in which she first introduced her polyphonic, lyrical style, I argue that she has been exploring the theme of marginality since the 1960s. In the stories "Jedno ljeto" [One Summer] and "Trovanje biljkom" [Poisoned by a Plant], the non-normative bodies were finally given a distinctly feminist slant. As her short story "Mesareva ljubav" [The Butcher's Love] shows, even in the conservative 1990s Škrinjarić was not deterred from criticizing violence against women and the judicial system that facilitated it. The article also reflects on Škrinjarić's lesser-known novel *Kazališna kavana* [The Theatre Café], a depiction of bohemia in 1950s Zagreb – the liberalism of men was pardoned, while that of women could have led to a horrific and illegal abortion. Finally, Škrinjarić's radio play "Tamna soba" [The Dark Room], an intersectional representation of various socialist femininities, reflects pessimistically on the erasure of women's oeuvres. These works are placed in a dialogue with scholarship on Yugoslav women writing (Lukić, Zlatar, Lóránd) as well feminist theory (Halberstam) and narratology (Cohn, Rimmon-Kenan).

Keywords: second-wave feminism, socialism, *écriture féminine*, creativity, agency .

1. Introduction

Sunčana Škrinjarić articulated marginality and corporeality in a way that was to become typical of Yugoslav women's writing, both in theoretical discussions and in the lively literary production of the 1980s.¹ Škrinjarić's formal inventiveness and style, described as "fluid [and] evocative" (2001, 264) by British Slavic studies scholar Celia Hawkesworth, one of the few authors to mention her adult prose, is omitted from regional feminist history. In this article, I argue that Škrinjarić should be included in the canon of Yugoslav women's writing because of her focus on female characters and feminist themes, as well as her polyphonic, poetic style.

In her 2018 book *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*, historian Zsófia Lóránd emphasizes that the Yugoslav project of general emancipation was fundamentally influenced by Marx's paraphrase of Fourier's assertion that the social status of women indicates the level of social progress (2018, 48). According to historian Chiara Bonfiglioli, criticism of women's inequality was already present before the emergence of second-wave feminism in Yugoslavia. It was a part of official discourses, especially those of women's organizations such as the Antifašistički Front Žena [Anti-Fascist Women's Front] and, after its dissolution in 1953, Savez Ženskih Društava [Union of Women's Societies]. The Anti-Fascist Women's Front, founded in 1942, continued its work in the post-war period with the aim of representing "the concerns of women" as part of "wider class-based" issues (Bonfiglioli 2021, 69-71). While the organization's cadres shared the Party's stance on feminism as a bourgeois distraction from proletarian solidarity, the historian argues that they addressed the discrepancy between formal rights and daily practice, denounced party members for their patriarchal views, and internally discussed violence against women (Bonfiglioli 2021, 71; Bonfiglioli 2014, 13). Because they addressed the listed feminist issues, Bonfiglioli shows that these activists belong to the red feminist wave, the mid-20th century movement that focused on improving women's civil rights in collaboration

---

¹ This article was originally written as part of my Master's thesis (defended at Central European University in 2021) entitled *From Nonconformist Lifestyle to Feminist Consciousness: Reading Sunčana Škrinjarić and Divna Zečević in the Context of Yugoslav Second-wave Feminism*. I would like to thank Jasmina Lukić, who was extremely generous with her time and feedback while I was writing my thesis and, like Škrinjarić's heroines, struggling with isolation and self-doubt. My thesis was also the basis for the article "Perpetually Peripheral: Life Narratives of/by Sunčana Škrinjarić and Divna Zečević" (*Dacoromania litteraria*, 2023). "Perpetually Peripheral" primarily offers insights into the life narratives of the two titular authors and criticizes the entrenched timeline of Yugoslav feminism, which tends to exclude Cold War creatives. As part of my ongoing efforts to promote Škrinjarić's works, I have written a more popular overview of her life and output for the feminist website *VoxFeminae*: <https://voxfeminae.net/strasne-zene/suncana-skrinjaric-od-boemke-do-feministkinje/> (accessed 19.4.2024).

with the state (2021, 67). By challenging the understanding of the Cold War era as uniformly conservative, Bonfiglioli is important for contextualizing women writers who, like Škrinjarić, entered the literary scene before the emergence of second-wave Yugoslav feminism.

From the 1970s until its violent disintegration, socialist Yugoslavia had a network of scholars and activists who were avid readers and translations of foreign feminist theory and fiction. The group became known as second-wave feminists or, more rarely, neo-feminists. They were also quick to establish a local knowledge production that, while accepting socialism as ideologically and economically just, criticized the state for not doing enough for women's emancipation. As Lóránd explains, the second-wave feminists challenged "the socialist state ... based on one of its biggest promises, the equality of women" (2018, 2). Although she never belonged to neo-feminist circles, the proliferation of Yugoslav critical thinking about gender inequality coincided with Škrinjarić's turn to bleak depictions of women's lives.

2. Transmissions from the Outskirts

Sunčana Škrinjarić was born in Zagreb in 1931. As the precocious child of an artistically inclined, middle-class family, she published her first volume of poetry at the age of 15. Her stories for children became popular in the 1960s. Originally appearing in literary magazines and newspapers since the 1960s, her short prose for adults were brought together in the collection *Noć s vodenjakom* [A Night with an Aquarius] in 1978. Together with her texts from the 1980s, Škrinjarić republished them in the 1991 collection *Jogging u nebo* [Jogging in the Sky]. Her final collection of short stories, *Pasji put* [A Dog's Path], was published in 1996.

Knjiga o Sunčani i Severu [The Book on Sunčana and Sever], co-edited by scholar Lidija Dujić and writer Ludwig Bauer, is publication containing photographs, Škrinjarić's detailed biography, and the writer's interpretation of her most notable works. While primarily describing Škrinjarić's relationship with poet Josip Sever, it also reveals the writer's somber understanding of her literary legacy. As she remarked to Dujić shortly before her death in 2004, Škrinjarić believed that future scholars and readers will not be interested in her works (Dujić and Bauer 2010, 12). She considered *Ulica predaka* [The Street of Ancestors], the first part of her coming-of-age trilogy, to be her best work (Dujić and Bauer 2010, 8).

In *The Street of Ancestors* (1980), the author debuted her experimental style which is characterized by meandering sentences and shifting points

of view. Like the subsequent installments *Ispit zrelosti* [The Matriculation Exam] (2001) and *Bijele strijele* [The White Arrows] (2004), the novel follows Tajana, a peculiar girl from an abusive family who loses its fortune during socialism. The trilogy depicts the protagonist's maturation from the early 1930s to the late 1950s. In largely linear narrative, the readers are given details about Tajana's traumatic childhood, her turbulent school years during the early years of socialism, as well as several affairs, a few attempts at writing, and numerous encounters with notable historical figures. Before the novels were out, Škrinjarić published several episodes from the trilogy as short stories written in the first person. Rewriting in the third person enabled ironic distancing from the events described as well as a vivid portrayal of the contrasting perspectives and divergent speech styles.

Tajana's formative years largely coincide with Škrinjarić's biography. The 2004 edition of Škrinjarić's selected works, which, as indicated in her letter to the editor Ante Matijašević included at the very end, was published in collaboration with the author, describes the trilogy as autobiographical. Along with this categorization, Škrinjarić's professed tendency to incorporate personal experiences into the fiction (Dujčić and Bauer 2011, 8) suggests that her coming-of-age novels are confessional. The comparison between the biographies of Sunčana and Tajana clearly shows that the two women, who share the history of employment, creative aspirations and family dynamics (middle-class origins, early death of younger brother), are doubles. *The Street of Ancestors*, *The Matriculation Exam* and *The White Arrows* not only offer interesting insights into the eventful life of a writer who is usually remembered as the benevolent auntie behind many classics of Croatian children's literature, but are also among the most extensive regional female formational narratives. Moreover, like Škrinjarić's 1988 novel *Kazališna kavana* [The Theatre Café], portrayal of bohemia in 1950s Zagreb, they describe the changing gender norms during the Cold War, an era usually underrepresented in feminist scholarship (Bonfiglioli 2014, 1).

While working at Radio Zagreb, Škrinjarić began to write radio plays. In addition to farces set in newly erected socialist blocks, she wrote three plays that show a shift towards polyphony and centering female characters (that is, defining traits of her novels). While the 1970s plays *Konferencija za štampu ili ponovno sužavanje* [Media Conference or Narrowing Again] and *Vježba za četiri glasa* [A Study for Four Voices] are about established male writers and their female admirers, *Tamna soba* [The Dark Room], which aired in 1983, depicts stalled female creativity. *The Dark Room* is a fragmented cacophony of voices discussing who should move into the reclusive protagonist's studio apartment after her death. Remembered by her friends as a gifted artist and

by her neighbors as a *loose* woman “visited by all sorts of suspicious fellows” (Škrinjarić 2004, 78), the lonesome protagonist’s best friends tell how

she painted many paintings
and one day burned them in the field
I have no talent for painting, she said. (Škrinjarić 2004, 68)

The hauntingly complete eradication of the artist’s works is remedied by her feeble attempt of narrating about herself. While the other voices merge as the play nears its end, (the arrival of the new tenant, who opens the blinds and lets the sun illuminate the studio) the protagonist’s voice stays distinguishable – her speech is conveyed in capital letters.

In Croatian literary studies, Škrinjarić is a highly regarded author of children’s books. As can be seen from the proceedings of the conference held in Osijek in 2008, the only volume to analyze her works in detail, her texts aimed at adults are usually regarded as examples of established literary styles such as realism and postmodernism (Ivančić 2009; Ljubešić 2009). She is not mentioned in feminist overviews of Yugoslav women’s writing (Lukić 1996; Zlatar 2004; Lóránd 2018; Lóránd 2019), which focus mainly on three writers commonly associated with poetics: Dubravka Ugrešić, Irena Vrkljan, and Slavenka Drakulić. Moreover, Škrinjarić’s feminism is wrongly dismissed by Irena Lukšić, a literary scholar who has written the only comprehensive overview of Škrinjarić’s prose. Lukšić claims that Škrinjarić only briefly aroused the interest of her more notable contemporaries, such as the historian Lydia Sklevicky and the journalist Vesna Kesić, because she was the granddaughter of the interwar socialist and women’s rights activist Zofka Kveder (2002, 127). In the following sections, I refute this claim by analyzing Škrinjarić’s critical depictions of gender norms and sexual violence, as well as her literary style, whose thematic range, generic fluidity, and formal inventiveness are consistent with the Yugoslav interpretation of women’s writing.

3. How the Yugoslav Femininity Was Tempered

The newly established socialist regime set out to shape the Yugoslav population into “physically and morally healthy, courageous and creative” (Duda 2017, 10) citizens. Embodied by exemplary personae such as the partisans, the shock work heroes (Hofman and Sitar 2016, 248) and the “new ‘woman-worker-mother’ type” (Lóránd 2015, 125), these normative

Yugoslavs with their productive bodies form the backdrop against which Škrinjarić explores marginalized subjects.

Škrinjarić has been fascinated by the lumpenproletariat since her first collection of short stories. For example, “Noćni trg” [The Night Square] (1976) is a tableau of the people gathered in the central part of Zagreb, consisting of the farmers’ market and the cathedral. A hub of commerce and worship during the day, the square is populated by beggars and sex workers at night. These nocturnal creatures have no fixed addresses. Unable to articulate themselves, they are prone to “murmuring and grinning, stammered nocturnal speech” (Škrinjarić 1978, 59). Moreover, the characters depicted have severely damaged bodies that fuse together during the debauchery. “The Night Square” parodies the socialist collective, citizens whose bodies are clearly separated, optimally shaped, and displayed in ceremonies that blend militarism and athleticism to convey that Yugoslav society was “a fully organized and disciplined whole” (Pejić 2001, 62).

Presented from a neutral, detached perspective in her early short story, movement through the city at dusk becomes a gendered endeavor when focalized through female characters in *The Street of Ancestors* and *The Theater Café*. Shady places promise adventure, but also harbor the danger of assault. Škrinjarić’s fascination with the underworld, which is transformed into the articulation of female experience of urbanity, is in line with a view of women’s prose influenced by Russian literature, which Ugrešić articulated in her 1988 essay “Surovo žensko pismo” [Women’s Brutal Writing]. As Lóránd summarizes, Ugrešić argues that the introduction of the first-person narrative (skaz), as well as quotidian topics, encouraged the development of women’s writing in Russia (2018, 110). Without elaborating, Ugrešić also mentions that the depiction of marginal characters, which were popular in “black” Russian prose, allowed the voices of “thieves, drunks, madmen, homosexuals and – finally – a woman” (1988, 166).

Another mode of straying from the newly forged socialist subjectivity is portrayal of *madness* and suicide. As the depiction of the demimonde, these motifs are frequent in Yugoslav women’s writing, but not immediately recognizable as gender-specific. According to Jasmina Lukić, a literary scholar whose overview of Croatian and Serbian women’s writing marks the beginning of the post-socialist engagement with this corpus, the aforementioned themes are used by Serbian author Biljana Jovanović to “criticize institutional psychiatric practice” (1996, 229). They are also present in works by the key Croatian representatives of this poetics. In her 1981 novel *Štefica Cvek u raljama života* [Steffie Speck in the Jaws of Life], Ugrešić treats them farcically. Preceded by parodied advice from women’s magazines,

a warning not to use a hairdryer while bathing, Steffie takes an *overdose* of a few sleeping pills and multivitamins. Vrkljan not only examines the lives of actress Dora Novak (declared incurable and living as a shut-in) and poet Marina Tsvetaeva (died by hanging), but also mentions a number of tortured poets who committed suicide. Drakulić dedicates one of the chapters of her 1987 novel *Hologrami straha* [Holograms of Fear] to the relationship between gender and the staging of one's own death. By writing about the carefully planned gas asphyxiation of her friend Nina and the orderly apartment she left behind, the author presents Nina's thoughtfulness as a female trait, which Lukić interprets as a component of the novel's female-centered world (1996, 236–7).

The switch to third-person narration allowed Škrinjarić to include marginalized voices directly, without the editorial interventions found in "The Night Square". *The Theatre Café* (1988) ends on this note. The novel depicts Kavkaz, the café frequented by the Zagreb bohemians of the 1950s. Before it was converted into an upscale eatery, the Kavkaz's patrons were an unnamed poet and translator, who can be identified as Tin Ujević, and the writer Vjekoslav Majer, who is addressed as Lojzek. These famous cultural figures are only mentioned in passing. Instead, Škrinjarić focuses on anonymous women – the local beauty Ivona, the aspiring actress Mia and the sentimental Eda. Eda, who first appears in the 1985 short story "Stablo" [The Tree], is a failed poet and daughter of an ascetic communist who was eventually declared insane and institutionalized. While the final chapter is about Ivona and Mia, who have married into wealth, the conclusion consists of a series of frenzied letters written by Ana, a minor character who was committed to a sanatorium after a botched abortion and suicide attempt.

The Street of Ancestors alludes to the hereditary dimension of *madness* – both Tajana's Auntie, the meek sister of her despotic mother, and her Real Daddy, zealous partisan who accused the Party of not being sufficiently committed to communism, spent some time in asylums. Tajana occasionally dreams of throwing herself under the train. Narrator ironically scrutinizes the young heroine: "she could not overcome her hypersensitivity. She still cried before going to bed and wept like unhinged during sad movies in the cinema" (Škrinjarić 2004, 354). As she approaches her thirties, Tajana's reluctance to start a family of her own is viewed with suspicion by other characters – both lines of commentary implicitly draw on opposing images of femininity (stoicism versus girlish emotionality, that is, married mother versus spinster).

The link between madness and gender is made explicit in *The Dark Room* (1983) as the lived experience of the protagonist – a reclusive woman artist. According to Lukić, the figure of the artist was common in

Yugoslav women's literature because she enabled autobiographical poetics by connecting the authors with their heroines. Moreover, this character type, widely regarded as an example of nonconformity, was likely to challenge "conventions related to gender" (Lukić 1996, 228). Škrinjarić uses her character to criticize gender norms, but the play itself also reflects on the pervasive racism against the Yugoslav Romani population. While her strange behavior such as loud monologuing and barking with her dog is mentioned, the artist is considered crazy by her neighbors mainly because she is a woman living alone. Her melancholia is repeatedly attributed to her singleness and childlessness. A neighbor, who describes her as "not quite there ... always wanting what she could not have", remarks that "if she had had three ruffians, she would not have had time to dwell on it" (Škrinjarić 2004, 73). Those living in the artist's immediate surroundings repeatedly foreground her *reproductive failures*. Like her creative output (poems locked up in a chest and paintings burned in the yard) the artist's biological output is non-existent. Another female voice emerges to articulate contrasting and, in Yugoslav culture, even more obscure experience. A Romani mother of ten, living in an abandoned bus because her family is denied state housing, tries unsuccessfully to justify her right to the artist's studio. Her *overproductive* body is judged by the tenants – their discourse, which focuses on the allegedly poor upbringing of *uncivilized* children, showcases the ways in which gender intersected with race during nominally egalitarian Yugoslav socialism.

As she was born in interwar Yugoslavia, Škrinjarić spent her formative years in a society whose female ideal changed from the androgynous figure of the partisan fighter to the socialist woman who was supposed to be elegant, yet modest and practical (Sitar 2020, 110). According to ethnologist Polona Sitar, official culture urged women to signal the success of modernization without succumbing to consumerism or vulgarity (2020, 104-5). Škrinjarić's trilogy reflects the speed at which the norms of femininity were changing. By introducing the figure of the former partisan Šile, who attends high school as an adult and excels in military training courses to the dismay of her classmates and the admiration of Tajana, Škrinjarić contrasts two rejected models of femininity – the female fighter, a character written out of fiction published immediately after the war (Kolanović 2011, 203-7), and the middle-class girl unable to participate in important components of socialist life such as sports. Moreover, Škrinjarić depicts the self as constantly in the making. She narrates how Tajana

wanted to make everyone like her, but it was very tiring, she had to strain herself, pretend, be kind, her true nature would erupt like a

volcano after a few attempts and she would momentarily ruin and spoil everything, then she was desperate, her lovely intentions turned into something nasty and stupid, she lacked perseverance, she threw herself on the floor, kicked her legs in anger and cried. (Škrinjarić 2004, 60)

Tajana's occasionally monstrosity is visible behind the veneer of girlish loveliness – she throws tantrums, bites a classmate with her “horrendous, vampire-like teeth” (Škrinjarić 2004, 30), and has early outbursts of sadism and masochism. The adult rendition of aberrant femininity is embodied by the artist from *The Dark Room*. Škrinjarić's female characters vacillate between the grotesque and the beautiful (Tajana's feigned loveliness and the naked figure of the artist on the balcony admired by one of her neighbors). Moreover, they display a queer form of rebellion that goes beyond the conventional understanding of feminist agency.

Neither planned nor pleasurable, their inability to conform corresponds to Jack Halberstam's articulation of failure as an event with esthetic qualities. Failure reveals the patriarchal underpinnings of “feminine success” while forming an alternative feminist archive that favors “shady, murky modes of undoing, unbecoming, and violation” (Halberstam 2011, 4). Halberstam describes “shadow feminism”, an underside of the optimistic belief in future emancipation, as a propensity for commitment-breaking, inertia and suffering, habits and states that are often not considered resistance (2011, 124–9). When Lukšić argues that Škrinjarić does not belong to the corpus of Croatian women's literature due to a lack of coherent feminist stance in her works (2001, 124), she reaffirms very narrow vision of agency. Škrinjarić is not interested in self-actualized heroines who revel in their ability to overcome setbacks with the support of like-minded *sisters*. However, her exploration of uncanny, ailing, and lonely (female) characters do subvert the scripts of (socialist) feminine success. Between two forms of active femininity, partisan and neo-feminist one, Škrinjarić articulates marginality, alienation, and self-sabotage which can also occasionally sabotage prevailing social norms.

4. Unruly Bodies, Unconventional Sexualities

While embodiment is widely recognized as a key topic in women's writing, the extent to which it should define poetics is debatable. In her 1983 essay, literary scholar Ingrid Šafranek warns against reducing women's writing to its recognizable motifs such as “affect, intuition, corporeality and

organicity” (1983, 17). Although Šafranek defines it as “writing the body as it is felt from within” (1983, 20), she argues that avant-garde textuality should be privileged over content. Šafranek’s conclusion is clearly articulated, but her argument meanders between emphasizing and downplaying the role of the body in women’s writing. In Ugrešić’s exploration of the concept, corporeality, together with an interest in trivial matters, compensates for the lack of explicit articulation of gender difference in Lyudmila Petrushevskaya’s work (1988, 165-5), allowing her prose to be interpreted in the context of women’s writing. The body, which is crucial for performing womanhood, occupies an important place in Škrinjarić’s works, both as an individual experience of having an improper body and as a way of interacting with others via sexual relations and their *consequences*, which primarily affect women.

In Škrinjarić’s plays, the naked body is used to undo the dichotomy between private and public. The writer in *Media Conference* claims that writing the bestseller was his only route to fame, as he “freezes too easily to walk the streets naked” (Škrinjarić 2004, 28). The artist from *The Dark Room* is recalled as lying naked on her balcony. While these habits seem to belong to the widely acknowledged unconventionality of creative types (Lukić 1996, 228), they could also be referencing two famous Yugoslav performances – Tomislav Gotovac’s 1983 nude walk in Zagreb and Sanja Iveković’s 1979 *Trokut* [The Triangle], in which the artist pretended to masturbate on the balcony during Tito’s visit to the Croatian capital (Pejić 2001, 52-3). As art historian Bojana Pejić argues in her article on the relationship between communism and embodiment, countercultural performance artists from the 1970s onwards used bodies as material that gained esthetic qualities in their works (2001, 63-4). According to Pejić, both the regime-sponsored exercise and regime-critical performance art (re)made the body through action (2001, 64).

Pejić claims that the communist bodies were assigned roles according to their gender. Often relegated to the background as members of the collective, women were only given a central place in the “communist nude” (Pejić 2001, 62). Eroticization did not necessarily mean emancipation. Škrinjarić was skeptical about the liberatory potential of heterosexual intercourse. While the “sexual revolution” of the 1960s and 1970s represented the most comprehensive (if ambivalently feminist) challenge to proletarian puritanism (Lóránd 2015, 123), women writers reflecting on the 1950s, such as Irena Vrkljan in *The Silk*, *The Shears* and Sunčana Škrinjarić in *The Theater Café*, portray post-war bohemia as sexually libertarian. This lifestyle (precursor of more encompassing 1960s and 1970s sexual revolution), of which the open marriage between Vrkljan and the poet Zvonimir Golub is the best example, primarily benefited the men.

Škrinjarić documents the development from post-war puritanism to a gradual liberalization – the presence of sex in mass culture and the 1974 constitution that introduced abortion as a right (Dobrivojević 2016, 85-95). She questions gender asymmetry in romances modelled on popular literature (idealized by the characters, ironized by the narrator), as well as in marriage and motherhood. In the short story “Jedno ljeto” [One Summer], Škrinjarić describes a libertine woman who has a fling in semi-private corners of an unnamed coastal town. The heroine is as indifferent to her lover as she is to the possibility of starting a family, seeing both as an “perpetual and unavoidable nightmare of repetition” (Škrinjarić 1978, 31). Indifference is also the consequence of the first sexual encounters in the trilogy and in *The Theatre Café*. While not directly rebellious, the heroines’ apathy questions the patriarchal framing of first sexual intercourse as an experience that can change a woman’s identity.

“One Summer” is also the beginning of Škrinjarić’s direct confrontation with patriarchal sexual mores. The episode is repeated in the trilogy with different affective undertones. The sentimental Tajana falls in love with her summer lover, the handsome law student Marko, but the affair is given a somber coda when her friend and occasional lover Slavko warns her that she may end up needing a visit to a clinic. As historian Ivana Dobrivojević shows through analysis of legal documents and medical reports, despite decriminalization at the beginning of the decade, having an abortion in 1950s Yugoslavia required an evaluation by a commission, which led many “already underprivileged women to seek out unlicensed providers” (2014, 87). In *The Theater Café*, Škrinjarić writes about the immediate post-war period, noting that

abortion were forbidden, everything was done slyly, clandestinely. Operations were performed on kitchen tables, in suspicious pre-war practices and, of course, all without anesthesia. A woman must suffer for her guilt, her lust, her twisted and illicit desire. (1988, 117)

By describing two abortions, Ana’s attempt to perform it on herself, and Eda’s, forced upon her by her lover, Škrinjarić skillfully shifts the focus from ironizing general opinions about a woman who *found herself* pregnant to centering female perspective and exposing the unequal distribution of power in relationships. In her short story “Mesareva ljubav” [The Butcher’s Love], published in *A Dog’s Path*, the author revisits this theme. Story describes the abusive relationship between Ana, a child working as a maid, and a wealthy, married butcher who murders her after finding out that she is going

to give birth to his child. Framed as a case told to the narrator by a judge who recalled that this was the only time she had sought a death sentence, which “turned into a prison sentence, the neighbors told how good and hardworking he was” (Škrinjarić 1996, 55), the short story is an eerily relevant portrait of patriarchal violence. The publication of such a story in the conservative 1990s, a time characterized by Catholic zealotry and severe backlash against women’s rights, is nothing less than an act of feminist bravery.

Like her contemporaries (Lóránd 2015, 131-2), Škrinjarić evokes recognizable, if occasionally stereotypical or overtly homophobic gay types such as the closeted artist and the predatory lesbian. In *The Theater Café*, the author denounces the 1950s imperative to remain closeted in order to achieve artistic acclaim and depicts a lesbian as a lecherous creature lurking in a shadowy alley. In her 1977 story “Trovanje biljkom” [Poisoned by a Plant], Škrinjarić explores queerness as anti-normativity and transgressive desire. The story consists of the fervent ramblings of a woman in love with a plant, which she eventually swallows in the hope of carrying its offspring, and a letter in which she declares that “the male body was never so smooth and elastic ... it was better to sleep with a mute plant, to be embraced and taken to exhaustion, to be completely absent from life” (Škrinjarić 1978, 97). The women’s narrative is juxtaposed with a conclusion written in an official manner stating that “the lonely Mrs Jane Doe”, now deceased, behaved erratically, “as confirmed by the testimony of her ex-husband, a respectable and orderly citizen whose life was always irreproachable” (Škrinjarić 1978, 100). In addition to the attention Škrinjarić continuously devoted to the female body, the articulation of queer types and plots illustrates the novel, frequently troubled portrayal of embodiment and sexuality that we find in Yugoslav women’s writing.

5. On Creativity

Like Zlatar, who describes the Croatian literature as a “male, self-satisfied discourse” (2001, 3), Škrinjarić also sees the local literary genealogies as male-dominated. In both *The Theatre Café* and her autobiographical trilogy, she contrasts two canons – the official, socialist-realist one and the alternative one, an eclectic mix of European modernists. *The Theatre Café* depicts the generation that, as Škrinjarić puts it, has replaced identification with Pavel Korchagin, the working-class protagonist of the 1932 novel *How the Steel Was Tempered* by Russian socialist-realist writer Nikolai Ostrovsky, with the admiration for decadent, melancholic verses written exclusively by male writers.

Unlike her friend Slavko, modeled on the Croatian existentialist Antun Šoljan (Dujčić and Bauer 2010, 7), who managed to establish himself as a man of letters despite his mediocre writing skills, the listless Tajana never made it as a creative. The story ends in the late 1950s, before Tajana's 30th birthday, so her future prominence can only be guessed at if she is seen as Škrinjarić's double – Škrinjarić started to gain acclaim in the 1960s and her fame peaked in the 1980s. Tajana's first attempts at writing, reciting confessional poetry in her school's literary section, which advocated military odes and homages to the regime, were met with ridicule. Like the literary section, *Izvor* [The Well], a literary magazine published between 1948 and 1951 under the editorship of Josip Barković, a writer of socialist-realist prose, shows that the regime's literature was shaped by male role models, critics, and editors. In a crazy attempt to publish her poems in *The Well*, Tajana's father contrasts the socialist canon with the *real* literature of "Flaubert, Baudelaire, Rimbaud, ... Proust" (Škrinjarić 2004, 348). Tajana's collection was immediately rejected and disparagingly described as "some sort of typically female scribbling" (Škrinjarić 2004, 347). After joining the workforce and gaining access to artistic circles, Tajana realizes that female writers are pushed to the outskirts of literary life. While her male colleagues work on adapting plays by Miroslav Krleža, a writer who was rewarded by the Party with a vast villa in the heart of Zagreb, Tajana is condemned to administrative tasks and children's radio programs. She also meets two overlooked creatives – Marija Jurić Zagorka and Vesna Parun. A popular romance novelist and Croatia's first female political reporter, Zagorka is described as dying in obscurity. Parun, recognized by the editors of Radio Zagreb as "the greatest Croatian female poet" (Škrinjarić 2004, 335), is a homeless pauper. While not as explicit as in her passage on access to abortion, Škrinjarić outlines the dynamics of Yugoslav literary life before the rise of second-wave feminism by referencing canonized male (Krleža) and overlooked female (Zagorka and Parun) writers.

While she engages with feminist themes such as embodiment and sexuality as well as writes in a confessional mode that is occasionally interspersed with fiction, which, as Lukić shows, is prevalent in Croatian women's writing (1996, 238), Škrinjarić's works above all exemplify the formal inventiveness of this poetic. Initially a curiosity discussed in feminist circles, women's writing was introduced to a wider audience in the 1983 issue of literary journal *Republika* [The Republic]. In addition, the term is used to group (retrospectively) the works of important literary figures. While contemporary scholars aptly describe their poetic differences (Lukić 1996, 229-38, Zlatar 2004, 83), Ugrešić, Vrljan, and Drakulić, along with Daša Drndić and Rada Iveković, are usually listed as the representative authors (Lóránd 2019, 110-1).

With the exception of Ugrešić's early works, the first detailed elaboration of the concept, Ingrid Šafranek's 1983 essay "Ženska književnost i 'žensko pismo'" ['Women's Literature' and 'Women's Writing'] predates the literary production associated with the term. Šafranek's text, not only introduces the term "žensko pismo" [women's writing], (one of the possible) translations of Hélène Cixous' *écriture féminine*, but also discusses literary production and reception, periodization and the relationship between high, formally complex art and popular culture. Šafranek distinguishes women's writing, a concept originally developed in Cixous' poetic manifesto "The Laugh of the Medusa" (1975) from women's literature, that is, all literary production by women (Šafranek 1983, 12). The critic defines "žensko pismo" as the articulation of female difference on a textual and thematic level (Šafranek 1983, 15; Lóránd 2018, 103). She considers the poetics to be equally influenced by feminism and the avant-garde emphasis on textuality as *the theme* of literature (Šafranek 1983, 19).

Although Šafranek is clearly influenced by Julia Kristeva, a French feminist critic who argues in her 1974 book *Revolution in Poetic Language* that social order can be effectively subverted through literature (1986, 113), her praise for the avant-garde is somewhat confusing, as it was only marginally present in Croatian women's literature (e.g. expressionist elements in Mara Ivančan and Verka Škurle-Ilijić [Detoni-Dujmić 2001, 192-9]). I see this as a way of dismissing by then obsolete socialist realism and associating women's writing with the Yugoslav openness to modernist, anti-representational art, an attitude that was seen as a sign of the modernity of the state. Lukić associates this attitude with Yugoslavia's efforts to distinguish itself from "other communist dictatorships" (2001, 86). The insistence on associating women's writing with formalist, canonical modernism helps Šafranek to avoid appearing entirely antagonistic when she attempts to claim space for (local) literary women and the articulation of their difference. As Lóránd shows, emphasis on female difference challenged the notion of "generally human" that characterized both the Yugoslav project of women's emancipation and the regional literary scene (2019, 115).

According to Lóránd, who signals the peculiarity of the term by referring to it in the original, "žensko pismo" is not a simple translation, but "an expression with layered meanings" (2019, 113). As an adjective, "žensko" can refer to both femininity and womanhood, which distinguishes the Yugoslav translation from the typical English translation of *écriture féminine* as "women's writing" and signals an anti-essentialist stance (Lóránd 2019, 113-4). This stance is also evident in Šafranek's list of representative authors, which includes Colette, Marguerite Duras, and Jean Genet (three examples

given by Cixous [1976: 879]), Marcel Proust, “the most feminine writer of all time” as well as a number of her female contemporaries (Šafranek 1983, 8-11). Regarding the second part of the phrase, Lóránd notes that “pismo” can mean “scripture”, as in Holy Scriptures (underlining the subversive potential of women’s writing as a practice directed against established cultural codes), a general writing system, or, simply, a letter (2019, 114).

Unlike Cixous, Šafranek pays attention to class issues. Although Cixous briefly mentions “the imbecilic capitalist machinery, in which publishing houses are the crafty obsequious relayers of imperatives handed down by the economy that works against us and off our backs” (1976, 877), she focuses primarily on the psychological obstacles that prevent women from writing. Cixous portrays capitalism as stultifying rather than exploitative – utopian possibilities of female creativity do not require fundamental changes in the sphere of (re)production. Šafranek quotes Cixous’ remarks about the feeling of inferiority in the face of literature reserved for “the great – that is, for ‘great men’” (1976, 876) but supplements them with additional unfavorable conditions. Šafranek lists “historically conditioned lack of systemic education, difficulties in entering the cultural field, the oppressive role of the family, the male partner and motherhood” (1983, 9). While summarizing the history of Western women’s writing, she mentions that “writing has always been a privilege” because “assembly line workers do not write, nor does a medieval peasant” (Šafranek 1983, 18). This contribution is important because it shows that the concept of “women’s writing” changed upon its arrival to Yugoslavia. The change was influenced by the specificities of local second-wave feminism, which was, as Lóránd remarks, heavily interpolated with critical Marxism (2018, 2-3). Despite their ambivalence toward Yugoslav socialism and its ruling cadres, Škrinjarić’s works similarly communicate a certain class consciousness and the limits of upward mobility. Sub-proletarian characters and their dank dwellings are described in in short stories and *The Theater Café*. *The Dark Room* expresses the inaccessibility of creative work through the voice of an early-rising factory worker who is disturbed by the nightly clatter of the protagonist’s typewriter.

Lukšić, whose interpretation of Škrinjarić’s prose is still authoritative (as the 2008 collection of essays dedicated to the writer and her works shows) emphasizes form. While Lukšić claims that Škrinjarić focuses primarily on male characters, she also notes that her fragmentary, lyrical style is consistent with Šafranek’s understanding of women’s writing (2001, 123-7). Škrinjarić occasionally does privilege male narrative trajectories, particularly in her 1970s radio plays about literary figures. As the dynamic between the male creator and the female fan in *A Study for Four Voices* shows, such emphasis

possibly indicates that “becoming a writer” was simply not a plausible woman’s plot before the second wave of Yugoslav feminism. Lukšić’s assertion does not quite apply to Škrinjarić’s prose. *The Street of Ancestors*, like the rest of the trilogy, is a female formation narrative – although influenced by the male canon, Tajana’s coming of age takes place primarily through negotiating different kinds of femininity, as well as through encounters with, at the time of the events described, obscure literary women. *The Theater Café*, the novel Lukšić primarily draws on, contains an essayistic paragraph on abortion, a topic of great importance in feminist circles, and shifts the focus from the great men (Ujević and Majdak) to anonymous women (Ivona, Mia, and Eda). In her short stories, Škrinjarić focuses on female confessionals or, when describing male characters, on themes commonly associated with women’s writing such as physicality and marginality.

Compared to her earlier prose, which is either written entirely in the first person (“One Summer”) or narrated by clearly separated instances (“Poisoned by a Plant”), the most significant innovation in Škrinjarić’s debut novel, *The Street of Ancestors*, is the rapid alternation between different discourses. It cleverly incorporates recognizable themes of women’s writing into an innovative narrative framework. Lukšić describes it as skaz because the uninvolved or, in narratological terms, extradiegetic and heterodiegetic (Rimmon-Kennan 2005, 98), narrator mimics figural speech and adopts the characters’ perspectives (Lukšić 2001, 129). The uninvolved narrator is not impartial: the idiolects and inner monologues of the characters are often ironized, either through commentary or through juxtaposition with objectively depicted events. While making an occasional overt appearance, the narrator usually withdraws to give space to the characters’ perspectives and acts as an arranger of their views. These views not only contribute to the stylistic complexity of the novel, but also reveal conflicting ideologies that influence Tajana’s striving for conformity as well as her attempts of rebellion:

Should he have married a woman with a past, even if her beauty is undeniable, perhaps with imperfections, but they are overshadowed by eyes that look dreamy and passionate, and soft skin and golden curls, it is boring to listen to all their nonsense, always blathering on about the same thing, and the girl is between them, she stands out, she is a superfluous brat who refuses to greet passers-by. Say, I kiss your hand, says her lovely, amiable, debauched Mommy, but she is silent, dressed prettily, in white socks and shoes, lacquer with white, and in a beautiful blue corduroy dress, what an angelic face, some people say, but she is very persistent and will not say hello to anyone and will not

go to school and will not behave the way they want. (Škrinjarić 2004, 27–8)

In just two sentences, the narrator switches from the narrated monologue of Tajana's stepfather, a technique which, according to Cohn's classification of possible ways of representing consciousness, "reproduces verbatim the character's own mental language" while retaining "the third person reference" (1978, 14) to the listing Mommy's requests ("Say, 'I kiss your hand'") and the opinions of others ("what an angelic face") in the form of free indirect discourse. As mandated by utilized narrative technique (Rimmon-Kenan 2005, 117), these sentences should be attributed to the characters and not to the narrator, who merely collages them with the description of Tajana's defiant behavior.

At the end of the novel, Škrinjarić uses the narrated monologue to unsettle the reader by conveying Tajana's adolescent inability to adequately understand the adult world. The ending also communicates the young heroine's vague dread in the face of sexual violence. The narrator channels thoughts of Tajana's biological father, who compares his "little, perfectly clean and healthy daughter" (Škrinjarić 2004, 134) with his ex-wife (Tajana's mother), before kissing the girl on the mouth. After this act, which Tajana recalls when forcedly kissed by one of her dates as a grammar school student, the novel ends with the depiction of the protagonist's entry into adulthood, symbolized by the slashing her beloved teddy bear. The final passages resolutely dispute commonly reiterated idea that Škrinjarić completely adopts the infantile perspective of her protagonist (Matijašević 2004, 10-1; Ivančić 2008, 83) and illuminate her stylistic virtuosity. The poignancy of the ending lies in the difference in knowledge between the narrator (and, consequently, the reader), who is informed of the father's intentions, and Tajana, who cannot yet fully comprehend the situation.

6. Conclusion

In the more than 40 years of her artistic career, Sunčana Škrinjarić has developed an assemblage of characters and plots that are not exactly an example of feminist agency (that is, if we understand it as rational action for a common cause). However, by living on the margins of society and residing in the shadows, her characters question the regulation of bodies during Yugoslav socialism, an ideology that attempted to transform an amorphous mass of Southeastern Slavs into a socialist collective. Moreover, Škrinjarić reflects on

the underrepresented early days of the newly established regime, the turbulent period during which the arms-bearing partisans were abandoned in favor of modest workers and mothers. Her texts depict those who are unwilling or unable to undergo these changes – the sentimental Tajana who squanders her artistic talents, Ana and Eda who, instead of giving birth to young Yugoslavs, have illegal abortions, and the anonymous artist who loses her mind in a state-owned studio apartment. By focusing on those who, like the beggars and sex workers roaming Zagreb’s inner city, have not successfully embodied socialist modernization or yielded to state regulation, Škrinjarić embraces deviance – the poor, the insane, the queer. As the list of Škrinjarić’s most memorable heroines shows, she was primarily interested in female failures.

If one compares Škrinjarić’s short stories from the 1960s and the radio plays from the 1970s with the works produced from 1980 onward (autobiographical trilogy, *The Dark Room*, *The Theatre Café*), a clear progression towards an aesthetic that places formally complex narration and female characters at the center. Although, as I have tried to show, these works clearly correspond to the concept of Yugoslav women’s writing, they have been unjustly overlooked, both by Škrinjarić’s contemporaries and by the following generation of scholars. My project of reading Škrinjarić counteracts this exclusion. As its final instalment, this article brings the writer into a dialogue with the (historiographical) polemics surrounding female embodiment, sexuality and authorship. In doing so, I hope to reverse the disinterest in Škrinjarić’s adult prose that she had predicted shortly before her death.

References

- Bonfiglioli, Chiara. “Communisms, Generations, and Waves: The Cases of Italy, Yugoslavia, and Cuba.” In *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*. Edited by Anna Artwińska and Agnieszka Mrozik, 66–81. New York and London: Routledge, 2021.
- Bonfiglioli, Chiara. “Women’s Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia.” *Aspasia*, Vol. 8 (2014): 1–25.
- Cixous, Hélène. “The Laugh of the Medusa.” *Signs*, Vol. 1, No. 4 (Summer, 1976): 875–893.
- Cohn, Dorrit. *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton: Princeton UP, 1978.

- Detoni-Dujmić, Dunja. "Croatian Women Writers from the 'Moderna' to the Second World War." In *A History of Central European Women's Writing*. Edited by Celia Hawkesworth, 7–13. New York: Palgrave, 2001.
- Dobrivojević, Ivana. "Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974." *Istorija 20. veka*, No. 2 (2016): 83–98.
- Drakulić, Slavenka. *Holograms of Fear*. Translated by Ellen Elias-Bursać and Slavenka Drakulić. London: The Women's Press, 1993.
- Dujić, Lidija, and Ludwig Bauer. *Knjiga o Sunčani i Severu*. Sisak: Aura, 2010.
- Halberstam, Jack. *The Queer Art of Failure*. Durham: Duke UP, 2011.
- Hawkesworth, Celia. "Croatian Women Writers, 1945–95." In *A History of Central European Women's Writing*. Edited by Celia Hawkesworth, 256–278. New York: Palgrave, 2001.
- Ivančić, Ivana. "Realistička proza Sunčane Škrinjarić." In *Život i djelo(vanje) Sunčane Škrinjarić: zbornik radova s međunarosnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 10*. Edited by Ana Pintarić, 77-83. Osijek: Sveučilište "Josipa Jurja Strossmayera", Filozofski fakultet Osijek, Hrvatski znanstveni zavod Pečuh, 2009.
- Kolanović, Maša. *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2011.
- Kristeva, Julia. *The Kristeva Reader*. Edited by Toril Moi. New York: Columbia UP, 1986.
- Lóránd, Zsófia. "'A Politically Non-dangerous Revolution Is Not a Revolution': Critical Readings of the Concept of Sexual Revolution by Yugoslav Feminists in the 1970s." *European Review of History*, Vol. 22, No.1 (2015): 120–137.
- Lóránd, Zsófia. "Sisterhood and Second Wave Feminist Stakes in Women's Art and Women's Literature in Yugoslavia in the 1970s and 1980s." In *Feminist Circulations between East and West*. Edited by Annette Bühler-Dietrich, 109-128. Berlin: Frank & Timme, 2019.
- Lóránd, Zsófia. *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Lukić, Jasmina. "Pisanje kao antipolitika". *Reč*, No. 64/10 (December 2001): 73–102.
- Lukić, Jasmina. "Women-centered Narratives in Contemporary Serbian and Croatian Literatures". In *Engendering Slavic Literatures*. Edited by Sibelan Forrester and Pamela Chester, 223–243. Bloomington: Indiana UP, 1996.

- Lukšić, Irena. "Sunčana Škrinjarić: Autobiography from Various Narrative Points of View". *Croatian Studies Review*, Vol. 2, No.1 (2002): 119–133.
- Ljubešić, Marko. "Postmodernistički obrisi u 'Ulici predaka' Sunčane Škrinjarić". In *Život i djelo(vanje) Sunčane Škrinjarić: zbornik radova s međunarosnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 10*. Edited by Ana Pintarić, 37-43. Osijek: Sveučilište "Josipa Jurja Strossmayera", Filozofski fakultet Osijek, Hrvatski znanstveni zavod Pečuh, 2009.
- Pejić, Bojana. "Dekonstrukcija seksa: tijela komunizma/tijela u komunizmu". *Treća*, Vol. 3, No. 1–2 (2001): 48–67.
- Rimmon-Kenan, Shlomith. *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*. London and New York, Routledge, 2005.
- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Šafranek, Ingrid. "Ženska književnost i žensko pismo". *Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i društvo* Vol. 39 (1983): 7–28.
- Škrinjarić, Sunčana. *Jogging u nebo*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991.
- Škrinjarić, Sunčana. *Kazališna kavana*. Zagreb: Mladost, 1988.
- Škrinjarić, Sunčana. *Kuća od riječi*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2004.
- Škrinjarić, Sunčana. *Noć s vodenjakom*. Čakovec: Tiskarsko-izdavački zavod "Zrinski", 1978.
- Škrinjarić, Sunčana. *Pasji put*. Zagreb: Školske novine, 1996.
- Škrinjarić, Sunčana. *Tamna soba: drame*. Zagreb: Stajer-graf, 2004.
- Ugrešić, Dubravka. *In the Jaws of Life and Other Stories*. Translated by Celia Hawkesworth and Michael Henry Heim. Evanston: Northwestern UP, 1993.
- Ugrešić, Dubravka. "Surovo žensko pismo". *Republika: mjesečnik za književnost, Umjetnost i javni život*. Vol. 44, No. 5/6 (1988):163–166.
- Vrkljan, Irena. *The Silk, The Shears and Marina; or about Biography*. Translated by Sibelan Forrester and Celia Hawkesworth. Evanston: Northwestern UP, 1999.

Natalija Stepanović
UCL, SSEES
London
natalijastepanovic@yahoo.com

Originalni naučni članak

Od boemskog životnog stila do feminističke svijesti: Sunčana Škrinjarić i jugoslavensko žensko pismo

Ovaj se esej bavi prozom i radio dramama Sunčane Škrinjarić u kontekstu jugoslavenske kulturalne povijesti te socijalističkih i suvremenih promišljanja ženskog autorstva (njegovog društvenog značaja kao i tematskih i stilističkih posebnosti). Esaj se osvrće se na Škrinjarićinu trilogiju, romane *Ulica predaka*, *Ispit zrelosti* i *Bijele strijele*. U trilogiji koja je napisana između 1980. i 2004, Škrinjarić koristi autobiografske zgode kako bi ispriopovijedala priču o Tajaninom mučnom sazrijevanju i osujećenim umjetničkim ambicijama. Trilogija ironizira muški službeni i kontrakulturalni kanon. Premda je najopsežniji primjer Škrinjarićinih tematskih preokupacija i prepoznatljivih tipova (ambiciozni, osrednji muškarac, tumorsna mlada žena, gladujuća pjesnikinja, zalučeni komunist) te rad u kojem autoričin polifoni, lirični stil dolazi do izražaja, tvrdim da autorica istražuje marginalnost od 1960-ih. Priče „Jedno ljeto” i „Trovanje biljkom” iz feminističkog ugla pripovijedaju o ne-normativnim tijelima. Kao što njezina kratka priča „Mesareva ljubav” pokazuje, Škrinjarić je ostala predana kritici nasilja nad ženama i pravnog sustava koji ga omogućuje čak i tijekom konzervativnih 1990-ih. Ovaj esej također analizira Škrinjarićin manje poznati roman „Kazališna kavana”, opis zagrebačke boemštine 1950-ih u čijim je krugovima muško slobodoumlje opraštano, dok je žensko često završavalo bolnim, ilegalnim abortusom. Konačno, Škrinjarićina radio drama „Tamna soba”, intersekcionalni prikaz raznolikih socijalističkih modela ženstvenosti, pesimistički je komentar uništenja ženskih opusa. Škrinjarićini su tekstovi stavljeni u dijalog s akademskim osvrtima na jugoslavensko žensko pismo (Lukić, Zlatar, Lóránd) te feminističkom teorijom (Halberstam) i naratologijom (Cohn, Rimmon-Kenan).

Ključne riječi: drugovalni feminizam, socijalizam, *écriture féminine*, kreativnost, moć djelovanja.

Primljeno: 10.7.2024.

Odobreno: 2.9.2024.

Merima Omeragić

National Yang Ming Chiao Tung University

International Center for Cultural Studies

Hsinchu City, Taiwan

merima.omeragic@nycu.edu.tw

<https://orcid.org/0000-0002-6887-536X>

821.163.42.09-31 Sajko II.

821.163.4-055.2:929

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.7>

Originalni naučni članak

Poetika i paradigma post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana: interpretacija fenomena alkoholizma u *Rio baru* Ivane Sajko

U ovom radu se nastoji otvoriti novo polje istraživanja vezano za žanr romana u kojem su se, pogotovo tematiziranjem jugoslavenskih ratova, okušale brojne post/jugoslavenske spisateljice. Inoviran teorijsko-kritički okvir istraživanja je identificiran i generiran u koordinatama transnacionalnog post/jugoslavenskog pristupa i transnacionalnog feminizma. Kontekst prve dimenzije uključuje prevazilazak nacionalnih i kanonskih ograničenja, vrijednosti, kao i tradicionalne pozicije spisateljica. S druge strane, na bazi angažiranog etičkog pristupa i interdisciplinarnih strategija interpretiranja, fokus se stavlja na aktivno žensko pisanje ili artikulaciju subjekta i zanemareno žensko iskustvo ratova reprezentovano u romanima savremenih autorki. Prvi zadatak ovog rada je uspostavljanje podžanra i ispitivanja poetičkih karakteristika post/jugoslavenskog antiratnog romana koji se pojavljuje u feminističkom i/ili ženskom tipu. Naredni korak u naučnom opisivanju ovog polja predstavlja varijanta sistematizacije do sada neistraživane građe, odnosno kreiranja paradigmatškog prikaza podžanra sastavljenog od osam tematskih krugova argumentiranih sa značajnim brojem primjera. S ciljem testiranja izvedenih naučnih postavki vezanih za post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman postavlja se hipoteza koja prati specifičan fenomen reprezentacije uslovljenosti alkoholizma kod žena i iskustva ratova i tranzicije na primjeru romana *Rio bar* (2006) Ivane Sajko.

Ključne riječi: post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman, transnacionalni feminizam, ženski subjekt, tematski krugovi, Ivana Sajko, *Rio bar*, alkoholizam.

1. Izučavanje romana savremenih spisateljica o ratovima

U odnosu na kontekste nacionalnih izučavanja književnosti, i s druge strane na bogatstvo produkcije žanra romana na temu jugoslavenskih ratova, u ovom radu se polazi od identifikacije inoviranog okvira i

generiranja teorijsko-kritičkog pristupa izučavanju romana spisateljica. Za spisateljice se veže spolni prestup i podležnost djelovanju dvostrukih standarda pri vrednovanju djela i autorskih pojava i, u konačnici, njihova opšta nevidljivost. Zbog karaktera takvog sistema ženski zapisi se najčešće pogrešno analiziraju, zapostavljaju ili odbacuju.¹ Radi se o procesu za koji Ilejn Šovalter u studiji *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing* (1977) tvrdi da rezultira stereotipnim tezama da su „romani koje pišu žene prepoznatljivo inferiorniji u odnosu na muške“ (Showalter 1999: 76). Međutim, historijska uloga žene u usponu romana je neosporna iz logične vezanosti za život u domu i potreba žanra, i zbog revolta stvaranja, političnosti i historičnosti u promišljanju svijeta – spisateljica se pozicionira kao „centralni događaj u historiji romana“ (Armstrong 1987: 7). S druge strane, „roman [je] mogao mnogo lakše da se prilagodi potrebama žena, kako socijalnim, tako i književnim“ (Dojčinović-Nešić 1993: 93). Kad je u pitanju književno oblikovanje velikih tema poput ratova koji su direktan proizvod muških politika i vanrednih historijskih okolnosti, spisateljice se primarno guraju u polje nelagode, a njihov rad stavlja pod znak sumnje radi odstupanja od društvenih i književnih formi.

Cilj inoviranih pristupa ženskom pisanju i prezrenim književnostima se temelji u percepciji i interpretaciji spisateljica i njihovih djela kao „aktivnih posrednica, prije nego pasivnih ‘slika’ ili žrtava“ (Robinson 1997: 6). U pogledu istraživačkih ideja i potreba ovog rada osnovni fokus se stavlja na zanemareno žensko iskustvo ratova s kojim se, da iskoristim iskaz Džoan V. Skot (Joan W. Scott), dramatično podižu pitanja o pisanju drugih koji se ne identificiraju sa karakteristikama „pretpostavljene (i često neizrečene) norme“ (Scott 1987: 773). Dokaz takvom iskustvu nalazi se u romanima post/jugoslavenskih spisateljica.

Generiranje okvira za ovo istraživanje ima uporište u transnacionalnom obrtu u izučavanju književnosti koji uključuje udaljavanje od nacionalnih historija i kanona književnosti, ali ujedno i propitivanje tih kulturoloških konstrukata. Dakle, fenomen post/jugoslavenske transnacionalne književnosti podrazumijeva re/kreiranje kulturološkog prostora s idejom prevazilaska nacionalnih granica u smjeru izučavanja: različitih perspektiva na motive ratova, i s druge strane, društvene uloge žena kao i modela artikulacije

¹ Ovdje se cilja na javne privilegije književnih očeva, njihovu univerzalnu dominaciju unutar književnih kanona, ali i literarne i vanliterarne moći zagovaranja različitih tradicionalnih ideologija, koje autorke ne posjeduju jer se usljed svog spola, različitih književnih praksi, tema i potrebe za otporom ne uklapaju u društvo. Ove aspekte razgrađivanja kanona su problematizirale Kejt Milet (Kate Millett) (1969), Ilejn Šovalter (Elaine Showalter) (1977), Sandra M. Gilbert (Sandra M. Gilbert) i Suzan Gubar (Susan Gubar) (1979). U tom duhu i Nina Bejm (Nina Baym) (1981) demistifikuje čitanja koja vode u isključenost žena iz kanona književnosti, a koje argumentira prezrenošću žena, nepovjerenjem u njihov talenat i izvrsnost.

ženskog subjekta u tekstu u odnosu na iskustvo i forme romana.² S obzirom na težnje spisateljica da iskažu stavove o ratovima 90-ih godina 20. vijeka, koje su se suštinski se poklopile sa postmodernim književnim praksama, i posebno s feminističkim angažmanom – žanr romana treba redefinirati i u vezi s heterogenim mehanizmima zasnovanim na izazovu transnacionalnosti koja je društveno orijentirana na izmirivanje sukoba. U centru pažnje je kreiranje drugačijih literarnih svjetova poniklih „у постапокалиптичком добу, на рушевинама заједничке домовине и концепта заједничке домовине као таквог“ (Хамовић и Гордић Петковић 2017: 9). Nova situacija zahtjeva inoviranje teorijskog jezika koji može „ponuditi objašnjenje ovih preobražaja“ u smislu stvaranja „novog korpusa književnosti koja se ne uklapa u postojeće podele između nacionalne književnosti i jakih književnih figura koje pišu ‘izvan nacije’“ (Lukić 2014: 364). Perspektiva transnacionalnog feminizma kao ključnog za analizu pozicije i djela post/jugoslavenskih spisateljica postaje osnova za etičku povezanost koja „djeluje ‘preko linija razdvajanja mnoštva mesta susreta u kojima se razlike ne gube, već postaju osnova na kojoj se može osmisliti solidarnost’“ (Lukić 2014: 367).³ Pored egzilskih i dijasporskih autorki i spisateljice koje izostaju s lojalnošću naciji zbog čega su razbaštinjene iz kulture u kojoj obitavaju će se proučavati pod okriljem post/jugoslavenske književne zajednice i saveza.⁴ U tom smjeru i njihovi narativi opstaju kao „društveni dokumenti koji se opiru brisanju geografskih, istorijskih i kulturnih razlika“ (Seyhan 2001: 7) i uopšte bilo kojem obliku cenzure. Predmet istraživanja su romani spisateljica iz post/jugoslavenskog kruga, a s antiratnim predznakom, to jest etikom koja prožima drugost i nalazi se u opoziciji sa patrijarhalnim i militarističkim društvenim strukturama. Intersekcionalna analiza se usmjerava kontekst ukrštanja represije i pojedinke, pri čemu se nastoje naučno razumijeti uticaji i opisani aspekti cijepanja identiteta i nepripadnosti, preživljavanja trauma i gubitka, kao i ideja uspostavljanja bliskosti s drugima.

---

² U tom smislu, premda je ovaj rad fokusiran na žanr romana i isključivo autorke, nužno je uputiti i na studiju *From Post-Yugoslavia to the Female Continent: A Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature* (2020) Tijane Matijević u kojoj je autorka sastavila i istražila koncept postjugoslavenskog feminističkog književnog kontinenta kao heterogenog, transnacionalnog i uključivog spram drugih. Ovom knjigom je stvoren novi portret postjugoslavenske književnosti.

Moj prikaz pomenute knjige „Postjugoslavenski (feministički) književni kontinent ili književnoteorijska heteroutopija kao moćan alternativan glas“ objavljen je časopisu *Knjiženstvo*, br. 12. 12 (2022): 200-203. <https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/92> (preuzeto 10.10.2024).

³ Termin etička relacionalnost, kao i sam unutrašnji navod Jasmina Lukić posuđuje od Françoise Lionne (Françoise Lionnet) (2005).

⁴ Konkretno, autorke se ne identificiraju sa primarnim modelom majke nacije čija svrha je prokreativno održavanje zajednice, odnosno ne žive po načelima nacionalnim politikama.

Ovim radom se označava potraga za sličnostima i razlikama književnih reprezentacija i varijacija ženskih pripovijedanja o ratu. Spram diferenciranja podvedenog pod post/jugoslavensku književnost i transnacionalni feminizma u ovom radu će se u prvom redu etablirati i interpretirati podžanr antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana skupa sa poetičkim karakteristikama i prijedlogom skice polja. Proučavanje poetike žanra i sastavljanje paradigme su svojevrsna pitanja postojanja konstelacija u transnacionalnim pristupima književnosti. „Konstelacije su tela sačinjena od tekstova koji su objedinjeni putem čitalačkih i interpretativnih praksi“ (Lukić 2014: 364), i koje figuriraju u smjeru prepoznavanja zajedničkih karakteristika. Opravdanje za obuhvatan zadatak poput istaknutog proizlazi i iz potrebe ne samo izučavanja poetike, nego i zadatka vezanog za sistematizaciju do sada neistraženog polja. Dodatni argumenti koji opravdavaju predloženi čin proizlaze iz zahtjeva za vidljivošću i vrednovanjem drugačijih praksi koje su osujećene zbog isključenosti žena iz nacionalnih književnosti i osporavanja transnacionalne komunikacije.

U sljedećem dijelu rada se gradi svojevrsna paradigma podžanra sačinjena od osam tematskih krugova post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Shodno osobinama podžanrovske romaneskne distribucije, korisno je odrediti i dominante predispozicije i proporcije koje se tiču konstrukcije forme i paradigme žanra. Treći dio rada predstavlja vježbanje interpretacije specifičnih fenomena koji opisuju autorke. U ovom dijelu rada se analizira odnos reprezentacije uslovljenosti alkoholizma kod žena i iskustva ratova na primjeru romana *Rio bar* (2006) Ivane Sajko. Izazov adekvatne analize konzumiranja alkohola kao pokretačkog motiva zasnovan na tumačenju sistema ovisnosti determinisanog patrijarhalnim naslijeđem i ratnim i poslijeratnim okolnostima.

Cilj i svrha ovog istraživanja se ogledaju primarno u otvaranju nepoznatog polja definiranog u sintagmi post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Na taj način će se postići legitimacija predmetnog podžanra kao relevantnog i sposobnog da podrži punu artikulaciju alternativnog ženskog subjekta. Uže, masovnost pojave feminističkog ili ženskog tipa romana podržava analizu i sistematizaciju karakteristika ovog fenomena. Zapravo, identificiranje setova osobina oba tipa podžanra romana je u službi kreiranja teorijskog okvira na kojem se mogu temeljiti buduća istraživanja ove oblasti. Sačinjavanje paradigmatškog prikaza podžanra romana ukazuje na raskoš postojanja različitih književnih praksi, odnosno gledano s aspekta književne istorije, potvrdiće se kontinuitet kako feminofilne ideologije, tako i afirmacije ženskog političkog antiratnog stava.⁵ Skiciranje

---

⁵ Kao što izraz ženskog pacifizma treba sagledati u odnosima između liberalnog i antimilitarističkog feminizma, nužno je istaći angažman pronacionalnih spisateljica i njihovog političkog stava podrške

podžanra se ogleda u otkrivanju novih, zanemarenih i sakupljanju razasutih glasova spisateljica, ali i kreiranju novih prostora, propitivanju centara, odmaku od getoizacije i margine, i na koncu u potrebi za sistematizacijom drugačijih znanja. Uostalom, proučavanje fenomena rata u prozi na primjeru romana produktivno je ne samo za ženske studije, nego i inovirane interdisciplinarnе studije književnosti. Osim afirmacije kvalitete antiratnog diskursa post/jugoslavenskih spisateljica cilj interpretativne vježbe na primjeru *Rio bara* u službi je analitičkog suočavanja sa do sada neistraženim motivom alkoholizma, dok s druge strane doprinosi provjeri funkcioniranja uspostavljenog teorijskog okvira u ovom radu.

2. Podžanr post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana

Naučni rad na polju antiratnog romana spisateljica, uključuje i davanje odgovora na pitanje u kojem „odnosu stoje povijesnopolitički neredi i žanrovske nečistoće? Možemo li poistovjetiti rasap žanrovske koherencije i rasap Jugoslavije?“ (Čale-Feldman i Tomljenović 2012: 171). Iako je istorija poslužila kao okidač i inspiracija stvaranju umjetnosti, kontekst u kojem se izučava je čisto referentni jer je podređen analizi umjetnosti, ali je i herstorijski jer podrazumijeva drugačije tumačenje i individualizaciju povijesti. Istovremeno, žanrovsko oblikovanje motiva rata se otvara za dubinske interpretacije.

Ženska etička reprezentacija rata se ističe po drugosti i u opoziciji prema patrijarhalnim i militarističkim strukturama. Rat u književnosti postao je „događaj identificiran s žanrom i sa konstrukcijom seksualiziranog subjekta; stvarnost rata i njegova autoritativna reprezentacija su zakačene za koncepte maskuliniteta“ (Higonnet 1994: 145). U kontekstu proze o ratu i pratećih rodnih diskursa bitni su načini na koje se pozicioniraju djela i spisateljice, kao autonomni glasovi „žene u muški-identificiranom žanru ratne fikcije“ (Higonnet 147). U odnosu na tradicionalna izučavanja o književnosti, post/jugoslavenski kao krovni termin koji uključuje perspektive transnacionalnog je temelj za identifikaciju užeg okvira: antiratnog i feminističkog i/ili ženskog. Odrednice ‘trans’ i ‘post’ iz transnacionalne post/jugoslavenske književnosti označavaju prelaz istorijskog i političkog iskustva ratova i tranzicije što podrazumijeva i susret jezika, kulture, ali i ono što Eleonora Federići (Eleonora Federici) i Vita Fortunati (Vita Fortunati) vide uopšte kao „nadilazak

---

sopstvenoj naciji u ratovima što se reflektira u njihovim djelima. Uopšte, postoji struja ženske književnosti na teme rata i unutar nacionalnih književnosti.

nacionalnih granica“ (Federici i Fortunati 2019: 47). Antiratna i feministička i/ili ženska dimenzija narativa o ratu se sa transnacionalnim feminizmom sreću u centralnom pitanju „nacionalnog i ženskog identiteta sa nacionalnim parametrima pripadanja“ (Schultermandl 2013: 273). S obzirom na karakter susreta feminizma sa tekstom i temom rata, inovirani aspekt predložen u ovom radu omogućava sagledavanje reprezentacija drugosti na način da se analizom razotkrije šta ovi tekstovi „sugeriraju o ženskoj samokonstrukciji identiteta, promjenjivim savezima politika identiteta i sposobnosti strateškog raspoređivanja subjektiviteta kao čina empatije i solidarnosti“ (Richards 2000: xi-xii). Na narednom nivou subverzivno se remete dominantne predstave od ratnih postajući antiratne, a od androcentričnih humanističke spoznaje.

Prema riječima Rozalind Kauard (Rosalind Coward) od interesa za roman je lično-političko koje „razotkriva ‘reprezentativnost’ kako bi se ukazalo na ideološka djelovanja i odnos prema objektivnim i materijalnim strukturama ugnjetavanja” (Coward 1980: 62). U romanima naših spisateljica to pitanje je u službi artikulacije sukoba „između individualnih zahtjeva i kolektivne represije“ (Kovač 2005: 8). Pojedinka u zamci sistema osuđena je na prihvatanje ili borbu sa zajednicom čiji je dio dok paralelno teži osvajanju jezika kako bi se obračunala s nacionalizmom i ratom. S obzirom na to da zahvata ideološku poziciju, žensko pisanje propagira feminističku etiku koja je prema riječima Džoa V. Skot pitanje „ženske antipatije u odnosu na rat“ (Scott 1987: 24). Pored feminističkog antimilitarističkog, transnacionalno se može prepoznati u osobinama pisanja romana što postaje zajednička referentna tačka spisateljicama iz različitih ratom sukobljenih i odvojenih nacionalnih književnih kanona. Autorke iz prve ruke pripovijedaju o stradanjima i utišavanju glasova pojedinki kako bi demontirale herojske narative o ratu. Ušavši u javni prostor spisateljice osvajaju žanr romana i strukturiraju narativ s ciljem opiranja „unitarnom vredonosnom sistemu i monolitnim predstavama ženskog života“ (Higonnet 1994: 150) o čemu svjedoči poetika post/jugoslavenskog anirratnog feminističkog i/ili ženskog romana.

Kada je u pitanju odrednica feministički i/ili ženski roman nužno je problematizirati dimenziju forme žanra. Razmišljanje o proznim vrstama najčešće polazi od pitanja „da li postoji nešto kao ‘ženski’ roman i, najzad da li su romani koje su žene pisale nužno i feministički“ (Dojčinović-Nešić 1993: 93). Imenovani odnos razmatra i Rozalind Kauard u radu pod nazivom *This Novel Changes Lives: Are Women's Novels Feminist Novels?* (1980) podvlačeći činjenicu da žensko pisanje ne mora imati „nužnu vezu s feminizmom“ (Coward 1980: 57). Ova autorka ističe da se usmjereno pisanje žena mora analizirati na uopštenim mjestima kakvo je iscertavanje

„iskustva represije žena“, što može formirati strukturu romana putem „prakse podizanja svijesti u rekonstrukciji ličnih istorija s grupom žena“ (Coward 1980: 58). Svakako književna analiza može doprinijeti shvatanju razlike između „ženskog pisanja i feminističkog, političkog pisanja“ (Dojčinović-Nešić 1993: 100). Razumijevajući prethodno opisano u nastavku rada biće predočene tipske karakteristike koje ulaze u domen determiniranja i analize savremenog feminističkog i/ili ženskog romana o ratu.

Post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman se uspostavlja kao dinamičan podžanr, najprije u tematskom pristupu, potom i u formalnom promišljanju. S obzirom na to da roman predstavlja fuziju, kreće se po ivicama i preklapa, izaziva i podriva, ponekad i sintetizira, potrebno je dublje imenovati i interpretirati karakteristike predmetnog književnog fenomena. Ovaj podžanr u svom transnacionalnom smislu postaje mjesto na kojem se preispituju „koncepti kao što su identitet i granica“ (Lukić, Forrester i Faragó 2019: 2). U snažnom sudaru ličnih politika, egzistencijalnih aporija kao okidača, feministički roman kao i politički predstavlja „ljudsku dramu unutar jedne bezizlazne situacije“ (Kovač 2005: 10). Zatočene u nezavidnoj drami spisateljica i njena junakinje nastoje da ostvare slobodnu volju koja je u konfliktu sa naložima društva. Pojedinka se bori sa mehanizmom represije koji u romanu služi kao „egzistencijalni okvir ljudske drame“ (Kovač 2005: 96).

S iskustvenom temom rata detektirane su karakteristike, pri čemu podžanr antiratnog feminističkog romana mehanizira: jasno izraženu svijest spisateljice i junakinje, upotrebljava feminizam kao pokretač ženskog pisanja i filter iskustva, procesuiru i estetizira etičke stavove, sagledava ideologiju sa političke pozicije, upotrebljava ženske teme i motive, kritikuje porobljavanje žena, centralizira junakinju i njeno intimno iskustvo rata i ugrožena prava; umnožava ženske glasove, proizvodi kulturalnu sliku drugačiju od muške ili dominantne. U konačnici post/jugoslavenski antiratni feministički roman razotkriva različite perfidne načine funkcioniranja patrijarhalne i militarističke društvene strukture. S druge strane, drugi tip ovog podžanra – ženski roman karakteriziraju uklopivost u savremenu produkciju, nejasna svijest o poziciji spisateljice uz često odricanje o ženskoj književnosti i strah od marginalizacije, bez jasne ženske teme i motiva, reprezentacija ženskog iskustva je kontrolirana i uravnotežena s opštim prikazima, i između ostalog poruke romana figuriraju u naznakama. Ukoliko roman ocjenjujemo kao feministički, ta odrednica treba da se raspoznaje po specifičnostima ženskog pisanja, temama i motivima, kao i po ženskom identitetu. Štaviše, bitno obilježje feminističkog i/ili ženskog romana predstavljaju etičke ideje autorke koje figuriraju kao noseći element angažiranog pisanja. Na taj način, lakše je

povezati problematično iskustvo žene i feminističku politiku sa ideologijama rata na primjeru žanra romana.

Post/jugoslavenski feministički i/ili ženski romani predstavljaju književne refleksije na spoj feminilnog iskustva življenja u patrijarhalnim i tradicionalnim sistemima i kulturi sa glavnim istorijskim događajem ratnog raspada Jugoslavije. U imaginarnoj verziji ženskog iskustva rata koja podsjećaju na istorijske činjenice i realno iskustvo – proizveden je rodni performativni otklon spola i roda žene. Lični stavovi koji se tiču univerzalnog humanizma i zaštite od ratnih nasilnih aktivnosti nalaze se nasuprot dominantnih ideologija i, kao takvi svojom snagom utiču na kreiranje pluralnih koncepata istina. Preteče savremenom romanu o ratu nalazimo kod prozaičkih spisateljica koje su i u našim književnostima posvećivale pažnju literarnom oblikovanju motiva rata, što je moguće pratiti od Prvog, preko Drugog svjetskog rata, pa sve do ratova s kraja 20. vijeka. U kontekstu antiratnog zamaha koji je pratio konac 90-ih godina 20. vijeka, ponovo su aktivirane ideje o ispisivanju iskustva iz pozicije problematiziranja stradanja jevrejske žene u romanima Fride Filipović, Jasminke Domaš, Zore Dirnbach, Daše Drndić i Ildiko Lovaš, te posredno Dragane Kršenković Brković. Romanesko tematiziranje ratova i položaja žene za vrijeme sukoba uzelo je maha već u prvim godinama ratova u kojima se raspala Jugoslavija. Okidač problematiziranja tog društvenog fenomena javio se s potrebom da se ispriča traumatsko iskustvo, pronade adekvatan slušalac koji će priznati traumu, ali i da se ostavi trag o svom nepoželjnom postojanju, kao i da se preko etičkog i umjetničkog oblikovanja izrazi potreba za humanizacijom žrtve. U interpretativnoj ravni ključna je transnacionalna perspektiva koja obezbjeđuje detektiranje osnovnih karakteristika antiratnog romana i pregrupisavanje iz nacionalnih korupsa u oblast post/jugoslavenskih književnosti. Shodno tome, istraživanje je pokazalo da se ova podvrsta romana pojavljuje u nacionalnim korpusima u bosanskohercegovačkoj, bošnjačkoj, crnogorskoj, hrvatskoj, makedonskoj i srpskoj književnosti. Roman ne postoji samo na nivou incidentne pojave, već svojom obimnošću i masovnošću potvrđuje koliko interes za indentificiranje ženskog spisateljskog stava o ratovima, toliko i nužnost artikulacije alternativnog poimanja toka povijesti. Pored navedenog, ukazaće se na raspon tematskog polja, te će se prepoznati, sistematizirati i opisati motivi kojima operira i na kojima je utemeljen post/jugoslavenski antiratni ženski roman.

3. Osam tematskih krugova post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana

O bogatstvu predmetnog podžanra svjedoči i istraživačka fokusiranost na različite aspekte koje je moguće identificirati i opisati, to jest naučno predstaviti u vidu tematskih krugova. Iako se pot/jugoslavenski korpus da opisati u vidu tematskih krugova, takvu paradigmu u suštini odlikuje njen transnacionalni karakter jer spisateljice pisanjem provociraju ratne ideologije i odupiru se nasilnim prebrisavanjima i ratnim podjelama. Zahvaljujući generiranom pristupu na bazi politika transnacionalne post/jugoslavenske književnosti i transnacionalnog feminizma moguće je dokučiti interpretativne slojeve antiratnih feminističkih i ženskih narativa u dimenzijama otpora rodnoj i nacionalnoj represiji. Konstans S. Ričards (Constance S. Richards) u svojoj studiji *On the Winds and Waves of Imagination Transnational Feminism and Literature* (2000) podvlači da se ovakvim istraživanjima književnosti provjerava uticaj povijesnih i političkih posebnosti u transnacionalnom toku i susretu što rezultira „kulturalnim premještanjem, iseljavanjem, migracijom i kulturalnom apropiacijom“ (Richards 2000: x). Vodeći računa o svim opštim, i drugim specifičnim aspektima za korpus post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana sačinjava se sljedeća paradigma.

Premda se ovdje može govoriti o osam različitih, ali i komplementarnih oblasti podžanra romana, glavni akcentat je na uključivosti i komunikativnosti paradigmatškog prikaza podžanra. Navedno znači da je ovaj prikaz podlozan upisu novih tema, kao i drugim teorijskim i kritički argumentovanim dopunama. Formirani koncentrični krugovi su zasnovani na sljedećim temama: a) ratna dezintegracija porodice, b) obrazovni ili roman o odrastanju djevojčice pod uslovima rata, c) razvitak ženskog subjekta kroz tekst, d) utiskivanje rata na mapu ženskog tijela, e) dezintegracija ženskog identiteta, f) ratna prinuda na egzil, g) subjekt u prostorima rata, i h) razaranja ratne i postratne ili tranzitivne zajednice. U nastavku rada se opisuju pomenuti tipovi romana koje prati provjera naučne postavke uz argumentiranje primjerima romana post/jugoslavenskih spisateljica.

U prvom krugu spisateljice inventivno dekonstruiraju tradicionalnu porodicu s ciljem da naruše prototip privatne sfere i pri tome izazovu rodni disbalans i uloge majki i domaćica. Primjeri romana koji dolaze preko granica osamostaljenih država su u funkciji reprezentacije autentičnog iskustva o uticajima rata na porodicu sa zajedničkim ženskim politikama opstanka i povezivanja. Kako to demonstriraju Ana Vučković u romanu *Yugoslav* (2019) i Elvira Mujčić u *Deset šljiva za fašiste* (2020) spisateljska težnja se nalazi na legitimiranju žena kao akterki koje mijenjaju obrasce

u zajednicama obilježenim ratovima. Više nego li ostali romani iz ovog podžanra, trilogija Bosiljke Pušić *Naranče pod šlemom* (2008) implicira novu i u stanju ratnih sukoba opasnu senzibilnost koja od teksta do interpretacije postaje predmetom onoga što Elenora Federići i Vita Fortunati tumače kao pogled koji počinje „promatranjem života unutar i na granicama, ali ipak nadilazi nedvojbeno sporne teme“ (Federići i Fortunati 2019: 51).⁶ Fenomen porodične dinamike Bosiljka Pušić usložnjava na način da zadire u anatomiju mješovite jugoslavenske porodice Bašić s ciljem seciranja nasilnih promjena izazvanih crnogorskim ratnim pohodom na Dubrovnik. U trilogiji *Naranče pod šlemom* koja figurira kao društvena scena na kojoj se odvija dehumanizacija porodice ova autorka ukazuje na povezanost spornog ideala čistoće nacije sa militarističkim mehanizmima uništavanja.⁷ Fokus pripovijedanja se nalazi na junakinji Sari koja se u času ratnog raspada Jugoslavije suočava sa aktiviranjem koda traume vezanog za porodično stradanje u konclogorima Drugog svjetskog rata. Istovremeno, ona je u borbi sa reduciranom egzistencijalnom situacijom svoje porodice. Okosnicu priče čini nestanak supruga Senada u vozu Beograd-Bar koji autorka fikcionalizira i personalizira na način da poentira njegovo preživljavanje ženskom nadom, kao i simbolom narančinog drveta.

Suženo porodično pitanje na proces odrastanja djevojčice u okolnostima rata predstavlja drugi tematski krug post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Iz pozicije introspektivnog svijeta djevojčice spisateljice ispredaju autentične svjetove determinirane ratom i spolnim pristupima u njihovom odgajanju. Takvim izazovnim aspektom romana remete se uslovi patrijarhalne socijalizacije djevojčica u žene. Cilj identitarnog oslobođenja žene ima uporište u odupiranju kulturi, stoga neposlušnost i radoznalost postaju vodeće odlike u ponašanju djevojčica. Pored Maše Kolanović, Ivane Simić Bodrožić i Sare Nović koje u svojim romanima *Sloboština barbie* (2008), *Hotel Zagorje* (2010) i *Girl at war* (2015) predočavaju specifičnu vizuru rata iz ugla djevojčica, Tatjana Gromača svoju junakinju suočava sa nehumanošću nasilnog svijeta koji pretenduje da ostvari apsolutnu kontrolu nad djetinjstvom i ostavi otisak traume. Romanom *Crnac* (2004) se preko etnički nečistog identiteta junakinje razaraju stereotipi o kulturalnom konceptu ženskih uloga determinisanih dodatno i spornim nacionalnim vrijednostima. Naime, autorka kroz pitanje odrastanja djevojčice

---

⁶ Osim što se transnacionalna senzibilnost kao termin Silvije Šultermandl (Silvia Schultermandl) ispostavlja kao filozofski i metodološki pristup istraživanju književnosti, također na mikroplanu može uključiti i proširenje značenja na unutrašnjost svjetova koje zastupaju književni tekstovi. Navedeno je bitno na nivou odabira načina življena u datom istorijskom prostoru i vremenu i hronotopu romana.

⁷ Trilogija je sačinjena od romana: *Naranča i nož* (2002), *Narančin cvat* ili *Naranča i žuč* (2004) i *Naranča i žed* (2008).

i perspektive male djevojčice ukrštene sa više porodičnih generacija, smjenom sistema i toposima, te u uslovima rata demontira proces konstruiranja identiteta kritikujući kulturni i patrijarhalni koncept žene, to jest ona „dublje zasjeca u porodicu kao mjesto stratifikacije rodnih uloga i zaloga preko kojih se formira, kristališe i glorificira slika društva kojim upravlja muška kultura“ (Omeragić 2018: 18). Kao i za Bosiljku Pušić, i za Tatjanu Gromača porodica je lakmus papir kroz čije pore rat djeluje na brojna pitanja intimnog života. Drugost žene na koju signalizira i naslov romana postaje moćan impuls za borbu junakinje protiv rasističko-mizogine kulture i militarizma razornih ratova. Uprkos nepoželjnosti koja od nje pravi metu za brisanje, junakinja *Crnca* subverzivnom moći demontira društvene aparate i značaj porodice u vaspitavanju djevojčice.

Razvitak svjesnog ženskog subjekta putem artikulacije glasova spisateljice i junakinje je epistemološki uslovljen maskulinim pozicijama i ratom – što se uspostavlja kao treći tematski krug post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Uz kritičku intervenciju u patrijarhalno-militaristički sistem ženski subjekt se repositionira na mjesta etičkog izraza i same autonomije koja je usmjerena na društvenu transformaciju. Konkretno, riječima Marije Krivokapić u ovom romanu savremena crnogorska žena je uronjena u kontekst amputiranosti – koji je magnetizovan „figurom muškarca, oca, brata, sina, vođe, preostalom iz tradicionalne patrijarhalne kulture, no neprilagođenom kako post-komunističkom haosu vrijednosti, tako ni savremenoj globalnoj situaciji koja neprestano podriva ustanovljena značenja“ (Krivokapić 2018: 105). Katarina Sarić romanom *Amputirani* (2022) sugerira na bolno odstranjivanje dijela jugoslavenskog identiteta što vodi u izgubljenost bića u labirintu crnogorskih tranzitivnih procesa. Oko deklarirane feministkinje Meri, i s druge strane samosvjesne Ksene Palunko koja propituje patrijarhalnu realnost autorka ispreda priču o mobilizaciji, ratu, huškačkim ideologijama i besmislu krvoprolića. Potonja junakinja je centralna figura preko koje se zrcali užas i koja se odupre potiscima zloslutnog sistema u kojem muškarci ratuju, pljačkaju, bave se politikom i podjarmljuju žene. Romanom se akcentira način na koji je junakinja subjektivizirana u tipičnoj crnogorskog porodici, s netipčnim očinskim ekskursom u podršci talentovanoj kćeri slikarki. Na taj način Katarina Sarić mijenja tipičnu sliku porodice koju kritikuje Tatjana Gromača, a za koju se u punini razlika bori da opstane Bosiljka Pušić. S uporištem u djetinjstvu i radoznanosti junakinja se u kontekstu amputiranosti bori za kreativnost i slobodu, te uspostavlja novi model crnogorske žene suočene sa patrijarhatom.

Krećući se od uspostavljanja ženskog identiteta u porodici, društvu, preko subjektivizacije u tekstu, u sljedeći tematski krug moguće je upisati

antiratne romane s temom ženskog tijela i puta utiskivanja rata u materijalni entitet bića žene. Izazovan motiv trpljenja ratne traume u opisima autorki smješten je u koordinate biološke opozicije spolova, potom kolektivne identifikacije žene sa modelom Majke nacije i na koncu shvatanja tijela kao teritorije za ispis zločina, materijala za okršaje i slanje poruka muškarcima iz neprijateljskih zajednica. S napadom na tijelo žene otpočinje se s procesom ratne dezintegracije žene u totalitetu. Način na koji se istraumatizirano tijelo prevodi u tekst određen je samoprekidima, represijom, kodovima, izmještenostima, tišinama, bjelinama, elipsama i nadziranjem i kažnjavanjem. Budući da je u ovom tematskom krugu najpoznatiji roman *Kao da me nema* (1999) Slavenke Drakulić, fokus skiciranja žanra biće usmjeren na *Iščezavanje plavih jahača* (1995) Nermine Kurspahić. Partikularna priča junakinje Slavenke Drakulić postaje historija singularnosti „koja diskurzom otpora ima cilj da spriječi ponavljanja barbarstva“ (Omeragić 2015: 296), a u tome se ogleda moć etike angažiranosti autorkinog teksta. Ujedno, topos logora koji upotrebljava i Nermina Kurspahić upućuje na mirkosvijet kojim se reprezentira surova stvarnost dok figurira pod diktatom ratnog zla. U prostoru logora zbog pripadnosti naciji, junakinje romana doživljavaju transformaciju tijela u nepoželjnu metu. Za razliku od upisivanja elemenata diskriminacije junakinje u romanu Tatjane Gromače, Nermina Kurspahić se i kao Slavenka Drakulić fokusira na preživljavanje junakinja u sferi unutrašnjosti bića. U ratnom, uže logorskom svijetu koncentrisanom na tjelesno kažnjavanje, nasilje i smrt postaju neminovnost, dok istovremeno akcenat na unutrašnjost i svijet postaje ne samo način preživljavanja, nego i apel na razum i sprečavanje nasilja, posebno onog nad ženom.

Peti tematski krug se nadovezuje na prethodni jer se od psihofizičke traume tematizirane u djelu Nermine Kurspahić, ratna dezintegracija žene odvija i u preostalim sferama identiteta. Narativi spisateljica potvrđuju vezu žene s kolektivom i uticaje koji sprečavaju njenu autonomiju i smještanje u pozicije samožrtvovanja i samoućtkivanja u ime ideoloških vrijednosti. Književna reakcija spisateljica potvrđuje nužnost oblikovanja lične i istorijske traume na način da se stvara alternativna forma romana i postiže dvostruki cilj deminiranja pogrešnih normi i modeliranja žene. U navedeni tematski korpus smještaju se romani *Nesreća i stvarne potrebe* (2012) Ivančice Đerić, *Titove kćeri: srce staklenih sjećanja* (2008) Vanje Lihtenštajger (Vanja Lichtensteiger), kao i *Vučja glad* (1992) Marije Paprašarovski. U romanu *Rezerven život (Rezervni život)* (2012 > 2015, 2016) Lidija Dimkowska ispisuju potresnu priču o odrastanju sijamskih blizankinja Zlate i Srebre na čijem životu se zrcali dramatični ratni raspad Jugoslavije i prve godine nakon osamostaljenja republika. Tekst Lidije Dimkowske se može upisati i u drugi

tematski krug jer prati odrastanje djevojčica od njihove dvanaeste godine iz Zlatine pripovjedačke pozicije, te postaje personificirani mit o zajedničkoj državi koja se u krvi rata raslojava. Njihova odbačenost od društva, kao i međusobna netrpeljivost, te žrtvovanje figuriraju kao porodična priča koja postaje politička alegorija jer se njihova žrtva „kontrastrira sa onom koja je neophodna da bi došlo od razlaza država njihov strah postaje paradigma strahova svih onih koji su prošli kroz taj period“ (Babić 2016: 208). Život fizički neodržive sraslosti junakinja nadograđen je opozitnim karakteristikama i tragičnim ishodom u najavi doljedno na oba plana i individualnom i kolektivnom. S autentičnim motivom sijamskih blizanki, autorka predočava i rasap jugoslavenskog zajedništva u krvi i najavu novog uređenja u životima Zlate i Srebre. Na sceni raspada Jugoslavije i globalnih promjena junakinje *Rezervnog života* se dislociraju procesom odvajanja i neprihvatljivosti. Takvo stanje se produbljuje sa smrću Srebre, pri čemu Zlata koja preživljava operaciju osjeća gubitak subjekta i nepotpunost ostvarenja u smjeru liječenja ranjenog ženskog sopstva i individualizacije od kolektiva i zajednice sa sestrom.

Najzastupljeniju tema u okviru ovog podžanra romana predstavlja literarizacija prinudnog napuštanja domovine. Pored pripovijedanja Lidije Dimkovske čiji se narativ presvlači i u onaj o Zlatinom novom emigrantskom kontekstu i dakako upisuje u tematski krug o napuštanju domovine, u post/jugoslavenskom korupusu s ovom temom u varijanti egzila su se suočile i Dubravka Ugrešić u *Muzeju bezuvjetne predaje* (2002) i *Ministarstvu boli* (2004), te Marsela Šunjić u *Pozdravu sa mjeseca* (2007). Iako na drugačiji način od iskustva logorskog preživljavanja, ili pak iskustva nasilnog odvajanja od bližnjih ili sebe, egzil suštinski predstavlja raskrštanje sa pojmom domovine. Azad Sejhan (Azade Seyhan) u studiji *Writing Outside the Nation* (2001) ističe da književni tekstovi služe kao arhivi sjećanja onih posebnih „izvještaja o egzilantskom iskustvu sa egzistencijalnim razumijevanjem raseljenosti, isljništva i marginalnosti“ (Seyhan 2001: 13) koja su u vezi sa pitanjima identiteta i isključenosti iz stvarne ili izmišljene zajednice. Domovina koja je predstavljala oslonac za konstrukciju identiteta – Jugoslavija u razaranju postaje okidač raskorjenjenosti pojedinkama i spisateljicama i junakinjama koje nisu prihvatale nove poretke nacionalnih država. Politički definiran u odnosu na pamćenje doma, egzil postaje bolna, ali emancipacijski sposobna tačka za jačanje samosvijesti o vlastitoj poziciji, o rodu, izborima i etičnosti. Osim materijalnog napuštanja prostora, egzil predstavlja i prognanost iz sfere riječi i poznatog jezika. Spisateljice u egzilu se suočavaju sa iznalaskom novih riječi kako bi objasnile stanje raskorjenjenosti i snalaženja u novim kulturama koje ih nerijetko odbijaju. Autorke koje postaju apatridi transcendiraju identitet i gaje novi način utiskivanja sopstva ili subjektiviziranja u tekst. U

romanima *Marija Czestochowska još uvijek roni suze: umiranje u Torontu* (1997) i *Canzone di guerra: nove davorije* (1998) Daša Drndić prazninu egzila osmišljava životom na drugom kontinentu što je praćeno gubitkom iluzija o jugoslavenskom zajedništvu kao tački identifikacije i nostalgije. Autorka oštrim tonom dezintegrira ideološki aparat, stereotype o Balkanu i zapadu, te dodatno potresa segmente ratova koje vode u migracije stanovništva.

Centralni fokus sedmog tematskog kruga determiniran je idejom spisateljica da u romanu propitaju ideološki koncept i rodni karakter prostora kao sporne tačke oko koje se odigrava rat. U sklopu novih transnacionalnih književnih i feminističkih razumijevanja teksta pored različitih afekata u obzir se uzimaju i stanja probuđena „prostorno-vremenskim udaljenostima“ (Seyhan 2001: 87). Pored logorskog i egzilskog prostora, autorke upućuju na transnacionalnost spacijalnog koncepta i politike u trećem toposu ratnog fronta. Spacijalni element u podžanru ovog tipa romana figurira kao bitan segment pri definiranju ženskog identiteta jer postoji u koegzistenciji s junakinjama. Svaki prostor je obojen i proizvodi značenja usklađena sa praksama rodne i etničke reprezentacije. Nadovezujući na se pritisak egzila, ovaj tematski krug se uspostavlja pod moćima ustroja žene u uslovima sistema. Ratom proizvedena nesigurnost prijeteća po žene, postaje okidač etičkoj reakciji i fizičkom bijegu ili prilagođavanja prostoru. Prostor je prizma kroz koju se prelamaju životi junakinja, pri čemu prostor kako navodi Vladislava Gordić Petković može biti ili blagodet ili prokletstvo, odnosno „mesto represije i iskupljenja“ (Gordić Petković 2007: 7). Pored romana *Nigdina* (2000) Svetlane Velmar-Janković u ovoj dimenziji moguće je interpretirati i *Laku noć, grade* (1995) Marsele Šunjić. Fokusirana na rat u Mostaru, Marsela Šunjić spacijalno oživljava kao političko na nivou orodnjenosti i diktata nacije. Sukob tri zaraćene strane na opštem planu funkcionira kao kulturocid. Uprkos pretnjama ambijenta junakinja odbija da se poveže sa kolektivom na bazi propagiranih vrijednosti pripadanja. U tom kontekstu junakinja Silvija na ulicama grada se suočava sa neprijateljskim vojnicima izložena ranjavanju i silovanju, što je motiv koji su obrađivale i Slavenka Drakulić i Nermina Kurspahić. Spolna i ratna distribucija prostora određuju tradicionalnu i ratnu konceptualiziranu uloge i modele žene. Između kretanja u uvjetno sigurnoj privatnoj sferi i opasnosti po ženu u javnom prostoru, rat postaje usložnjavajući faktor dodatno opterećujući nasiljem i ideologijom, odnosno težnjom da se unište junakinje. Kolektivni identitet je prisilno otisnut i mjeri prostor grada, te svojim karakterom diktira i ograničava stratifikaciju spola i identiteta žene na fonu poželjne i neprijateljske figure.

Raspad ratne ili poratne zajednice tema je romana zasnovanih na politici individualnog otpora nametnutim vrijednostima i sistemima koje

potčinjavaju junakinje – oprimjerovano u djelima *Mrena* (2002) Milice Mičić Dimovske i *Četvorolisne djeteline* (2009) Radmile Karlaš. Na pozornicu zajednice u raspadu literarnu priču smješta i Svetlana Slapšak romanom *Ravnoteža* (2016). Na horizontu društvenih dešavanja *Ravnoteža* predstavlja potvrdu alternative u otporu i podrivanju ratničkog i maskulinističkog režima. Moć romana leži i u revoltu u preživljavanju grupe žena marginalki što doslovno funkcionira kao već pomenuta ‘paranacionalna zajednica’ u proširenom značenju i na nivou teksta, a ne samo transnacionalne književne srodnosti. Također, roman profitira i u sferi transnacionalnog osvjetljenja „problema etike i odgovornosti“ (Federici i Fortunati 2019: 50) ovaploćujući afirmaciju individualne odgovornosti i odbijanja manipulacije, te na koncu u pružanju skloništa za izbjeglice i dezertere. Kroz sve ženske likove, posebno Milice i Dare, ogoljavaju se feminističke ravni antiratnog ženskog pisanja. Istovremeno, kompromisni postupci u cilju opstanka vezuju se ambivalencijom izbora za društvene norme, pri čemu se otpor i dalje kristalizira u unutrašnjem biću i osmišljavanju junakinjinog pisanja kao modusa spasa. Svetlana Slapšak ovim romanom daje odgovor na pitanja kako prikazati etičku odbranu od nacionalističkog zla, i s druge strane kako se prostor obilježen nasilnim isključivanjem pretvara u potencijal za subverzivne društvene aktivnosti.

Imajući u vidu konstrukciju post/jugoslavenskog antiratnog romana kao feminističkog ili ženskog, ovo istraživanje se dijelom zasnovalo na uspostavljanju korpusa i paradigme romana na temu ratnog raspada Jugoslavije i unutar prevazilaska granica osamostaljenih država i nacionalnih književnosti, a koji prikazuju etičko stanje svijesti žena. Osim etike detektirane u antiratnim romanima spisateljica, ova angažirana perspektiva podrazumijeva naučnu spremnost da saslušaju i razumiju drugi i da se na taj način otvori prostor za transverzalnu politiku u kojoj „biti etična znači biti u stanju zauzeti položaj drugog i mnogih drugih iza binarne logike“ (Federici i Fortunati 2019: 54) različitih društvenih ustroja. U smjeru naučnog opisivanja komplementarnih tema, njihovih razlika i nadovezivanja, načinjeni su tematski krugovi. Pored karaktera i tematskog okvira romana vodilo se računa o sastavljanju mozaika odgovornih i različitih ženskih glasova o ratu, to jest o post/jugoslavenskom principu. Opisani tematski krugovi imaju zadatak da funkcioniraju i u smjeru izgradnje onog što se zove „bočna ‘mreža’ među manjinskim grupama“ (Federici i Fortunati 2019: 50), kakva jeste ona kojoj pripadaju post/jugoslavenske spisateljice. U transnacionalnom pogledu identificirani su romani spisateljica sa zaraćenih, pa potom sa granica uspostavljenih nacionalnih zajednica, pri čemu je potvrđena hipoteza o istovjetnosti u njihovoj angažiranosti za mir, empatiji prema drugima, kao i etičnosti usmjerenoj protiv ratova i ideologija. Konstituciju osam tematskih krugova

pratila su transnacionalna književna i transnacionalna feministička teorijska i kritička opažanja, navođenje različitih primjera, te argumentacija naučne postavke na temelju kratke analize najreprezentativnijih i/ili zanemarenih romana Bosiljke Pušić, Tatjane Gromače, Katarine Sarić, Nermine Kurspahić, Daše Drndić, Marsele Šunjić i Svetlane Slapšak.

Reprezentovani na ovaj način tematski krugovi uključuju presudne teme za pitanja formi, uloga i uslova življenja života žena u vlastitim zajednicama u vremenima ratova. S obzirom na to da nije konačna, predmetna skica je po karakteru usmjerena na uključivost neobrađenih tema koje opisuju ženski život u uslovima ratova. Na taj način se tematski konstrukt romana nameće kao kritički i komunikativan sa naučnom zajednicom s ciljem unapređenja znanja o ovom književnom polju uopšte. Na koncu utvrđeno je da se kod zastupljenih spisateljica, pored humanističkog angažmana mogu uočiti i akcije junakinja koje se opiru trpljenju patrijarhalnog i militarističkog poretka. Poseban ekskurs ovom polju donosi roman *Rio bar* (2006) Ivane Sajko koja složenošću narativa ukazuje na značajne još tabuizirane aspekte života žene u uslovima rata i tranzicije.

4. Alkoholizam kao pokretački motiv romana *Rio bar* Ivane Sajko

Okarakteriziran kao političko-feministički roman *Rio bar* Ivane Sajko može se svrstati u svaki od navedenih tematskih krugova. Spisateljica pripovijedačke slojeve priče organizuje oko junakinja čiji životi su zapečaćeni traumama rata u Hrvatskoj 90-ih godina 20. vijeka. U prvi plan je istaknuta okvirna priča pripovjedačice koja konzumira alkohol i bilježi dramu „Osam monologa o ratu“ na pozadini političkih dešavanja. Ivana Sajko je u tekst integrirala različite političke aspekte koji determiniraju iskustva junakinja i junaka. Štaviše, autorka je uspjela da predoči brojne pozicije i iskustva ratnog stradanja žene razotkrivajući mehanizme ideologija koje su dovele do rata. Monolozi junakinja koji zvuče kao psovke i vriskovi, a koje prenosi pripovjedačica koja se opija u lokalnom *Rio baru* žive u mreži konteksta tranzitivne nacionalizirane zemlje i nabijeni su iskustvom ratne traume, afektom skepticizma, beznadežnosti.⁸ Glasovi junakinja su primjer alternativnih glasova u polju antiratne ženske proze jer upravo njima autorka romana bespoštedno kritikuje nasilje nad ženama, izgubljenost humanizma,

---

⁸ Okvirna priča determinira atmosferu cijelog romana koji podražava svijet brutalnog nacionalizma, separatizma, mafijaških obračuna, bombaških napada, tajkunizacije hrvatskog društva, posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), herojske falisificirane povijesti i ksenofobije.

brutalnost ljudskih relacija i promašene ljubavničke odnose. Upravo se kroz okvirni ženski pripovjedački glas i njenu subjektivizaciju u antiratni i feministički tekst akcentira pluralnost ženskih tijela, a kako ističe Alida Bremer (2006) na način da ženski glas daje ironične komentare na brutalnost rata. Premda je noseći pripovjedačin glas, *Rio bar* se etablira u poliglasju svjedokinja koje u zajedničkom žarištu stvaraju prostor za kritiku društva i stvaranje metafizičkog preduslova za traženje pravde.

Pokretački motiv romana Ivane Sajko koji dosada nije zastupljen u istraživanjima kodiran je u nizu aspekata alkoholizma koji će biti interpretirani u ovom radu. U tom kontekstu posebno se izdvajaju sledeće dimenzije književnog oblikovanja teme kakve su prerada unutrašnjeg bola u koreliranju sa prostorom i artikulacijom ženskog subjekta s pozicija revolta i nepripadnosti. Analiza ovog fenomena će biti utemeljena u ispitivanju negativnog mitologiziranja opijanja žene, što potkrepljuje mišljenje Margerit Dira (Marguerite Duras) koja ženski alkoholizam sagledava u svetlu društvene reakcije ili skandalozne pojave. Veza između patrijarhata i adiktivnog sistema definirana je težnjom muškaraca da ostvare kontrolu nad ženama. Međutim, uprkos prihvaćenoj tvrdnji da „žensko pijanstvo postaje amblemom njene seksualne razvratnosti i pomanjkanja ženstvenosti“ (Grizenko 2012: 22) u ženskoj naraciji predmetni stereotip se urušava iznutra oslobođenjem žene od propagirane feminilnosti i posebno predodžbi o ružnoći žene koja pije. Pod uticajem alkohola pripovjedačica romana postaje aktivni subjekt sposoban da masturbira, a muškarac tek njen nijemi objekt zavođenja. U koliziji norme zavođenja i mračne ženske seksualnosti skriva se šizofrenost patrijarhalnog društva. Istovremeno, sa tjelesnog nivoa ovisnost o alkoholu posjeduje dimenziju povezanosti potrebe mozga za „hemijskim supstancama“ (Northrup 1998: 722) kako bi se postiglo zadovoljstvo u opijanju, koje se često izjednačava i sa efektom pisanja. Alkoholizam, kao i želja za književnim stvaranjem, duboko su uslovljeni mizoginim standardima i raskorakom između opozitnih poruka društva i unutrašnjih potreba žena. Patnja izazvana pomenutim nesazmjerom vodi s jedne strane u ovisničko ponašanje, dok s druge strane, ojačava prezrenost žena i internaliziranje misli da je sve u vezi s njihovim radom pogrešno. Ukrštanje ovisnosti sa pisanjem postaje uporište za razumijevanje pozicije pripovjedačice koja je determinirana svojim alkoholizmom i pisanjem dramskog teksta.

U post/jugoslavenskim književnostima postojanje junakinje koja rezimira ratnu stvarnost kroz pomjerenu optiku konzumiranja alkohola je incident. Okvirna pripovjedačica kao pojedinka zatečena u društvenom tranzitivnom žrvnju nije u stanju da se asimilira u milje nove države što provocira njeno skliznuće u ralje ovisnosti. Društva sklona zavisnostima

Kristijana Nortrup (Christiane Northrup) opisuje kao ona koja se „ili pripremaju za rat ili oporavljaju od rata“ (Northrup 1998: 7). Veza ovisničkih i destruktivnih mehanizma je instrumentarizirana nasiljem i devalviranim vrijednostima. Iz tog razloga opijanje junakinje u *Rio baru* postaje metafora ratnog i kriminalnog sistema. Ivana Sajko koristi peritekst kako bi čitateljku uvela u problem romana na način da podvlači značaj ženskog subjekta koji se artikulira kao „subjekt otpora“ (Grizenko 2012: 23). Pripovjedačica je locirana u baru Rio, pri čemu konzumira alkohol i piše kako ističe: „tekst ‘Osam monologa o ratu za osam glumica odjevenih u vjenčаницe’. I opet pijem“ (Sajko 2011: 5). Obremenjeni glagol *pijem* eufemizam je za unošenje alkohola u organizam. Opijanjem junakinje autorka provodi duplu detronizaciju – pisanja kao muške prakse i lokaciju bara kao muškog toposa. Okupiranjem muškog terena bara i književnosti Ivana Sajko reprezentira glas distorzične junakinje i buntovnice. Radi se o postupku orodnjavanja elemenata koji se sumiraju u univerzalnu figuru žene ili „griješnu dvostruku prijateljicu“ (Grizenko 2012: 15) suprotstavljenju modelu krotke žene. Iako se rat u romanu doima tek podražajem alkoholizmu nametnut je kao katalizator razoru junakinje, ali i zajednice. Opijanjem junakinja pretenduje da izbriše ili potisne traumatična sjećanja na rat i ujedno spriječi da je aktualna situacija usisa. Bilježeći svoj tekst čije krhotine nalazimo u *Rio baru* pripovjedačica se poigrava sa vlastitom i podređenom pozicijom žene u društvu na način da glas filtrira alkoholom koji postaje medij oglašavanja.

Zadatak narativa o pijanstvu je da propita vidljivost ženskog subjekta koji u stanju opijenosti komunicira svoje specifično postojanje s društvenim kontekstom. Premda roman u cjelosti prezentira „orodnjeno pisanje [kao] način propitivanja društvenog svijeta“ (Al-Kassim 2010: 23), glavni fokus je na relativizaciji istorijske stvarnosti i načina na koji pripovjedačica doživljava svijet oko sebe. Upotrebljavajući model ženskog subjekta u otporu i pod ovisnosti, kao i svjedočeće glasove drugih traumatiziranih junakinja Ivana Sajko osim što sukobljava ženske subjekte sa društvenim porecima, ona ih u tom susretu pokazuje štetnima.

Smještajući pripovjedačicu u prostor kafane autorka demontira pozicije autorstva i opijanja jer upravo mjesto koristi za demonstriranje borbe za pisanjem na temu ratne i poslijeratne traume. Odrednica „opijena žena“ označava „neodređenost ove neizrecivosti, koliko i njeno neodoljivo prisustvo [koje] vrši stalni pritisak na narativ, toliko da smo do trenutka kad uđemo u bar spremni biti svjedoci dramatisaciji opstrukcije, a ne njene transcendencije“ (Al-Kassim 2010: 120). Čin zauzimanja javnog prostora omogućava da se osvoji autentična ženska priča kojoj prijete cenzura. Uprkos opasnosti kafanskog prostora za ženu, upotrebljen na ovakav način sadrži subverzivni

potencijal za prereguliranje rodničkih odnosa u domeni javnog i privatnog. Mogućnost transformacije proizlazi iz procjepa za žensko opserviranje/pisanje koji nastaje u isključivosti prostora spram žena i dominacije u slučaju muškaraca. Iskorak u eskuzivitet muškog ili javnog prostora, odnosno bara i pisanja za ženu predstavlja „bijeg od muške dominacije i buržujskih normi modernog društva“ (McDowell 1999: 148), kao i od zvaničnog poretka koji se održava zahvaljujući postojanju modela žene anđela.⁹ Osim što participira u javnom prostoru jer kafana djeluje kao otisak ideološkog profila zajednice – pripovjedačica svojim izborima detabuizira i osvaja pripadnost mjestima „na kojima se kupuje pravo na trošenje, da provede vrijeme“ (Bowlby 2003: 40). S jedne strane žena u baru stvara poimanje o vlastitoj samostalnosti i posjedu novca, dok istovremeno se alkoholom hrabri da iznese rezon na društvenu stvarnost. Kako bi podnijela pritisak tranzicijske stvarnosti, kriminala i sveopšteg haosa ozračenog ratnim zločinima i sama junakinja, kako to uopšte smatra Marisa Ketrin Grizenko (Marisa Katherine Grizenko) kao žena u iščašenoj situaciji se „opija iz trezvenosti“ (Grizenko 2012: 4). Premda se optužuje da unosi sumnju u istinitost navoda, alkohol je u službi tupljenja boli i pojačavanja ukupnog kritičkog dojma u umu pripovjedačice. Ivana Sajko ovaj pristup sumira u jednoj sceni koja opisuje ciničan osmijeh pripovjedačice koja opservira gazdu, goste i njihove prljave poslove i vlastitu nemogućnost bijega od sopstva jer „svaki grad ima svoj Rio bar i ona, neizbježno, još uvijek sjedi na istom plavom stolcu“ (Sajko 2011: 82-83). Stoga, autorka retraumatizira pripovjedačicu koja uprkos tome što „mora glumiti da je trijezna“ (Sajko 2011: 83) kako bi postigla normalizaciju, ipak u procjepu nepripadnosti vladajućem miljeu koji ovaploćuje kafana. Kriminalci koji posjeduju sve pozicije u gradu i baru, „sve njezine paranoje [...] dokazuju joj da se bavi krivim poslom. Troši novac na pizdarije“ (Sajko 2011: 83). Zbog privida pozicije opijene i neozbiljne žene u javnom prostoru, pripovjedačica stiće moć remećenja rodničkih i spacijalnih ugovora kako bi secirala nuspojave tranzitivnog društva. Uloga žene pri distribuciji prostora je tradicionalno konceptualizirana kao statična i fiksna. Upravo propitivanjem pojave žene u javnom prostoru kafane autorka romana odstupa od mjesta koje je proskribovano ženama, a u drugom redu narušava centriranu moć smještenu u ruke muškarca kao vladara javne sfere i toposa bara, ali i opserviranja te posljedično i pisanja. Na taj način čini dvostruko remećenje i privatnog i javnog prostora, odnosno centra i margine, te ukida moć kontrole nad ženama kao drugima.

Poruka „politike revolta“ (Al-Kassim 2010: 21) pripovjedačice leži u činjenici da ona javno pije. Ženski subjekt junakinje se artikulira

⁹ Upućujem na dihotomiju anđeo iz doma/bludnica prema tumačenju Virdžinije Vulf (usp. Literaturu, esej „Professions for Women“, 1931 [2012], <https://www.gutenberg.net.au/ebooks12/1203811h.html> (preuzeto 10.8.2024).

vještima spisateljskim vođenjem svjedočenja uzurpiranja patrijarhalnih ideala feminiteta i uzora tezvenosti. Junakinja Ivane Sajko se igra zato što naizgled opijanje oponašanje patrijarhata omogućava da „djeluje kao pasivna i poslušna dok joj omogućava da zaboravi pravila i obaveze koje zahtijevaju njenu pasivnost, da zaboravi – bol, borbu i davljenje“ (Grizenko 2012: 23). Ekscesom alkoholiziranog tijela i svijesti ona se pomjera iz ćutnje u galamu, odnosno u pisanje kao društveni apel. Prelazom od margine i privatnosti, prema centru i javnosti, odnosno od opservacijskog ćutanja za šankom prema pisanju, pripovjedačica generira bijes uslijed podjarmljenosti i onog ranije istaknutog bavljenja krivim poslom. U to ime intenzivnom ljutnjom odabire temu opisivanja bunta u odnosu na društvo, to jest, traženja mogućnosti opstanka. Ideja pisanja kao borbe poenta je romana *Rio bar* Ivane Sajko. U eksploziji koja guta bar i priobalje gori sve – cijeli besmisleni društveni poredak. Sveopšti pakao korupcije preživljava jedino junakinja kako bi svjedočila. Pridajući na značaju ženske borbe, Ivana Sajko postupke svoje pripovjedačice višestruko kodira feminističkim simbolom „velike meduze“ koja „šutke pliva među planktonima“ (Sajko 2011: 148) ukazujući na potrebu da žena sama preuzme kontrolu i osvoji svoje tekstove, kako je to ranije obrazložila Elen Siksu u *Smijehu meduze* (1975) koji je postao simbolom feminističkog tumačenja ženskog pisanja. Suprotstavljajući moć pisanja očaju koji bi mogao odvesti do samoubistva jer bi junakinja mogla da prihvati poraz od haotičnog društva – u književnom prikazu unutarnje borbe pobjedu odnosi moć artikulacije patnje. Pobjeda je naglašena rečenicom da autorkina pripovjedačica „mora završiti tekst“ (Sajko 2011: 149) o monolozima mladenki i na taj način opravdati i motivirati svoj angažman. Tim povodom autorka u romanu navodi da se junakinja neće utopiti jer: „nije još napisala taj monolog u kojemu zatvara kofer. U njemu vjenčanica i vrećica lavande. Ništa joj drugo ne treba (Sajko 2011: 149). Izostanak stabilnosti izazvan besparicom i izloženosti mafijaškim obračunima, to jest neslaganjem sa kolektivnom ideologijom smješta pripovjedačicu na autsajdersku poziciju otpora režimu. „Jednom će o njima napisati knjigu. Jednom. Kad ode. Pretjerivat će. Nazvat će ih masno potkoženim kretenima“ (Sajko 2011: 84), koji „jedu govna kao da su kajgana“ (Sajko 2011: 85). Odbijajući da bude poslušna pojedinka, kao i da pobijedi njena skepsa, pripovjedačica se u alkoholu ogoljava i donosi, da se poslužimo riječima Marise Ketrin Grizenko drugačije reprezentacije antiratne ženske proze, a to su prizori koji su lišeni junaštva, koji prodiru „kroz lažne površine – do stvari kakve su u dubini“ (Grizenko 2012: 47).

Transformacija ženskog subjekta se odvija u sukobu sa društvenim trvenjima, pri čemu se afirmira teza da je „subjekt nakon zakona efekt prethodnog simboličnog utiskivanja u zakon i poredak“ (Al-Kassim 2010:

46). Iz navedenog razloga, i artikulacija subjekta pripovjedačice u romanu *Rio bar* uključuje kontekstualiziranje sa nacionalizmom, ideologijom i korupcijom kao mehanizmima novouspostavljene države. Osim u baru, junakinja je prostorno izmještena jer ima ulogu i izbjeglice i spisateljice. Brojne psihosomatske reakcije junakinje poput halucinacija i gubitka svijesti manifestuju se na način da se provođenjem vremena u baru otvara prostor u kome se može podnijeti činjenica da je autsajderka i prognanica iz vlastitog života, ali ipak sposobna za otpor. Opis krugova naručivanja alkohola do potpune pijanosti, ili pak pokušaja zavođenja sumiraju njeno rođenje „iz očaja i poraza“ (Grizenko 2012: 36) jer paradoksalno bar je prostor djelovanja iz pozicije autsajderstva ili prognanstva. U konačnici Ivana Sajko, kao nikada dosada u književnostima naših jezika koristi alkohol kao fluid gorke istine koja izaziva gađenje, jednako kao splin propalog društva. Ivana Sajko transformira značaj konzumacije alkohola dajući junakinji njenu drugačiju viziju i hrabrost otpora. Istovremeno, romanom se očitava vidljiva potreba stvaranja različitog „teksta vezanog za ženu pijanicu“ (Dean 2015).¹⁰ Ivana Sajko priču okvirne pripovjedačice uz pomoć alkohola kao sinonima društvene ovisnosti prevodi na kolektivni plan, jer njena priča i nestabilna vizija su u službi kritike dominantnih narativa. Ispisivanje alkohola uključuje autentičan „prevod iskustva u javnu sferu“ (Fischer 2018: 378) s ciljem rasvjetljivanja mehanizama spolne represije, kao i literarne obrade društvenih vrijednosti koje su neprijateljski nastrojene prema ženama.

5. Zaključak

S obzirom na to da se s ovim radom nastojalo legitimizirati polje post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana rezultati do kojih se došlo istraživanjem slijedili su logiku naučnog opisivanja tog čestog književnog fenomena. Poseban doprinos se ogleda u generiranju inoviranog teorijskog okvira na čijem temelju se odvija proces sistematizacije cijelog polja, ali i koji ukazuje na moduse interpretiranja pojedinačnih djela regionalnih spisateljica. Uopšte, ostvaren je postavljeni cilj kreiranja adekvatnog pristupa različitim opisa ženskog iskustva ratova i književnih praksi, a koji je sintetiziran u sintagmi post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman i na bazi transnacionalnog pristupa književnosti i transnacionalnog feminizma. U ovom radu ponuđena je definicija ovog podžanra s fokusom na književne

---

¹⁰ Dean, Michelle. “Drunk Confessions: Women and the Clichés of the Literary Drunkard”. *The New Republic* 8 (2015) <https://newrepublic.com/article/122745/drunken-confessions-women-and-cliches-literary-drunkard> (preuzeto 7.8.2024).

reprezentacije spoja iskustva ženskog življenja u tradicionalnim društvima i za vrijeme ratnog raspada Jugoslavije, te na sposobnost podžanra da podrži punu artikulaciju alternativnog ženskog subjekta.

Primarno, ovaj specifični podžanr romana je redefiniran s pozicije feminističkog, dakle angažiranog etičkog aspekta otpora patrijarhalnim i militarističkim društvenim strukturama, ali i neposredno pod uticajima transnacionalnih postulata nadilaženja postojećih kanonskih zakonitosti. Štaviše, i na tematskom planu pobune protiv organizovanih ratnih sukoba koji su pretendovali da razdvoje i same spisateljice predmetni podžanr romana je donio autentičnu artikulaciju ženskih subjekata i posljednično njihovo umrežavanje u zajedništvo. S predmetnim istraživanjem se razotkrio potencijal ženskih varijanti pričanja.

U sljedećoj dimenziji rada napravljen je iskorak prema istraživanju poetičkih karakteristika podžanra i shodno tome, prema prijedlogu paradigme polja. Uporište za taj postupak je istaknuto izazovom transnacionalne komunikacije postavljene pred isključene spisateljice i njihova djela iz nacionalnih književnosti, kao i zbog zadatka sistematizacije post/jugoslavenskog antiratnog feminičkog i/ili ženskog romana. Ispitivanje poetičkih karakteristika podžanra dovelo je značajnog otkrića vezanog za raslojavanje na dva tipa: feministički i ženski antiratni roman. Smisao kreiranja paradigme podžanra u vidu osam tematskih krugova argumentiran je s opisom različitih književnih praksi, otkrivanja novih i razasutih glasova spisateljica, odnosno s ostvarivanjem novih domenta u književnim znanjima. Ovakvim postupkom je ukazano na prednost otvorenosti skice koja upućuje i na potrebu za budućim i inovativnim istraživanjima ovog polja. Na koncu, fokus je bio na zadatku testiranja teorijskog okvira istraživanja na primjeru romana *Rio bar* Ivane Sajko. Postavljena hipoteza se odnosila na analizu do sada nedovoljno uočenog i zato neistraživanog motiva alkoholizma. U tom pogledu je ostvaren i cilj ustanovljavanja moći reprezentacija – uslovljenosti alkoholizma kod žena iskustvima ratova i tranzicije. S ovim istraživanjem je dokazana moć književnog teksta ovog tipa da se uhvati u koštac sa fenomenima rata i alkoholizma na način da su urušeni stereotipi o ženskom opijanju kontekstualizovani sa idealom feminiteta. Analiza ovog aspekta romana Ivane Sajko je provedena na dva nivoa: koreliranja traume sa intervencijom orodnjenog prostora bara, te važnosti oslobođene ženske subjektivizacije s pozicija revolta, ali i nepripadnosti što je rezultiralo sposobnošću govora pripovjedačice. U konačnici, i posredstvom ispitivanja motiva alkoholizma interpretiran je autentični prevod iskustva u javnu sferu i umjetnost. Osim što je postignut cilj otvaranja novog polja istraživanja književnosti, kako u transnacionalnoj post/jugoslavenskoj dimenziji, tako i

u domeni istraživanja književnosti žena. Ovim radom je predstavljen novi pristup romanima savremenih spisateljica utemeljen na post/jugoslavenskoj istovjetnosti spisateljskih etičkih napora na razaranju mehanizama spolne, društvene, književno-kanonske i ratne represije žena.

Literatura

- Al-Kassim, Dina. *On Pain of Speech: Fantasies of the First Order and Literary Rant*. Berkeley: University of California Press, 2010.
- Armstrong, Nancy. *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel*. Oxford University Press, 1987.
- Babić, Dragan. „Serija nesrećnih događaja, ili ‘da li je stigma bila važnija od deteta?’ (Lidija Dimkowska: *Rezervni život*, preveli sa makedonskog Milenko Pajić i Uroš Pajić, Zrenjanin: Agora, 2015)“. *Polja* 498 (2016): 206-210.
- Bowlby, Rachel. *Still crazy after all these years: women, writing and psychoanalysis*. London and New York: Routledge, 2003.
- Bremer, Alida. “Exposé zum Roman ‘Rio Bar’ von Ivana Sajko-Mit einigen persönlichen Anmerkungen”. *Relations* 3-4 (2006): 72-74.
- Coward, Rosalind. “This Novel Changes Lives: Are Women’s Novels Feminist Novels? A Response to Rebecca O’Rourke’s Article ‘Summer Reading’”. *Feminist Review* 5. 1 (1980): 53-64.
- Čale-Feldman, Lada i Ana Tomljenović. *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam, 2012.
- Dean, Michelle. “Drunk Confessions: Women and the Clichés of the Literary Drunkard”. *The New Republic* 8 (2015) <https://newrepublic.com/article/122745/drunken-confessions-women-and-cliches-literary-drunard> (preuzeto 7.8.2024).
- Dojčinović-Nešić, Biljana. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“, 1993.
- Fischer, Clara. “Gender and the politics of shame: A twenty-first-century feminist shame theory”. *Hypatia* 33. 3 (2018): 371-383.
- Federici, Eleonora i Vita Fortunati. “Theorizing Women’s Transnational Literatures: Shaping New Female Identities in Europe through Writing and Translation”. In *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation*, eds. Jasmina Lukić, Sibelan Forrester and Borbála Faragó, 47-78. Budapest: Central European University Press, 2019.

- Gordić Petković, Vladislava. *Na ženskom kontinentu*. Novi Sad: Dnevnik, 2007.
- Grizenko, Marisa Katherine. "Two drunk ladies: the modernist drunk narrative and the female alcoholic in the fiction of Jean Rhys and Jane Bowles". Doctoral dissertation. Vancouver: University of British Columbia. 2012. DOI: <https://dx.doi.org/10.14288/1.0073369> (preuzeto 10.10.2024).
- Hamović, Zoran i Vladislava Gordić Petković. „Uvodna reč priređivača: Književnost (post)jugoslovenskog vremena: sudbine i komentari“. *Kultura* 156 (2017): 9-10.
- Higonnet, R. Margaret. "Cassandra's Question: Do Women Write War Novels?" In *Borderwork: Feminist Engagements with Comparative Literature*, eds. Margaret R. Higonnet, Shari Benstock and Celeste Schenck, 144-161. Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- Kovač, Nikola. *Politički roman: fikcije totalitarizma*. Sarajevo: Artis-print, 2005.
- Krivokapić, Marija. „Ženski kod u književnosti Katarine Sarić“. U *Svejadno mi je i ostale dijagnoze socijale*, Katarina Sarić, 105-132. Budva: JU Narodna biblioteka Budve, 2018.
- Lukić, Jasmina, Sibelan Forrester and Borbála Faragó. Introduction: Transnational Literatures and Cultures in/and Translation in *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation*, eds. Jasmina Lukić, Sibelan Forrester and Borbála Faragó, 1-16. Budapest: Central European University Press, 2019.
- Lukić, Jasmina. „Transnacionalni obrt, komparativna književnost i etika solidarnosti: transnacionalna književnost iz rodnog ugla“. *Reč* 84. 30 (2014): 359-374.
- McDowell, Linda. *Gender, identity and place: Understanding feminist geographies*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.
- Northrup, Christiane. *Women's bodies, women's wisdom: The complete guide to women's health and wellbeing*. London: Piatkus, 1998.
- Omeragić, Merima. „Postjugoslavenski (feministički) književni kontinent ili književnoteorijska heteroutopija kao moćan alternativan glas“. Prikaz *From Post-Yugoslavia to the Female Continent: A Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature*, 2020. (Bielefeld: Transcript Verlag), Tijana Matijević. U *Knjiženstvo* 12. 12 (2022): 200-203. <https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/92> (preuzeto 10.10.2024).
- Omeragić, Merima. „Crni kontinent protiv strategija kulturnih pre/upisivanja. Kulturni koncept žene: razaranje predodžbi u romanu 'Crnac' Tatjane Gromače“. *Lamed* 12 (2018): 10-19.

- Omeragić, Merima. „Kao da me nema: militaristička cenzura ženskog roda“. *Zeničke sveske* 21 (2015): 278-296.
- Richards, S. Constance. *On the Winds and Waves of Imagination Transnational Feminism and Literature*. New York and London: Routledge, 2000.
- Robinson, S. Lillian. *In the Canon's Mouth: Dispatches from the Culture Wars*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997.
- Sajko, Ivana. *Rio bar*. Beograd: Stubovi kulture, 2011.
- Scott, W. Joan. "The Evidence of Experience". *Critical inquiry* 17.4 (1991): 773-797. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/1343743> (preuzeto 10.10.2024).
- Scott, W. Joan. "Rewriting History". In *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, eds. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel and Margaret Collins Weitz, 21-30. New Haven: Yale University Press, 1987.
- Schultermandl, Silvia. "Transnational Sensibility in Feminist Theory and Practice". *Contributions to Transnational Feminism* 4 (2013): 271–277.
- Seyhan, Azade. *Writing Outside the Nation*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
- Siksu, Elen. „Smeh meduze“. *Ars* 5-6 (2010): 18-31.
- Showalter, Elaine. *A Literature of Their Own: British women novelists from Brontë to Lessing*. Princeton: Princeton University Press, 1999.
- Woolf, Virginia. "Professions for women". In *The Death of the Moth and other Essays*. A Project Gutenberg Australia eBook, [1931] 2012. <https://www.gutenberg.net.au/ebooks12/1203811h.html> (preuzeto 10.8.2024).

Merima Omeragić

National Yang Ming Chiao Tung University
International Center for Cultural Studies
Hsinchu City, Taiwan

Original Scientific Article

Poetics and paradigm of post/Yugoslavian antiwar feminist and/or women's novel: Interpretation of the phenomenon of alcoholism in *Rio bar* by Ivana Sajko

This paper is founded on the challenge of opening a new field of research for genre variations of novels with the topic of Yugoslav wars in which numerous regional women writers tried their hand. To analytically cover the heterogeneous and usually hardly accessible field it was required to create an innovative and functional theoretical-critical framework of the research in the first place. In the theoretical construction of the paper, there were identified and generated two coordinates or transnational post/Yugoslav approach and transnational feminism. The context of the primary dimension includes destabilizing and overcoming national and canonical limiting values, while on the other hand disturbing the traditional position of women writers. The post/Yugoslavian phenomenon means the re/creation of the cultural with the goal of researching different perspectives on descriptive motives of the wars, the articulation of the female subject in the text and against flexibility of the novel form. That way the traditional positions of the women writers get destroyed, that is, examine the processes of stereotyping of women writers and their work, criticizing double standards of evaluation presenting in a world of literature and, in the end, affirming the undeniable and crucial female role in the rise of the novel as a genre. Based on engaging feminist-ethical philosophical approach and interdisciplinary strategies of interpreting literary texts and literary phenomena, the focus is on the active women writing or the articulation of an autonomous female subject in resistance or beyond the nation, as well as the neglected female experience of wars depicted in novels of contemporary women writers. The primary task of this paper is reflected in theorizing the subgenre of the novel from the examined aspect of poetic characteristics of the post/Yugoslavian antiwar novel. The difference the subject subgenre counts on is related to a female vision of repressive wars which figures with a foundation on the ethical critique of patriarchal and military structures. The umbrella term of post/Yugoslav as a transnational approach circles those discarded and unknown pieces of work by women writers within the framework of national literatures to introduce them into wider areas of the analysis and include them into the mosaic of the alternative antiwar stories of wars' disintegration of Yugoslavia. Post/Yugoslav feminist and/or women's novels represent literary reflections on the connecting feminine experience of living in traditional systems and culture with the main historical event of war's disintegration of Yugoslavia. The types in which this

subgenre occurs are feminist and/or women's novels. Both types of novels affect the transformation from national to transnational literature in a way that disturbs the dominant representations of women and enters the framework of antiwar's humanistic cognition of knowledge. The next step in the scientific description of this field represents variant of systematization of unexplored material, apropos creating a paradigmatic review of the genre or literary constellation that consists of eight thematic circles which are argued with a handful of examples. Although it is now spoken of eight different, but complementary thematic fields of the feminist and/or woman's novel subgenre, the main emphasis is on the inclusiveness and communicativeness of the sketch in the direction of replenishment. The formed concentric circles for which the examples are given and which are scientifically described cover the big subgenre topics of the novel: a) wartime's disintegration of the family, b) educational or novel of a girl growing up under the conditions of war, c) development of a female subject throughout the text, d) imprinting of war on the map of the female body e) disintegration of a female identity f) wartime forced exile g) the subject in the war space and h) destruction of the war's and postwar's or transitional's community. Aiming to test uncovered scientific assumptions related to the post/Yugoslavian anti-war feminist and/or women's novel, a hypothesis is put forward that follows the specific phenomenon of the representation of the conditioning of alcoholism in women and the experience of wars and transition, using the example of the novel *Rio Bar* (2006) by Ivana Sajko. The driving motive of *Rio Bar* is coded by the phenomenon of alcoholism, which has not been considered in existing research. Therefore, in this paper and when checking the scientific position of the field, the focus is on the literary shaping of the reworking of war and transitive trauma correlated with space, and the question of the articulation of the female subject from the position of revolt and not belonging to the order.

Keywords: post/Yugoslavian antiwar feminist and/or woman's novel, transnational feminism, female subject, thematic circles, Ivana Sajko, *Rio bar*, alcoholism.

Translated by Jovana Rašković

Primljeno: 1. 9. 2024.

Odobreno: 16. 10. 2024.

Melisa Slipac

Nezavisna istraživačica

Beč, Austrija

melisa.slipac@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-9190-0748>

821.163.4.09-31

821.163.4-055.2:929

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.8>

Originalni naučni članak

Intersekcije između ženskog i regionalnog identiteta u odabranim romanima suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora¹

Ovaj rad se fokusira na presjecišta odnosno intersekcije između konstruiranog ženskog spolnog i rodnog identiteta i prostornog identiteta, točnije regionalnog balkanskog identiteta protagonistica odabranih romana u skladu s intersekcionalnim feminističkim pristupom. Riječ je o romanima suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora objavljenima u razdoblju od 2008. do 2011. godine: *Korov je samo biljka na krivom mjestu* Stele Jelinčić (2008), *Paprat Dunje* Radosavljević (2009) i *Mogla je biti prosta priča* Ajle Terzić (2011). Odabrani romani, koji se usredotočuju na pitanja ženske subjektivnosti te iz ženske perspektive pripovijedaju o iskustvima žena u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu, razmatraju se iz rodno orijentirane i regionalno specifične perspektive.

Od osobite važnosti za analizu su premise intersekcionalnog feminizma i suvremenih feminističkih teorija, naročito *lokaciona feministička kritika* i feministički diskursi unutar *nove geografije identiteta* Susan Stanford Friedman koje se kombiniraju s kritikom balkanističkoga diskursa Marie Todorove i primjenjuju na analizu romana. U ovom kontekstu ključna je imagologija Balkana kao prostora zamišljenog i konstruiranog u suprotnosti s imaginacijom prostora tzv. Zapada. Također, nastoje se mapirati i sagledati aspekti koji nude mogućnost propitivanja spolnih, rodnih i prostornih identiteta kao društvenih konstrukata te diskursi koji određuju društveno konstruirane predodžbe ženskosti i načini na koje se ova problematika manifestira u književnoj produkciji suvremenih autorica s postjugoslavenskog prostora na početku 21. stoljeća. Nadalje, rad se osvrće na problematiku i konstrukcije protagonistica kao migrantskih i izmještenih ženskih subjekata koji se ili nalaze u ambivalentnoj poziciji *između*, između prostora i kultura ili se odlučuju za višestruku pripadnost.

Ključne riječi: ženski i regionalni identitet, intersekcionalost, postjugoslavenski prostor, Jelinčić, Radosavljević, Terzić.

---

¹ Ovaj rad je prerađeni ulomak jednog poglavlja nastalog u okviru moje doktorske disertacije pod naslovom „Protagonistice u tranziciji: Ženski identitet u romanima suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora” na Institutu za Slavistiku Sveučilišta u Beču (Universität Wien), 2023.

U ovom radu se razmatraju konstrukcije ženskog spolnog i rodnog identiteta u intersekciji s prostornim identitetom u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu te načini na koje se ova problematika manifestira u književnoj produkciji suvremenih autorica na početku 21. stoljeća. Analiza koja slijedi usredotočuje se na romane suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora koji se prvenstveno, premda ne isključivo, bave pitanjima ženske subjektivnosti te iz ženske perspektive pripovijedaju i reflektiraju o iskustvima i problemima žena u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu. Radi se o romanima spisateljica iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, koji su objavljeni u razdoblju od 2008. do 2011. godine: *Korov je samo biljka na krivom mjestu* Stele Jelinčić (2008), *Paprat* Dunje Radosavljević (2009) i *Mogla je biti prosta priča* Ajle Terzić (2011).

Romani se sagledavaju iz intersekcionalne feminističke i rodno specifične perspektive, pri čemu se u središtu pažnje nalaze premise intersekcionalnog feminizma i suvremenih feminističkih teorija koje se kombiniraju s kritikom balkanističkoga diskursa i primjenjuju na analizu odabranih romana. Radi se o pokušaju mapiranja i sagledavanja aspekata koji nude mogućnost propitivanja spolnog i rodnog, ali i prostornog identiteta kao društvenih i kulturnih konstrukata. Također, nastoje se razmotriti diskursi koji određuju društveno konstruirane koncepcije i predodžbe ženskosti u danom društveno-vremenskom kontekstu i njihovih odjeka u romanima koji su objekt analize.

Stoga su od posebne važnosti za analizu su „lokaciona feministička kritika” (*locational feminist criticism*) (Fridman 2005) i feministički diskursi unutar „nove geografije identiteta” (*new geographics of identity*) Susan Stanford Friedman (Friedman 1998) kao i metafore te zamišljanja i simbolične konstrukcije Balkana iz zapadnjačke perspektive, koje se podvrgavaju kritici balkanističkoga diskursa Marie Todorove (2015). Nadalje, rad se osvrće na problematiku i konstrukcije migrantskih i izmještenih ženskih subjekata.

1. Intersekcionalnost i intersekcionalni feminizam

Prije nego što se okrenem analizi odabranih romana osvrnut ću se na koncept intersekcionalnosti i najvažnije pretpostavke intersekcionalnog feminizma.

Feministička promišljanja o intersekcionalnosti različitih identitetskih sastavnica u današnje vrijeme čine temelj onoga što se zove intersekcionalnim feminizmom (*intersectional feminism*). Premda nazivi intersekcionalnost i intersekcionalni feminizam u posljednje vrijeme postaju sve popularniji i

rašireniji, u feminističkoj teoriji i društvenom aktivizmu intersekcionalni je pristup prisutan već nekoliko desetljeća.

Intersekcionalnost (*intersectionality*) je kao pojam u akademski diskurs uvela američka profesorica prava Kimberlé Crenshaw (1989), koja se zalagala za prevladavanje stavova univerzalnoga liberalizma, fokusiranog na univerzalna ljudska prava i individualne slobode, ali koji je pritom često ignorirao ili zapostavljao spolne, rodne, rasne, seksualne i druge razlike i nejednakosti, povezane s vladajućim strukturama i odnosima moći. Ovakva forma liberalizma za nju je problematična jer ne uzima u obzir višestruke identitetske slojeve žena.

Nove generacije feministkinja preuzimaju ovaj koncept i počinju ga primjenjivati na aktualnu društveno-političku situaciju. Intersekcionalni feministički pristup danas koriste mnoge feministkinje u borbi za vlastita prava i ravnopravnost spolova, zastupajući interese i drugih marginaliziranih skupina te opisujući načine na koje bi suvremeni feminizam mogao postati raznolikiji i inkluzivniji. Intersekcionalni feminizam pokušava razumjeti i objasniti načine kako različite kategorije identiteta kao što su spol, rod, rasa, etnicitet, klasa ili seksualnost, koje su pod utjecajem međusobno povezanih kulturnih obrazaca i sustava opresije, uvjetuju i oblikuju višestruke načine ugnjetavanja, ugroženosti i diskriminacije žena. S obzirom na to da su različite grupacije žena suočene s višestrukim oblicima opresije i marginalizacije, ne postoji jedan jedinstveni tip feminizma koji može govoriti u ime svih žena, već se u obzir mora uzeti višeslojnost i pluralnost ženskih identiteta. Ovaj feministički pristup ukazuje na to da se pojam *rod* ili *žena* ne odnosi na samo jedan cjeloviti koncept. Ženska se iskustva uvelike razlikuju jer je njihov identitet, osim kategorijama spola i roda, također određen rasom, klasom, etnicitetom, seksualnošću i mnogim drugim identitetskim kategorijama. Različiti aspekti ovih identiteta međusobno se prožimaju i isprepliću (*intersect*) i upravo su zbog tih različitih intersekcija i njihova *ženska* iskustva različita. Ako feminizam treba predstavljati žene, onda mora uzeti u obzir i raznolikost ženskih iskustava (Dagastir 2017).

Intersekcionalni feminizam prvenstveno pokušava istaknuti činjenicu da feminizam koji zastupa isključivo interese bijelih, heteroseksualnih žena srednje klase predstavlja samo jednu ograničenu feminističku vizuru koja ne rasvjetljava kompleksna i višeslojna iskustva svih žena. U patrijarhalnom društvu mnoge su žene ugrožene zbog svoga spolnog i rodnog identiteta, dok istovremeno mogu biti privilegirane u odnosu na druge žene zbog društvenoga položaja, vjerske ili etničke pripadnosti, seksualnosti ili stupnja obrazovanja.

Iako se koncept intersekcionalnosti u svojoj inicijalnoj formulaciji u radu Crenshaw (1989) prije svega odnosio na trijadu spol-rasa-klasa i poziciju

višestruke drugosti i opresije afroameričkih žena u SAD-u, vremenom su ovaj koncept, proizašao iz afroameričke feminističke kritike, preuzele i mnoge predstavnice i predstavnici drugih struja i disciplina, koji su ovaj pristup primijenili na različite društveno-povijesne kontekste te nadogradili dodavanjem dodatnih analitičkih kategorija identiteta kao što su dobni, seksualni, etnički, itd. Preuzimanje koncepata i teorija, koje su prvotno izrasle iz drugačijega društveno-kulturalnog konteksta, iziskuje i neki vid adaptacije tekstualnog prevođenja koncepata i teorijskog aparata. Stoga je neophodno identitetske kategorije analize prilagoditi postjugoslavenskom kontekstu iz kojega su romani proizašli i čiji su vladajući diskursi značajno oformili njihov fikcionalni svijet.

Protagonistice romana, smještene u društva kojima dominiraju muškarci, zbog svoje su regionalne pripadnosti potisnute u daljnju poziciju nepovlaštenosti i marginalnosti, iz čega proizlazi njihova dvostruka pozicija drugosti, koja ima izniman utjecaj na konstrukciju njihovih identiteta. Ova pozicija dvostruke drugosti žena s Balkana proizlazi iz presjeka i međudjelovanja kompleksnih društvenih sustava moći i opresije promatra se u svjetlu „nove geografije pozicionalnosti” prema Friedman (Fridman 2005), koju sačinjavaju nove teorije i diskursi identiteta unutar feminističke kritike kao što su diskursi višestrukog ugnjetavanja, višestruke pozicioniranosti subjekta, situiranosti identiteta ili hibridnosti identiteta. Stoga se analizi spacijalnog identiteta, tj. identiteta prostorne smještenosti protagonistica prilazi iz regionalne perspektive.

Lokaciona feministička kritika, koju je razvila Friedman, pripada trećem valu feminističke kritike i uključuje više različitih metoda istraživanja te podrazumijeva njihovo fluidno kretanje sukladno mjestima produkcije i diseminacije (Fridman 2005: 107). U eseju “Locational Feminism: Gender, Cultural Geographies, and Geopolitical Literacy” („Lokacioni feminizam: Rod, kulturalne geografije i geopolitička literarnost”), Friedman sažima temeljne odrednice ovoga pristupa (2011). Ona objašnjava da je *lokacioni feminizam* istodobno smješten u određenom lokalitetu i na globalnoj razini, da je u stalnom pokretu kroz prostor i vrijeme i da uzima u obzir povijesno i geografski specifične oblike feminizma i načine na koje feminizam nastaje, mijenja se, putuje, prevodi i primjenjuje u različitim prostorno-vremenskim kontekstima. Friedman navodi da ovaj pojam koristi kako bi spriječila vraćanje na neke ranije regresivne forme esencijalističkih pristupa pojmu žene jer „lokacioni feminizam obraća pažnju na specifičnosti vremena i mjesta”, pri čemu se uvažavaju lokalne specifičnosti i translokalne veze, što znači da je „istovremeno i vezan uz specifičnu lokaciju i globalan” i da prihvaća kao „svoj osnovni princip mnogostrukost heterogenih feminističkih pokreta i uvjeta koji ih proizvode” (2011: 14).

U tekstu „*Preko roda*” Friedman (Fridman 2005) napominje da novi teorijski proboji i razvoji unutar feminizma u akademskom diskursu, kao i nove ideje o pozicioniranosti, lokaciji i prostornosti, odnosno geografskom identitetu, podrazumijevaju kretanje *preko* kategorije roda unutar onoga što ona naziva „novom geografijom identiteta” (*new geographics of identity*). Nova geografija, objašnjava Friedman, obuhvaća kretanje od alegorizacije jastva (*self*) u terminima stabilnog centra i cjelovitosti ka diskursima oprostovljenih identiteta koji su u stalnom pokretu. Unutar ovoga diskursa ne naglašava se statično polje ili prostor, uređeni pokret ili linearni rast, već je u središtu interesa nedostatak čvrstog oslonca, promjena, fluidnost i nomadsko lutanje. Kružeci oko pitanja identiteta, nova geografija odražava suprotna kretanja u današnjem svijetu, tragajući za plodnim pograničnim oblastima, prostorima između, za mjestima ispunjenim stalnim kretanjem i promjenama, mjestima miješanja i hibridnih stapanja jastva i drugoga. „Nova geografija identiteta” je polivokalna, katkad i kontradiktorna te odražava putovanje i pokret nasuprot mirovanju, preispitivanje nasuprot sigurnosti i kreće se između granica razlike i pograničnih oblasti. (Fridman 2005: 106–107).

2. Regionalni balkanski identitet

Analiza regionalnog identiteta protagonistica oslanja se na uvide i terminološki instrumentarij različitih disciplina, teorijskih pravaca i analitičko-kritičkih pristupa. Korisni pojmovni i analitički aparat za analizu konstrukcije regionalne drugosti protagonistica nudi imagologija², kritičko-analitički smjer u okviru znanosti o književnosti koji se bavi interpretativnom analizom diskurzivnih konstrukcija i reprezentacija različitih kolektivnih identiteta i fenomena alteriteta i alijeniteta. Imagologijom se također naziva interdisciplinarno orijentirana grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem književnih predodžbi (*images*) o stranim zemljama i narodima, ali i o vlastitoj zemlji i narodu. U ovom kontekstu ključna je imagologija Balkana kao prostora zamišljenog i konstruiranog u suprotnosti s imaginacijom prostora tzv. Zapada. Opreke između BiH, Hrvatske i Srbije kao zemalja Balkana ili jugoistočne Europe iz kojih potječu autorice romana, ali i same protagonistice, te zemalja Zapada (Danske, Austrije i SAD-a) u koje protagonistice putuju ili privremeno emigriraju, korisno je analizirati i u svjetlu suvremenih koncepcija i teorija subjektivnosti, kritike balkanističkoga diskursa te postkolonijalne teorije i kritike, koje su ključne za razmatranje

---

² Za više informacija vidi: *Uvod u imagologiju. Kako vidimo strane zemlje*. Ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, i Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 2009.

suvremenih postmodernih, necjelovitih identiteta (*non-unitary subjectivities*). Ako se koncepti kritike balkanističkoga diskursa i postkolonijalne kritike združe sa suvremenim feminističkim i rodno orijentiranim pristupima i ako se taj intersekcionalni analitičko-kritički sklop primijeni na suvremeni postjugoslavenski društveni kontekst, izranja jedna specifična slika vladajućih mehanizama moći i dinamika odnosa između središta ili centra geopolitičkoga prostora, tj. zapadnih zemalja tzv. Prvoga svijeta i zemalja Balkana ili tzv. Drugoga svijeta, koje važe za rubni prostor ili periferiju.³

Primjena postkolonijalne kritike na prostore Balkana započela je s utjecajnom knjigom *Imaginarni Balkan* u kojoj Maria Todorova (2015) nudi kritiku stereotipnih i negativnih predodžbi o Balkanu, razvijajući kritiku balkanističkoga diskursa ili postkolonijalnu kritiku u *balkanskom ruhu* (Matešić i Slapšak 2017: 12). Todorova u svojoj analizi među prvima ukazuje na to da su kroz političke, povijesne i književne diskurse Balkan i njegovi žitelji već stoljećima zamišljeni i predstavljani na negativne načine, što je utjecalo na stvaranje brojnih stereotipa i predrasuda o Balkanu. Balkanizam, koji je imao presudnu ulogu u stvaranju pejorativnih slika o Balkanu, kao i orijentalizam, izrasta iz imperijalnoga diskursa o zapadnoeuropskoj nadmoći. Zbog mnoštva negativnih predstavljanja, konotacija i predrasuda na kojima je izgrađena pozitivna i samodopadna slika civilizirane Europe i Zapada, Balkan je vremenom počeo predstavljati prostor drugosti i stranosti.

Todorova ističe kako se balkanistički diskurs znatno razlikuje od orijentalističkoga diskursa, kao što se i Balkan u svojoj diskurzivnoj strukturi razlikuje od Orijenta. Kao jednu od razlikovnih točaka između balkanizma i orijentalizma Todorova određuje zapadnjačku percepciju Balkana kao *europskog*, tj. dominantno bijelog i kršćanskog prostora, što je osobito važno u globalnim geopolitičkim odnosima. Međutim, ono što izdvaja kao ključnu razliku i specifičnost balkanizma jest i određeno polutanstvo, koje izvire iz nikad u potpunosti koloniziranog identiteta Balkana, barem iz zapadnocentrične perspektive. Premda Balkan kao geografsko-simbolična tvorevina nikada nije jednoglasno označavao prostor koji je u tradicionalnom smislu koloniziran, ne treba smetnuti s uma zbiljski dugotrajni i kontinuirani zapadni kolonijalizam i imperijalizam na Balkanu koji se naziva polu-, kvazi- ili pseudokolonijalizmom i koji određuje balkanski identitet kao nikada ni potpuno koloniziran ni potpuno neovisan, tj. kao polutanski međuidentitet. Matešić i Slapšak napominju da:

---

³ Periferije su prostorno-rubni dijelovi teritorija i društva koje obilježava *rubnost* i u socijalno-gospodarskom i u kulturalnom smislu. Opreka između središta i periferije važna je u socijalnoj geografiji i marksističkoj antropologiji, posebice u pristupima pod utjecajem teorije svjetskih sustava.

Kao što Balkan nikada nije postao zapravo europski, bijel i kršćanski, tako nikada nije postao ni potpuno kolonizirani, opozicijski Drugi, zadržavši poziciju svojevrsnog *kućnog roba* koji sa svoje nepromjenjivo periferne pozicije vječno žudi da postane Europljanin (Matešić i Slapšak 2017: 17).

Iako, gledajući s geografskog aspekta čini sastavni dio Europe, u kulturalnom smislu Balkan nikada u potpunosti nije pripadao ni Zapadu ni Istoku, tj. nije viđen ni kao Okcident ni kao Orijent, već je oduvijek predstavljao mjesto između, složeni, hibridni, dvosmisleni međuprostor. Kao simboličan prostor uz koji se vežu razne ambivalentne percepcije te književne i kulturološke imaginacije, Balkan je kroz povijest konstruiran kao prostor proturječnosti, nestalnosti i tranzicije. S jedne strane ovo je područje mitologizirano kao mjesto susreta i most između različitih kultura i religija, dok je s druge strane sotonizirano kao mjesto stalnih sukoba i ratova, crta razgraničenja i vječnih neprijateljstava. Ova predstava o međuprostoru, složenosti, prijelazu, mješavini, hibridnosti, dvosmislenosti i drugosti s vremenom je postala simptomatična za područje Balkana. Međutim, postoji i druga vrsta imaginacije o Balkanu, koja nije tako negativna, ali je također podjednako nerealna. Riječ je o romantičarskoj viziji Balkana kao mitskog, nepripitomljenog, tajanstvenog i egzotičnog prostora koji privlači svojom nestalnošću.

Dvojnja imaginacija i paradoksalna konstrukcija Balkana kao divljeg, neciviliziranog, neobuzdanog, iracionalnog, zaostalog, primitivnog, krvoločnog prostora s jedne strane te egzotičnog, nespontanog, fascinantnog, privlačnog, zavodljivog i mističnoga prostora s druge strane, koje prevladavaju u eurocentričnoj perspektivi izvršile su snažan utjecaj na identifikacijske procese žitelja ovoga prostora i izgradnju samosvijesti i regionalnoga balkanskog identiteta u povijesnoj, ali i aktualnoj popularnoj imaginaciji. Suvremene kritičarke kao što su Katarina Luketić (2013) i Sanja Lazarević-Radak (2013) potvrdile su i dalje razradile ideje Todorove ukazujući na brojne negativne ili dvojake načine zamišljanja i konstruiranja Balkana ne samo u povijesnoj, već i u aktualnoj popularnoj imaginaciji i suvremenim diskursima. Svi ovi načini predstavljanja Balkana i diskursi koji stvaraju negativne predodžbe i stereotipe odražavaju se ne samo u književnom diskursu, već utječu i na političku i kulturnu stvarnost. Mnoge stereotipne i esencijalističke predstave o ljudima s Balkana nerijetko bivaju internalizirane i od samih stanovnika ove regije, koji prihvaćaju te negativne konstrukcije i poistovjećuju se s predodžbama koje su im nametnute. Međutim, to nije samo odraz individualnih, već i kolektivnih identifikacija.

Nisu samo zapadnjaci ovaj prostor žigosali kao nepoželjan, nego su ovaj pečat prihvatile i neke od zemalja balkanskoga poluotoka. Dok se jedni

ponose što su Balkanci i ovaj identitet guraju u prvi plan, drugi se stide svoga balkanskog identiteta i odbijaju priznati svaku povezanost s njim. Može se navesti nekoliko primjera zemalja koje definicijski pripadaju prostoru Balkana, ali one same odbacuju činjenicu da su dio njega, pokušavajući sebe smjestiti u srednjoeuropski ili pak mediteranski kulturni kontekst. Jedan od takvih slučajeva je i Hrvatska, pogotovo u novije doba kada se pripadnost Balkanu i balkanskoj kulturi sustavno negira. U knjizi *Hrvatski gen* Velimir Grgić potrebu za negiranjem balkanskog identiteta dovodi u vezu s nastojanjima da se pripada Zapadu, ali ju vidi i kao posljedicu aktualnoga neoliberalnog i kapitalističkog ustrojstva društva:

Sve je to dio recepta hrvatskog bijega s Balkana, ne novi u svojoj srži, ali redefinirani medijski kreirani svijet s novim pravilima igre za Hrvatsku koja se u posljednjih nekoliko godina nezaustavljivo strmoglavlila u neoliberalni konzumeristički socijalni inženjering (Grgić 2011: 31).

3. Intersekcija Balkan i rod

Kako bi se konstrukcija prostornih identiteta protagonistica romana mogla adekvatno razmotriti, nije dovoljno uzeti u obzir samo njihovu poziciju drugosti u kontekstu simbolične drugosti Balkana, već je ovaj aspekt regionalnog identiteta potrebno istražiti u presjecištu s kategorijama spola i roda i konstruirane drugosti žena.

Iako je Said (2009) orijentalizam prvenstveno okarakterizirao kao mušku provenijenciju u kojoj su žene predstavljene kao bića proizašla iz muške fantazije o moći; kao glupe, senzualne, i uvijek spremne predaji, on ne analizira dublje implikacije i seksualne dimenzije te patrijarhalne koncepcije koje obilježavaju orijentalistički diskurs. Analizirajući pitanja spolnosti, roda i ženske žudnje u orijentalističkom diskursu, feminističke kritičarke orijentalizma poput Reine Lewis (1996) i Meyde Yeğenoğlu (1998) Saidu zamjeraju to što se ne dotiče problematike rodnih temelja opresivnog orijentalističkog diskursa i što ne uviđa ključnu ulogu spola i roda u njegovom stvaranju, ukazujući na osobitosti ženske vizure u odnosu na mušku. Nakon rodnoga čitanja *Orijentalizma* nova, interdisciplinarna područja istraživanja na presjeku feminizma i kritike orijentalističkoga diskursa znatno su promijenila opresivne diskurse u kojima se Istok i dalje gleda kroz submisivni odnos prema Zapadu, postojeći samo kao esencijalizirana, homogena i nepromjenjiva drugost.

Todorova je imaginarni Balkan, tu simboličnu zapadnjačku konstrukciju, također opisala kao muški prostor, s tim da su u balkanističkom

diskursu žene prikazane rijetko i to većinom kao nedostupne i ograničene na prostor doma ili kao ratoborne i divlje. Zamišljanje Balkana po rodnom se aspektu često razlikuje od imaginacije Orijenta, metaforički utjelovljenog u seksualno dostupnom ženskom tijelu. Za razliku od Orijenta, Balkan je tek u 19. stoljeću postao zanimljiv kao objekt istraživanja, a danas se o ovom prostoru misli kao o „zasebnoj imaginarno-geografskoj realnosti” (Matešić i Slapšak 2017: 17–18). Proces stvaranja negativnih značenja i opresivni diskurs o Balkanu kao mračnoj strani Europe oblikovao se postupno tijekom prethodna dva stoljeća i s vremenom izrastao u „specifičan, prepoznatljiv diskriminatorski diskurs”, a taj proces stvaranja značenja je „orođen”, tj. obilježen rodnom razlikom i dihotomijom kao konstitutivnom odlikom svakog opresivnog diskursa (Matešić i Slapšak 2017: 18).

Iako Todorova samo periferno dodiruje problematiku rodnih aspekata balkanizma i njegovih razlika od orijentalizma, time započinje rasprava o vezi između roda i balkanizma. Nakon rodnih čitanja *Imaginarnoga Balkana*, posljednjih godina pratimo i razvoj u području rodnoga čitanja Balkana i kritičkih studija Balkana, koji naglašavaju specifičnost ovoga prostora. Brojne su feminističke teoretičarke koncept balkanizma kao diskurzivne proizvodnje znanja te kao skupa vrijednosnih predodžbi i uvjerenja o kulturalnoj drugosti nadopunile promišljanjima suvremenih teoretičara i teoretičarki postkolonijalizma kao što su Spivak, Mohanty, Mbembe i dr. (Ćirjaković 2012). Međuodnos postkolonijalizma, balkanizma i ženskih studija među prvima je istražila Badurina (2009), a značajne rasprave o sličnostima i razlikama između Balkana i Orijenta, koje analiziraju žensku perspektivu i participaciju u stvaranju imaginarne geografije Balkana, ponudili su Goldsworthy (1998), Bakić-Hayden (1995) te Allcock i Young (1991).

U interdisciplinarnoj studiji *Rod i Balkan* Matešić i Slapšak ukazuju na porast interesa za porodnjavanjem (*gendering*) balkanizama (2017: 11). Premda odbacuju koncept interseksionalnosti, oslanjajući se na analizu dodirnih točaka između diskursa balkanizma i roda, one ipak ukazuju na problematiku vezanu za međusobno presjecanje kategorija rodnog i regionalnog identiteta na prostoru Balkana. Istražujući domene balkanističkih diskursa i rodne problematike koje Todorova nije pomnije proučavala, one skreću pažnju na specifično podjarmljivanje žena na balkanskim prostorima te razmatraju načine na koji se rodni identiteti i pozicija žena uspostavljaju kao jedan od stupova svih opresivnih diskursa o Balkanu. Ove pionirske studije značajno su pridonijele projektu „otkrivanja Balkana” te utrle put novim perspektivama i pitanjima o posljedicama porodnjene participacije što se tiče balkanističkog diskursa, ali i rodnog identiteta i emancipacije žena. Usprkos tim važnim priložima „porodnjavanju teme zapadnog otkrivanja

Balkana” (Matešić i Slapšak 2017: 13) i porastu interesa za analizu rodne strukture balkanističkoga diskursa iz feminističke vizure, još uvijek nedostaje detaljnijih istraživanja o utjecaju balkanizama na spolne i rodne identitete i uloge te njihove intersekcije s drugim konstitutivnim odrednicama identiteta. Za razliku od plodne suradnje između feminističkih i postkolonijalističkih teorija i istraživača i istraživačica, rodni studiji i feministička kritika donedavno nisu bliže komunicirale sa studijima Balkana i dekonstrukcijom koncepta balkanizama, a balkanski je feminizam dugo vremena bio isključen iz postkolonijalnih strujanja, pri čemu se još uvijek nije uspješno priključio repertoaru globalnoga feminizma. Matešić i Slapšak se stoga zalažu za uključivanje balkanskih studija u postkolonijalne studije kao njihov integralni dio, jer se bave kritičkom analizom društava koja su iskusila oblike političke i ekonomske zavisnosti od kolonijalnih i imperijalnih sila.

Mnogo je aktualne problematike s prostora Balkana kojom se bavi feministička kritika orijentalističkoga diskursa i feministička postkolonijalna kritika. Postoji niz spojnica između interesa za koje se zalažu lokalni balkanski feminizmi i onih koje zastupaju tzv. zapadni, postkolonijalni i globalni feminizmi, ali postoje i brojne razlike u pristupu, fokusu i rasponu tema (Matešić i Slapšak 2017: 14–15). Globalno i lokalno naslijeđe balkanizma, onoga koji dolazi sa Zapada kao i onog internaliziranog, ukorijenjenog u samim društvima na Balkanu, snažno je utjecalo na konstrukciju identiteta žena s ovih prostora i ostavilo traga u suvremenoj književnoj produkciji, naročito kad se radi o žensko orijentiranim narativima. Konstrukcija specifičnog, polutanskog, višestrukog ili hibridnog međuidentiteta žena s balkanskih prostora znatno se razlikuje od ženskih identiteta poteklih iz zapadnog i postkolonijalnoga konteksta. Stoga je pri primjeni feminističke i postkolonijalne kritike na balkanski kontekst i književnu produkciju spisateljica s postjugoslavenskoga prostora, uvijek važno imati na umu njegove povijesno-kulturalne osobitosti i odabrati adekvatan kategorijski i metodološki aparat, koji je u primjeni feminističkih i postkolonijalnih teorija prilagođen osobitostima balkanskoga povijesno-društvenog konteksta.

Balkan je kao i rod diskurzivna tvorevina, a balkanistički je diskurs, poput orijentalističkog, muško orijentirani, homogenizirajući i mizogini diskurs, čiji opresivni prikazi žena učvršćuju dihotomije i hijerarhije odgovorne za dvostruku poziciju drugosti i potlačenosti žena s prostora Balkana, zamagljujući mnogostrukost i složenost njihovih identiteta. Svojim fokusom na spolnu i rodnu problematiku, feministička kritika obogaćuje ne samo postkolonijalnu kritiku, već i kritiku balkanističkoga diskursa, omogućujući bolje razumijevanje povijesno-kulturalnoga naslijeđa Balkana i aktualnoga društvenog konteksta iz kojega su izrasli odabrani romani.

Kad se dekonstrukcija simbolične drugosti Balkana i kritika balkanizama dovedu u intersekciju sa spolnom i rodnom drugosti žene i feminističkom kritikom esencijalizirajućih, stereotipnih i pejorativnih slika žena s Balkana kao okamenjenih, zatucanih, naivnih, nemoćnih žrtava bez glasa ili pak egzotičnih i seksualiziranih objekata muške žudnje, koje su također prisutne u balkanističkom diskursu i vidljive u odabranim primjerima, dobiva se dvostruka optika u okviru koje se jasnije kristaliziraju presjecišta između spolnih i rodnih kategorija i regionalnoga balkanskog identiteta. Ovakvom intersekcionalnom analizom identiteta protagonistica u ovom radu nastoji se pridonijeti feminističkoj kritici balkanizma kao načinu porođavanja balkanističkoga diskursa. Pri tome se razmatraju intersekcije između spolno-rodne drugosti žena, konstruirane kroz patrijarhalne diskurse i regionalnoga balkanskog identiteta, čija je drugost konstruirana putem opresivnoga balkanističkoga diskursa. Regionalna drugost protagonistica iz odabranih romana prikazana je dvojako. Dok je, kao što će analiza pokazati, u romanima *Korov* i *Mogla je biti* poglavito konstruirana preko simbolične drugosti Balkana kao simboličnoga prostora drugosti i njegove ambivalentne pozicioniranosti „između” Istoka i Zapada, u romanu *Paprat* pozicija regionalne drugosti prvenstveno se ostvaruje preko opreke Istok–Zapad, pri čemu jugoistočna Europa reprezentira Istok, a SAD predstavlja Zapad.

4. Balkan i metafora korova u romanu ***Korov je samo biljka na krivom mjestu***

Prvi roman odabran za analizu je prvijenac Stele Jelinčić *Korov je samo biljka na krivom mjestu* (2018), objavljen u izdanju zagrebačkoga Konzora. Roman se fokusira na iskustva i svakodnevne probleme mlade Zagrepčanke Sofije te uključuje različite epizode iz života njezine obitelji i prijatelja.

Jelinčić u romanu ispisuje život protagonistice koja je već u samom naslovu simbolično predstavljena metaforom korova koji raste u kompleksna i teška vremena na mjestu okarakteriziranom kao pogrešnom. Bez da se u romanu izravno upućuje na Balkanski poluotok, to „krivo mjesto” mogao bi biti upravo Balkan, kao simbolično konstruirani prostor drugosti za koji se još uvijek vežu razne predrasude, negativne predodžbe i ambivalentne percepcije i koji u duhu balkanizma predstavlja divlji i neprilagođeni korov u vrtu njegovane, plodne, napredne i civilizirane Europe i Zapada.

Ova se predodžba u romanu posebno očituje u načinu na koji autodijegetička pripovjedačica opisuje sebe, ali i u načinima na koji Sofiju percipiraju ljudi iz zapadne i sjeverne Europe ili drugih dijelova svijeta.

Kada ju u Danskoj, kamo je „pobjegla od rata i kretena” (Jelinčić 2008: 52), Danac Frederik počne propitkivati o ratnim stradanjima i Balkanu, na vidjelo izlazi sva fascinacija sjevernih Europljana ratom i za njih egzotičnim i nepripitomljenim Balkanom, ali i sve njihove predrasude prema stanovnicima ovoga područja: „Toliko su fiksirani na naš rat da im treba priuštiti neki njihov. Stalno propitkuju... Pobjegneš od rata, a rat ide za tobom. I lijepi Frederik je pitao: ‘Kako počinje rat?’” (Jelinčić 2008: 53). U Frederikovim očima Balkanci su dramatični, strastveni, zavodljivi, ali i nepristojni ljudi, koji svojom nesputanom energijom istovremeno i privlače i odbijaju sjevernjake poput njega. Ovakvo viđenje Balkana i balkanskih žena u skladu je s raširenom eurocentričnom percepcijom ove regije, koja se zamišlja i predočava kao prostor suprotnosti, odnosno drugosti Europe. Prema eurocentričnoj vizuri, Frederik kao muškarac iz sjeverne Europe zauzima poziciju prvotnosti naspram Sofije, koja kao žena s Balkanskoga poluotoka biva potisnuta u poziciju drugosti, ne samo u rodnom, već i u kulturalnom smislu, na taj način predstavljajući dvostruku drugost. Pritom Balkan služi Europi kao platno za projekciju vlastitih negativnih osobina i odbačenih poriva. Nepripitomljeni, divlji i strastveni Balkan u ovoj imaginaciji preuzima značajke koje se prema binarnoj rodnoj podjeli pripisuju ženama, dok sjeverna i zapadna Europa preuzimaju osobine koje se tradicionalno pripisuju muškarcima, a predstavljaju razum, racionalnost i disciplinu.

Međutim, tijekom naracije Sofija i sama više puta insistira na svom balkanskom podrijetlu s kojim se u određenim situacijama ne samo identificira, nego i ponosi, primjerice kada za sebe kaže da je „riba s Balkana” (Jelinčić 2008: 77). Svoj balkanski identitet u više navrata koristi kao izliku za neprilagođenost i nepoštivanje danskih normi ponašanja: „Pušim kad mi se puši” (ibid.), tvrdeći da je upravo njezin balkanski mentalitet kriv za to što ona „pizdi od reda i pravilnosti. I onu bombu želi baciti baš na tu zelenu livadu s jednako podšišanom travom i s ograđenim pješčanicima” (Jelinčić 2008: 56). Na taj način ona i sama preuzima i potvrđuje eurocentrične predodžbe o Balkancima kao divljim, neciviliziranim, ratobornim i impulzivnim ljudima, koji, poput nje, simbolično predstavljaju korov u njegovanom vrtu Europe: „I tako, odem u Berlin, u Europu, obrijana pod pazduhom, ali dlakave pice. Dlakurača. Neka bude miran, neka misli da ne bih takva, zakorovljena (...) Tamo je sad Balkan ionako popularan” (Jelinčić 2008: 140). I u Berlinu samu sebe doživljava kao korov, bujnu, neprilagođenu divlju biljku u previše uređenom, bolesnom vrtu zapadnjačkoga društva:

[...] takav je đavo, samo jačemu se uklanja, zakorovljuje sve što se ne plijevi.
A meni koja se ne klanjam, ali i ne uklanjam, meni – bašti korova što buja u

tuđem vrtu, u uređenom vrtu koji nervira svojom urednošću, u kojemu nema slučaja, nema nepočešljanih gredica, meni, korovu, vrt je bolesno mjesto (Jelinčić 2008: 141).

Od ratnoga razdoblja devedesetih postoji i druga vrsta predrasuda i stereotipa o Balkancima, a naročito o balkanskim ženama, koja ih određuje kao bespomoćne žrtve nasilja i siromaštva. U epizodi kada protagonistica prilikom posjeta Beča priča i pije s Njujorčanima, koji je percipiraju u skladu s prevladavajućim stereotipnim predodžbama o balkanskim ženama kao izgubljenim jadnicama i koju „dekodiraju kao: sitna pobjegulja iz nekog balkanskog jata, egzotična životinjica, neprilagođena jadona Pepeljuga” (Jelinčić 2008: 78), Sofija odlučno odbija takvu identifikaciju i nastoji samu sebe predočiti kao borbenu i beskompromisnu buntovnicu koja „nije polijegača nego prkosnica, jahačica je, ne kobilica” (Jelinčić 2008: 78). U daljnjem razgovoru s Amerikancem Davidom ironičnom opaskom pokušava zamaskirati nelagodu zbog uloge balkanske žrtve koju joj mladi Njujorčani nesvjesno pripisuju: „Ja sam Pepeljuga, zar me ne prepoznaješ?” i s osmijehom pokazuje „dva reda europskih bijelih zuba” (ibid.), jer za razliku od ljudi s drugih kontinenata, ona sebe ipak vidi kao Europljanku: „tipična Europljanka. Tako me je vidjela moja cimerica u Danskoj, Kineskinja, ali nitko iz Europe” (Jelinčić 2008: 24).

Ovdje se dobro uočava da su Europa i Balkan nestabilni pojmovi i da rodni, nacionalni, regionalni ili kulturni identiteti nisu nepromjenjivi i stalni, već ovise o kontekstu, kutu gledišta i okolnostima. U Sofijinoj dvojnoj samoidentifikaciji kao Balkanke i Europljanke i njezinom mišljenju da „Istok je postao Zapad” (Jelinčić 2008: 72) ogleda se ne samo proturječnost i mnogostrukost njezine pozicije u društvu, već i ambivalentnost samoga Balkana kao prostora koji istovremeno može biti viđen i kao Istok i kao Zapad ili kao nijedno. Ipak, ona smatra da su podrijetlo i ime, naročito na Balkanu, poput stigme te da mogu značajno odrediti osobnost i zapečatiti životni put: „zajebano je to s balkanskim imenima – uvijek nešto znače. Znak, žig... Nije ono tvoje nego si ti njegova” (Jelinčić 2008: 82). Sofija je svjesna povezanosti povijesnih događaja na Balkanu te značajnog utjecaja podrijetla i naslijeđa na vlastiti identitet, ali i mogućnosti manipulacije, distorzije i višestrukosti toga konstruiranog identiteta:

Zajeban je naš narodni običaj prenošenja povijesti ili nekog takvog kurca s koljena na koljeno. Što manje činjenica, to više emocionalnih ucjena. Kad u priči nema činjenica, obiteljska filozofija sama postane činjenica (Jelinčić 2008: 32).

Za sebe kaže da je „dresirana žena s Balkana” (Jelinčić 2008: 39), jer u balkanskom mentalitetu, osobito kad se povezuje s rodno određenim normama i ulogama, protagonistica vidi odraz patrijarhalnih mehanizama djelatnih na Balkanu. Međutim, potrebno je napomenuti da patrijarhalne norme predstavljaju samo jedan oblik ugnjetavanja žena, koji prelazi granice regionalnoga balkanskog okvira i koji je široko rasprostranjen u svim patrijarhalnim društvima.

5. Putovanje na Zapad i balkanizmi u romanu *Mogla je biti prosta priča*

Drugi odabrani roman za analizu je *Mogla je biti prosta priča* (2011) bosanskohercegovačke spisateljice Ajle Terzić objavljen 2011. godine u izdanju zagrebačkoga Sandorfa i beogradskoga Rendea. Uronjena u sumornu tranzicijsku svakodnevicu grada, protagonistica Esma Lipa vodi poprilično dosadan i monoton život. Budući da je prema mišljenju njezine okoline već krajnje vrijeme za brak, obitelj joj pokušava nametnuti zubara Mešu. Kada joj se ukaže prilika za put u Graz, Esma u vlaku upoznaje Rozu, djevojku iz domovine koja živi u Austriji, s kojom se ubrzo upušta u ljubavnu vezu. Ova kratka romansa funkcionira sve dok Esmina opčinjenost Rozom ne počne izazivati unutrašnje konflikte.

Roman Ajle Terzić obiluje prikazima patrijarhalnih rodno određenih načina ponašanja i razmišljanja te stereotipnih situacija svojstvenih Balkanu, ujedno kritizirajući njegove rodne i kulturalne stereotipe. Već na početku romana u opisu Esminog obiteljskog ručka do izražaja dolazi patrijarhalna podjela rodni uloga prema kojoj su žene odgovorne za kućanstvo, dok su muškarci ti koji između sebe diskutiraju o važnim političkim temama: „Dok su žene raspremale stol, na drugoj polovini stola vodila se neka živa rasprava” (Terzić 2011: 12). Protagonistica ovu rodno određenu podjelu ne dovodi u pitanje, već je prihvaća kao nešto uobičajeno.

Proces Esmine unutarnje transformacije započinje njezinim putovanjem u Graz i boravkom u Austriji, koji je ispunjen proturječnim osjećajima, dojmovima i iskustvima. Iako se ovdje ne radi o gore spomenutom „bijegu s Balkana” ili kratkoročnoj migraciji u stranu zemlju kao u slučaju protagonistice *Korova*, već samo o kratkom putovanju u inozemstvo, Esmin odmak od uobičajene, poznate sredine dovest će do širenja vidika, propitivanja vlastitoga jastva i životnih izbora, kao i rodno određenih stereotipa, naročito kad je riječ o društvu u kojemu je i sama odrasla. Kada u vlaku prvi put spazi Rozu i na temelju njezinog izgleda i načina odijevanja pogrešno zaključuje da

njezina suputnica ne dolazi s Balkana, Esma u svojoj imaginaciji reproducira negativne eurocentrične predodžbe o tomu prostoru, ponuđene u nizu književnih djela zapadnjačkih književnosti, čega je primjer roman *Ubojstvo u Orient Expressu* Agathe Christie (1934). Međutim, iako je moguće da se radi o Esminoj internalizaciji negativnih stereotipa o Balkanu, toj je imaginaciji pridodan i ironičan prizvuk koji naglašava njihovu komičnost i apsurdnost: „Možda je čula svakakve priče o Balkanu, nasmijala se u sebi Esma. Vampiri, vukodlaci, mlaka koka-kola, ne znaš koja je priča jezivija” (Terzić 2011: 27).

Protagonistica na više mjesta u romanu uspoređuje Austriju sa sredinom iz koje dolazi, uočavajući razlike između funkcioniranja društva, načina života i ponašanja ljudi. Na primjer, kada primijeti da je: „u ovom svijetu normalno da su vozovi tačni. Nama nije. A kad nije normalno da je javni prijevoz tačan, šta tek onda reći za druge stvari.” (Terzić 2011: 40), ona naglašava kaotičnost i nefunkcionalnost društva u kojemu živi. Prilikom posjete dugogodišnje prijateljice Dade, koja je usvojila mnoge navike lokalnog austrijskog stanovništva, Esma ističe razlike između Dadinoga stana u Grazu i uobičajenoga doma na Balkanu u kojemu televizor, koji bi se u ovom kontekstu mogao protumačiti kao simbol konzumerizma i popularne kulture, obično zauzima centralno mjesto, čime se ukazuje na njezin osjećaj izmještenosti i unutarnje nelagode, ali i na tranziciju, odnosno proces unutarnje promjene:

Sve je bilo savršeno čisto, što je ukazivalo na spremačicu. Pogledom je tražila daljinski, no tek je u tom trenutku shvatila da nedostaje upravo – televizor (...) Šteta što nema televizora, to je savršeno za ovakve tranzicije. Sve oko nje je bilo u savršenom redu. Pa zašto onda i ona nije? (Terzić 2011: 55).

Kada nešto kasnije otkrije da ni Roza u svom stanu u Beču nema televizor, Esma ovaj nedostatak dovodi u vezu s Rozinim stavovima: „Šta ni ti nemaš TV? (...) Jesi i ti neki anti-ovo, anti-ono...” (Terzić 2011: 99). U situacijama koje uključuju noćne izlaske i druženja s Rozinim prijateljima i intimne trenutke s Rozom, postaje očito koliko Esma odskače od svoje trenutačne okoline, a nervoza i neugoda prerastaju u osjećaj drugosti i stranosti:

Lako je bilo u Gracu i u vozu misliti o svemu ovome, mislila je Esma dok ju je polako hvatala nervoza. Znala je taj osjećaj, ruke bi počele da joj se tresu, a desni bi počele da je svrbe i peckaju na neki čudan način (Terzić 2011: 92).

Međutim, na putu ka Rozinom stanu u bečkom desetom okrugu, u dijelu grada u kojemu žive mnogi doseljenici, Esma otkriva i drugu, oprečnu stranu toga društva i Beč koji je podsjeća na Balkan i koji nije prikazan na razglednicama:

[...] zapušteni Beč etničkih prodavnica na malo, Beč u kojem prosjaci i psi lutilice još nisu iskorijenjeni, a s njima ni siromaštvo, Beč uzbuđljiv i pun života na način na koji su žive sve pijace svijeta, Beč za koji saundtrek nije nikakav Mocart već turbofolk, i Beč u kojem se za dezert ne jedu kugle nego baklave (Terzić 2011: 90–91).

Uspostavljanjem kontrasta između Austrije i Balkana te likova Roze i Esme, njihovih karaktera, životnih stavova i ideala, konstruiraju se razlike između naoko oslobođenog i emancipiranoga načina života na tolerantnom i otvorenom Zapadu i tobože konzervativnog, zatucanog, malograđanskoga balkanskog mentaliteta. Upravo ovaj kontrast između zapadne Europe i Balkana odražava specifičnu vrstu diskursa koji Todorova kritizira i naziva balkanizmom. Idilični prikazi napredne zapadne Europe često su suprotstavljeni primitivnosti, zaostalosti i krutoj stvarnosti Balkana, što se može protumačiti kao dio kulturalnih konstrukcija koje su posljedica dugoročnoga balkanističkog diskursa, no s druge strane kroz ironičan ton pripovijedanja otkrivaju i kritičan stav prema takvim simboličnim konstrukcijama. Iako i sami likovi nerijetko idealiziraju Austriju kao zemlju snova, svijet mogućnosti, slobode i tolerancije, ne treba smetnuti s uma da se radi o konstruiranoj slici Zapada, izgrađenoj na štetu perifernih prostora simbolične drugosti kao što je Balkan. Riječ je o književnim predodžbama i reproduciranju binarne spacijalne podjele svijeta na prostor centra kao mjesta civilizacije, kojeg u ovom slučaju predstavlja Austrija, i rubnoga prostora balkanske periferije, koja simbolizira pustopoljinu, maglovitu, mračnu i primitivnu zabit. Premda su brojne situacije opisane u romanu bliske stvarnom životu ljudi na Balkanu, od već spomenutoga pritiska koje obitelj i okolina vrše nad ženama kada dosegnu određenu dob za udaju i patrijarhalne raspodjele muško-ženskih uloga do osjećaja bezizlaznosti i skučenosti koji dijele mnogi, naročito mladi ljudi na Balkanu, o čemu će više govora biti u sljedećem poglavlju, treba uvijek biti svjestan diskurzivne prirode ovih konstrukcija i različitih kulturalnih konotacija koje one nose.

6. Migracijski i izmješteni ženski subjekt u romanu *Paprat*

Daljni odabrani pripovjedni tekst je roman Dunje Radosavljević *Paprat* (2009), objavljen u Beogradu u izdanju Stubova kulture. U njemu se u obliku kratkih dnevničkih zapisa u prvom licu dokumentiraju doživljaji i preokupacije neimenovane protagonistice u urbanom okruženju Beograda na početku trećega tisućljeća. Nakon povratka iz SAD-a, gdje je provela nekoliko godina, pripovjedačica započinje neku vrstu osobne dnevne kronike, opisujući svoja osjećanja, probleme i svakodnevna iskustva preživljavanja i borbe u kompleksnim društvenim uvjetima. Kao i u slučaju drugih protagonistica odabranih romana, i ona se suočava s brojnim nevoljama koje donosi život u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima.

Dok je regionalni identitet protagonistica romana *Korov je samo biljka na krivom mjestu* i *Mogla je biti prosta priča*, kao ženskih iskustvenih subjekata, primarno vezan za simboličnu konstrukciju drugosti Balkana te određen intersekcijama njihovoga spolno/rodnog i balkanskog identiteta, konstrukcija regionalnog identiteta protagonistice romana *Paprat* nešto je uže povezana s problematikom migracijskog iskustva i pripadnošću tzv. izmještenog ili dislociranog subjekta. Unutarnji konflikti i nesigurnost koju donosi migracijsko iskustvo mogu biti vrlo razorni za psihi i dovesti do osjećaja izgubljenosti, neuklapanja i otuđenosti od okoline (*alienation*), pa se tzv. migracijski subjekti (*migrant subjects*) često osjećaju izmješteno (*dislocated, out-of-place*), nalazeći se u ambivalentnoj poziciji između (*position in-between*), kao da su „zaglavili” između dva prostora i dvije kulture ili se pak odlučuju za višestruku pripadnost. Stoga ću problematiku ženskoga regionalnog identiteta na primjeru ovog romana razmatrati ne samo u intersekciji sa spolnim i rodnim identitetom, povezujući je s identitetom migracijskog ženskog subjekta.

Iako u romanu *Paprat* prijašnje migracijsko iskustvo protagonistice na Zapad nije u fokusu romana, već se radi o tematici koja je djelomično zahvaćena, iskustvo povratka migracijskog i dislociranog subjekta u nekadašnju domovinu nakon nekoliko godina života provedenih izvan Balkana je znatno utjecalo na osobnu transformaciju protagonistice. Ovo je iskustvo usko povezano s procesom osobne adaptacije na promijenjene društvene uvjete i problemima s kojima se protagonistica romana suočava u postjugoslavenskom i tranzicijskom kontekstu.

6.1. Povratak migracijskog subjekta u romanu *Paprat*

Radnja romana *Paprat* započinje neko vrijeme nakon povratka protagonistice romana iz SAD-a u Srbiju. Povratak u domovinu, kao i svako

migracijsko iskustvo, može predstavljati zbunjujući i bolan tranzicijski proces za migracijskoga subjekta koji se nakon iskustva prilagođavanja stranoj kulturi nastoji ponovno naviknuti na prostor i društvo iz kojega potječe, pri čemu može doći do tzv. obrnutoga kulturnog šoka⁴ (*reverse culture shock* ili *re-entry shock*). Fenomen kulturnoga šoka u kontekstu vlastite kulture (*own culture shock*) manje je zastupljen u književnosti od motiva kulturnoga šoka kojega često nalazimo u dijasporskoj i postkolonijalnoj književnosti i do kojega dolazi pri migraciji ili boravku u stranoj zemlji, a koje pogađa ljude koji su u dodiru s drukčijom sredinom, kulturnim ili socijalnom okruženjem.⁵

Međutim, oba stanja kulturnoga šoka predstavljaju potkategoriju univerzalnijega konstrukta znanog kao tranzicijski šok (*transition shock*) kojim se označava stanje gubitka i dezorijentiranosti, izazvanih promjenom okoline koja zahtijeva prilagodbu. Uključuje sličan niz simptoma kao što su osjećaji tjeskobe, nelagode, nesigurnosti, izgubljenosti, bespomoćnosti, usamljenosti, odbačenosti, otuđenosti, žalosti, potištenosti, melankolije, povlačenje u svoj svijet, itd. Može doći i do osjećaja straha i bijesa nakon spoznaje razlika, osjećaja zbunjenosti o vlastitoj ulozi, gubitka identiteta, prihvaćanja ili odbijanja različitih kulturnih stereotipa, idealiziranja i mitologiziranja ili stvaranja predrasuda o vlastitoj ili stranoj kulturi. Tako je i povratak protagonistice romana u Srbiju popraćen nizom gore spomenutih simptoma poput osjećaja izgubljenosti, potištenosti, nepripadanja, bijesa, promjene raspoloženja, emotivne i fizičke tegobe i egzistencijalne krize, što je opisano u odlomcima poput ovoga:

Sjebana, *beyond belief*. Koji mi je kurac, sam Bog zna. Pet dana sam letela na visinama, a sad sam pala u grotlo govana i davim se u smradu. Ne mogu uopšte da povežem taj pad ni sa čim, osim sa tim što vožnja, dobra vožnja, ne može dugo da traje. Sve je isto a ja bih da je bolje (Radosavljević 2009: 57).

Ovi se osjećaji velikim dijelom javljaju zato što su se Beograd i Srbija, kako ona uvijek iznova primjećuje i komentira, u međuvremenu veoma promijenili, pa prilagodba na promijenjene uvjete života i društveno stanje tranzicije iziskuje veliki trud, izazivajući stalne frustracije: „Jebem mu mater, i dalje pokušavam da ovde pripadam, i dalje to ne ide, i puknem upravo zbog toga što se i dalje trudim. A ako se ne trudim, umreću [...]” (Radosavljević 2009: 59).

⁴ Izraz kulturni šok prva je upotrijebila američka antropologinja Cora DuBois 1951. godine, a 1954. godine proširio ga je antropolog Kalvero Oberg.

⁵ Ovaj fenomen i reakcije povratnika na prijašnju kulturu opisao je npr. Thomas Wolf u *You Can't Go Home Again*, a dobar primjer iz regionalne književnosti je roman Snježane Mulić *Povratak*. Sarajevo: Buybook, 2009.

Njezino negativno viđenje problematičnoga društvenog stanja u Srbiji u poslijeratnom razdoblju izraženo je više puta u romanu, najčešće kroz kratke, ali tekstualno guste komentare u kojima se direktno imenuju neki od problema s kojima se društvo suočava: „U Srbiji rusvaj od Kosova, od Amerike, od pridika, od manipulacija, od komercijalizacije, od brutalnosti, od laži, od nepravde” (Radosavljević 2009: 83–84). Važno je pritom napomenuti da stanje individualnog obrnutog kulturnog šoka protagonistice pri povratku na Balkan ostaje u neodvojivoj vezi sa specifičnim stanjem kolektivnoga tranzicijskog šoka, u kojemu se sva postjugoslovenska društva nalaze u poslijeratnom i tranzicijskom periodu, ali ovim ću se aspektom detaljnije baviti u sljedećem poglavlju.

Osim Srbije, još jedan važan prostor događanja i osobne promjene protagonistice na Balkanu predstavlja i Makedonija, kamo putuje na tretman koji bi joj mogao pomoći s kroničnim bolovima u leđima. Na putu od Beograda do Skoplja autobusom *Niš express*, u kojemu vlada vrućina i nema dovoljno zraka, protagonistica na stanici u Nišu nailazi na poplavljen čučavac bez toaletnog papira i na bradate, ćelave i bezube suputnike, od kojih joj je mučno (Radosavljević 2009: 32–34). Ovdje se opet javljaju paralele s romanom Agathe Christie, u kojemu je Balkan predstavljen kao zaostali i mračni prostor. Slične slike zapuštenosti javljaju se i u drugim dijelovima romana u kojima se opisuje stanje u Srbiji nakon ratnoga razdoblja i sankcija.

Pri pisanju osobnoga dnevnika na površinu izlaze još uvijek široko rasprostranjene simboličke internalizirane predodžbe o Balkanu i Americi kao o suprotnostima, koje značajno pridonose imaginaciji i konstrukciji ovih prostora ne samo u romanu, već i u književnom diskursu općenito. Primjerice, kad izjavi: „Da, ja živim u savani, i ovdje vlada zakon džungle.” (Radosavljević 2009: 100), ona društvo u Srbiji uspoređuje s divljim područjima i na taj način reproducira ideje balkanističkoga diskursa i zapadnocentričnih imaginacija. Time se potvrđuje binarna dihotomija Istok–Zapad, te spacijalna podjela svijeta na „središte svijeta”, koju ovdje predstavlja SAD, i rubnoga prostora Balkana za koji ovdje stoje Srbija i Makedonija.

U suprotnosti s tim, o vremenu koje je protagonistica provela u inozemstvu ne otkriva se mnogo, već je u fokusu njezin trenutačni život i društveno stanje postjugoslavenskih društava. Ipak, na temelju usputnih opisa pojedinih situacija koje je doživjela za vrijeme boravka u SAD-u i umetnutih anegdota koje ukazuju na njezin način života i planove prije povratka u Srbiju, može se zaključiti da je i Amerika značajno utjecala na formiranje jastva i stavova protagonistice. U odlomku u kojemu se spominje kako su zdravstveni problemi, s kojima se tijekom cijeloga romana bori, započeli upravo u New Yorku dok je sanjala postati redateljica, uočava se da pripovjedno *ja* ne samo s

vremenskom distancom, nego i s dozom ironije i podsmijeha, ali i razočaranja i frustracije gleda na mladenačke snove i ideale doživljajnog *ja*, od kojega je u trenutku pripovijedanja prostorno i emotivno udaljena: „Pocepala sam taj levi mišić u Njujorku, dok sam nosila neku filmsku tehniku. Htela sam da budem režiser. Skupo me to koštalo” (Radosavljević 2009: 37). Umjesto ispunjenja američkoga sna protagonistica vidi samo probleme i samoću: „Nisam imala kome da se poverim, od koga da tražim pomoć. U Americi si uvek sama” (Radosavljević 2009: 91).

Premda ni Srbiju ni Ameriku ne prikazuje u pozitivnom svjetlu, a izneseni stavovi prema životu i društvu na ovim prostorima često su dvosmisleni, protagonistica izražava želju da bude dijelom oba ova svijeta, jer sebe doživljava i kao Europljanku i kao Amerikanku, ne želeći se odlučiti za samo jednu od ovih pripadnosti. U odlomku u kojemu se uspoređuje s Erikom Jong, otkriva se nestabilna konstrukcija njezinoga fluidnog prostornog identiteta, te nemogućnost potpune identifikacije sa samo jednim prostorom:

Erika Jong me uči nelinearnosti, jer sam i ja Amerikanka, i treba mi neko ko je i tamo i ovde, i u Americi i van nje, a Erika to uspeva. Jednom nogom je u Njujorku, u američkoj kulturi i istoriji, a drugom izvan nje, negdje u Europi, u svetu mašte i iracionalnosti koji ne postoji na američkom kontinentu (Radosavljević 2009: 26).

Ova višestrukost spacijalnog identiteta otkriva se i u simbolici samoga naslova romana. Slično kao kod romana Stele Jelinčić, s kojim dijeli mnoge sličnosti, roman *Paprat* Dunje Radosavljević svojim naslovom aludira na prirodni i biljni svijet, koji u tradicionalnim binarnim dihotomijama stoji nasuprot svijetu ljudi i kulture. Međutim, dok je kod naslova i u samom tekstu *Korov je samo biljka na krivom mjestu* jasno na što se naslov odnosi, simbolično značenje paprati manje je očigledno. Paprat je jedna od najstarijih biljka koja na Zemlji raste već više milijuna godina i s obzirom na to da se udomaćila na svim kontinentima, možemo ju naći u gotovo svakoj šumi. Kao kraljica prašume oduvijek je zaokupljala čovjekovu maštu, noseći simbolična značenja, često ukorijenjena u narodnim vjerovanjima. Paprat je postala naročito popularna u viktorijanskom razdoblju i za viktorijance je važila kao simbol dobrog ukusa, a njezini delikatni listovi postali su umjetnički lajtmotiv. Druga važna osobina paprati je da je to sjenovita biljka, idealna za mračne prostore s puno vlage. Stoga je danas rasprostranjena i kao dekorativna sobna biljka, koja svojim bujnim i perjastim listovima privlači poglede, a ako se pravilno uzgaja, može doseći veliku visinu. S tim informacijama na umu moglo bi se zaključiti da paprat simbolizira samu protagonisticu, koja

sebe doživljava kao neku vrstu „kraljice prašume”, istovremeno nježne i raskošne biljke, koja privlači promatračevu pažnju i koja – moglo bi se tako protumačiti – iako udomaćena na različitim prostorima, preferira mračne i sjenovite prostore, baš poput imaginarnoga Balkana. Međutim, da bi se pravilno razvijala ipak treba odgovarajuću brigu i njegu.

7. Zaključak

Autoricama ovdje analiziranih romana zajedničko je to što se mogu promatrati kao predstavnice tzv. mlađe generacije postjugoslavenske književnosti, koju nije moguće smjestiti u uske nacionalno određene književne okvire, jer njihovi tekstovi odražavaju ideje kulturalne višepripadnosti i hibridnosti identiteta. Spacijalna višepripadnost u odabranim romanima dolazi do izražaja kroz kompleksnost identiteta njihovih protagonistica, te kroz uvjetnu identifikaciju sa spacijalnim identitetima, bez obzira na to radi li se o balkanskom ili zapadnjačkom prostoru.

Aspekt konstruirane dvostruke drugosti također ujedinjuje ova tri romana, jer se protagonistice mogu promatrati kroz dvostruku optiku potlačenosti, bez obzira na njihovu etničku, nacionalnu ili vjersku pripadnost, na to iz koje od postjugoslavenskih zemalja potječu i u kojemu su prostoru trenutno smještene. Iako identitet protagonistica proizlazi iz njihovih višestrukih pozicija subjekta i specifičnih intersekcija različitih identitetskih konstituenata, sve te sastavnice nisu podjednako istaknute ili vidljive u svakom tekstu i svakoj situaciji pa tako i u odabranim romanima različiti aspekti identiteta dolaze više ili manje do izražaja u različitim kontekstima. Ovakav situacijski pristup nadovezuje se na feministički diskurs o situiranosti identiteta prema Friedman (2005), s fokusom na nestabilnost i pokretljivost različitih sastavnica identiteta koji zauzimaju različite pozicije ovisno o situaciji.

Literatura

- Allcock, John and Antonia Young, editors. *Black Lambs and Grey Falcons*. Bradford: Bradford UP, 1991.
- Badurina, Natka. *Nezakonite kćeri Ilirije: književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2009.
- Bakić-Hayden, Milica. “Nestling Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia”. *Slavic Review* 54. 4 (Winter, 1995): 917–931.

- Christie, Agatha. *Murder on the Orient Express*. London: Collins Crime Club, 1934.
- Crenshaw, Kimberlé. “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”. *University of Chicago Legal Forum* 1 Art 8 (1989): 139–167.
- Ćirjaković, Zoran. „Subalterne studije i tumačenje postjugoslovenskog prostora”. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 8 (2012): 91–112.
- Dastagir, Alia E. “What is intersectional feminism? A look at the term you may be hearing a lot”. *USA TODAY* (2017). <https://eu.usatoday.com/story/news/2017/01/19/feminism-intersectionality-racism-sexism-class/96633750> (preuzeto 12.10.2022).
- Fridman, Suzan Stanford. „Preko roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike”, prev. Dubravka Đurić. *Genero*, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije 6–7 (2005): 103–124.
- Friedman, Susan Stanford. “Locational Feminism: Gender, Cultural Geographies, and Geopolitical Literacy”. In *Feminist Locations: Global and Local, Theory and Practice*, editor: Marianne de Coven. New Brunswick: Rutgers University Press, 2011: 13–36.
- Friedman, Susan Stanford. *Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998.
- Grgić, Velimir. *Hrvatski gen. Snovi o bijegu s brdovitog Balkana*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2011.
- Goldworthy, Vesna. *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. New Haven: Yale UP, 1998.
- Jelinčić, Stela. *Korov je samo biljka na krivom mjestu*. Zagreb: Konzor, 2008.
- Lazarević Radak, Sanja. *Otkrivanja Balkana*. Pančevo: Mali Nemo, 2013.
- Luketić, Katarina. *Balkan od geografije do fantazije*. Zagreb, Mostar: Algoritam, 2013.
- Lewis, Reina. *Gendering Orientalism, Race, Femininity and Representation*. London and New London: Routledge, 1996.
- Matešić, Marina i Svetlana Slapšak. *Rod i Balkan. Porodnjavanje balkanizma. Putovanje do druge, s preprekama*. Zagreb: Durieux, 2017.
- Radosavljević, Dunja. *Paprat*. Beograd: Stubovi kulture, 2009.
- Said, Edvard. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek, 2009.
- Terzić, Ajla. *Mogla je biti prosta priča*. Zagreb: Sandorf, 2011.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. prev. Karmela Cindrić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.
- Yeğenoğlu, Meyda. *Colonial Phantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Intersections of Female And Regional Identity in a Selection of Contemporary Women's Novels From Post-Yugoslav Space

This paper focuses on the intersections between the constructed female sexual and gender identity and the spatial identity, specifically the regional Balkan identity of the female protagonists of the selected novels by the intersectional feminist approach. These are novels by contemporary women writers from the post-Yugoslav space, published in the period from 2008 to 2011, are: *Korov je samo biljka na krivom mjestu* (*Weed is only a plant in the wrong place*) by Stela Jelinčić (2008), *Paprat* (*Fern*) by Dunja Radosavljević (2009) and *Mogla je biti prosta priča* (*It could have been a simple story*) by Ajla Terzić (2011). The selected novels, which focus on issues of female subjectivity and narrate the experiences of women in the post-Yugoslav transition context from a female perspective, are analysed from a gender-oriented and regionally specific perspective.

Of particular importance for the analysis are the premises of intersectional feminism and contemporary feminist theories, especially the “locational feminist criticism” and feminist discourses within the “new geography of identity” by Susan Stanford Friedman, which are combined with the critique of Balkanist discourse by Maria Todorova and applied to the analysis of the novels. In this context, the key is the imagology of the Balkans as an imagined and constructed space in contrast to the so-called Western imagination of space. Likewise, an attempt is made to map and examine the aspects that offer the possibility of questioning sexual, gender and spatial identities as social constructs as well as the discourses that determine the socially-constructed notions of femininity and the ways in which this problem is manifested in the literary production of contemporary female authors from the post-Yugoslav space at the beginning of the 21st century. Furthermore, the paper takes into consideration the issues and constructions of female protagonists as migrant and displaced female subjects, who either find themselves in an ambivalent position *between*, between spaces and cultures, or are opting for multiple affiliations.

Keywords: female and regional identity, intersectionality, post-Yugoslav space, Jelinčić, Radosavljević, Terzić.

Primljeno: 16. 8. 2024.

Odobreno: 28. 9. 2024.

Proza Ljiljane Đurđić¹

U tekstu se bavim feminističkom, kontekstualnom i poetičkom analizom proze Ljiljane Đurđić. Njen rad smeštam u kontekst poznog jugoslovenskog socijalizma i rane postsocijalističke tranzicije. Budući da se autorka formirala tokom poznih sedamdesetih i ranih osamdesetih godina 20. veka, postavljam tezu da se njena proza može posmatrati kao modernistička, s obzirom na kanonska dela svetske (zapadne) književnosti koja su za nju bila referentna. Ukazujem i na brojne autoreferencijalne iskaze u njenim pričama, koje su važan element modernističke književnosti, pored urbanosti i kosmopolitizma.

Ključne reči: feminizam, modernizam, urbanost, kosmopolitizam, autoreferencijalnost.

1. Uvod

Koliko mi je poznato, ovo je prvi naučni tekst o prozi Ljiljane Đurđić. Kada je izašla knjiga priča *Stadijum ogledala*, napisala sam tekst „*Stadijum ogledala* Ljiljane Đurđić i transformacije modernističke paradigme”, kasnije objavljen u mojoj knjizi *Globalizacijske izvedbe*. Zanimalo me je njeno insistiranje na modernističkom pristupu u književnoj proizvodnji koji je u vremenu našeg druženja bio netipičan za srpsku književnu kulturu. U osnovi ovog teksta isti je motiv: odgovoriti na pitanje na koji je način ova ugledna književnica, zagovornica modernističke paradigme u vremenu dominacije antimodernizma tokom devedesetih godina 20. stoleća u svojoj prozi sprovodila modernističke spisateljske ideologije, i kako je u uvodnom tekstu u antologiji *Ženski kontinent* (2004) eksplicirala svoj poetički credo.

Ljiljana Đurđić (1946–2021) je pisala poeziju, prozu, eseje, kolumne, bila i strasna i problematična polemičarka, prevodila je Silviju Plat (Sylvia Plath) i Čarlsa Simića (Charles Simic), bila je urednica i antologičarka. Proza koju je ostavila za sobom mali je, ali koherentan i značajan opus. Namera mi je da u ovom tekstu njenu prozu smestim u širi društveni kontekst

---

¹ Zahvaljujem se Danici Vukićević na konkretnom podsticaju da konačno napišem tekst o Ljiljani Đurđić.

pozne socijalističke jugoslovenske srpske književne kulture, a zatim i postjugoslovenske postsocijalističke srpske književne kulture. Zastupam tezu da je njen rad temeljno modernistički i pokazujem koji su to sve uslovi odredili njeno zalaganje za modernističke, urbane i kosmopolitske književne postupke. Budući da je reč o autorki koja je delovala u vremenu kada se feminizam globalizovao, na primeru njenog delovanja pokazujem značaj feminističkih ideja tokom 90-ih godina 20. stoleća.

Književnu karijeru Ljiljana Đurđić je započela kao pesnikinja i u skladu sa dominantnim uverenjem koje je proizašlo iz uspostavljene hijerarhije žanrova, u kojoj je poezija samo mesto početničke realizacije talentovanog pisca (sic! – muški rod je ovde upotrebljen kao univerzalan!) koji će nakon prvih vežbi ući u ozbiljnije i hijerarhijski vrednije polje: polje *proizvodnje* proze. Tu putanju je sledila, uz napomenu da joj je pojam *književne proizvodnje* bio stran, jer je pripadala humanistički orijetisanoj srpskoj inteligenciji koja je duboko verovala u *individualni talent* (Đurić, 2021).

Celokupni rad Ljiljane Đurđić postavlja pitanje *autorke* kao *akterke* koja deluje i, feminističkim rečnikom rečeno, *interveniše* u sopstvenoj književnoj kulturi.

Tokom devedesetih godina 20. stoleća, kada je feminizam po treći put došao u naš deo sveta,² feministički orijentisane književne kritičarke isključivo su se bavile proizaistkinjama, uspostavljajući *ženski književni kanon*. Feministička kritika je doprinela njihovom boljem statusu u tada gotovo ekskluzivno muškocentričnom kanonu, a na tome su najvrednije radile teoretičarke književnosti Biljana Dojčinović, koja se bavila književnicama između dva svetska rata (v. Dojčinović-Nešić, 2006), dok se Vladislava Gordić Petković usredsredila na savremenu prozu. U novonastajućem ženskom kanonu povremeno se pominjala i proza Ljiljane Đurđić.³

Na koji je način delovanje Ljiljane Đurđić bilo intervencionističko u polju književne proizvodnje? Najpre se to može detektovati u samom njenom radu – nasuprot antimodernističkim tendencijama u pisanju proze, ona je insistirala na modernističkoj paradigmi. Zatim, kao spisateljica sa zavidnim statusom u kulturi, imala je potrebu da podrži mlađe autorke. To je posebno došlo do izražaja tokom delovanja u *ProFemini*, časopisu za žensku književnost i kulturu (1994–2011), čija je bila osnivačica i urednica (pored Radmile Lazić, Svetlane Slapšak i Dubravke Đurić). Tokom devedesetih

² Prvi put pre Drugog svetskog rata, drugi put u socijalističkoj Jugoslaviji, treći put nakon pada Berlinskog zida.

³ U tekstu „Motivi i modeli ženskosti: srpska ženska proza devedesetih” Gordić Petković podvodi prozu Milice Mičić Dimovske, Ljiljane Đurđić, Ljubice Arsić, Mirjane Pavlović, Jelene Lengold i Ljiljane Jokić Kaspar pod pojam „neorealizma”, mada ističe da se one međusobno razlikuju (Gordić Petković 2003: 123).

urednice *ProFemine* kao časopisne institucije sprovodile su kulturnu politiku u čijem je kreiranju Ljiljana Đurđić bila presudna. U tom periodu su retrogradne književne tendencije, poput tematske okrenutosti prošlosti i stilske orijentacije usmerene na realizam, bile gotovo apsolutno dominantne. Ljiljana Đurđić je u *ProFemini* insistirala na promovisanju književnih opusa utemeljenih na modernističkoj književnoj paradigmi, a zatim i postmodernističkoj, ali postmodernističkoj u smislu okrenutosti savremenosti a ne prošlosti.

Modernistička književna paradigma, proizašla iz globalnih zapadnih tokova književnosti pedesetih godina 20. stoleća a posebno tokom šezdesetih i sedamdesetih, obeležiće rad Ljiljane Đurđić, jer je u tom periodu ona postajala književnicom. Njena književna ideologija oblikovana je u beogradskoj modernističkoj klimi sedamdesetih, a u procesu njenog književnog obrazovanja nije zanemarljiva činjenica da je studirala Opštu književnost sa teorijom književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu. U nekoliko navrata u našim razgovorima isticala je značaj Danila Kiša, kog je lično poznavala i koji je u kontekstu beogradske (ali i jugoslovenske) književne kulture za mnoge bio neupitan autoritet. Tokom devedesetih značajna joj je bila podrška ugledne profesorke Mirjane Miočinović, mada su se one u jednom trenutku razišle u pogledu političkih uverenja. Od savremenih književnica iz bivše Jugoslavije isticala je Dubravku Ugrešić, prozaistkinju i intelektualku koja je uspela da postane jedna od najznačajnijih, ako ne i najznačajnija transnacionalna književnica poreklom iz bivše Jugoslavije. Spominjala je Virdžiniju Vulf (Virginia Woolf), Alis Manro (Alice Munro), Margaret Atvud (Margaret Atwood), Doris Lesing (Doris Lessing) – priča „Kockarka” iz knjige *Stadijum ogedala i druge priče* napisana je po priči Doris Lesing – i brojne druge čiji su se prevodi na njenu inicijativu pojavljivali u *ProFemini*. Pominjala je i pesnika Borislava Radovića, na čije je mesto u izdavačkoj delatnosti došla da radi u Narodnoj biblioteci Srbije nakon što je on otišao u penziju. Važna je i činjenica da je radila u Narodnoj biblioteci Srbije, jer su joj bile dostupne nove domaće i inostrane knjige koja je ova ustanova u kontinuitetu nabavljala. U tom smislu dva procesa su od kraja sedamdesetih i tokom osamdesetih tekla paralelno, a Ljiljana Đurđić je u njima učestovala: modernizacija književnog izraza ali i zanimanje za „baštinu” koja se doživljavala kao mesto cenzurisane građanske kulture pre Drugog svetskog rata. Edicija koju je u Narodnoj biblioteci uređivala zvala se „Utuljena baština”.

Na poziv pesnikinje Radmile Lazić, koja je oko 2000. napustila redakciju *ProFemine* i u izdavačkoj kući Prosveta osnovala ediciju pod nazivom *Femina*, Ljiljana Đurđić je 2004. priredila antologiju savremene srpske ženske priče *Ženski kontinent*. Ovom jedinstvenom antologijom konstruisala je kanon prozaistkinja, uvrstivši 14 autorki rođenih između

1941. i 1965. godine: Juditu Šalgo, Mirjanu Pavlović, Elviru Rajković, Ljiljanu Đurđić, Milicu Mićić Dimovsku, Bobu Blagojević, Ljubicu Arsić, Snežanu Bukal, Ninu Živančević, Mariju Ivanović, Jelenu Lengold, Danicu Vukićević, Mariju Knežević i Divnu Vuksanović. Uvodni tekst pod naslovom „Prolegomena za jedan ženski zbor” antologičarkin je manifest, ali je i istorijski dokument koji govori i o uticajnim, mada iz vizure kanona srpske proze tog vremena, marginalizovanim modernističkim pogledima na književnu produkciju, posebno na produkciju autorki.

Ljiljana Đurđić je pripadala generaciji književnica koje su imale negativan stav prema feminizmu, jer se smatralo da je feminizam ideologija, a da je umetnost izvan svake ideologije. Zato se u književnoj kulturi tokom socijalizma a i kasnije uspostavila konstitutivna dihotomija: čista estetska vrednost nasuprot feminizmu kao ideologiji. Ona je vidljiva i u podnaslovu časopisa *ProFemina*, kao i u politici objavljivanja: časopis je posvećen ženskoj a ne feminističkoj književnosti i kulturi, za šta su se Ljiljana Đurđić i Radmila Lazić zalagale.⁴ I mada je polje književne proizvodnje u vremenu kada se Ljiljana Đurđić formirala i počela da deluje bilo na taj način konstruisano, jasno je da je feminizam u socijalističkoj Jugoslaviji od sredine sedamdesetih doprineo tome da postepeno rad sve više književnica postane vidljiv. Uprkos tome što su polja umetnosti i književnosti bila konstruisana nasuprot feminizmu, neke vizuelne umetnice pre svega, ali i književnice, od sedamdesetih su internalizovale feminističke ideje i teme tog vremena. Drugi talas feminizma globalno je bio presudan za ulazak velikog broja umetnica, pesnikinja, a zatim i prozaistkinja u polje umetničke i književne proizvodnje. Uređivanje *ProFemine* bilo je povezano sa učenjem feminističkih ideja, a u uvodniku svoje antologije Ljiljana Đurđić je pisala da nikada nije bila „tvrda feministkinja“ i da je feminizam izgubio svoju funkciju nakon 2000. godine.

Pa ipak, izvesno je da, da nije bilo globalnog feminizma u postsocijalizmu, nakon pada Berlinskog zida, književnost žena bi ostala da tavori na marginama. Mnogo toga što su feminističke kao i feminilne teoretičarke, pesnikinje, prozaistkinje i urednice tokom devedesetih a i kasnije uradile, bez feminizma ne bi bilo moguće. Mnogo toga što je Ljiljana Đurđić u svojoj prozi i u uredničkoj praksi uradila bez feminizma ne bi bilo moguće.

---

⁴ O sukobu u vezi sa ovim pitanjem videti Đurić 2018.

2. Početak: pričanje priča i modernistička književna ideologija

U studijama književnosti i u književnoj proizvodnji, proza je od kraja osamdesetih došla u središte pažnje zahvaljujući, s jedne strane postmodernizmu, koji se i definisao kao „povratak priči”, ali i kulturalističkim metodama u nauci o književnosti zahvaljujući kojima se smatralo da nam proza daje ekskluzivan pristup društvenom. Nakon 2001. dolazi do narativnog obrta. Pojam označava da naracija ulazi u sve pore ljudske komunikacije, uključujući medije i reklamu, a istovremeno se teorija sve više bavi naracijom, jer se došlo do uverenja da su, kako je to Džonatan Kaler (Jonathan Culler) pisao, priče osnovni način koji ljudima omogućava razumevanje i razmišljanje o događajima u svetu, kao i o ljudskom životu kao o sledu koji nekud vodi (Culler 2001: 97). Ono što nazivamo *realnošću* dato nam je u formi vešto konstruisanog narativa (Meretja 2014: 13).

Tokom osamdesetih proučavanje narativa usmerilo je pažnju na problematiku kako su narativi povezani sa subjektivitetom i identitetom, te je postalo važno pitanje „složenih načina na koje narativi posreduju naše odnose sa svetom i sa nama samima” (Meretoja 2014: 5). Teoretičari i teoretičarke su se bavili pitanjem „[r]eprezentira li diskurs identitete koji već postoje ili ih proizvodi?” (Culler 2001: 132–133). Isticana je temeljna uloga narativa u stvaranju smisla, „umesto da samo prezentuju ono što se dogodilo, narativi doprinose da povezani događaji ili iskustva dobiju smisao tako što se između njih uspostavljaju ili izvode veze pune značenja” (Maretoja 2014: 5). Davne 1997. Alen Sinfield (Alan Sinfield) je pisao, „[r]eč *beležiti* nije ispravna: pisanje nužno uređuje i interveniše, a utisak vernosti iskustvu deo je efekta realnosti kojim autori i autorke teže da odaju utisak uverljivosti” (Sinfield [1997] 2004: 40). Podjednako je postalo važno ukazati na činjenicu da se svaka „narativna aktivnost odigrava u određenim kulturalnim, istorijskim i društvenim kontekstima koji postavljaju pitanja moći i potčinjavanja. [...] postajemo ono što jesmo u društvenim kontekstima dok iskušavamo, delujemo, govorimo, percipiramo i prihvatamo svet sa drugim ljudima, a narativi – uključujući šire društveno-kulturalne narativne okvire u koje su usađeni – igraju konstitutivnu ulogu u oblikovanju toga kako interpretiramo naša iskustva i delujemo u interakciji sa drugima u svetu koji nastanjujemo” (Maretoja 2014: 7). Proza tu ima važnu funkciju, jer kako je Sinfield objasnio: „priče se *žive*. One nisu samo nešto što je izvan nas, nešto što čujemo ili o čemu čitamo. One za nas i od nas stvaraju smisao, jer smo bez prestanka u njih zaronjeni. Kada dođemo na ovaj svet priče već deluju i mi postajemo svesni u terminima koje nam one daju” (Sinfield 2004: 29). Ove napomene je važno imati na umu kada se misli o prozi.

Već sam napomenula da je proza Ljiljane Đurđić nastajala u dva istorijska perioda: u poznom socijalizmu i tokom ranog postsocijalističkog perioda. Prve napisane i objavljene priče realizovane su u skladu sa modernističkom književnom ideologijom, koja je od pedesetih i šezdesetih godina 20. stoleća postala dominantna na Zapadu, pa i u velikom broju jugoslovenskih socijalističkih književnih kultura. Naime, nakon Drugog svetskog rata dolazi do ponovnog izumevanja modernizma. U prvi plan su postavljeni sledeći principi: „kosmopolitizam i internacionalizam; samosvesno eksperimentisanje sa jezikom i formama; ideja da je umetničko delo autonomno; i koncept umetnika kao otuđenog posebnim intenzitetom njegove (uobičajeno njegove) vizije *modernog uslova*” (Sinfield 2004: 207). Ovde je potrebno napomenuti da se „ponovno izumevanje modernizma [kod autora kakav je bio Maršal Mekluan (Marshall McLuhan)] hranilo glavnim ideologijama Slobodnog sveta u Hladnom ratu i tržišnoj ekonomiji” (Sinfield 2004: 213). Prema Sinfieldu, u Sjedinjenim Američkim Državama formalizam modernizma je bio „blizak ideologiji Hladnog rata, jer je obeshrabrivao želju književnika i kritičara da imaju političke, ekonomske i socijalne ideje” (Sinfield, 2004: 214). Modernizam je u Jugoslaviji zamenio socijalistički realizam, a to je značilo da je umetnost postala autonomna nakon kratkog perioda kada je bila u funkciji ideologije socijalističke revolucije i radničke klase koja je nakon 1945. postala vladajuća.

Prozu Ljiljane Đurđić bih postavila u središte modernističke ženske proze.⁵ Kada je u pitanju rad autorki poput nje, može se govoriti i o proizvodnji priča kao kratke forme, nasuprot romanima kao velike forme, pa se postavlja pitanje na koji način se ženske priče odnose prema velikoj muškoj tradiciji romana, ali i uopštenije maskulinog majstorstva pričanja priča kao dominantnog i do skoro jedinog vrednovanog toka proze. O odnosu njene proze prema muškoj tradiciji zadatak je za, nadam se, neko buduće istraživanje. Potrebno je istražiti žensku proznu produkciju u odnosu na dominantni muški tok, na primer u odnosu na model koji je uspostavio Goran Lazičić u svojoj interpretaciji iz 2022. u tekstu “Death of the Author and Birth of the Nation: Literary Postmodernism and Nationalism in Serbia”. Lazičić je izdvojio dve operativne paradigme, Kišovu i Pavićevu, a jedina prozaistkinja koja se u tekstu pominje je Judita Šalgo.

Način na koji je Ljiljana Đurđić sklapala priče bio je odgovor na društvene i političke diskontinuitete i na dramu života koja obuhvata

---

⁵ U tekstu „Ženski glasovi u savremenoj srpskoj književnosti: Između kanonizacije i komercijalizacije”, iz 2011. Vladislava Gordić Petković je konstruisala kanon prozaistkinja u kojem su: Mirjana Novaković, Mirjana Đurđević, Mirjana Mitrović, Judita Šalgo, Ljubica Arsić, Mirjana Pavlović i Jelena Lengold. Gordić Petković postavlja nedovršeni roman Judite Šalgo *Put u Birobidžan kao „temelj ženskog kanona u savremenoj srpskoj književnosti”* (Gordić Petković 2011: 309).

klasno i rodno pozicioniranje pojedinaca u stalno promenljivim političkim, ekonomskim i etničkim državnim okvirima zemlje koja se zvala Jugoslavija. Podjednako je značajna i književna formacija posredstvom koje se to čini, a u slučaju Ljiljane Đurđić to je modernistička a kasnije i postmodernistička paradigma, s tim što se pojam postmodernizam ovde ne odnosi na retrogradno učeurene književne prakse tako karakteristične za devedesete, nasuprot kojih se Ljiljana Đurđić pozicionirala.

U prozi Ljiljane Đurđić operativan je kanon svetske književnosti, modernistički ustrojen, u čijem je središtu Franc Kafka (Franz Kafka). U jednom broju priča nailazimo na uticajni model proze koji je uspostavio Kafka, kako bi se sugerisao „moderni uslov” sveta kojem su potkopani temelji, u kojem se pojedinac oseća usamljen i otuđen, a život je pun neizvesnosti dok represija birokratizovanog (socijalističkog ili postsocijalističkog) društva ostaje nevidljiva. Dobar primer je priča „Kako sam ljubila Franca Kaspara”.

Naša autorka se poziva i na Džozefa Konrada (Joseph Conrad), Radjarda Kiplinga (Rudyard Kipling), Dimu (Alexandre Dumas), oca i sina, Osipa Mandeljštama (Осип Эмильевич Мандельштам), Dostojevskog (Фёдор Михайлович Достоевский), Ernesta Hemingveja (Ernest Hemingway), pominje modernističkog slikara apstraktnog ekspresionizma, Marka Rotka (Marc Rothko), itd. U mnogim pričama motivima i postupcima ona ukazuje na nemačku tradiciju od Kafke do Tomasa Mana (Thomas Mann), dobar primer je ponovo priča „Kako sam ljubila Franca Kaspara”. Istovremeno je za nju bitan modernistički model uspostavljen u eliotovsko-paundovsko-džojsovskom visokom modernizmu. U pomenutoj paradigmi pojavljuje se narativna struktura u kojoj se povlače paralele između antičkog (drevnog) i savremenog, pri čemu se izvodi kritika savremenosti jer se u njoj uništavaju humanističke vrednosti, što je teoretičar transnacionalne poetike, Džahan Ramazani (Jahan Ramazani), nazvao antimodernizmom u srcu modernizma (Ramazani 2007: 211). U priči „Čitavu noć gori svetlo kod suseda Pavla” nailazimo na sledeći stav „od kako je prestala da nas obasjava srednjovekovna svetlost, evo nas gde sve dublje tonemo u tamu. Posledice toga su besprimerne količine veštačke svetlosti koje nas zasipaju odasvud. Svetlost neona, tv-ekrana...” (Đurđić 1997: 65). Citirani fragment može se shvatiti i kao ironičan, ali za nas je značajno to što Ljiljana Đurđić u ovakvu narativnu strukturu upliće lokalno istorijsko iskustvo referirajući na Vizantiju i Otomansko carstvo. Majstorski preplitanje različitih istorijskih i geokulturalnih referenci izvedeno je u priči „Senka tvog osmeha” u knjizi *Slike iz prethodnog života*. U njoj su inkorporirani simultani režimi: odnos visoke i popularne kulture, odnos prošlost – sadašnjost, učinci potrošačke kulture, seksualna revolucija i feminizam.

3. Autoreferencijalnost i rad sa žanrom

Već je rečeno da je nakon Drugog svetskog rata došlo do krize narativa koja je vodila ka antinarativnim spisateljskim strategijama, po čemu su posebno bili poznati autori i autorke oko novog romana. Ali ove strategije u Jugoslaviji nikada nisu bile prihvaćene kao književna vrednost, retko su praktikovane, a radikalni primeri se nisu prevodili. Antinarativnost novog romana u Francuskoj ili proze nazvane surfiction, američkih prozaista Rejmonda Federmana (Raymond Federman) i Ronalda Sukenika (Ronald Sukenick), danas se posmatra kao kulminacija dugog procesa započetog sa Virdžinijom Vulf, Džejsom Džojso (James Joyce), Francom Kafkom i Vilijamom Foknerom (William Faulkner). Velika realistička tradicija je tada konačno dovedena u pitanje, te umesto panorame društva i koherentne naracije, sve više nailazimo na fragmentiranu struju svesti junaka. Zato će naratorka Ljiljane Đurđić na početku priče „Čitavu noć gori svetlo kod suseda Pavla” izjaviti da ideal u pripovedanju koji podrazumeva „jedinstvo mesta i radnje” ostaje nešto nedokučivo (Đurđić 1997: 63). Fraza „jedinstvo mesta i vremena”, koja se odnosi na klasičnu teoriju drame, ovde je, rekla bih, metaforički primenjena na prozu u značenju otpora dominantnom lokalnom realističkom modelu. U ovom citatu koji u priči „Slučaj odbačene rukavice u više slika”, autorka će integrisati autoreferencijalnu napomenu da mala bizarnost „tek sa modernizmom postaje uobičajeni deo naše literarne uobrazilje” (Đurđić 1997: 54).

Ono što prozu naše autorke čini modernom je stalno prisutna autorefleksivnost i propitivanje odnosa teksta, realnosti i autorstva – ili autora/autorke koji apsolutno ima kontrolu nad pričom. Ova problematika se vezuje za modernu književnost, ali njeni koreni sežu i dalje u prošlost: čuveni primer je roman Lorenza Sterna (Laurence Sterne) *Tristram Šendi*. U priči „Kako sam ljubila Franca Kaspara” na početku se govori o spisateljskom postupku, o nekoj drugoj priči, priči „u kojoj moj sopstveni lik, sam po sebi, gubi svaki značaj, a njegove deliće počinjem da prepoznajem u svemu što me okružuje” (Đurđić 1997: 75).

Autoreferencijalnost je važna za Ljiljanu Đurđić, te se često naznačuje da priča nastaje od reči i da nije isto što i realnost. Time se razbija iluzija realnosti i ukazuje da je narativ konstrukcija i da uvek treba sumnjati u verodostojnost književnosti, što je poznati postupak koji su mnogi svetski pisci koristili kao deo ustanovljenog repertoara proze u 20. stoleću. Referirajući na Sigmunda Frojda (Sigmund Freud), Ljiljana Đurđić je na početku priče „Senka tvog osmeha” (*Slike iz prethodnog života: izabrane i nove priče*) ustvrdila da sećanje ima fikcionalnu strukturu, analogno književnosti: „U suštini ovo znači

da svako sećanje na druge, ili drugo, nosi dobru dozu čiste fikcionalne stvari koja predstavlja kako kvinsesenciju postojanja, tako i kvinsesenciju literature” (Đurđić 1997: 91). U „Uvodnoj priči” u pomenutoj knjizi objašnjava se odnos priče, junaka i autorke (ili autora). Taj kratki zapis ima dvostruki status, žanrovski je određen kao priča, a zapravo je neka vrsta poetičko-proznog metaiskaza, u kojem se tvrdi da se junaci priča ne mogu poistovetiti sa samim piscem (dodaću – ni sa spisateljicom), jer su priče konstrukcija u kojoj autor ili autorka može koristiti fragmente iskustva različitih ljudi te sudbine junaka postaju opšte, odnosno paradigmatične (Đurđić 1997: 9). Ovo razmatranje ostaće središnja problematika celokupnog njenog rada, jer je i elemente svoje lične i porodične istorije uplela u niz priča, te možemo govoriti o tome da je u jednom broju priča upotrebljen postupak danas poznat kao autofikcija. U pitanju je fikcionalizacija autobiografskog materijala koji autorka ima na raspolaganju. Fikcionalizacija podrazumeva menjanje, nadograđivanje, selekciju, kombinovanje različitih likova i situacija kojima se fikcionalno gradi lik, situacija ili događaj.

Autoreferencijalnost obuhvata i način na koji proza u prvi plan postavlja narativne interpretacije dela vizuelne umetnosti od strane protagonista, kao u priči „Slučaj odbačene rukavice u više slika” (u knjizi *Slike iz prethodnog života*). Opisi slika ili slikarskog postupka mogu se shvatiti kao deo metanarativne intencije prozaistkinje. Ova strategija koja se vezuje pre svega za modernističke i avangardne prozne radove, kasnije će biti inkorporirana u nove i drugačije konfiguracije metafikcije ili određene strategije postmoderne proze.

U „Prolegomeni za jedan ženski izbor” Đurđić je izjavila: „Za mene su svi *izmi* danas mrtvi, a pitanje žanrova traži temeljnu i ozbiljnu reviziju” (Đurđić 2004: 12). U skladu sa tim stavom može se reći da je često radila sa kodovima književnosti, na primer, u priči „Slučaj odbačene rukavice u više slika” postoje delovi koji podsećaju na vulfovski književni impresionizam, kada se opisuje junakinja koja se „lagano kreće ivicom travnjaka ne remeteći duboku tamu njegove zelene površine, koja se pomera u mom oku svaki put kad pomerim položaj glave” (Đurđić 1997: 48). Ponekad su pisma ili pronađeni rukopisi izvor nepouzdanih priča. A u pomenutoj priči naići ćemo na konstataciju da “ispisivanje ima svoj sled i svoje zakone” (Đurđić 1997: 76). Nasuprot tome, da bi dovela u pitanje žanrovske kodove i konvencije, priču „Posle dvadeset godina: Border-line” strukturiraće u četiri dela čiji su naslovi: „Prvi početak”, „Prvi kraj”, „Drugi početak”, „Drugi kraj” (*Slike iz prethodnog života*). Narativna fragmentarnost kao postupak upotrebljena je i u priči „Stadijum ogledala” iz istoimene knjige, koja se sastoji iz dvadeset kratkih narativnih delova. Mada se narativno nadovezuju jedan na drugi, te

je priča mogla biti komponovana i kao jedinstvena celina, za autorku je bio bitan postupak fragmentacije, koji ritmički organizuje narativ utičući tako tim formalnim razbijanjem narativnog toka na razumevanje same priče. Priča „Pre povratka” o Milošu Crnjanskom služi se pseudodokumentarističkim postupkom. Na kraju priče saznajemo da je priča nastala transkribovanjem snimka razgovora Petra Jankovića načinjenog za Radio Beograd, sredinom šezdesetih, koji je odbijen kao nezanimljiv (Đurđić 2016: 46).

U nastavku ću se baviti nekim temama koje su Ljiljanu Đurđić zaokupljale i u prozi i u esejima: odnos kosmopolitizma/internacionalizma i nacionalizma, odnos ruralnog i urbanog, status Nove žene između dva svetska rata i nove nove žene u socijalizmu i u postsocijalizmu.

4. Kosmopolitizam

Ljiljana Đurđić se bavila problemima književne proizvodnje u sopstvenoj kulturi i odnosom prema modernoj svetskoj tradiciji. Ovde bih još jednom naglasila važnost činjenice da je studirala Opštu književnost, jer je taj studij za nju bio presudan sa svojim konceptom svetske (zapadne) književnosti od antike do savremenog doba. Bavila se i pitanjem žanra, imajući u vidu situaciju u lokalnoj (srpskoj, jugoslovenskoj) i svetskoj književnoj produkciji. Tek treba istražiti njenu poziciju u okviru srpske, pa i drugih jugoslovenskih književnih kultura autora i autorki sa sličnim poetičkim pozicioniranjem. Potrebno je opsežno istražiti na koji način dolazi do recepcije „velike” svetske književnosti u lokalnoj sredini kao što je srpska, te kako nastaju konfiguracije ukusa i kako se oblikuju sistemi umetničke vrednosti, kao i konfiguracije znanja – nauke o književnosti koji oblikuju trenutnu književnu proizvodnju. Postavlja se pitanje kako se autori, a posebno autorke pozicioniraju unutar hijerarhije lokalne proizvodnje.

Na neka od ovih pitanja odgovorila je u tekstu „Prolegomena za jedan ženski uzbor” u antologiji *Ženski kontinent*. Istakla je činjenicu da je srpska književnost „mala” književnost, te da nema „više megalomanskih ideja o velikoj srpskoj književnosti koja vrvi sve od samih genija” (Đurđić 2004: 11). U priči o Milošu Crnjanskom, Đurđić će mu pripisati sledeće reči: „Znate kod nas je tradicija romana tanka, ni priča nije naročito prisutna, ali je zato poezija velika. Valjda je to civilizacijsko pitanje” (Đurđić 2016: 39). Pišući o autorkama koje je uvrstila u antologiju, u njihovom radu je istakla urbanost kao vrednost, jer je moderna književnost urbana, što znači kosmopolitiska, zato one nisu „odveć zavičajno i nacionalno opsednute” (Đurđić 2004: 15). Pitanje provincije i provincijskog duha biće tema kojoj će se stalno vraćati. U

priči „Posle dvadeset godina” opisuje se ružna pozornica provincijskog doma kulture, a u priči o Milošu Crnjanskom u igru se uvodi pitanje kosmopolitizma i nacionalizma u njegovoj spisateljskoj praksi, koja se vremenom menjala.

Ljiljana Đurđić je često izražavala antiteorijski stav, te je u ovom tekstu pisala o „teroru teorije”, kao što će i za junaka priče „Nema ljubavi” (*Svi na kraju kažu mama*) napisati da je završio Filozofski fakultet, imao akademsku karijeru, zaključivši da su to sve same sterilne stvari. Na paradokse i kontradikcije u njenim stavovima stalno nailazimo. Jedna od njih je i činjenica da je i pored prezira prema teoriji, preuzela temeljni pojam lakanovske psihoanalize, *stadijum ogledala*, za naslov jedne priče, po kojoj je i cela knjiga dobila naziv. Da bi objasnila šta znači psihoanalitički pojam *stadijum ogledala*, autorka je dodala definiciju iz *Larusove medicinske enciklopedije* (Đurđić 2004: 7). Ili, u predgovoru antologiji *Ženski kontinent*, objašnjava da je morala pročitati „gomilu ženskih istorijskih *ajvanho* priča na srpski način, potom srpskih *građanskih izmišljotina*, od koje joj je obično bila muka... Ostalo je njih četrnaest među kojima je i sama antologičarka“ i u nastavku u zagradi sledi citat iz Deride (Jacques Derrida): „(‘dopustiću sebi kratko [...] razmetanje nekim od svojih spisa’, rekao bi ovde neumereno obožavani Derida)” (Đurđić 2004: 14).

Kosmopolitizam u književnosti postavlja pitanje univerzalnosti književne proizvodnje, što je važno za kosmopolitski usmerene pisce i spisateljice sa poluperiferije svetskog sistema (Đurđić 2016: 11–13).⁶ Pozivajući se na kanon svetske književnosti, Ljiljana Đurđić je pažljivo gradila svoje narative i u njima urbane likove koji dele probleme sa svima koji žive u gradovima širom sveta, ali je istovremeno naznačavala njihov geopolitički i geokulturalni lokalitet. Kada piše o uslovima života u socijalističkoj Jugoslaviji ona ih tretira kao univerzalne, a na sličan način će postupati i kada obrađuje postsocijalističku svakodnevicu.

Posebnu problematiku čini univerzalizacija ženskog iskustva koje je bila i te kako svesna. Pišući o prozaistkinjama uvrštenim u antologiju, objasnila je da one „često ne skrivaju autobiografsko u svojim pričama koje se temelje na ženskim iskustvima koja jesu delom drugačija od muških, i uspevaju da ih dovedu na nivo opšteljudskog iskustva” (Đurđić 2004: 15). Pojam „ženskog iskustva” uvele su feminističke teoretičarke drugog talasa, a do univerzalizacije „ženskog iskustva” došlo je upravo zahvaljujući delovanju feminističkih teoretičarki, kritičarki i spisateljica od šezdesetih godina 20. stoleća do danas.⁷

⁶ Po teoriji sistema koju je razvio sedamdesetih godina 20. stoleća Imanuel Volestin (Immanuel Wallerstein), svetski sistem se deli na centralne zapadne zemlje, poluperiferne socijalističke i periferne postkolonijalne zemlje.

⁷ Upotreba ženskog roda u mom tekstu je intencionlana i deo je feminističkih principa.

5. Ženski subjekt u javnom prostoru

Ulazak ženskog spisateljskog subjekta u veliku tradiciju u čijem je središtu maskulinistički književni diskurs, značio je prisvajanje autoritarnog muškog glasa – kako u prozi tako i u poeziji. Ako je polje književnosti dugo bilo orodnjeno na način da su pesnikinje (pa i prozaistkinje) pisale preterano emocionalnu književnost koja se smatrala trivijalnom i inferiornom, jer tvrdilo se da žene nemaju genij, književnici su maskulinizirali polje književne proizvodnje: u prozi je to učinio Ernest Hemingvej, a u poeziji T.S. Eliot (T.S. Eliot) i Ezra Paund (Ezra Pound) (o maskulinizaciji poezije videti u Đurđić 2009: 133–136). Spisateljice koje ulaze u književnu proizvodnju nakon Drugog svetskog rata prisvajaju muške književne diskurzivne prakse, koje se smatraju estetski univerzalnim i vrednim i na taj način se bore za vidljivost. Ljiljana Đurđić će biti jedna od autorki koja je to učinila u srpskoj književnoj kulturi.

Zahvaljujući feminističkoj teoriji i kritici, ali i feminističkoj književnoj praksi, ono što su feministkinje drugog talasa nazvale *ženskim iskustvom* postalo je legitimna tema i onda kada se njima bave spisateljice. U pričama Ljiljane Đurđić javljaju se ženski likovi, često su centralni, a ideja je da se pokaže ženska podređena pozicija u društvu. Da je književna kultura asimetrično rodno konstruisana pokazuju priče koje se bavi srpskim modernizmom između dva svetska rata: s jedne strane tu su priče o Ivi Andriću i Milošu Crnjanskom, a s druge je priča o Isidori Sekulić. Ljiljana Đurđić opisuje sudbine junaka i junakinja i njihov položaj u društvu na način da možemo jasno videti ono na šta su feminističke teoretičarke ukazivale – da su žene i muškarci drugačije tretirani kako u svakodnevnom životu, tako i u javnoj sferi. To je značilo da je književna proizvodnja bila muška sfera, u njoj književnici postaju uvaženi članovi društva u kojem je pisanje elitna intelektualna profesija, dok je ta ista profesija neprikladna za ženu, jer je privatna sfera ženska i u njoj se žena jedino može i mora ostvariti kao supruga i majka. Tom problematikom se naša autorka bavi i u priči „Piščeva smrt” u knjizi *Svi na kraju kažu mama*. U njoj se pokazuje kako funkcioniše polje književnosti u socijalizmu sa njegovim institucijama i na koji način su strukturirane orodnjene književne hijerarhije. Pisac, bezimni, paradigmatični glavni junak je uspešan i uticajan. On je deo koterije: književna elita (podrazumeva se da su u pitanju muškarci) uređuje polje književnosti i viđa se u restoranu Udruženja književnika ili u Maderi, pije i tračari. Đurđić ukazuje na vezu politike i književnosti u rečenici: „Pesnici su bili kasta za sebe, božji ili – davno je to počeo da shvata državni izaslanici” (Đurđić 2009: 65). Pri kraju se nalazi rečenica koja govori o junakovoj ženi: „Zaspala je na stolici pored njega, ispunjavajući dužnost verne žene što je čitavog života i bila, sluškinja velikog pisca” (Đurđić 2009: 68).

6. Društveni diskontinuiteti u narativu proze

Ljiljana Đurđić se u mnogim pričama bavila dramom raspada jednog društvenog, političkog i ekonomskog poretka, bilo da li je u pitanju Kraljevina Jugoslavija ili socijalistička Jugoslavija. Cilj joj je bio da na spisateljsku scenu postavi junake i junakinje koji se politički i egzistencijalno drugačije pozicioniraju u društveno-ideološkim borbama za opstanak u procesu propasti jednog sveta/društvenog poretka i nastajanju novog.

U izvanrednoj priči „Put Firula 20”, prevedenoj na više jezika, autorka na početku objašnjava da je u pitanju autobiografska priča, čija je radnja smeštena u Split u doba socijalizma. Ona opisuje porodicu koja je tipičan proizvod multikulturalne zemlje u kojoj se stanovništvo etnički meša. Srećno detinjstvo na Mediteranu iskrsava pred nama, a važna junakinja je teta Juga, čije je puno ime bilo Jugoslavija. Građanski rat će pružiti nove narative i nove ideologije i identifikacije, kao i nova popularna imena – jedan naizgled idilični svet dramatično će nestati, a teta Jugoslavija postaće teta Jugana.

Priča „Silva Jugoslovenka” prati promene političkih identifikacija ljudi tokom konstituisanja socijalističke Jugoslavije. Pojavljuju se likovi koji imaju jak monoetnički identitet i ne priznaju novu socijalističku državu, a tu su i likovi koji se sa njom identifikuju. Autorka kritički posmatra socijalističke prakse uspostavljanja nove vlasti koje zadiru u privatnost (deca potkazju roditelje, odnos prema SSSR i Informbiro, Goli otok). I naravno, kao i uvek propituje spisateljski postupak: „Sećanje je tako nepouzđano, ono stvara figure u vazduhu, povezuje događaje koji su se desili, ili se nisu desili, ili su se mogli desiti” (Đurđić 2016: 12). Sećanje je ovde metafora za sam čin pisanja.

U nizu priča, poput „Silve Jugoslovenke”, „Stadijuma ogledala”, „Sred pušaka, bombi i raketa”, Ljiljana Đurđić se bavi „istorijskim paradoksalnim diskontinuitetima karakterističnim za srpske i jugoslovenske prostore: od kapitalizma, preko socijalizma do postsocijalizma” (Đurđić 2016: 163). Vidimo pozicioniranje različitih klasa sa njihovim ideološko-političkim stavovima u novim, socijalističkim ili postsocijalističkim društvenim uslovima, kao i njihovo mešanje u vrtlozima istorijskih preokreta.

Pomenula bih i priču „Zvala sam se PIAR” (*Stadijum ogledala i ostale priče*) u kojoj se tematizuje uspešna poslovna žena koja odlučuje da ostane sama bez porodice. U njoj autorka izriče oštru kritiku srpske tranzicije u ratnim uslovima, kritiku zapadnog, posebno američkog imperijalizma, dolazak potrošačkog društva kao i postpetooktorska politička kretanja u Srbiji.

7. Zaključak

Ljiljana Đurđić je ostavila za sobom relativno mali, ali i te kako značajan i zanimljiv opus priča. One pokazuju istorijske, ideološke i političke promene društva u kojem je autorka živela. Namera autorke je bila da razotkrije društvene mehanizme konstrukcije svakodnevice, identiteta i kulture koja je u stalnom diskontinuitetu. Dok čitamo priče vidimo i kako je autorka menjala svoju poziciju u uvek burnim i dramatičnim vremenima tranzicija koje su se odvijale i još se odvijaju bez prestanka. U analizi jednog broja priča, ukazala sam na to kako se modernistička književna paradigma utelovljuje u narativu. U tekstu iznosim tezu da su feminističke teorije, koje su od devedesetih godina 20. veka postale značajna konstitutivna snaga u političkim, kulturalnim i ekonomskim transformacijama srpskog društva u uslovima ratne tranzicije, bitno uticale na delovanje Ljiljane Đurđić u javnoj sferi, a pre svega u književnosti.

U temelju njenog delovanja su kontradiktorna uverenja, koja su tipična za kulturu u kojoj se formirala i radila. Imala je negativan odnos prema teoriji, a istovremeno ju je čitala i povremeno se na nju pozivala: teorija je tu bila u funkciji književnog rada u onoj meri u kojoj je ona danas nezaobilazna. Odnos prema feminizmu se menjao. Tokom socijalizma u književnoj kulturi dominantnog toka, kojem je Ljiljana Đurđić pripadala, uticaj feminizma nije bio značajan. Socijalistička književnost dominantnog toka se konstituisala nasuprot feminizmu. Kada se feminizam od početka devedesetih globalizuje i postaje značajan, ona ulazi u feminističke teorije i koristi ih za artkulaciju sopstvenog delovanja. Nakon 2000. godine feminizam gubi na značaju, a Ljiljana Đurđić iznosi tipično postfeminističko uverenje da je feminizam prevaziđen i da više nije potreban. I pored toga, celokupno njeno delovanje kao i proza mogu se najbolje razumeti iz perspektive feminističkih uverenja i ideologija.

Izvori

Đurđić, Ljiljana. *Slike iz prethodnog života – Izabrane i nove priče*. Beograd: „Filip Višnjić”, 1997.

Đurđić, Ljiljana. *Stadijum ogledala i ostale priče*. Beograd: Rad, 2004.

Đurđić, Ljiljana. *Ženski kontinent – Antologija savremene srpske ženske priče*. Beograd:

Prosveta, 2004.

Đurđić, Ljiljana. *Svi na kraju kažu mama*. Novi Sad: Agora, 2009.

Đurđić, Ljiljana. *Silva Jugoslovenka*. Novi Sad: Agora, 2016.

Literatura

- Dojčinović-Nešić, Biljana. *GendeRingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing*. Beograd: AŽIN-Indok. CD izdanje ISBN 86-83371-07-7, 2006.
- Culler, Jonathan. *Književna teorija: Vrlo kratak uvod*, prevod Filip i Marijana Hameršak. Zagreb: AGM, 1997.
- Gordić Petković, Vladislava. „Ženski glasovi u savremenoj srpskoj književnosti: Između kanonizacije i komercijalizacije”. *Slavistična revija* 3 (2011): 325–327.
- Gordić Petković, Vladislava. „Motivi i modeli ženskosti: Srpska ženska proza devedesetih”. *Sarajevske sveske*, 1–2 (2003): 123–133.
- Đurić, Dubravka. *Poezija teorija rod: moderne i postmoderne američke pesnikinje*. Beograd: OrionArt, 2009.
- Đurić, Dubravka. *Globalizacijske izvedbe: Književnost, mediji, teatar*. Beograd: OrionArt, 2016.
- Đurić, Dubravka. „Sećanje na Ljiljanu Đurđić”. *Polja* 523 (2021): 141–143.
- Đurić, Dubravka. „Platforma časopisa *ProFemina*”. Biljana Dojčinović i Ana Kolarić (ur.) *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. 231–244, (2018).
- Lazičić, Goran. “Death of the Author and Birth of the Nation: Literary Postmodernism and Nationalism in Serbia”. *Serbian Studies*. Vol. 22, 2022, No. 1–2: 21–37.
- Meretoja, Hanna. *The Narrative Turn in Fiction and Theory: The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournies*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Ramazani, Jahan. “Caliban’s Modernity: postcolonial poetry of Africa, South Asia and the Caribbean”. Davis, Alex and Lee M. Jenkins (eds). *The Cambridge Companion to Modernist Poetry*. Cambridge: Cambridge University Press. 107–221, 2007.
- Sinfiels, Alan. *Literature, Politics and Culture in Postwar Britain*. New York. Continuum, 2004.

Ljiljana Đurđić's Fiction

Ljiljana Đurđić is considered an important Serbian women writer. Her oeuvre is not large, although significant, and even besides that, it is symptomatic that in the scientific community this significance is not recognized. Ljiljana Đurđić was a poetess, then a prosaist and a columnist. From the perspective of feminist, contextual and poetic analysis of prose, I am showing how this female author in her writings, in her editorial policy in the journal *ProFemina*, but foremost in her prose advocated for the modernist paradigm. This is interesting in the context of Serbian literary culture of the 20th century which was constituted through the struggle of modernist and antimodernist poetics. The literary work of this author I place in Belgrade's socialist modernist culture which molded her and which she had never abandoned. Many of her beliefs about the dynamics of global (worldly) and local Serbian literary culture she expressed in the introduction to the Anthology *Women's Continent: Anthology of Contemporary Serbian Women's Story*, which she edited. Even though she wrote about female prose writers that are included in it, that text functions as her program text. In the analysis of several stories, I pointed out how the modernist literary paradigm is embodied in the narrative. I singled out the following aspects: self-referentiality and cosmopolitanism. In the text, I present the thesis that feminist theories, which from the nineties of the 20th century became an important constitutive force in the political, cultural and economic transformations of Serbian society in the conditions of war's transition, substantially influenced Ljiljana Đurđić's actions in the public sphere, and above all, in literature.

At the bases of her actions are contradictory beliefs, that are typical for a culture in which she was forming and working. I singled out two constitutive contradictions, the attitude towards theory and towards feminism. She had a negative attitude towards theory, but at the same time, she read it and occasionally called upon it: theory functioned as a literary work to the extent that is indispensable today. The attitude towards feminism was changing. During socialism in the literary culture of the dominant stream, to which Ljiljana Đurđić belonged, the influence of feminism was not that important. Socialist literature of the dominant stream constituted in opposition to feminism. When feminism from the beginning of the nineties started to globalize and became significant, Ljiljana Đurđić entered into feminist theories and used them to articulate her own actions. After 2000, feminism lost its significance, and Ljiljana Đurđić expressed a typical post-feminist belief that feminism had been

overcome and was no longer needed. Nevertheless, her entire work as well as her prose can best be understood from the perspective of feminist beliefs and ideologies.

Keywords: feminism, modernism, urbanity, cosmopolitanism, self-referentiality.

Primljeno: 1.9.2024.

Odobreno: 28.10.2024.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAFIЈА / BIBLIOGRAPHY

Гордана Ђоковић

gordana.djokovic@fil.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-6275-7525>

Драгана Грујић

dragana.grujic@fil.bg.ac.rs

Универзитет у Београду

Филолошки Факултет

<https://orcid.org/0000-0002-7754-9873>

016:64ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1908/1911"

014.3ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1908/1911"

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.10>

Стручни рад

Библиографија часописа *Женски свет* : лисћ добројворних зајруја Срџкиња: VI део (1908–1911)

Библиографија представља шести наставак библиографије часописа *Женски свет*: лисћ добројворних зајруја Срџкиња. Обухвата четири године излагања часописа, од 1908. до 1911. године, и садржи 789 библиографских јединица, описаних *de visu* језиком и писмом публикације. Библиографија је структурисана хронолошки, подељена је на четири целине према години излагања, при чему су библиографске јединице нумерисане у континуитету. Унутар сваке године јединице су азбучно распоређене према презимену аутора, односно наслову чланка – када је реч о текстовима који нису потписани или су потписани иницијалима. Као посебна целина издваја се Регистар предметних одредница, који представља корисно средство за брже проналажење и истраживање садржаја. Регистар групише појмове и теме обрађене у часопису олакшавајући приступ релевантним информацијама и омогућавајући лакше проналажење специфичних тема у оквиру часописа.

Кључне речи: библиографија, часопис *Женски свет* (1908–1911).

1908.

1.

АВРАМОВИЋ, Милан

У тузи / М. [Милан] Аврамовић // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 102.

– Књижевност

2.

АВРАМОВИЋ, Милан

Само још једном ... : (песма у прози) / М. [Милан] Аврамовић // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 256.

– Књижевност

3.

АНКА А. Пајевића // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 73–74.

– Вести / Некролог

4.

БАДЊЕ вече / Вера // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 14–15.

– Књижевност

- 5.**
БАНДИЋ, Даница
Преко зида : монолог / Даница Бандић
// Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 109–110.
– Књижевност
- 6.**
БАРЈАКТАР, Бојана
Његова вјерност / Барјактар Бојана //
Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 178–179.
– Књижевност
- 7.**
БАРЈАКТАР, Бојана
На братовљеву гробу / Барјактар
Бојана // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 229–
230.
– Књижевност
- 8.**
БАРЈАКТАР, Бојана
Пошљедње писмо : приказујем
врлој гђи Берндзиковској, мојој бившој
учитељици / Барјактар Бојана // Год. 23,
бр. 12 (1908), стр. 274–275.
– Књижевност
- 9.**
БЕКРИЈА / Ив_ин // Год. 23, бр. 2
(1908), стр. 30.
– Књижевност
- 10.**
БЕЛА венчана хаљина / с ческог
Милева Бож. Ђокића // Год. 23, бр. 1
(1908), стр. 10–14.
– Књижевност
- 11.**
БЕЛЕШКЕ // Год. 23, бр. 1 (1908),
стр. 18–19.
– Женско питање / Вести
- 12.**
БЕЛЕШКЕ // Год. 23, бр. 4 (1908),
стр. 93.
– Женско питање / Вести
- 13.**
БЕЛЕШКЕ // Год. 23, бр. 5 (1908),
стр. 115–116.
– Женско питање / Вести
- 14.**
БЕЛЕШКЕ // Год. 23, бр. 6 (1908),
стр. 137–139.
– Женско питање / Вести
- 15.**
БЕРГЕР, Фридрих
Бијела кецеља – из дневника једне
девојке / написао Фридрих Бергер ; с
њемачког Атлета // Год. 23, бр. 11 (1908),
стр. 256–258.
– Књижевност
- 16.**
БОЖАНСТВЕНА поезија /
Хришћанка // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 77.
– Књижевност
- 17.**
БОЖАНСТВЕНА поезија /
Хришћанка // Год. 23, бр. 9 (1908), стр.
196.
– Књижевност
- 18.**
БОЖИЋ, Марина
Кћерка стара Израилџа / пише Марина
Божић, рођ. Спаић // Год. 23, бр. 4 (1908),
стр. 86–91.
– Књижевност
- 19.**
БОРБА против ларме / В. // Год. 23,
бр. 7/8 (1908), стр. 165–167.
– Књижевност
- 20.**
БОТА, Ђорђе
Сретан живот / Ђорђе пл. Бота // Год.
23, бр. 7/8 (1908), стр. 169–170.
– Књижевност

- 21.**
 БРАНЧИЋ, Благоје
 Опроштај „Добротворне задруге Српкиња Новосаткиња” од свога одличног члана и благајкиње, велике српске добротворке Анке А. Пајевића / Благоје Бранчић // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 75.
 – Књижевност
- 22.**
 БРАНЧИЋ, Благоје
 Сузе / Благоје Бранчић // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 79.
 – Књижевност
- 23.**
 БУЛАТОВИЋ, Љубомир А.
 Како је у туђини / Љубомир А. Булатовић // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 228.
 – Књижевност
- 24.**
 БУЉА, Даринка
 Част : (по немачком) / Даринка Буља // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 132–133.
 – Књижевност
- 25.**
 ВЕЛИКОВЕЦКА, Милица
 Finale / М. [Милица] Великовецка // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 212.
 – Књижевност
- 26.**
 ВЕРНОСТ : хумореска / с немачког Даринка Буља // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 179–182.
 – Књижевност
- 27.**
 ВУЈИЋ, М.
 Писмо које се тиче свију Српкиња / М. Вујић // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 75–77.
 – Женско питање / Женски покрети
- 28.**
 ГАВРИЛОВИЋ, Милутин
 О женском питању : предавање одржано у српској добротворној женској задрузи сомборској на Воведеније 1907. год. / Милутин Гавриловић // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 220–222.
 – Женско питање / Женски покрети
- 29.**
 ГДЕ би се још могле основати Добротворне задруге Српкиња // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 49–51.
 – Женско питање / Женски покрети
- 30.**
 ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 41–43.
 – Вести
- 31.**
 ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 66–67.
 – Вести
- 32.**
 ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 91.
 – Вести
- 33.**
 ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 110–113.
 – Вести
- 34.**
 ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 135–137.
 – Вести
- 35.**
 ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 186–189.
 – Вести
- 36.**
 ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 213–214.
 – Вести

37. ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 234–236.
– Вести
38. ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 262.
– Вести
39. ГЛАСНИК // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 276–278.
– Вести
40. ГОЛУБ, Георгије
Мојој сеји Мари, на дан венчања са туђинцем / Глиша Голуб // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 99.
– Књижевност
41. ГОЛУБ, Георгије
Мајци / Глиша Голуб // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 99.
– Књижевност
42. ГОСП. Кости Василјевићу, изговорила мала Верица Бранчић / Бл. Бр. // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 52.
– Књижевност
43. ДЕДА Сима / Вукосава // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 209–212.
– Књижевност
44. ДОПИС / Посматрач // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 103.
– Женско питање / Вести
45. ДОПИСИ // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 31–33.
– Вести
46. ДОПИСИ // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 52–56.
– Вести
47. ДОПИСИ // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 207–209.
– Женско питање / Женски покрети / Вести
48. ДОПИСИ / К. С. // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 227–228.
– Вести
49. ДОПИСИ // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 272.
– Вести
50. ДРУГИ конгрес чехословенских женскиња // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 193–196.
– Женско питање / Женски покрети
51. ЖЕНСКА Задруга Св. Мајке Ангелине // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 127–129.
– Женско питање / Женски покрети
52. ЖИВОЈНОВИЋ, Јован
Скривено благо народно / Јован Живојновић // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 266–270.
– Женско питање / Обичаји
53. ЗА домаћице // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 21.
– Женско питање / Савети
54. ЗА Вјеру / Атлета // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 99.
– Књижевност

- 55.** ЗА домаћице // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 190.
– Женско питање / Савети
- 56.** ЗА домаћице // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 237.
– Женско питање / Савети
- 57.** ЗА домаћице // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 263–264.
– Женско питање / Савети
- 58.** ЗА домаћице // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 280.
– Женско питање / Савети
- 59.** ЗАКЛЕТВА / Свет. // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 157.
– Књижевност
- 60.** ЗАРАД здравља // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 20.
– Здравље
- 61.** ЗДРАВЉЕ // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 69.
– Здравље
- 62.** ЗДРАВЉЕ // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 263.
– Здравље
- 63.** ЗЕБИЋ, Стеван
О, срце моје! ... / Ст. [Стеван] З. [Зебић] Горски // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 220.
– Књижевност
- 64.** ЗНАШ неvjеро ... / Злата // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 108–109.
– Књижевност
- 65.** ИВАНИЋ, Делфа
Говор г-ђе Делфе Иванићке на конгресу словенских жена, који је одржан у Прагу о. г. // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 223–227.
– Женско питање / Женски покрети
- 66.** ИВАНИЋ, Делфа
Говор г-ђе Делфе Иванићке на конгресу словенских жена, који је одржан у Прагу о. г. // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 246–254.
– Женско питање / Женски покрети
- 67.** ИВАНЧЕВИЋ, Софија
Из мајчиних суза / Софија Пиљуга Иванчевић // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 27.
– Књижевност
- 68.** ИВАНЧЕВИЋ, Софија
Из Мајчиних суза / Софија Пиљуга Иванчевић // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 164–165.
– Књижевност
- 69.** ИЗ „Уздаха” / Атлета // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 168.
– Књижевност
- 70.** ИЗМИРИО се са судбином / превео М. [Милан] Новаковић // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 182–184.
– Књижевност

- 71.**
ИЛКИЋ, Стеван С.
Јелена Келер : јавно предавање
Стевана С. Илкића у сомборском Српском
Девојачком Колу, дана 6. (19) априла 1908.
// Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 149–156.
– Култура
- 72.**
ИМОВНО стање Добротворних
задруга Српкиња // Год. 23, бр. 12 (1908),
стр. 265–266.
– Женско питање / Женски покрети
- 73.**
ЈЕФТОВИЋ, Димитрије М.
Жртва проклете жене / Дим.
[Димитрије] М. Јефтовић–Полимац // Год.
23, бр. 7/8 (1908), стр. 148.
– Књижевност
- 74.**
КАКО Американке купе добротворне
прилоге // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 271–
272.
– Женско питање / Женски покрети
- 75.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 23, бр. 1
(1908), стр. 21–22.
– Вести / Књижевност
- 76.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 23, бр. 2
(1908), стр. 46–47.
– Вести / Књижевност
- 77.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 23, бр. 3
(1908), стр. 70.
– Вести / Књижевност
- 78.**
КЊИЖЕВНОСТ// Год. 23, бр. 7/8
(1908), стр. 190–191.
– Вести / Књижевност
- 79.**
КЊИЖЕВНОСТ// Год. 23, бр. 9
(1908), стр. 215.
– Вести / Књижевност
- 80.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 23, бр. 10
(1908), стр. 237–238.
– Вести / Књижевност
- 81.**
КЊИЖЕВНОСТ// Год. 23, бр. 11
(1908), стр. 264.
– Вести / Књижевност
- 82.**
КЊИЖЕВНОСТ// Год. 23, бр. 12
(1908), стр. 264.
– Вести / Књижевност
- 83.**
КОНГРЕС талијанских жена у Риму :
одржан од 10. (23) до 17 (30) априла т. г. //
Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 124–126.
– Женско питање / Женски покрети
- 84.**
КОНГРЕС талијанских жена у Риму :
одржан од 10. (23) до 17 (30) априла т. г. //
Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 161–164.
– Женско питање / Женски покрети
- 85.**
КОНГРЕС талијанских жена у Риму :
одржан од 10. (23) до 17 (30) априла т. г. //
Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 200–203.
– Женско питање / Женски покрети
- 86.**
КОСАНЧИЋ, Иван
На писмо моје мајке / Иван Косанчић
// Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 255.
– Књижевност
- 87.**
КРОЗА младост / С. // Год. 23, бр. 2
(1908), стр. 40–41.
– Књижевност

- 88.** ЛЕНАУ и његова Софија // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 15–17.
– Преписка
- 89.** ЛЕНЂЕЛ, Лаура
Младост / написала Ленђел Лаура ; превод са мађарског К. Т. Чедомировић // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 184–186.
– Књижевност
- 90.** ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга
Срешћемо се ... / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 101.
– Књижевност
- 91.** ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга
Завеслај ... / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 124.
– Књижевност
- 92.** ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга
Питање / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 223.
– Књижевност
- 93.** ЛУЊЕВИЦА, Влада М.
Њена слутња / Влада М. Луњевица // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 107.
– Књижевност
- 94.** ЛУЊЕВИЦА, Влада М.
Тек се данак указао ... / Влада М. Луњевица // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 200.
– Књижевност
- 95.** МАКСИМОВИЋ, Даница
На гроб Бори Бошњаки : из меленаца / Даница Максимовић Путник // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 127.
– Књижевност
- 96.** МАРИНА песма / Цвета // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 174–175.
– Књижевност
- 97.** МАРТИНОВИЋ, Милка
Из мојих успомена / Милка Мартиновић // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 172–174.
– Књижевност
- 98.** МИЛУТИНОВИЋ, Никола
Добротворне задруге Српкиња – српском народу / Никола Милутиновић // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 6–8.
– Женско питање / Женски покрети
- 99.** МИЛУТИНОВИЋ, Никола
Наши петогодишњи састанци / Никола Милутиновић // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 98–99.
– Женско питање / Женски покрети
- 100.** МИТРОВИЋ, Исајије
Из „јаглика” / Исајије Митровић // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 134.
– Књижевност
- 101.** МИТРОВИЋ, Исајије
Из „Нових струна” : Дођи драги! / Исајије Митровић // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 233.
– Књижевност
- 102.** МОЈА туга / Вера // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 270.
– Књижевност
- 103.** МОЈОЈ милој „Нади!” / А. Ј. Ђ. // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 9.
– Књижевност

- 104.**
МУЧЕНИК / Атлета // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 108.
– Књижевност
- 105.**
НА гробу очеву (Марија Херберт) / Вукосава // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 158.
– Књижевност
- 106.**
НЕВЈЕРНА је / Атлета // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 229.
– Књижевност
- 107.**
НЕДЕЉКОВИЋ, Сава
Домаћи индустријски савез / С. [Сава] Недељковић // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 244–246.
– Култура
- 108.**
НЕКАД и сад / превео Ив. Мартиновић // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 10.
– Књижевност
- 109.**
НЕПРЕЖАЉЕНОЈ сестрици Вери Станојевић / Смиљка // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 56.
– Књижевност
- 110.**
НЕРАНЦИЋ–Брашанова, Даринка
Невера / Д. [Даринка] Неранцић–Брашованова // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 203–206.
– Књижевност
- 111.**
НИКОЛИЋ, Коста
Погреб / прича Косте Николића // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 273–274.
– Књижевност
- 112.**
НОВАКОВИЋ, Милан
Умрла је / М. [Милан] Новаковић // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 168.
– Књижевност
- 113.**
НОВИНАРСТВО // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 239.
– Вести / Књижевност
- 114.**
О забавиштима // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 217–220.
– Женско питање / Женски покрети
- 115.**
ОДГОВОРИ // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 241–244.
– Женско питање / Женски покрети
- 116.**
ОДЛИКОВАЊЕ г-ђе Савке Суботићке // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 29–30.
– Преписка
- 117.**
ОТАЦ (Марија Херберт) / Вукосава // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 186.
– Књижевност
- 118.**
ОЦЕНЕ и прикази // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 139–142.
– Вести
- 119.**
ПЕСМА српских соколова : химна // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 86.
– Књижевност
- 120.**
ПЕШИЋ, Лазар
Њин је рај / Лазар Пешић Јованов // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 4.
– Књижевност

- 121.**
ПОГЛЕД на удружења међу Српкињама // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 1–3.
– Женско питање / Женски покрети
- 122.**
ПОЗДРАВ / Јанко // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 133.
– Књижевност
- 123.**
ПОЗДРАВИ при прослави дваестпетогодишњица чланова срп. Народног позоришта : госпођи Тинки Лукићки, изговорила мала Анкица Ивковићева / Ј. Ж. // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 51.
– Књижевност
- 124.**
ПОЗИВ на II Конгрес Ческословенских жена / приређује „Савез ческог женског друштва” у Прагу јула месеца 1909. // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 97.
– Женско питање / Вести
- 125.**
ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 23.
– Вести
- 126.**
ПОНОСИТЕ се Српкиње, а не дајте се ни ви, Срби / Привредник // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 168–169.
– Женско питање / Женски покрети
- 127.**
ПОПОВИЋ, Богдан
МЛАДОЈ невести / Богдан – Крајишник // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 158.
– Књижевност
- 128.**
ПОПОВИЋ, Богдан
Сн’јевао сам ... / Богдан – Крајишник // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 169.
– Књижевност
- 129.**
ПОПОВИЋ, Богдан
НА грудима твојим ... / Богдан – Крајишник // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 161.
– Књижевност
- 130.**
ПОШЉЕДЊИ Кољеновић : сличица из Славоније / Violetta // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 61–66.
– Књижевност
- 131.**
ПРИЈАТЕЉИ листа // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 45–46.
– Вести
- 132.**
ПРИЈАТЕЉИ листа // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 69.
– Вести
- 133.**
ПРИЦА, Зора
Утисци са острва Корзике / пише Зора Прица // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 130–132.
– Књижевност
- 134.**
ПРОНАЛАСЦИ // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 45.
– Вести
- 135.**
ПРОСВЕТА // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 20.
– образовање / Педагогија
- 136.**
ПРОСВЕТА // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 44–45.
– образовање / Педагогија
- 137.**
ПРОСВЕТА // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 190.
– образовање

- 138.** ПРОСВЕТА // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 215.
– Образовање
- 139.** ПРОСВЕТА // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 263.
– Образовање
- 140.** ПРОСВЕТА // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 279–280.
– Образовање
- 141.** ПРОЋИ ће све / Алета // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 103.
– Књижевност
- 142.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 9–10.
– Женско питање / Женски покрети
- 143.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 35–36.
– Женско питање / Женски покрети
- 144.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 3 (1908), стр. 57–61.
– Женско питање / Женски покрети
- 145.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 79–85.
– Женско питање / Женски покрети
- 146.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 104–107.
– Женско питање / Женски покрети
- 147.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 129–130.
– Женско питање / Женски покрети
- 148.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 170–172.
– Женско питање / Женски покрети
- 149.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 233–234.
– Женско питање / Женски покрети
- 150.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 255.
– Женско питање / Женски покрети
- 151.** РАД за народ / Ј. А. // Год. 23, бр. 9 (1908), стр. 199–200.
– Женско питање; Образовање / Српски језик
- 152.** РАЗНО // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 20–21.
– Вести
- 153.** РАЗНО // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 45.
– Вести
- 154.** РАЗНО // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 237.
– Вести
- 155.** РАЗНО // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 280.
– Вести
- 156.** РАКИЋ, Михаило
Због каријере / од Михаила Ракића // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 36–40.
– Књижевност
- 157.** „С раскиданог срца” и сад // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 228.
– Књижевност

- 158.**
СВИЛАРСТВО у 1907. год. [Део 2] /
Ј-Ж. // Год. 23, бр. 6 (1908), стр. 121–124.
– Култура
- 159.**
СВИЛАРСТВО у 1907. год. [Део 3] /
Ј-Ж. // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 145–147.
– Култура
- 160.**
СВИМ Србима трговцима и
занатлијама на уважање // Год. 23, бр. 5
(1908), стр. 102.
– Вести
- 161.**
СИМУНОВИЋ, Стеван М.
Женско питање : посвећено мојим
милим родитељима. [Део I] / [Стеван М.
Симуновић] // Год. 23, бр. 4 (1908), стр.
78.
– Женско питање / Женски покрети
- 162.**
СИМУНОВИЋ, Стеван М.
Женско питање : посвећено мојим
милим родитељима. [Део II] / [Стеван М.
Симуновић] // Год. 23, бр. 5 (1908), стр.
100.
– Женско питање / Женски покрети
- 163.**
СИМУНОВИЋ, Стеван М.
Женско питање : посвећено мојим
милим родитељима. [Део III] / [Стеван М.
Симуновић] // Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр.
158–160.
– Женско питање / Женски покрети
- 164.**
СИМУНОВИЋ, Стеван М.
Женско питање : посвећено мојим
милим родитељима. [Део IV] / Стеван М.
Симуновић // Год. 23, бр. 9 (1908), стр.
197–199.
– Женско питање / Женски покрети
- 165.**
СРЕЋА у колеби : прерада / Смиља //
Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 258–261.
– Књижевност
- 166.**
СРПСКИ женски интернат у
Дубровнику / Родољуб // Год. 23, бр. 9
(1908), стр. 206–207.
– Женско питање / Женски покрети
- 167.**
СРПСКИ певачки дом у Сомбору //
Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 101.
– Женско питање / Женски покрети
- 168.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Молитва / Дим. [Димитрије] П.
Стојшић // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 9.
– Књижевност
- 169.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
У болести / Дим. [Димитрије] П.
Стојшић // Год. 23, бр. 5 (1908), стр. 103.
– Књижевност
- 170.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Мојој песми / Дим. [Димитрије] П.
Стојшић // Год. 23, бр. 11 (1908), стр. 254.
– Књижевност
- 171.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Зима / Дим. [Димитрије] П. Стојшић
// Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 266.
– Књижевност
- 172.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Руже / Дим. [Димитрије] П. Стојшић
// Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 273.
– Књижевност
- 173.**
СУДБИНА / с ческог Мил. Бож.
Ђокића // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 230–
233.
– Књижевност

- 174.**
СУЗА милосрђа / Милица // Год. 23,
бр. 2 (1908), стр. 28.
– Књижевност
- 175.**
ЋИЛИМАРСКА школа у Пироту //
Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 25–26.
– Женско питање / Образовање
- 176.**
ЋИРИЋ, Милка С.
Драги чика Мито! : госп. Димитрију
(Мити) Спасићу, изговорила мала Милка
С. Ћирићка / М. С. // Год. 23, бр. 3 (1908),
стр. 51.
– Књижевност
- 177.**
ЋИРИЋ, Радивој П.
Док тебе / Рад. [Радивој] П. Ћирић //
Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 161.
– Књижевност
- 178.**
УДИЦКИ, Јован
Поклич Српкињама / Јован Удицки //
Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 3–4.
– Књижевност
- 179.**
УОЧИ нове године 1908. / Ј. Ж. // Год.
23, бр. 2 (1908), стр. 33–35.
– Књижевност
- 180.**
УСПОМЕНЕ из Србије / Вукосава //
Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 175–178.
– Књижевност
- 181.**
ЦЕНИЋ, Боривој А.
Плаво цвеће / Боривој А. Ценић //
Год. 23, бр. 4 (1908), стр. 85.
– Књижевност
- 182.**
ЧАСНИК / превела Вукосава // Год.
23, бр. 12 (1908), стр. 275–276.
– Књижевност
- 183.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 1 (1908), стр.
19–20.
– Вести / Некролог
- 184.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 2 (1908), стр.
43–44.
– Вести / Некролог
- 185.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 3 (1908), стр.
67–69.
– Вести / Некролог
- 186.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 4 (1908), стр.
91–93.
– Вести / Некролог
- 187.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 5 (1908), стр.
113–114.
– Вести / Некролог
- 188.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 6 (1908), стр.
137.
– Вести / Некролог
- 189.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 7/8 (1908),
стр. 189.
– Вести / Некролог
- 190.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 9 (1908), стр.
214–215.
– Вести / Некролог
- 191.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 10 (1908),
стр. 236–237.
– Вести / Некролог
- 192.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 11 (1908),
стр. 262–263.
– Вести / Некролог

- 193.**
ЧИТУЉА // Год. 23, бр. 12 (1908),
стр. 278–279.
– Вести / Некролог
- 194.**
ЧЛАНИЦАМА Добротворних
задруга Српкиња // Год. 23, бр. 1 (1908),
стр. 5.
– Вести
- 195.**
ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Моје чедо / Чед. [Чедомиљ] М.
Шљивић // Год. 23, бр. 1 (1908), стр. 6.
– Књижевност
- 196.**
ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Шта је песма / Чед. [Чедомиљ] М.
Шљивић // Год. 23, бр. 2 (1908), стр. 31.
– Књижевност
- 197.**
ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Жетва / Чед. [Чедомиљ] М. Шљивић
// Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 149.
– Књижевност
- 198.**
ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Олуја / Чед. [Чедомиљ] М. Шљивић
// Год. 23, бр. 7/8 (1908), стр. 165.
– Књижевност
- 199.**
ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Були / Чед. [Чедомиљ] М. Шљивић //
Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 223.
– Књижевност
- 200.**
ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Једној Гркињи / Чед. [Чедомиљ] М.
Шљивић // Год. 23, бр. 10 (1908), стр. 227.
– Књижевност
- 201.**
ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Међ горама / Чед. [Чедомиљ] М.
Шљивић // Год. 23, бр. 12 (1908), стр. 271.
– Књижевност

1909.

202.

АВРАМОВИЋ, Милан

Роб : роман у прози / Мил. [Милан] Ј. Аврамовић // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 66–67.

– Књижевност

203.

АВРАМОВИЋ, Милан

Све је прошло / Мил. [Милан] Јов. Аврамовић // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 14–15.

– Књижевност

204.

АЛЕКСИЋ, Жарко

Суза жалосница : на гроб Милене Бошњакове, честите Српкињице из Ст. Футога / чика Жарко // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 272–273.

– Књижевност

205.

АНТАЛ–Захаријевић, Марјана

Небесни дар / Марјана Антал–Захаријевић // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 88–89.

– Књижевност

206.

АНТОНИЈЕ Хацић // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 217–228.

– Друштвено питање; Биографије

207.

БАКИЋ, Војислав

Материнско васпитање и женско образовање / В. [Војислав] Бакић // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 145–147.

– Женско питање; Васпитање

208.

БАРЈАКТАР, Бојана

Брате, – поздрави ми брата! : сјени пок. А. Карабеговића / Бојана Барјактар // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 64–65.

– Књижевност

209.

БАРЈАКТАР, Бојана

Збогом дјевојко – идем у св'јет... : мојој Милки Мрђи! / Бојана Барјактар // Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 110–111.

– Књижевност

210.

БАРЈАКТАР, Бојана

Мили и једини брате мој! / Бојана Барјактар // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 151–152.

– Књижевност

211.

БАРЈАКТАР, Бојана

Цвијан / Бојана Барјактар // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 204–205.

– Књижевност

212.

БЕРИЋ, Мара Б.

Дописи / Баба–Марица [Мара Б. Берић] // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 11–12.

– Вести

213.

БОЖАНСТВЕНА поезија! / Хришћанка // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 196.

– Књижевност

214.

БРАНЧИЋ, Благоје

Краљици Јелени : поводом ријетког јој човјештва при страшном потријесу земље у Месини / Благоје Бранчић // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 28.

– Књижевност

215.

БРАУН, Бено

Царичина пријатељица : успомена на стогодишњицу смрти једне знамените жене / Бено Браун ; с немачког Мирко Р. Крајиновић // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 125–128.

– Биографија

- 216.**
БРАЧНА веза : дневник једног дечака / прерадила Смиља // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 275–278.
– Књижевност
- 217.**
БРЕЖАНЧИЋ, Јанко
У споменицу једној госпођици / Јанко Брежанчић // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 246.
– Књижевност
- 218.**
БУЉА, Даринка
Пријатељска услуга / Даринка Буља // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 256–257.
– Књижевност
- 219.**
ВЕЛИКОВЕЦКА, Мира
Пчеларска изложба и изложба српских женских народних рукотворина у Руми [I] / Мира Великовецка // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 193–195.
– Женско питање – Ручни рад
- 220.**
ВЕЛИКОВЕЦКА, Мира
Пчеларска изложба и изложба српских женских народних рукотворина у Руми : (свршетак) / Мира Великовецка // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 225–228.
– Женско питање – Ручни рад
- 221.**
ВОЈНИЦИМА и родитељима који имају децу у војсци // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 201–202.
– Друштвено питање
- 222.**
ВУЈИЋ, М.
Бирачко право женскиња / М. Вујић // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 196–197.
– Женско питање; Друштвено питање
- 223.**
ВУЈИЋ, М.
Мешовити бракови / М. Вујић // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 245–246.
– Друштвено питање
- 224.**
ГАРДОЊИ, Геза
Поновљена идила / Gárdonyi Géza ; с мађарског К. Т. Чедомировић // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 205–207.
– Књижевност
- 225.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 18–19.
– Вести
- 226.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 43–44.
– Вести
- 227.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 67–68.
– Вести
- 228.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 91–92.
– Вести
- 229.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 113–114.
– Вести
- 230.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 137–138.
– Вести
- 231.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 183–185.
– Вести

- 232.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 9 (1909),
стр. 210–212.
– Вести
- 233.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 10 (1909),
стр. 233–234.
– Вести
- 234.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 11 (1909),
стр. 258–259.
– Вести
- 235.**
ГЛАСНИК // Год. 24, бр. 12 (1909),
стр. 278–279.
– Вести
- 236.**
ГОЛУБ, Георгије
При монашењу / Монах Георгије //
Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 105.
– Књижевност
- 237.**
ГОРАК пехар усахнуо ... / Каћуна //
Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 198.
– Књижевност
- 238.**
ГРГУРОВА, Милка
Искушење / написала Милка
Гргурова // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр.
177–181.
– Књижевност
- 239.**
ДОПИСИ // Год. 24, бр. 2 (1909), стр.
34.
– Вести
- 240.**
ДОПИСИ / Задругарка // Год. 24, бр.
3 (1909), стр. 58–61.
– Вести
- 241.**
ДОПИСИ // Год. 24, бр. 5 (1909), стр.
105–106.
– Вести
- 242.**
ДОПИСИ // Год. 24, бр. 7/8 (1909),
стр. 182–183.
– Вести
- 243.**
ДОПИСИ // Год. 24, бр. 9 (1909), стр.
202.
– Вести
- 244.**
ДОПИСИ // Год. 24, бр. 11 (1909),
стр. 247–251.
– Женско питање / Женски покрети
- 245.**
ДОПИСИ // Год. 24, бр. 12 (1909),
стр. 273–275.
– Вести
- 246.**
ЂУЛА, Сини
Жута лепеза / Szini Gyula; прерадила
Слободијанка // Год. 24, бр. 1 (1909), стр.
15–17.
– Књижевност
- 247.**
ЕЛОДИЈА Чеде Мијатовића // Год.
24, бр. 1 (1909), стр. 7/8.
– Биографија / Некролог
- 248.**
ЕСПЕРАНЦА, Дона
Три сонета : (из збирке „Послије
растанка”) / Дона Есперанца // Год. 24, бр.
11 (1909), стр. 242.
– Књижевност
- 249.**
ЖИВКОВИЋ, Софија Ј.
Мати : сени моје матере / С. Ј. Ж.
[Софија Ј. Живковић] // Год. 24, бр. 3
(1909), стр. 52–53.
– Књижевност

- 250.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 1 (1909),
стр. 21.
– Савети
- 251.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 2 (1909),
стр. 47.
– Женско питање / Савети
- 252.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 3 (1909),
стр. 70.
– Женско питање / Савети
- 253.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 4 (1909),
стр. 93.
– Женско питање / Савети
- 254.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 6 (1909),
стр. 140.
– Савети
- 255.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 7/8 (1909),
стр. 187.
– Савети
- 256.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 10 (1909),
стр. 236.
– Савети
- 257.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 11 (1909),
стр. 261.
– Савети
- 258.**
ЗА домаћице // Год. 24, бр. 12 (1909),
стр. 281.
– Савети
- 259.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 24, бр. 1 (1909), стр.
20.
– Здравље
- 260.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 24, бр. 6 (1909), стр.
140.
– Здравље
- 261.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 24, бр. 7/8 (1909),
стр. 187–188.
– Здравље
- 262.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 24, бр. 9 (1909), стр.
213.
– Здравље
- 263.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 24, бр. 11 (1909),
стр. 261.
– Савети
- 264.**
ЗЕБИЋ, Стеван
Отровни цвет / Ст. [Стеван] Зебић–
Горски // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 6.
– Књижевност
- 265.**
ЗЕБИЋ, Стеван
Роб / Ст. [Стеван] Зебић–Горски //
Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 58.
– Књижевност
- 266.**
ИЗЛОЖБА // Год. 24, бр. 11 (1909),
стр. 241–242.
– Женско питање
- 267.**
ЈАЊИЋ, Јаша
Смрт / Јаша Јањић // Год. 24, бр. 9
(1909), стр. 201.
– Књижевност
- 268.**
ЈАЊИЋ, Јаша
У туђини / Јаша Јањић // Год. 24, бр.
1 (1909), стр. 11.
– Књижевност

269.

ЈАЊИЋ, Јаша

Шта је живот?! / Јаша Јањић // Год.
24, бр. 1 (1909), стр. 6.
– Књижевност

270.

КАДА га видех лети / превео Раде
Крајновић // Год. 24, бр. 10 (1909), стр.
231–232.
– Књижевност

271.

КАКО постају ваљани људи сретни :
(макар били и сиромашни) [I] // Год. 24,
бр. 1 (1909), стр. 10–11.
– Друштвено питање

272.

КАКО постају ваљани људи сретни :
(макар били и сиромашни) [II] // Год. 24,
бр. 7/8 (1909), стр. 152–153.
– Друштвено питање

273.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

Јесен / Олга К. [Керниц] Пелеш //
Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 257.
– Књижевност

274.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

На палуби / Олга К. [Керниц]
Пелешева // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 124.
– Књижевност

275.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

Палача дужда / Олга К. [Керниц]
Пелешева // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр.
148.
– Књижевност

276.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 1
(1909), стр. 21–22.
– Вести / Књижевност

277.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 2
(1909), стр. 47
– Вести / Књижевност

278.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 3
(1909), стр. 70.
– Вести / Књижевност

279.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 4
(1909), стр. 94–95.
– Вести / Књижевност

280.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 9
(1909), стр. 213–214.
– Вести / Књижевност

281.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 10
(1909), стр. 237–238.
– Вести / Књижевност

282.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 11
(1909), стр. 261–262.
– Вести / Књижевност

283.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 24, бр. 12
(1909), стр. 281–282.
– Вести / Књижевност

284.

КЊИЖЕВНОСТ : српске књиге у
другом издању [I] // Год. 24, бр. 6 (1909),
стр. 140–141.
– Вести

285.

КЊИЖЕВНОСТ : српске књиге у
другом издању : свршетак / Ј. Ж. // Год.
24, бр. 7/8 (1909), стр. 188–189.
– Вести

- 286.**
КОСАНЧИЋ, Иван
Гђици Анђелији Ј.....ћ / Ив. К. [Иван Косанчић] // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 57.
– Књижевност
- 287.**
КОСАНЧИЋ, Иван
Из песама: „Снови” / Иван К. [Косанчић] // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 153.
– Књижевност
- 288.**
КОШИЋ, Милка
Српској мајци / Милка Кошић // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 265–266.
– Женско питање / Васпитање
- 289.**
КРАЉИЦА Јелена као васпитачица / по немачком М. Д. // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 199–201.
- 290.**
КРАЉИЦА Јелена у Месини / Е. С. Л. // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 25–28.
– Женско питање / Вести; Друштвено питање
- 291.**
ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга
У јесен : посвећено мојој дечици која се уче у Н. Саду / Лончар–Трбојевић Драг. [Драга] // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 245.
– Књижевност
- 292.**
ЛУКСУС и мода // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 1–3.
– Женско питање / Мода
- 293.**
ЛУЊЕВИЦА, Влада М.
Жеља / Влада М. Луњевица // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 3.
– Књижевност
- 294.**
МАЈЦИ у албум / Кађуна // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 272.
– Књижевност
- 295.**
МАКСИМЧЕВ–Путник, Даница
Милени Ђерићевој : за успомену / Даница Максимчев Путник // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 224.
– Књижевност
- 296.**
МАКСИМЧЕВ–Путник, Даница
Избор позива код женских : расправа Messinger Karolin–е, управитељке завода за васпитање девојака у Бечкерекy / Даница Максимчев Путникова // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 267–270.
– Женско питање
- 297.**
МЕЂУНАРОДНИ женски конгрес у Лондону за изборно право гласа // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 121–123.
– Женско питање / Женски покрети
- 298.**
МИЛОВАНОВ, Љуба
Удавача : монолог : (посвећено нашој уметници, г–ђи Милки Марковићки) / Љуба Милованов // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 89–90.
– Књижевност
- 299.**
МИЛОЈЕВИЋ, Љубица
С. ... Н. П. / Љубица Милојевић // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 34.
– Књижевност
- 300.**
МИЛОЈЕВИЋ, Љубица
Милој Нађи / Љубица Милојевић // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 225.
– Књижевност

301.

МИЛОШЕВИЋ, Ст. Б.

Из збирке „Споменак” : Мици М. / Ст. Б. Милошевић–Херцегов // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 157.

– Књижевност

302.

МУШИК, Емил

Гњурач са Еспириту Санта / Emil Muschik ; с њемачког превео Бранко М. Штета–Оточанин // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 159–177.

– Књижевност

303.

НА мору / Дале // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 51.

– Књижевност

304.

НЕРАНЦИЋ–Брашован, Даринка

Позив на претплату / Даринка Неранцић Брашованова // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 23.

– Вест

305.

НЕРАНЦИЋ–Брашован, Даринка

Књижевни оглас / Даринка Неранцић Брашованова // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 95.

– Вест

306.

НЕУМРЛОМ Авди Карабеговићу // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 8–9.

– Књижевност

307.

НИНА Петровићка // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 9–10.

– Биографије / Некролог

308.

ОДГОЈ (васпитање) за брак / по немачком Маца Н. П. [Прица] // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 73–77.

– Женско питање / Васпитање

309.

ОНОМЕ, који воли песме! // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 228.

– Књижевност

310.

ПАВИЋЕВИЋ, Ђ. М.

Ах, сретни смо били! ... / Ђ. М. Павићевић // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 128.

– Књижевност

311.

ПАВИЋЕВИЋ, Ђ. М.

Ја не плачем више ... / Ђ. М. Павићевић // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 229.

– Књижевност

312.

ПАВИЋЕВИЋ, Ђ. М.

О, дођи! ... / Ђ. М. Павићевић // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 151.

– Књижевност

313.

ПАВИЋЕВИЋ, Ђ. М.

У осами / Ђ. М. Павићевић // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 53.

– Књижевност

314.

ПАРЕНТА, Олга

Говор госпођице Олге Паренте на забави Добротворне задруге Српкиња у Задру // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 56–57.

– Женско питање / Женски покрети

315.

ПЕРВЕР, Пур

Сарадник / Пур Первер ; Уредник // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 90–91.

– Књижевност

316.

ПЕШИЋ, Лазар

Грануло ти прамалеће / Лазар Пешић Јованов // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 88.

– Књижевност

- 317.**
ПЕШИЋ, Лазар
Мила Мајко! / Лазар Пешић Јованов
// Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 203.
– Књижевност
- 318.**
ПИЉУГА Иванчевић, Софија
Утвара / Софана [Софија Пиљуга
Иванчевић] // Год. 24, бр. 10 (1909), стр.
230–231.
– Књижевност
- 319.**
ПИСМО тужној мајци / М. Б. // Год.
24, бр. 6 (1909), стр. 129–130.
– Књижевност
- 320.**
ПОПАРА, Љубица
Гејша / Љубица Попара // Год. 24, бр.
3 (1909), стр. 65–66.
– Књижевност
- 321.**
ПОПАРА, Љубица
Последњи ђердан / Љубица Попара //
Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 111–112.
– Књижевност
- 322.**
ПОПАРА, Љубица
Пролеће / Љубица Попара // Год. 24,
бр. 7/8 (1909), стр. 158–159.
– Књижевност
- 323.**
ПОПРАВИЛА се ... : младим
Српкињама / по немачком написала
Даринка Буља // Год. 24, бр. 2 (1909), стр.
35–43.
– Књижевност
- 324.**
ПОСЛЕ три године / Каћуна // Год.
24, бр. 9 (1909), стр. 198.
– Књижевност
- 325.**
ПОСЛЕДЊА песма Авде
Карабеговића, учитеља // Год. 24, бр. 1
(1909), стр. 12.
– Књижевност
- 326.**
ПРВИ конгрес Рускиња // Год. 24, бр.
3 (1909), стр. 49–51.
– Женско питање / Женски покрети
- 327.**
ПРЕ растанка / Вера // Год. 24, бр. 6
(1909), стр. 130.
– Књижевност
- 328.**
ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 1 (1909),
стр. 20.
– Образовање
- 329.**
ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 3 (1909),
стр. 69.
– Женско питање / Образовање
- 330.**
ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 4 (1909),
стр. 93.
– Женско питање / Образовање
- 331.**
ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 6 (1909),
стр. 140.
– Образовање
- 332.**
ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 7/8 (1909),
стр. 185–187.
– Образовање
- 333.**
ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 9 (1909),
стр. 213.
– Образовање
- 334.**
ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 10 (1909),
стр. 235–236.
– Образовање

- 335.** ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 261.
– Образовање
- 336.** ПРОСВЕТА // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 280–281.
– Образовање
- 337.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 13–14.
– Женско питање / Женски покрети
- 338.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 34.
– Женско питање / Женски покрети
- 339.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 61–64.
– Женско питање / Женски покрети
- 340.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 81–18.
– Женско питање / Женски покрети
- 341.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 106–110.
– Женско питање / Женски покрети
- 342.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 131–133.
– Женско питање / Женски покрети
- 343.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 157–158.
– Женско питање / Женски покрети
- 344.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 203.
– Женско питање / Женски покрети
- 345.** РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 61–64.
– Женско питање / Женски покрети
- 346.** РАДИЋ, Стеван
Говор Стевана Радића, на забави Добротворне задруге Српкиња Иришкиња, одржане уочи поклада о. г. // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 78–81.
– Женски покрети
- 347.** РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Штудија деце [I] / Паја Р. Радосављевић // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 3–6.
– Образовање
- 348.** РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Штудија деце [II] / Паја Р. Радосављевић // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 30–33.
– Образовање
- 349.** РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Штудија деце : (свршетак) / Паја Р. Радосављевић // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 53–56.
– Образовање
- 350.** РАЗНО // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 21.
– Вести
- 351.** РАЗНО // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 69–70.
– Вести
- 352.** РАЗНО // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 93–94.
– Вести

- 353.**
РАЗНО // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 237.
– Вести
- 354.**
РАТАРКА / Привредник // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 271–272.
– Женско питање
- 355.**
СА села / Смиља // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 252–256.
– Књижевност
- 356.**
СВИЛАРСТВО у Угарској // Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 103–105.
– Друштвено питање
- 357.**
СЕНИ моје мајке / Тугованка // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 271.
– Књижевност
- 358.**
СПОМЕНАК : илустрован дечји лист // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 23.
– Вест
- 359.**
СРБИ у Америци // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 28–30.
– Друштвено питање
- 360.**
СРПСКИ Народни Женски Савез // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 243.
– Женско питање / Женски покрети
- 361.**
СТОЈАНОВИЋ, Мара Р.
Женско питање у Босни и Херцеговини / Мара Р. Стојановић // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 243–245.
– Женско питање; Друштвено питање
- 362.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Други сусрет / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 113.
– Књижевност
- 363.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Лептири и Ружа / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 24, бр. 12 (1909), стр. 267.
– Књижевност
- 364.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Пред пролеће / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 150.
– Књижевност
- 365.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Сећање / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 230.
– Књижевност
- 366.**
СУБОТИЋ, Савка
Афоризам од Савке Суботићке // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 195.
– Књижевност
- 367.**
СУБОТИЋ, Савка
Др. Драга Љочић / С. С. [Савка Суботић] // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 229.
– Женско питање
- 368.**
ТАМО горе на великом вису ... / Каћуна // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 154.
– Књижевност
- 369.**
ТИШИНА је нема, цело село спава ... / Каћуна // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 130.
– Књижевност

370.

ТОРЊАНСКА, Вера

Моме сунцу / Вера Т. [Торњанска] // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 88.

– Књижевност

371.

ТОРЊАНСКА, Вера

Ој, данче... / Вера // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 33.

– Књижевност

372.

ЂИРИЋ, Радослав П.

Тако вечито! / Рад. [Радослав] П. Ђирић // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 33.

– Књижевност

373.

ЂОСИЋ, Јанко Ђ.

Матерама и учитељима–цама / Јанко Ђ. Ђосић // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 148–150.

– Друштвено питање; Васпитање

374.

У ствари нашег листа // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 154–157.

– Друштвено питање

375.

УЖИВАЊЕ мале Зоре / Марија // Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 106.

– Књижевност

376.

УЗМИМО пример на Пољацима // Год. 24, бр. 11 (1909), стр. 246–247.

– Друштвено питање

377.

УЧИТЕЉИЦА музике / по мађарском М. К. М. рођ. С // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 134–136.

– Књижевност

378.

ХАЏИЋ, Антоније

О образовању женског света у нас : јавно предавање А. Хаџића, у седници сомборског Девојачког Кола, дана 23. марта 1908. // Год. 24, бр. 10 (1909), стр. 218–224.

– Женско питање; Образовање

379.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 19–20.

– Вести / Некролог

380.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 2 (1909), стр. 45–47.

– Вести / Некролог

381.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 3 (1909), стр. 68–69.

– Вести / Некролог

382.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 4 (1909), стр. 92–93.

– Вести / Некролог

383.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 5 (1909), стр. 114.

– Вести / Некролог

384.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 138–139.

– Вести / Некролог

385.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 7/8 (1909), стр. 185.

– Вести / Некролог

386.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 9 (1909), стр. 212–213.

– Вести / Некролог

387.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 10 (1909),
стр. 234–235.
– Вести / Некролог

388.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 11 (1909),
стр. 259–260.
– Вести / Некролог

389.

ЧИТУЉА // Год. 24, бр. 12 (1909),
стр. 279–280.
– Вести / Некролог

390.

ШАШ, Еде
Мајоричина кћи / Sas Ede ; по
мађарском М. Вујић // Год. 24, бр. 9 (1909),
стр. 207–210.
– Књижевност

391.

ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
Горштак / Чед. [Чедомиљ] М.
Шљивић // Год. 24, бр. 6 (1909), стр. 128.
– Књижевност

392.

ШЉИВИЋ, Чедомиљ М.
О, Господе! / Чед. [Чедомиљ] М.
Шљивић // Год. 24, бр. 1 (1909), стр. 17.
– Књижевност

1910.

393.

АЛЕКСИЋ, Жарко

Сирота Мара / пише Ž. Arco [Жарко Алексић] // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 40–43.

– Књижевност

394.

АНТАЛ–Захаријевић, Јелена

Пера Стојановић : српски уметник / Јелена // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 166–167.

– Биографије

395.

БАДЊЕ вече / Марија // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 2.

– Књижевност

396.

БАЈИЋ, Исидор

Књижевност / Исидор Бајић // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 120.

– Вести / Књижевност

397.

БАНДИЋ, Даница

Кад традиција умире / Даница Бандић // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 66–68.

– Књижевност

398.

БАРЈАКТАР, Бојана

Аналфабет Јово : (успомене на мог учитељевања) / Бојана Барјактар // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 12–14.

– Књижевност

399.

БЕЛЕШКЕ // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 258–261.

– Вести

400.

БЕЛОВИЋ–Бернадићковска, Јелица

Отварање изложбе „Српска Жена” у Прагу / Јелица Беловић–Бернадићковска // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 99–100.

– Женско питање / Женски покрети

401.

БОЖАНОВИЋ, Бор. М.

Ноћ подмукла, црна / Бор. М. Божановић // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 152.

– Књижевност

402.

БОШКОВИЋ, С. К.

Дописи / С. К. Б. [Бошковић] // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 81–83.

– Вести

403.

БОШКОВИЋ, С. К.

ДОПИСИ / С. К. Б. [Бошковић] // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 170–175.

– Вести

404.

БРАТУ Чеди / Каћуна // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 10.

– Књижевност

405.

БРЗОЈАВИ „Српској жени” у Прагу // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 249–250.

– Вести

406.

ВРЊАЧКА Бања / А. В. // Год. 25бр. 7/8 (1910), стр. 168–169.

– Друштвено питање

407.

ВУЈИЋ, М.

Нова задаћа / М. Вујић // Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 201–202.

– Женско питање

- 408.**
ВУКОВИЋ, М.
Заклетва [I] / М. Вуковић // Год. 25,
бр. 7/8 (1910), стр. 159–163.
– Књижевност
- 409.**
ВУКОВИЋ, М.
Заклетва : (свршетак) / М. Вуковић //
Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 203–205.
– Књижевност
- 410.**
ВУЧКОВИЋ, Јован
Тужбалице : на погребу Ружице
Вујић / [Јован Вучковић] // Год. 25, бр. 2
(1910), стр. 32–33.
– Некролог
- 411.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 1 (1910),
стр. 15–17.
– Вести
- 412.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 2 (1910),
стр. 43–44.
– Вести
- 413.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 3 (1910),
стр. 68–69.
– Вести
- 414.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 4 (1910),
стр. 88–90.
– Вести
- 415.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 5 (1910),
стр. 117–119.
– Вести
- 416.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 6 (1910),
стр. 140–142.
– Вести
- 417.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 7/8 (1910),
стр. 189–192.
– Вести
- 418.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 9 (1910),
стр. 212–214.
– Вести
- 419.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 10 (1910),
стр. 234–236.
– Вести
- 420.**
ГЛАСНИК // Год. 25, бр. 12 (1910),
стр. 281.
– Вести
- 421.**
ГОЛУБ, Георгије
Покајник / Монах Георгије // Год. 25,
бр. 7/8 (1910), стр. 154.
– Књижевност
- 422.**
ГОЛУБ, Георгије
Последњи јауци : посвећено спомену
лепе Десанке / Голуб // Год. 25, бр. 7/8
(1910), стр. 148–149.
– Књижевност
- 423.**
ГОЛУБ, Георгије
Рајске душе / Монах Георгије // Год.
25, бр. 6 (1910), стр. 124.
– Књижевност
- 424.**
ГОЛУБ, Георгије
Српско народно учитељство у Босни
и Херцеговини / Монах Георгије // Год. 25,
бр. 6 (1910), стр. 127–129.
– Образовање
- 425.**
ГОЛУБ, Георгије
Фантазија / Монах Георгије // Год. 25,
бр. 11 (1910), стр. 244.
– Књижевност

- 426.**
ГОЛУБ писмоноша / превела М. К. М. [Милица К. Малеташка] // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 137–140.
– Књижевност
- 427.**
[ДА Ти мисли ...] / Х. // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 125.
– Књижевност
- 428.**
ДВА бриљанга // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 279–281.
– Књижевност
- 429.**
ДВОЈЕ / Ј. А. // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 184–188.
– Књижевност
- 430.**
ДОПИСИ // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 9–10.
– Вести
- 431.**
ДОПИСИ / Ј. // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 34–37.
– Вести
- 432.**
ДОПИСИ / Љ. // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 60–63.
– Вести
- 433.**
ДОПИСИ // Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 208–209.
– Вести
- 434.**
ДОПИСИ // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 228–231.
– Вести
- 435.**
ДОПИСИ // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 277.
– Вести
- 436.**
ДР Лаза Костић : 1841–1910 // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 267.
– Вести / Некролог
- 437.**
ЖЕНА код Бирмана / Ј. // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 272–273.
– Књижевност
- 438.**
ЖЕНА у повесници фармације : наставак // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 155–159.
– Женско питање
- 439.**
ЖЕНА у повијести фармације : I // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 101–103.
– Женско питање
- 440.**
ЖЕНА у повијести фармације : II // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 125–127.
– Женско питање
- 441.**
ЖИВКОВИЋ, Софија Ј.
Тужбалица : твојој сени / С. Ј. Ж. [Софија Ј. Живковић] // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 134–135.
– Књижевност
- 442.**
ЖИВОЈИНОВИЋ, Јован
Петар Кочић у колу српских приповедача [I] / Јован Живојиновић // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 105–109.
– Женско питање; Друштвено питање
- 443.**
ЖИВОЈИНОВИЋ, Јован
Петар Кочић у колу српских приповедача [II] / Јован Живојиновић // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 129–132.
– Друштвено питање
- 444.**
ЗА домаћице // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 19–20.
– Савети

- 445.**
ЗА домаћице // Год. 25, бр. 2 (1910),
стр. 47
– Савети
- 446.**
ЗА домаћице // Год. 25, бр. 7/8 (1910),
стр. 193.
– Савети
- 447.**
ЗА домаћице // Год. 25, бр. 9 (1910),
стр. 215.
– Савети
- 448.**
ЗА домаћице // Год. 25, бр. 10 (1910),
стр. 237.
– Савети
- 449.**
ЗА домаћице // Год. 25, бр. 11 (1910),
стр. 264.
– Савети
- 450.**
ЗАКОН за заштиту деце // Год. 25, бр.
10 (1910), стр. 219–220.
– Друштвено питање
- 451.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 25, бр. 1 (1910), стр.
19.
– Здравље
- 452.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 25, бр. 3 (1910), стр.
70.
– Здравље
- 453.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 25, бр. 6 (1910), стр.
142.
– Здравље
- 454.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 25, бр. 10 (1910),
стр. 237–238.
– Здравље
- 455.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 25, бр. 11 (1910),
стр. 263.
– Здравље
- 456.**
ЗЕБИЋ, Стеван
Ох, што ме често тако? / Ст. [Стеван]
Зебић–Горски // Год. 25, бр. 4 (1910), стр.
79.
– Књижевност
- 457.**
ИЗ просвете // Год. 25, бр. 2 (1910),
стр. 47.
– Образовање
- 458.**
ИЗ ритских песама / Ленка // Год. 25,
бр. 4 (1910), стр. 80.
– Књижевност
- 459.**
ИЗЛОЖБА „Српске жене” у Прагу //
Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 3.
– Женско питање / Ручни рад
- 460.**
ИЗЛОЖБА „Српске жене” у Прагу //
Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 163–166.
– Женско питање / Ручни рад
- 461.**
ИСКРЕНЕ сузе / Слободијанка // Год.
25, бр. 4 (1910), стр. 85–87.
– Књижевност
- 462.**
ЈАКОВЉЕВ, Емил
Бајка о Срећи : (Minna В. Maryland) /
Е. Ј. – в [Емил Јаковљев] // Год. 25, бр. 10
(1910), стр. 223.
– Књижевност
- 463.**
ЈАНКОВИЋ, Зорка
Нешто статистике о „Српској жени”
/ Зорка Јанковић // Год. 25, бр. 11 (1910),
стр. 248–249.
– Женско питање / Женски покрети

464.

ЈАНКОВИЋ, Меланија Ђ.

Мисли : на предлог г. М. Вујића,
свештеника / Меланија Ђ. Јанковића //
Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 227–228.

– Женско питање

465.

ЈАЊИЋ, Јаша

Алкохолу / Јаша Јањић // Год. 25, бр.
4 (1910), стр. 75.

– Књижевност

466.

[ЈЕ л' истина ...] / Хипатија // Год. 25,
бр. 11 (1910), стр. 245.

– Књижевност

467.

ЈЕДНА лепа прослава // Год. 25, бр. 1
(1910), стр. 1–2.

– Женско питање / Женски покрети

468.

ЈЕДНА опасност за нашу женску
децу // Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 196–198.

– Женско питање / Образовање

469.

ЈЕРЕМИЋ, Зорка

Српској Женској Добротворној
Задрузи / Зорка Јеремићева // Год. 25, бр.
10 (1910), стр. 231.

– Женско питање / Женски покрети

470.

ЈОВАНОВИЋ, Света

Post festum / Света Јовановић // Год.
25, бр. 1 (1910), стр. 6.

– Књижевност

471.

ЈОВАНОВИЋ, Света

Срцу / Света Јовановић // Год. 25, бр.
1 (1910), стр. 9.

– Књижевност

472.

ЈОШ и сад ми душа, све о теби сања ...
/ Каћуна // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 247.

– Књижевност

473.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

Говор Олге Кернић–Пелеш : говорила
5. новембра 1910. // Год. 25, бр. 12 (1910),
стр. 274–277.

– Женско питање / Женски покрети

474.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

Говор Олге Кернић–Пелешеве при
отварању Добротворне Задруге Српкиња
у Лијевну, 21. марта 1910. // 25, бр. 5
(1910), стр. 103–105.

– Женско питање / Женски покрети

475.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

Долазе ласте ... / Олга К. [Керниц]
Пелешева // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 76.

– Књижевност

476.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

О женској еманципацији / Олга К.
[Керниц] Пелешева // Год. 25, бр. 7/8
(1910), стр. 149–151.

– Женско питање

477.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

О нашем народном везиву / Олга К.
[Керниц] Пелешева // Год. 25, бр. 4 (1910),
стр. 73–75.

– Женско питање / Ручни рад

478.

КЕРНИЦ–Пелеш, Олга

Прослава посвете барјака :
Добротворне задруге Српкиња у Сарајеву
на Петров дан 1910. / О. К. П. [Олга
Керниц Пелеш] // Год. 25, бр. 9 (1910),
стр. 198–201.

– Женско питање / Женски покрети

- 479.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 1
(1910), стр. 21–22.
– Вести / Књижевност
- 480.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 2
(1910), стр. 46–47.
– Вести / Књижевност
- 481.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 4
(1910), стр. 91.
– Вести / Књижевност
- 482.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 6
(1910), стр. 142–143.
– Вести / Књижевност
- 483.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 7/8
(1910), стр. 193.
– Вести
- 484.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 9
(1910), стр. 215.
– Вести / Књижевност
- 485.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 10
(1910), стр. 238.
– Вести
- 486.**
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 25, бр. 12
(1910), стр. 283–284.
– Вести / Књижевност
- 487.**
КОСАНЧИЋ, Иван
[Ах, та ја сам ...] / Ив. К. [Иван
Косанчић] // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 129.
– Књижевност
- 488.**
КОСАНЧИЋ, Иван
Из песама: „Снови” / Иван Косанчић
// Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 59.
– Књижевност
- 489.**
КОСАНЧИЋ, Иван
Из песама: „Снови” / Иван Косанчић
// Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 168.
– Књижевност
- 490.**
КОСАНЧИЋ, Иван
Мајко моја, мајко! / Ив. К. [Иван
Косанчић] // Год. 25, бр. 12 (1910), стр.
272.
– Књижевност
- 491.**
КОСИЋ, Мирко М.
У пажњу српским мајкама / Мирко
М. Косић // Год. 25, бр. 12 (1910), стр.
271–272.
– Друштвено питање
- 492.**
КРАЈ Зворника Дрина хучи ... /
Каћуна // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 166.
– Књижевност
- 493.**
КРАЈИЋ, К. А.
Један тренут среће / А. К. Крајићева
// Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 179–180.
– Књижевност
- 494.**
КРАЈИЋ, К. А.
Све већ ... / К. А. Крајићева // Год. 25,
бр. 2 (1910), стр. 33–34.
– Књижевност
- 495.**
КРАЈИЋ, К. А.
Српска звезда / К. А. Крајићева // Год.
25, бр. 7/8 (1910), стр. 155.
– Књижевност

- 496.**
КРАЈИЋ, К. А.
Српској љуби / К. А. Крајићева // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 155.
– Књижевност
- 497.**
КРАЉИЦА Милена // Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 195–196.
– Друштвено питање
- 498.**
ЛОЛИ / С. М. // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 250.
– Књижевност
- 499.**
ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга
Последњој ласи / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 220.
– Књижевност
- 500.**
МАЈКА // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 34.
– Књижевност
- 501.**
МАЈО о Словенцима / Ј. А. // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 57–59.
– Друштвено питање
- 502.**
МИРКОВИЋ, Стеван А.
Анђео смрти / Стеван А. Мирковић // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 7/8.
– Књижевност
- 503.**
МОЖЕ бити ... / Каћуна // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 134.
– Књижевност
- 504.**
МОЈА звезда / Ленка // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 127.
– Књижевност
- 505.**
МОЛИТВА св. Сави : намењено српској деци / В. // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 7.
– Књижевност
- 506.**
НА Видов–дан / Ленка // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 135.
– Књижевност
- 507.**
НА мајчином гробу / Јелка // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 8.
– Књижевност
- 508.**
НЕОЧЕКИВАНИ обрт / Д. // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 14–15.
– Књижевност
- 509.**
НИКОЛА Ђ. Вукићевић : 1830–1910 // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 243–244.
– Вести / Некролог
- 510.**
НОВИНАРСТВО // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 70.
– Вести
- 511.**
НОВИНАРСТВО // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 91.
– Вести
- 512.**
ОБИЧНА свила и вештачка свила / по немачком А. М. М. // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 29–32.
– Друштвено питање
- 513.**
ОСВЕТА : мојој Нади Милетићевој забавиљи / Слободијанка // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 115–117.
– Књижевност

514.

ОТВАРАЊЕ српске уметничке изложбе у Сомбору // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 100–101.

– Женско питање / Женски покрети

515.

ПАВИЋЕВИЋ, Ђ. М.

На гробу моје Милеве / Ђ. М. Павићевић // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 33.

– Књижевност

516.

ПАВИЋЕВИЋ, Ђ. М.

Пред вратима њеним ... / Ђ. М. Павићевић // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 270.

– Књижевност

517.

ПИЉУГА Иванчевић, Софија

Сајна [I] / [Софија Пиљуга Иванчевић] // Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 210–212.

– Књижевност

518.

ПИЉУГА Иванчевић, Софија

Сајна : (свршетак) / Софија Пиљуга Иванчевић // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 232–233.

– Књижевност

519.

ПОКРЕТ за одржање српских виших девојачких школа // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 245.

– Женско питање / Образовање

520.

ПОНОС : епизида пок. К. А. Крајићеве, срп. учитељице // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 180–181.

– Књижевност

521.

ПОПАРА, Љубица

Рене / Љубица Попара // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 87–88.

– Књижевност

522.

ПОСЛЕ развода // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 181–183.

– Књижевност

523.

ПОУНЛИ, Сузана

Дворске даме на кинеском двору / написала Susana Pownley ; с енглеског М. Морачина // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 255–258.

– Друштвено питање

524.

ПРЕВАРЕНА и остављена / S. Sch. ; превео Бранко М. Штета–Оточанин // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 254–255.

– Књижевност

525.

ПРИЦА, Зора

Oberammergau / Зора Прица // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 221–223.

– Уметност

526.

ПРИЦА, Зора

Шумски звуци / Зора Прица // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 5–6.

– Друштвено питање

527.

ПРОЛЕЋЕ / Каћуна // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 57.

– Књижевност

528.

ПРОСВЕТА // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 18–19.

– Образовање

529.

ПРОСВЕТА // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 69–70.

– Образовање

530.

ПРОСВЕТА // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 193.

– Образовање

- 531.**
ПРОСВЕТА // Год. 25, бр. 9 (1910),
стр. 215.
– Образовање
- 532.**
ПРОСВЕТА // Год. 25, бр. 10 (1910),
стр. 237.
– Образовање
- 533.**
ПРОСВЕТА // Год. 25, бр. 11 (1910),
стр. 262–263.
– Образовање
- 534.**
ПРОСВЕТА // Год. 25, бр. 12 (1910),
стр. 282–283.
– Образовање
- 535.**
ПРОСЛАВА глумачког рада
Димитрија Ружића и Милке Марковићке
// Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 25–27.
– Биографије
- 536.**
ПУТНИК, Даница
Говор Данице Путникове, учитељице
у Перлезу, о св. Сави 1910. г. // Год. 25, бр.
4 (1910), стр. 77–79.
– Женско питање
- 537.**
РАД добротворних задруга Српкиња
/ В. // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 83–85.
– Женско питање / Женски покрети
- 538.**
РАД добротворних задруга Српкиња
/ Д. // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 10–11.
– Женско питање / Женски покрети
- 539.**
РАД добротворних задруга Српкиња
/ Д. // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 37.
– Женско питање / Женски покрети
- 540.**
РАД добротворних задруга Српкиња
/ Љ. // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 63–66.
– Женско питање / Женски покрети
- 541.**
РАД добротворних задруга Српкиња
// Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 109–115.
– Женско питање / Женски покрети
- 542.**
РАД добротворних задруга Српкиња
// Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 135–137.
– Женско питање / Женски покрети
- 543.**
РАД добротворних задруга Српкиња
// Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 176–179.
– Женско питање / Женски покрети
- 544.**
РАД добротворних задруга Српкиња
// Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 231–232.
– Женско питање / Женски покрети
- 545.**
РАД добротворних задруга Српкиња
// Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 251–252.
– Женско питање / Женски покрети
- 546.**
РАД добротворних задруга Српкиња
// Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 277–278.
– Женско питање / Женски покрети
- 547.**
РАДИЋ, Стеван
Говор Стевана Радића, изговорен на
забави Добротворне задруге Српкиња
Иришкиња 13. фебруара 1910 // Год. 25,
бр. 3 (1910), стр. 54–57.
– Женски покрети
- 548.**
РАДИЋ, Стеван
Српска жена / Стеван Радић // Год.
25, бр. 2 (1910), стр. 28–29.
– Женско питање / Ручни рад

- 549.**
РАЗНО // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 20–21.
– Вести
- 550.**
РАЗНО // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 193.
– Вести
- 551.**
РАЗНО // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 264.
– Вести
- 552.**
РАСТАНАК [I] / Слободијанка // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 233–234.
– Књижевност
- 553.**
РАСТАНАК : II / Слободијанка // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 253–254.
– Књижевност
- 554.**
РАШИЋ, Војислав
Мојој сусетки / Биослав // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 11.
– Књижевност
- 555.**
РАШИЋ, Војислав
Ој девојко! / Биослав // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 251.
– Књижевност
- 556.**
РАШИЋ, Војислав
Теби! / Биослав // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 11.
– Књижевност
- 557.**
САВЕЗ Српкиња // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 268–270.
– Женско питање / Женски покрети
- 558.**
САН / Каћуна // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 167.
– Књижевност
- 559.**
САН / Ксенија // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 183–184.
– Књижевност
- 560.**
СВЕ узалуд / Ленка // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 60.
– Књижевност
- 561.**
СИМИЋ, Милева
Листак : у ловор–венцу Милки Марковићки / Милева Симић // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 38–40.
– Биографије
- 562.**
СОКОЛОВИЋ, Миливој
[Не, то срце...] / од Миливоја Соколовића // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 81.
– Књижевност
- 563.**
СОКОЛОВИЋ, Миливој
Твој порте / од Миливоја Соколовића // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 3
– Књижевност
- 564.**
„СРПСКА жена” // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 49–53.
– Женско питање / Ручни рад
- 565.**
„СРПСКА жена” // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 91–92.
– Женско питање / Женски покрети
- 566.**
СРПСКЕ више девојачке школе : пред народно црквеним сабором // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 147–148.
– Женско питање / Образовање

- 567.**
СРПСКИ Женски Савез // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 80.
– Женско питање / Женски покрети
- 568.**
СТАНИЋ, Лепосава
Решена задаћа / Лепосава Станић // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 247–248.
– Женско питање
- 569.**
СТОГОДИШЊА прослава Доситеја Обрадовића // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 132–134.
– Друштвено питање
- 570.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Брату Ђорђу / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 34.
– Књижевност
- 571.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Други сусрет / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 54.
– Књижевност
- 572.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
У туђини / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 223.
– Књижевност
- 573.**
СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.
Два морала / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 123–124.
– Женско питање; Друштвено питање
- 574.**
СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.
Жена пред српским законом / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 273–274.
– Женско питање; Друштвено питање
- 575.**
СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.
Конференција женског света и законско наслеђе женских лица у Србији / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 246.
– Женско питање; Друштвено питање
- 576.**
СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.
Њен живот : или како се од младости до старости оцртава један живот / Д. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 188–189.
– Књижевност
- 577.**
СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.
Српкињица / Д. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 170.
– Књижевност
- 578.**
ТЕК онда ... / Ленка // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 103.
– Књижевност
- 579.**
ЧЕСКЕ жене / превела К. Ђ. // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 152–154.
– Женско питање
- 580.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 17–18.
– Вести / Некролог
- 581.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 2 (1910), стр. 44–46.
– Вести / Некролог
- 582.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 3 (1910), стр. 69.
– Вести / Некролог

- 583.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 90–91.
– Вести / Некролог
- 584.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 5 (1910), стр. 119–120.
– Вести / Некролог
- 585.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 6 (1910), стр. 142.
– Вести / Некролог
- 586.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 7/8 (1910), стр. 192.
– Вести / Некролог
- 587.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 214–215.
– Вести / Некролог
- 588.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 236.
– Вести / Некролог
- 589.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 11 (1910), стр. 261–262.
– Вести / Некролог
- 590.**
ЧИТУЉА // Год. 25, бр. 12 (1910), стр. 282.
– Вести / Некролог
- 591.**
ШАТОРКА, Етел
Међународни језик „Есперанто” / написала Етел Шаторка // Год. 25, бр. 1 (1910), стр. 4.
– Друштвено питање
- 592.**
ШИМИЋ, Вукосава
Дечја штедња / Јаша Јањић // Год. 25, бр. 4 (1910), стр. 75–76.
– Друштвено питање
- 593.**
ШПИЛМАН, Е.
Васпитање девојака у родитељској кући [I] / по Е. Шпилману // Год. 25, бр. 9 (1910), стр. 205–208.
– Женско питање / Васпитање
- 594.**
ШПИЛМАН, Е.
Васпитање девојака у родитељској кући : (свршетак) / по Е. Шпилману; Ђ. [Ђорђе] С. Којић // Год. 25, бр. 10 (1910), стр. 224–227.
– Женско питање / Васпитање

1911.

595.

АХ говори : с мађарског М. [Милан]
Новаковић // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 3.
– Књижевност

596.

БАЈИЋ, Душан У.
Уз кишу / Душан У. Бајић // Год. 26,
бр. 6 (1911), стр. 125.
– Књижевност

597.

БАЈИЋ, Душан У.
Љубав / Душан У. Бајић // Год. 26, бр.
9 (1911), стр. 202.
– Књижевност

598.

БАЈИЋ, Душан У.
После растанка / Душан У. Бајић //
Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 268.
– Књижевност

599.

БАРЈАКТАР, Бојана
Сестра Тугомила / Барјактар Бојана //
Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 14–15.
– Књижевност

600.

БАРЈАКТАР, Бојана
Маријана / Барјактар Бојана // Год.
26, бр. 4 (1911), стр. 91–92.
– Књижевност

601.

БОЖАНОВИЋ, Бор. М.
Сећај ме се! / Бор. М. Божановић //
Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 125.
– Књижевност

602.

БОТА, Ђорђе
Поуке за живот / Ђорђе пл. Бота //
Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 197–199.
– Књижевност

603.

БУТА, Јован Ж.
После забаве / Јован Ж. Бута // Год.
26, бр. 5 (1911), стр. 115–117.
– Књижевност

604.

ВАЖНОСТ домаћег одгоја
(васпитања) // Год. 26, бр. 6 (1911), стр.
121–125.
– Женско питање / Женски покрети

605.

ВЛАТКОВИЋ–ХИПАТИЈА, Милица
Ја ... / Милица Хипатија // Год. 26, бр.
4 (1911), стр. 79.
– Књижевност

606.

ГАВРИЛОВИЋ, Милутин
Последњи опроштај : скица / Мил.
[Милутин] Гавриловић // Год. 26, бр. 11
(1911), стр. 253–254.
– Књижевност

607.

ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 1 (1911), стр.
19–20.
– Вести

608.

ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 2 (1911), стр.
45–46.
– Вести

609.

ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 3 (1911), стр.
67–68.
– Вести

610.

ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 4 (1911), стр.
93–94.
– Вести

- 611.**
ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 118–119.
– Вести
- 612.**
ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 138–139.
– Вести
- 613.**
ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 187–188.
– Вести
- 614.**
ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 210–212.
– Вести
- 615.**
ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 232–233.
– Вести
- 616.**
ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 255–257.
– Вести
- 617.**
ГЛАСНИК // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 277.
– Вести
- 618.**
ГОЛУБ, Георгије
МОЈА тајна / Глиша // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 3.
– Књижевност
- 619.**
ГОЛУБ, Георгије
МОЈ грех / Глиша // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 6.
– Књижевност
- 620.**
ГОЛУБ, Георгије
Старац : игуману Сергију Полићу / монах Георгије // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 41.
– Књижевност
- 621.**
ГОЛУБ, Георгије
У башти ми цвеће цвало ... / Глиша // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 57.
– Књижевност
- 622.**
ГОЛУБ, Георгије
ПРЕД распетијем / монах Георгије // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 78.
– Књижевност
- 623.**
ГОЛУБ, Георгије
Умрлом другу Живојину Мијакићу / Монах Георгије // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 137.
– Књижевност
- 624.**
ГОЛУБ, Георгије
МОЈ идеал / Глиша // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 166.
– Књижевност
- 625.**
ГОЛУБ, Георгије
Сећање / монах Георгије // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 199.
– Књижевност
- 626.**
ГОЛУБ, Георгије
ЉУБАВ : спомену лепе Десанке / Глиша // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 226.
– Књижевност
- 627.**
ГОЛУБ, Георгије
МОЈ бол : сенима Милорада Митровића / Глиша // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 227.
– Књижевност

- 628.**
ГОЛУБ, Георгије
Црква / монах Георгије // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 244.
– Књижевност
- 629.**
ГОЛУБ, Георгије
У гробљу / монах Георгије // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 271.
– Књижевност
- 630.**
ГОСПОБИЦА Роза / с мађарског Ангелина С. Арсенијевић // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 274–277.
– Књижевност
- 631.**
ГРУЈИЋ, Никанор
Мука ми је! / Никанор Грујић // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 5.
– Књижевност
- 632.**
ДЕВОЈАЧКО коло у Сомбору // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 269–270.
– Женско питање / Женски покрети
- 633.**
ДЕСЕТИ свесловенски новинарски конгрес // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 193–195.
– Култура
- 634.**
ДОБРОТВОРНЕ Задруге за српске више девојачке школе // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 1–2.
– Женско питање / Женски покрети
- 635.**
ДОМ српског девојачког интерната у Загребу // Год. 26, бр. 101 (1911), стр. 246–247.
– Женско питање / Женски покрети
- 636.**
ДОМАЋА срећа не зависи само од жене / по ческом М. [Милена] Б. Ћокић // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 155–156.
– Женско питање
- 637.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 8–10.
– Вести
- 638.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 35–38.
– Вести
- 639.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 59–61.
– Вести
- 640.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 85–87.
– Вести
- 641.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 105–107.
– Вести
- 642.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 164–166.
– Вести
- 643.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 202–204.
– Вести
- 644.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 224–225.
– Вести
- 645.**
ДОПИСИ // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 272.
– Вести

- 646.**
ДОСИТЕЈ о женскињу // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 126–129.
– Женско питање
- 647.**
ДОСИТЕЈ Обрадовић : о стогодишњици од смрти му // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 73–74.
– Биографије
- 648.**
ДРАГИ пријатељу / блеђана Звездана // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 15–18.
– Књижевност / Преписка
- 649.**
ЂОКИЋ, Милева Ч.
Свадба госпођице Терезије / Мил. [Милева] Ч. Ђокића // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 205–206.
– Књижевност
- 650.**
ЖЕНА у повијести фармације. Део III // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 3–5.
– Женско питање
- 651.**
ЖЕНА у повијести фармације. Део IV / В. Ј. // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 160–164.
– Женско питање
- 652.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 21–22.
– Женско питање / Савети
- 653.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 47.
– Женско питање / Савети
- 654.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 70.
– Женско питање / Савети
- 655.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 189–190.
– Женско питање / Савети
- 656.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 213–214.
– Женско питање / Савети
- 657.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 235–236.
– Женско питање / Савети
- 658.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 260.
– Женско питање / Савети
- 659.**
ЗА домаћице // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 280.
– Женско питање / Савети
- 660.**
ЗА тобом срце тужи // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 129.
– Књижевност
- 661.**
ЗАБОРАВНОСТ / А. Ј. Ђ. // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 185–186.
– Књижевност
- 662.**
ЗДРАВЉЕ / Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 21.
– Здравље
- 663.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 95.
– Здравље
- 664.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 214.
– Здравље

- 665.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 26, бр. 10 (1911),
стр. 236.
– Здравље
- 666.**
ЗДРАВЉЕ // Год. 26, бр. 11 (1911),
стр. 259–260.
– Здравље
- 667.**
ЗЕБИЋ, Стеван
Једна утеха ... / Ст. [Стеван] З. [Зебић]
Горски // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 53.
– Књижевност
- 668.**
ЗЕБИЋ, Стеван
Празан живот / Ст. [Стеван] З. [Зебић]
Горски // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 61.
– Књижевност
- 669.**
ИЗРЕКЕ мудрих људи / превела
Даница Путник // Год. 26, бр. 1 (1911),
стр. 6–7.
– Изреке / Цитати
- 670.**
ИЗРЕКЕ мудрих људи // Год. 26, бр. 2
(1911), стр. 34–35.
– Изреке / Цитати
- 671.**
ИЗРЕКЕ мудрих људи : из дневника
Лава Толстоја / по ауторском преводу
дра Смита и Скарвана превела Даница
Путник // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 58.
– Изреке / Цитати
- 672.**
ИЗРЕКЕ мудрих људи : из дневника
Лава Толстоја / по ауторском преводу
дра Смита и Скарвана превела Даница
Путник // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 90.
– Изреке / Цитати
- 673.**
ИЗРЕКЕ мудрих људи : из дневника
Лава Толстоја / по ауторском преводу дра
Смита и Скарвана превела Даница Путник
// Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 114–115.
– Изреке / Цитати
- 674.**
ИЛИЋ, Никола
Надгробни говор Николе Илића у
покој душе покојне Љубице Радошевићке
// Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 33–34.
– Некролог
- 675.**
ИЛИЋ, Никола
Пролог за живу слику „Игра
Терпсихоре” приказану 19. фебруара (4.
марта) 1911. на забави Српске женске
Добротворне задруге у Митровици /
саставио Никола Илић // Год. 26, бр. 9
(1911), стр. 196.
– Књижевност
- 676.**
ИНТЕРЕСАНТАН човек // Год. 26,
бр. 7/8 (1911), стр. 182–183.
– Књижевност
- 677.**
ЈАНКОВИЋ, Зорка
„Бугарска жена” : изложба у Прагу /
Зорка Јанковић // Год. 26, бр. 7/8 (1911),
стр. 145–146.
– Женско питање / Женски покрети
- 678.**
ЈАНКОВИЋ, Зорка
Женско питање / пише Зорка Јанковић
// Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 25–27.
– Женско питање / Женски покрети
- 679.**
ЈАНКОВИЋ, Зорка
Женско питање / пише Зорка Јанковић
// Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 49–53.
– Женско питање / Женски покрети

- 680.**
 ЈАНКОВИЋ, Зорка
 Женско питање / пише Зорка Јанковић
 // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 75–78.
 – Женско питање / Женски покрети
- 681.**
 ЈАНКОВИЋ, Зорка
 Женско питање / пише Зорка Јанковић
 // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 99–102.
 – Женско питање / Женски покрети
- 682.**
 ЈАНКОВИЋ, Зорка
 Женско питање / пише Зорка Јанковић
 // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 147–153.
 – Женско питање / Женски покрети
- 683.**
 ЈАНКОВИЋ, Зорка
 Женско питање / пише Зорка Јанковић
 // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 219–222.
 – Женско питање / Женски покрети
- 684.**
 ЈАНКОВИЋ, Зорка
 Женско питање / пише Зорка Јанковић
 // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 265–268.
 – Женско питање / Женски покрети
- 685.**
 ЈЕДНА утеха ... / Каћуна // Год. 26,
 бр. 3 (1911), стр. 54.
 – Књижевност
- 686.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 1
 (1911), стр. 22–23.
 – Вести / Књижевност
- 687.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 2
 (1911), стр. 47.
 – Вести / Књижевност
- 688.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 3
 (1911), стр. 70–71.
 – Вести / Књижевност
- 689.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 4
 (1911), стр. 95.
 – Вести / Књижевност
- 690.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 6
 (1911), стр. 141–142.
 – Вести / Књижевност
- 691.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 7/8
 (1911), стр. 190.
 – Вести / Књижевност
- 692.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр.
 9(1911), стр. 214.
 – Вести / Књижевност
- 693.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр.
 10(1911), стр. 236–237.
 – Вести / Књижевност
- 694.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 11
 (1911), стр. 261.
 – Вести / Књижевност
- 695.**
 КЊИЖЕВНОСТ// Год. 26, бр. 12
 (1911), стр. 261.
 – Вести / Књижевност
- 696.**
 КОСАНЧИЋ, Иван
 Свега ћу се ја једном одрећи ... / Иван
 Косанчић // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 137.
 – Књижевност
- 697.**
 КОСАНЧИЋ, Иван
 Ја не знам зашто ... / Иван К.
 [Косанчић] // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр.
 147.
 – Књижевност

698.

КРАЈИНОВИЋ, Мирко Р.

Скупоцена успомена : хумореска / Мирко Р. Крајиновић // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 206–210.

– Књижевност

699.

КУЛИШИЋ, Коста

Принцеца де Ламбал / Коста Кулишић // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 173–182.

– Биографије

700.

ЛАЗИЋ, Зорка

Мој Загорац / Зорка Симе Л. Лазића // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 133–136.

– Књижевност

701.

ЛАЗИЋ, Зорка

Последња ноћ / З. С. Л. [Зорка С. Лазић] // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 254–255.

– Књижевност

702.

ЛАЗИЋ, Зорка

Пријатељство / З. С. Л. [Зорка С. Лазић] // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 255.

– Књижевност

703.

ЛАСТИ / А. // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 223.

– Књижевност

704.

ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга

Три пут ми се насмијала ... / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 7–8.

– Књижевност

705.

ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга

У зими ... : (у споменицу мојој једној пријатељици) / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 33.

– Књижевност

706.

ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга

Над гробом г-ђе Марије Хирт / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 59.

– Књижевност

707.

ЛОНЧАР–Трбојевић, Драга

Јесењи дарови ... / Драг. [Драга] Лончар–Трбојевић // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 246.

– Књижевност

708.

ЉУБИЧИЦЕ // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 66–67.

– Књижевност

709.

МИС Аделина Павлија Ирби : 1833–1911 // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 217–219.

– Вести / Некролог

710.

МОЈА љубав / Ленка // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 10.

– Књижевност

711.

МОЈОЈ „Нади” / А. // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 160.

– Књижевност

712.

МОЈОЈ Нади / А. // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 225.

– Књижевност

713.

НА пароброду / Ленка // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 90.

– Књижевност

714.

НАНА (Дафина) Натошевићка : 1830–1911. // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 199–202.

– Вести / Некролог

- 715.**
НАСЉЕДСТВО / превео Душан // Год. 26, бр.7/8 (1911), стр. 184–185.
– Књижевност
- 716.**
НЕ волим те више .../ С.М.С. // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 102.
– Књижевност
- 717.**
НОВ прилог за српско више женско образовање // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 241–242.
– Женско питање
- 718.**
НОВА одличја г-ђе Савке Ј. Суботића // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 243–244.
– Женско питање / Женски покрети
- 719.**
О растуривању српске књиге / предавање одржано у Омладинском колу у Новом Саду, 6. новембра 1910. // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 29–32.
– Култура
- 720.**
О растуривању српске књиге / предавање одржано у Омладинском колу у Новом Саду, 6. новембра 1910. // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 54–56.
– Култура
- 721.**
ОДГОВОР / Ленка // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 18.
– Књижевност
- 722.**
ОДЛИКОВАЊЕ госпође Савке Суботићке // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 159.
– Преписка
- 723.**
ОДУЖЕНО / превела Вукосава // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 11–14.
– Књижевност
- 724.**
ОСВЕЋЕЊЕ дома Раденичке школе и отварање Филимарске школе Пожаревачке подружнице Женског друштва // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 27–29.
– Женско питање / Женски покрети / Образовање
- 725.**
ПОВРАТАК / Ленка // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 82.
– Књижевност
- 726.**
ПОПАРА, Љубица
Смиљини дукати / Љ. [Љубица] Попоара // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 64–66.
– Књижевност
- 727.**
ПОСМРТНИЦА брату Николи Јовановићу – Бос. Брод / Каћунка // Год. 26, бр.7/8 (1911), стр. 166.
– Књижевност
- 728.**
ПРАВО деце : српским матерама // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 157.
– Женско питање
- 729.**
ПРАВО на срећу. Део II // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 227–232.
– Књижевност
- 730.**
ПРАВО на срећу. Део III / од Потапенка ; по ческом Милева Бож. Ђокића // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 250–253.
– Књижевност
- 731.**
ПРИ растанку : посвећено гђици Јелисавети Стефановићевој / Вера // Год. 26, бр.7/8 (1911), стр. 187.
– Књижевност

- 732.**
ПРИЦА, Зорка
О задатцима виших женских школа и гимназија / говор др. Зоре Прице, држан о св. Сави у женској гимназији у Београду // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 82–85.
– Женско питање
- 733.**
ПРОСВЕТА // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 21.
– Образовање
- 734.**
ПРОСВЕТА // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 94–95.
– Образовање / Педагогија
- 735.**
ПРОСВЕТА // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 141.
– Образовање / Педагогија
- 736.**
ПРОСВЕТА // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 213.
– Образовање / Педагогија
- 737.**
ПРОСВЕТА // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 235.
– Образовање / Педагогија
- 738.**
ПРОСВЕТА // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 259.
– Образовање / Педагогија
- 739.**
ПРОСВЕТА // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 279–280.
– Образовање / Педагогија
- 740.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 10–11.
– Женско питање / Женски покрети
- 741.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 38–40.
– Женско питање / Женски покрети
- 742.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 61–64.
– Женско питање / Женски покрети
- 743.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 88–90.
– Женско питање / Женски покрети
- 744.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 107–114.
– Женско питање / Женски покрети
- 745.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 129–133.
– Женско питање / Женски покрети
- 746.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 166–173.
– Женско питање / Женски покрети
- 747.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 204–205.
– Женско питање / Женски покрети
- 748.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 225–226.
– Женско питање / Женски покрети
- 749.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 247–249.
– Женско питање / Женски покрети
- 750.**
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 272–273.
– Женско питање / Женски покрети

- 751.**
РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Јелена Келер о руци / [Паја Р. Радосављевић] // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 79–82.
– Биографије
- 752.**
РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Јелена Келер о руци / Паја Р. Радосављевић // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 103–105.
– Биографије
- 753.**
РАЗНО // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 23.
– Вести
- 754.**
РАЗНО // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 214.
– Вести
- 755.**
РАЗНО // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 237.
– Вести
- 756.**
РАЗНО // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 260.
– Вести
- 757.**
РАНКОВИЋ, Владислав
Писмо Владислава Ранковића – Олги Спасићевој // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 44–45.
– Преписка
- 758.**
РАСТАНАК / Ленка // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 56.
– Књижевност
- 759.**
РОБ сам био без ланаца ... / Каћунка // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 186.
– Књижевност
- 760.**
„САН уснио” / Црновршанин // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 242.
– Књижевност
- 761.**
СОКОЛОВИЋ, Миливој
Једној девојци / Миливој Соколовић // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 67.
– Књижевност
- 762.**
СПАСИЋ, Олга
Права љубав : писмо Олге Спасићеве – Владиславу Ранковићу // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 41–42.
– Преписка
- 763.**
СПАСИЋ, Олга
Друго писмо Олге Спасићеве – Владиславу Ранковићу // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 42–44.
– Преписка
- 764.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П
Роб / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 153.
– Књижевност
- 765.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
После много дана / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 222.
– Књижевност
- 766.**
СТОЈШИЋ, Димитрије П.
Растанак / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 246.
– Књижевност
- 767.**
СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.
Једна српска свадба / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 57–58.
– Књижевност

768.

СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.

Ношња и мода / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 270–271.

– Женско питање / Ношња

769.

ТЕВФИК, Фикрет

ВЕЧЕ : из турске лирике / Тевфик-Фикрет-беј ; [превела] Милица Влатковић–Хипатија // Год. 26, бр. 10 (1911), стр. 223.

– Књижевност

770.

ТРЕБА ли француским женама дати изборно право // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 158–159.

– Женско питање / Женски покрети

771.

ТРЕЋИ савез Српкиња // Год. 26, бр. 9 (1911), стр. 197.

– Женско питање / Женски покрети

772.

ЂОСИЋ, Јанко Ђ.

Естетско васпитање / Јанко Ђ. Ђосић // Год. 26, бр. 11 (1911), стр. 245–246.

– Женско питање

773.

У спомен умрлој пријатељици Катици Ј. Јовановића из Срем. Петроваца / Марија // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 56.

– Књижевност

774.

У туђини / А. М. Т. // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 272.

– Књижевност

775.

УДИЦКИ, Јован

Моји ђаци : приче о васпитању : новац и деца / пише Јован Удицки // Год. 26, бр. 7/8 (1911), стр. 153–155.

– Књижевност

776.

УСПОМЕНЕ / Вера // Год. 26, бр. 6 (1911), стр. 136–137.

– Књижевност

777.

ХЕЛЕН Хартли Џенкинс // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 97–99.

– Биографије

778.

ЧЕХОВ, Антон Павлович

Разрачунавање / А. [Антон] Чехов ; с руског превела Олга Кернић Пелеш // Год. 26, бр. 12 (1911), стр. 273–274.

– Књижевност

779.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 1 (1911), стр. 20.

– Вести / Некролог

780.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 2 (1911), стр. 46–47.

– Вести / Некролог

781.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 3 (1911), стр. 69–70.

– Вести / Некролог

782.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 4 (1911), стр. 94.

– Вести / Некролог

783.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 119.

– Вести / Некролог

784.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 5 (1911), стр. 139–140.

– Вести / Некролог

785.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 7/8 (1911),
стр. 188–189.
– Вести / Некролог

786.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 9 (1911), стр.
212.
– Вести / Некролог

787.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 10 (1911),
стр. 233–235.
– Вести / Некролог

788.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 11 (1911),
стр. 257–259.
– Вести / Некролог

789.

ЧИТУЉА // Год. 26, бр. 12 (1911),
стр. 278–279.
– Вести / Некролог

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

Б

„Босанска вила” (часопис) – Књижевни огласи 691
Буља, Даринка (1877–1959) – „Последице домаћег васпитања” 282

В

„Вардар” (календар) – 1908 – Књижевни огласи 75
Врњачка Бања 406
Вујић, Ружица – Некролог 410
Вукићевић, Миленко – „Историја Српског народа” 695
Вукићевић, Никола Ћ. (1830–1910) – Некролог 509

Г

„Голуб” (календар) – 1908 – Књижевни огласи 75
„Голуб” (часопис) – Књижевни огласи 688

Д

Дашкова, Екагарина Романовна (1774–1809) 215
Девојачко коло (Сомбор) 632
Деца – Васпитање 207, 373, 728, 772
Деца – Заштита – Законски прописи 450
Деца – Здравље 347
Деца – Образовање 347–349
Добротворна задруга Српкиња 29, 98, 244
Добротворна задруга Српкиња – Босна и Херцеговина 771
Добротворна задруга Српкиња – Финансије 72
Добротворна задруга Српкиња (Ада) 744
Добротворна задруга Српкиња (Бела Црква) 145
Добротворна задруга Српкиња (Беч) 145, 340, 745
Добротворна задруга Српкиња (Бос. Петровац) 749
Добротворна задруга Српкиња (Босанска Градишка) 744
Добротворна задруга Српкиња (Босанска Дубица) 146
Добротворна задруга Српкиња (Власеница) 542
Добротворна задруга Српкиња (Вршац) 340, 541, 742, 745
Добротворна задруга Српкиња (Вуковар) 543
Добротворна задруга Српкиња (Голубинци) 143, 343, 542, 746
Добротворна задруга Српкиња (Грачац) 145
Добротворна задруга Српкиња (Дарувар) 147
Добротворна задруга Српкиња (Дољна Тузла) 144, 340
Добротворна задруга Српкиња (Дубровник) 166
Добротворна задруга Српкиња (Загреб) 146, 635
Добротворна задруга Српкиња (Земун) 543, 743
Добротворна задруга Српкиња (Ириг) 145, 341, 541, 744
Добротворна задруга Српкиња (Книн) 343
Добротворна задруга Српкиња (Ливно) 474
Добротворна задруга Српкиња (Мостар) 147, 544
Добротворна задруга Српкиња (Нови Сад) 143–147, 149, 150, 337, 338, 339, 340, 342–345, 537–539, 541, 542, 545, 546, 740, 742, 743, 745, 748, 750

Добротворна задруга Српкиња (Пакрац) 744
Добротворна задруга Српкиња (Панчево) 144, 341, 744
Добротворна задруга Српкиња (Пожаревац) 747
Добротворна задруга Српкиња (Приједор) 746
Добротворна задруга Српкиња (Сан Франциско) 74, 139, 142,
Добротворна задруга Српкиња (Сарајево) 337, 340, 478, 543
Добротворна задруга Српкиња (Сегедин) 342, 543, 749
Добротворна задруга Српкиња (Сентомаш) 241, 741, 746
Добротворна задруга Српкиња (Сомбор) 345, 514, 744
Добротворна задруга Српкиња (Сремска Митровица) 543
Добротворна задруга Српкиња (Сремски Карловци) 543
Добротворна задруга Српкиња (Стара Пазова) 537
Добротворна задруга Српкиња (Стапар) 745
Добротворна задруга Српкиња (Стари Бечеј) 144, 339, 539, 744
Добротворна задруга Српкиња (Суботица) 142, 146, 341
Добротворна задруга Српкиња (Темишвар) 148, 741, 746
Добротворна задруга Српкиња (Турија) 546, 742, 746
Добротворна задруга Српкиња (Чуруг) 543
Друштво Чешких жена – Изложбе 266

Е

Есперанто 591

Ж

Жене – Бирачко право 12, 222, 297
Жене – Васпитање 308, 604, 679, 680
Жене – Друштвени положај 161–164, 297, 770
Жене – Друштвени положај – Босна и Херцеговина 361
Жене – Еманципација 476
Жене – Запошљавање 296
Жене – Образовање 175, 296, 678–680, 717, 724, 732
Жене – Образовање – Босна и Херцеговина 136
Жене – Образовање – Србија 136, 378, 468
Жене – Образовање – Угарска 12, 136
Жене – Правни положај – Србија 574
Жене – Ручни рад 194, 219, 220, 266, 459, 548, 564
Жене – Село 354
Жене – Чешка 579
Женска гимназија (Београд) 736
Женска деца – Васпитање 288, 593, 594
Женски покрети 27, 121, 360, 473, 557, 567
Женски покрети – Белгија 683
Женски покрети – Италија 682
Женски покрети – Португалија 684
Женски покрети – Русија – Конгрес 326
Женски покрети – Француска 680
Женски покрети – Швајцарска 682
Женски покрети – Шпанија 684

„Женски свет” (часопис) 374
Женско друштво (Београд) – Раденичка школа 467
„Живот светог Саве архиепископа српског, подвижника Свете горе атонске” –
Књижевни огласи 304, 305

И

Илић, Војислав Ј, млађи (1877–1944) – „Песме” 284
Индустрија – Србија 107
Индустрија свиле – Производња – Србија 158, 159
Ирби, Аделина Паулина (Irby, Adeline Paulina) (1833–1911) 709

Ј

Јакшић, Ђура (1832–1878) – Споменик 353
Јелена Савојска, италијанска краљица (1873–1952) 289, 290

К

Келер, Хелен Адамс (Keller, Helen Adams) (1880–1968) 71, 751, 752
Књижаство – Србија 719, 720
Књижевни огласи 279
Конгрес талијанских жена (1908 ; Рим) 83–85
Конгрес чехословенских женскиња (2; 1908; Праг) 50
Костић, Лаза (1841–1910) – Некролог 436
Кочић, Петар (1877–1916) 442, 443
Краљевина Црна Гора – 1910 497

Л

Левентал, Софија (1872–1945)– Писма 88
Ленау, Николаус (Lenau, Nikolaus) – Писма 88

Љ

Љочић, Драга (1855–1926) 367

М

„Мали ђачки календар” – 1908 – Књижевни огласи 75
Мари Луиз Савој Карињан, принцеза де Ламбал 699
Марковић, Милка (1869–1930) 535, 561
Мешовити бракови – Србија 223
Мештровић, Иван – Изложба – Рим 617
Мијаговић, Елодија (1825–1909) – Некролози 247
Мирковић, Петар – „Učitelj : za samouke, mlade i stare (analfabete – nepismene) i za školu” –
Мирковић, Петар – „Буквар : за самоуке, младе и старе (аналфабете и неписмене) и за школу” – Књижевни огласи 279
Мода 292
Морал – Жене – Немачка 573
Морал – Жене – Србија 573

Н

Народна ношња 768
„Народне новине” (часопис) – Књижевни огласи 78, 113
Народни вез – Србија 477
Наследно право – Жене – Србија – 1910 575
Натошевић, Дафина (1830–1911) 714
Некролози 183–193, 379–389, 580–590, 709, 714, 779–789
Новинарство – Конгреси 633

О

Обрадовић, Доситеј (1742–1811) 569, 610, 646, 647
Образовање – Немачка 737
Образовање – Србија 737, 738, 739
Образовање – Угарска 153, 739
„Отаџбина” (часопис) – Књижевни огласи 690

П

Павићевић, Мићун (1879–1974) – „Брђанке” 285
Пајевић, Анка А. (1858–1920) – Некролози 3
Пајевић, Арса (1840–1905) – Књижевство 3
Петровић, Милена, црногорска краљица (1847–1923) 497
Петровић, Нина (1833–1908) – Некролози 307
„Пијемонт” (часопис) – Књижевни огласи 692
Позориште – Оберамергау 525
Пољски народни савет 376
„Православље” (часопис) – Књижевни огласи 691
Предшколске установе – Угарска 114
„Пчелица” (часопис) – Књижевни огласи 687

Р

Ружић, Димитрије (1941–1912) 535

С

Свила – Производња 512
Свиларство – Угарска – 20. в. 356
Серијске публикације, српске – САД – 20. в. 359
Словенци – Срби 501
„Споменак” (часопис) – Књижевни огласи 358, 688
Срби – САД – 20. в. 359
Србија – Путописи 180
„Српска везиља” (часопис) – Књижевни огласи 691
„Српска жена” – Изложбе – Праг 266, 400, 405, 460, 463, 548, 564, 565
„Српска православна Женска задруга Св. Мајке Ангелине” (Будимпешта) 51
„Српска православна митрополија карловачка” (Сремски Карловци) 137, 138
„Српска школа” (часопис) – Књижевни огласи 691
Српске више девојачке школе 519, 566
Српске школе – Босна и Херцеговина 424
Српски девојачки интернат (Загреб) 635

Српски језик 151
Српски народни женски савез 360, 567
„Српски певачки дом” (Сомбор) 167
„Српски соко” (часопис) – Књижевни огласи 689
Стојановић, Петар (1877–1957) 394
Суботић, Савка (1834–1918) – Заслуге 116, 718, 722

Ђ

Ђилимарска школа (Пирот) – Жене 175, 724

У

Уметност – Изложбе – Сомбор 514

Учитељице – Образовање 44

Ф

Фармација – Жене – Историја 439, 440, 441, 650, 651

Х

Хацић, Антоније (1833–1916) 206

Џ

Џенкинс, Хелен Хартли (Jenkins, Helen Hartley) (1860–1934) 777

Ш

Штедња – Србија 592

Gordana Đoković

gordana.djokovic@fil.bg.ac.rs

Dragana Grujić

dragana.grujic@fil.bg.ac.rs

University of Belgrade

Faculty of Philology

Professional Paper

Bibliography of the Journal *Women's World: The Journal of Serbian Women's Charity Associations: Part VI (1908–1911)*

The bibliography represents the sixth part of the bibliography of the journal *Women's World: The Journal of Serbian Women's Charity Associations*. It encompasses four years of the journal's publication, from 1908 to 1911, and contains 789 bibliographic items, described in the *de visu* language and script of the publication. The bibliography is structured chronologically, divided into four sections according to the year of publication, with the bibliographic units numbered consecutively. Within each year, the units are alphabetically organized by the author's last name, or by the title of the article in cases where the texts are unsigned or signed with initials. A separate section, the Subject Index, stands out as a useful tool for quicker searching and researching the content. The index groups terms and topics covered in the journal, facilitating access to relevant information and making it easier to find specific topics within the publication.

Keywords: bibliography, *Women's World* journal (1908–1911).

ИНТЕРВЈУ / INTERVJU / INTERVIEW

Биљана Д. Обрадовић

Као да лебдим изнад океана¹

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.11>

Разговор водила Биљана Дојчиновић
<https://orcid.org/0000-0002-8684-2350>

Биљана Д. Обрадовић је српско-америчка песникиња, критичарка и преводитељка. Живела је у Југославији, Грчкој и Индији, пре него што је отишла у САД 1988. године. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а магистрала креативно писање поезије на Универзитету Вирџинија Комонтвелт у Ричмонду, у Вирџинији. Докторирала је енглески језик на Универзитету у Небраски, у Линколну. Добитница је медаље Академије уметности Масарика за уметничка достигнућа, коју јој је доделила Чешка Република. Добитница је награде *Норман С. Франсис* за изврност у истраживању за 2015. на Универзитету Луизијане Ксавијер, у Њу Орлеансу, где предаје креативно писање и енглески језик. Добитница је награде *Расико Пејровић* за другу књигу поезије, *Замрзнути зајрљаји*. Са Дубравком Ђурић добила је награду *Миша Ђорђевић* за антологију савремене српске поезије *Cat Painters*. Непосредан повод за разговор је избор из поезије Дубравке Ђурић и превод на енглески, објављен 2024. године под насловом *The Politics of Hope (After the War)*.

Завршила си енглески на Филолошком факултету у Београду, а живела си на различитим местима у Југославији и свету – од Грчке, преко Индије до САД. У Њу Орлеансу предајеш креативно писање и енглески језик на Универзитету Луизијане Ксавијер (Xavier University of Louisiana). Као песникиња, преводитељка и професорка живиш у различитим језицима. Да ли видиш себе као језичког номада, некога чији ум стално преводи (да парафразирам Розу Брајдоу) и да ли ти је то најорно?

Родила сам се у Битољу јер је мој отац био цариник на југословенско – грчкој граници, окружена македонским језиком. Касније смо прешли у Неготин, где су била деца влашке мањине, опет нисам знала језик. Због новог посла мог оца у Секретаријату за иностране послове Југославије отишли смо 1969. из Београда у Грчку. Нисам знала ни реч грчког, била

¹ Овај интервју је настао у оквиру пројекта HerCuLIS (*Digitization of Heritage Culture and Language Identity of Serbian Diaspora*) Фонда за науку Републике Србије (број 1548).

сам четврти разред основне школе, мислим да се тек од петог учио страни језик, а морала сам од јесени да кренем у америчку школу и да похађам пети разред на енглеском језику. Тог лета сам учила енглески са мисиз Роси, Гркињом која је била удата за Италијана и предавала је француски у тој мојој школи. Ниједну реч српског није знала. Тако да сам одмах била била „immersed“. Она би узела чашу и рекла „glass“, ја нисам имала реч „чаша“ на уму, већ сам директно учила појмове на енглеском језику. И тако сам научила језик. Почеле смо од сликовница *Dick and Jane*, са по једном до две реченице на страници са сликом. које су ми биле чудне јер сам имала већ девет година. Чудне су ми биле и неке ствари на сликама што се тиче културе у Америци, на пример роштиљ на ком су пекли кукуруз. Касније сам видела да то раде сваког викенда.

Када сам пошла у школу, учитељица мисиз Грегоријадис ме је учила енглески док су други ђаци ишли на француски. Деца су ме задиркивала али мени је то био подстрек да што брже научим језик и да га добро говорим. Проговорила сам за годину дана. У Грчкој сам завршила осми разред, потом први средње школе у Београду и онда сам отишла у Индију. У Бомбају сам била четири године, завршила гимназију, дошла у Београд, уписала факултет 1980. године, енглески и француски, двопредметно. Француски ми је био трећи језик. Грчки сам прилично добро научила док сам била тамо, а касније сам учила на курсевима и посећивала родитеље који су поново отишли у Грчку – могу да читам на грчком и да се споразумем. У Индији нисам научила хинди нити иједан њихов језик, и тако сам опет била странац јер су сва деца знала још један језик. Тако да не преводим, мислим на енглеском. Када сам овде, мислим на српском. Има речи које знам на енглеском а не могу да се сетим на српском и обрнуто.

Објавила си четири збирке поезије до сада – три биливалне, Frozen Embraces// Замрзнути Загрљаји ; Le Riche Monde; Little Disruptions//Мали Поремећаји; а четврту на енглеском Incognito. Како изгледа преводити сопствену поезију, а како писати је директно на енглеском?

Песме сам почела да пишем у осмој години, прво на српском и одмах потом на енглеском. Можда сам написала две-три песме на српском. Све моје песме на српском су преводи, само нисам их ја све преводила. Неке су превели неки други људи, али ја сам их подешавала за српску културу, за овај контекст.

Зашто сам уопште писала? Зато што сам стално одлазила из места у место и онда сам писала писма друговима и другарицама, дописивала сам се и са пријатељима које сам упознавала у иностранству и који су исто тако расути по целом свету. То и дан-данас радим, дописујем се са много људи, што мислим да нестаје као обичај. У данашњем свету се дописују текст порукама преко телефона. Једно моје писмо пријатељици било је дуго шездесет страна. Она га је сигурно бацила, али било ми је веома важно да стављам себе на папир, да пишем о себи, и у неком моменту је то прешло из прозе у поезију.

Ко су били њесници који су утицали на њебе у разним фазама?

Кад сам почела да размишљам о поезији као дете била ми је узор Десанка Максимовић. Имала сам част да је сретнем и упознам, два пута сам била њена гошћа. Превела сам целу књигу изабраних песама и од тога објавила једанаест њених песама. Та збирка још увек није објављена, а неке од тих песама су биле део моје магистарске тезе, док се већина састојала од мојих песама. Не знам да ли деца сада знају ”Крваву бајку”, али Десанка ми је била велики узор. После тога сам почела да читам енглеску и америчку поезију и било ми је тешко јер сам читала старије песнике, Китса, Шелија и нисам видела себе у томе уопште, није ми било занимљиво. Све док нисам отишла у Америку. Моји тамошњи професори су били песници који су јако утицали на мене: Маргарет Гибсон, Дејв Смит, Грег Донован. Дејв Смит ми је био ментор магистарске тезе, ми и дан-данас сарађујемо. Шта су изабрали да читамо? Сваке године смо на часовима креативног писања читали по минимум пет књига, најновијих књига америчких песника. У лето 1988, пред мој одлазак на постдипломске у САД у августу, упознала сам двојицу америчких песника који су били у Београду на Фулбрајту, Филипа Дејсија и Лери Леваса. С Дејсијем сам остала у контакту. Он је био формални песник, то јест, писао је у одређеној форми, што није било популарно у то време у Америци. Моји професори ми то нису то предавали, али је Дејв Смит захтевао да пишемо сонет поред преовлађујућих песама у слободном стиху. На томе сам му захвална. Пишем доста формалних песама и предајем то студентима, треба да науче како се пишу јер није једноставно. Били су ми занимљиви песници и песникиње који су писали поезију попут Ен Секстон, Керолин Кајзер, оне су се отварале негде од 60-их година, то је исповедна поезија. Лоуел је иначе био професор моје професорке Хилде Раз у Небраски, тако да сам ”потомак” Роберта Лоуела. Силвија Плат

је занимљива мада више волим Ен Секстон. ”Татица” је једина песма Силвије Плат коју моји студенти морају да знају. Ен Секстон је писала песме које до тада жене нису писале, на пример ”Ода мојој материци”. То је песма коју мушакарац не може да напише. Или, ”Менструација у четрдесетим”. Каролин Кајзер сам и лично познавала.

*Студирала си креативно писање кад је то овде било јошово
непознато. Отикуд то?*

За креативно писање сам чула од професора Тихомира Вучковића на Филолошком факултету који је знао да пишем поезију. Хтела сам да објавим песме у факултетском часопису *Знак*, али су ми рекли да их преведем на српски. Зашто, питала сам, па ово је Филолошки факултет? Исто су ми рекли и у *Књижевним новинама* – не може, може само на српском. То је била 1986. или 1987. година. Професор Вучковић ми је предложио да одем у Америку да студирам креативно писање. Рекао ми је, идите у Америчку читаоницу у Кнез Михаиловој. Тако сам и урадила – било је три странице ситно писаног програма креативног писања и пријавила сам се на оне које сам знала. Отац ми је платио пријаве које су биле јако скупе у то време – пријавила сам се на седам – осам програма, на Харвард, Јејл, на универзитете за које сам чула . Нико ме није примио. Следеће године отац ми је рекао да покушам још једном и онда сам се пријавила на Универзитет Ајова, који је био први и најпознатији за креативно писање. Нисам примљена, али сам примљена на два друга. У марту 1988 сам отишла у САД на месец дана први пут, да бих мало упознала ту земљу и погледала неке од универзитета на које сам се пријавила, а након тога што сам примљена, преселила сам се августа 1988. на Универзитет Вирџинија Комонвелт у Ричмонду. Они су тек били почели с тим програмом, 4-5 година пре тога. Била сам први странац на том програму.

*Колико траје твој курс креативног писања и шта студенти
треба да науче током њега? Колико је тај курс повезан са оним што
радиш на часовима енглеског језика и књижевности?*

Предајем више предмета из креативног писања. Увод у креативно писање предајем бруцошима, на другој години имамо песничку радионицу, на трећој години читају савремене песнике и радимо нешто специјализовано, рецимо, о утицају сликарства или музике на поезију, а

на четвртој години студенти раде тезу из поезије, пишу књигу обима до 40 страница.

На првој години предајем четири различите ствари. Предајем *creative non-fiction*, писање есеја о себи, то је посебан жанр за који овде нема адекватног превода, предајем им поезију, сталне облике на почетку а на крају слободни стих, онда им предајем кратке приче, морају да направе причу од једног пасуса. На пример, тражим да напишу причу од задатих елемената: мушкарац и жена стоје и чекају такси. Или, абецеда. Свака реченица мора да почне словом из абецеде. Завршни облик који треба да савладају је кратак позоришни комад. На крају часа студенти састављају портфолио од својих радова насталих током семестра који личе на рукописе књига. Многи од њих никада нису ишли у позориште, иако имају осамнаест година, и мисле да је позориште исто што и филм. Поезија – задајем им пет књига, немамо књигу која је уџбеник, већ пет најновијих књига које бирам на конференцијама. Разговарамо о тим песмама и онда им задајем да, на пример, напишу сонет или рецепт за неко јело али да то у ствари буде песма, или песме о уметничким делима.

Највише студената је на првој години, четрнаест, а на песничкој радионици их имам дванаест. Такође предајем и женску књижевност у 20. веку – од Ребеке Вест, Вирџиније Вулф, читамо све жанрове. Многе од тих предмета сам сама креирала а сада их предају и други професори. Предајем и светску књижевност од 1650. до данас, као и предмете које сви професори предају, као што су енглеска реторика и састав и енглески састав и књижевност. Моји студенти су изузетно добри, многи од њих су завршили магистратуре. Неки су докторирали, имају објављене књиге, неки и по две-три, неки су добили награде за књиге, а један је чак радио на филму *Дванаест година у ројсџиву* који је добио Оскара.

Колико си дуго на Универзитету Луизијане Ксавијер и како си сјинла до Њу Орлеанса?

Ово ми је 28. година да предајем на Ксавијеру. Примила ме је тадашња шефица одсека Мишел Ливи. Занимљиво је да је у том тренутку на Универзитету Ксавијер било и троје афроамеричких песника који су сада изузетно познати: Тој Дерикот, Мејџор Џексон, који је недавно био у Београду, и Теренс Хејз, сви Афроамериканци. То су сада велика имена америчке поезије. Они су били са мном две године и отишли, а ја сам остала. Тој Дерикот је годину дана пре него што је дошла на Ксавијер креирала један диван летњи програм, зове се *Save Canem* (Пас уједа),

према натпису из Помпеје. Рекла ми је да је ту летњу радионицу тако назвала јер је то осмислила за себе и друге Афроамериканце, да се склоне негде од нас белих и да не размишљају о њима. Одговорила сам јој да бих и ја бих волела да одем негде тако и да будем међу људима као што сам ја, али за мене таквог места нема. Не осећам се као амерички белац. Ја сам свугде странац. Осећам се као да лебдим изнад океана и сваког момента могу да паднем и да се удавим.

Ове године је објављена књига The Politics of Hope (After the War): Selected and New Poems, у издању њујоршке куће Roof Books. То је избор из поезије Дубравке Ђурић који си ти сачинила, превела и у који си унела низ бележака ради разјашњења контекста и повода наслова и појединих песама. Како би описала рад на овој књизи?

Дубравка и ја смо не само заједно преводиле, него смо стварале неке нове песме на енглеском. Дубравка је језичка песникиња и игра се речима, а поред тога ретко користи знакове интерпункције и зато смо морале да радимо заједно. Годину и по дана смо радиле на књизи. Било је неколико ствари на којима је Дубравка, која иначе зна енглески (али не као ја), инсистирала али које ипак нису могле да остану на енглеском. Мени је, наравно, теже да преводим на српски, и морам да радим са песником и са неким ко је овде песник да прегледа моје преводе. То више не могу сама, али када преводим на енглески нема проблема.

Дубравка је у песмама говорила како су те песме настале, а ја сам то описала у напоменама. Размишљали смо где да их ставимо. Онда смо, заједно са издавачем, Џејмсом Шеријем и Чарлсом Бернстином, који је написао предговор, одлучиле да их ипак оставимо испод песама уместо да буду на крају књиге, јер ово је превод. На крају књиге је обиман интервју са Дубравком који сам ја урадила.

Дубравка и ти сте веома различити по песничком сензибилитету, антологија коју сте заједно радиле пре неколико година, Cat Painters, садржала је велики број песникиња и песника, мноштво различитих сензибилитета. Како је изгледао њај прелазак из једне у другу песничку „кожу“?

Тачно је да Дубравка и ја имамо потпуно различит однос према поезији. Она пише језичку поезију а ја наративну, формалну и

у слободном стиху. Било ми је веома битно да смо на те две различите стране. Антологију смо радиле четири и по године. Мислим да не би ни било добро да смо само на једној страни. Сложиле смо се да је добро да буде што више жена, то је врло битно. Дубравка је позната као феминисткиња, ја нисам, али подржавам феминизам. Антологију чине песме више од 70 аутора а половину чине жене. Друга ствар око које смо се сложиле јесте да нисмо желеле да имамо превише поезије која се враћа историји Србије, али смо имали и такве песнике. Ту су песникиње и песници различитих религија, има атеиста, геј песника, Ромкињу која је први пут антологизована и жену која је странкиња а није странац. Ја живим 36 година у Америци, она живи овде. Ја сам српско - америчка песникиња, она је јапанско-српска песникиња. Она овде живи, има оба држављанства, али пише на српском, на ћирилици. Она је наша песникиња, наравно, и јапанска. Инсистирала сам и на томе да различите врсте поезије буду заступљене. Једино бих можда волела да је било више поезије која је формална, али је јако тешко превести римовану поезију на неки језик. Инсистирала сам и на томе да буде и хаику поезије која раније није улазила у антологије. Зашто да не? Хаику је врло битан за америчку поезију а очито и за српску. Дубравка се с тим стварима слагала.

Онда смо писале увод, заједнички. И опет је Чарлс Бернстин писао предговор. Ту су и биобиблиографије чија је израда одузела много времена, али сви који су видели антологију слажу се да је то битно – ако неко жели да преведе некога из антологије одмах има све потребне податке. Такође сам снимила 25 песника из антологије и поставила на интернет тако да заинтересовани могу да чују како њихове песме звуче на српском језику.

Иначе, годинама објављујем приказе књига српске поезије и, понекад, прозе (*World Literature Today; Serbian Studies*) и одлазим на конференције по целом свету где говорим о српским песницима.

Са енглеској на српски превела си низ америчких песника, између осталих и песме свој мужа Дона Герија, American Ghosts: Selected Poems. Како је изгледао тај процес превођења са енглеској на српски?

Прва поетска књига коју сам превела на српски била је Цонова песничка збирка. Његова поезија је тешка за превођење, он има невероватан речник, сваког дана чујем неку нову реч од њега. Зато је веома тежак за превод. Кад сам завршила, радила сам са Иваном

Миланков и Братиславом Милановићем, да средимо песме, и то је било јако лепо. Ивана зна енглески, Бата не, сам процес је био сјајан. Није било пуно исправки, мада мислим да грешим у падежима. Не знам, нисам ту тридесет шест година, добро је да уопште и говорим српски. Знам људе који оду и после пет или десет година забораве језик.

Да ли би ти било лакше да се овај интервју води на енглеском?

Не, наравно, овде сам сада и волим да говорим српски.

Џон и ти имате сина Питера који је сада на колеџу. Да ли Питер говори српски? Да ли ти је било важно да га научиш свом мајерњем језику? Зашто?

Он се зове Петар. Тамо је Петаар, дуго а, овде Питер, нигде му не погоде име. И он, као и ја, лебди негде између.

Какав однос мислиш да твој син има према српском језику и шта си радила у том смеру?

Петар се родио 2003. године, а 2005. се догодио ураган Катрина. То је потпуно променило наше животе. Годину дана нисмо живели у својој кући. Изгубили смо 2500 књига, Петрове играчке, једно време смо били бескућници. Мишел Ливи нам је опет помогла, омогућила је да будемо у једном стану у Северној Каролини четири месеца. Потом смо били у Минесоти, и на факултет смо се вратили 2006, да би 2007. у јануару дошли поново у Београд јер је Џон добио Фулбрајтову стипендију коју нисмо могли да одложимо. Тада је Петар ишао у једно обданиште и течно проговорио српски. Било је ту и друге деце из иностранства. Пошто смо се вратили у Америку сваког лета смо овде долазили. Када је имао седам – осам година схватила сам да не могу да разговарам само српски са њим и онда сам од неког добила информацију да постоје часови преко Скајпа које даје једна студенткиња на постдипломским студијама из Ниша за децу из дијаспоре. Она је била професор српског Петру седам година. Када бисмо долазили овде преко лета у Нишу је имао часове српског уживо. Била је сјајна. Гледали су цртане филмове заједно, читали песме на српском, учила га је о култури. Петар пише српски, ћирилицом и латиницом. Имао је проблема да опет проговори, јер овде нема друштво

и нема с ким да разговара на српском. Ипак би волео да овде буде на мастеру годину дана јер то је једини начин да поврати језик који му је ”ушао у уши” кад је био мали.

Дуїо си у САД и окружена енїлеским језиком. Да ли још ђонекаг реа-їујеш неочекивано на срїском језику? Да ли се маїтерњи језик изненадно їробије у одређеним ситїуацијама у којима їа не би очекивала?

Имам пуно пријатељица у Америци с којима разговарам на српском и на енглеском, али нам се у разговору мешају речи. На пример, ”Шта ћете да радите за Thanksgiving?” Када разговарам са Американцима никада не мешам језике.

Има и неких ствари из културе, које су ми занимљиве, на пример, ”ниси чувао овце с њим”, што понекад говорим својим студентима када, рецимо, о Чарлсу Симићу говорим као ”Чарлсу”. Онда их упозоравам на то да треба да користе презиме, Симик, како је он изменио своје име.

А їи? Како се їи їрезиваш?

Ја сам Биљана Д. Обрадовик, јер, наравно, овде не знају за ”ћ”.

Шїа їренуїно їриїремаш?

Чекам издавача у Србији да прими и објави превод књиге *Инкоїниїо* на српском. Поред тога годинама већ радим на својим мемоарима. На пролеће 2026. изаћи ће моја нова књига, пета збирка поезије, код универзитетског издавача LSU Press, једног од најбољих за поезију. После тога се враћам писању мемоара. Планирам и барем још две књиге поезије и збирку текстова са конференција. И један кувар!

Biljana D. Obradović

As if I Were Floating above the Ocean¹

Interview conducted by Biljana Dojčinović

<https://orcid.org/0000-0002-8684-2350>

Biljana D. Obradović is a Serbian-American poet, critic and translator. Before she moved to the United States of America in 1988, she has lived in Yugoslavia, Greece and India. She obtained her B.A. from the Faculty of Philology, University of Belgrade, and her M.F.A. in Creative Writing from Virginia Commonwealth University in Richmond, Virginia. She received her PhD in English at the University of Nebraska, Lincoln. Czech Republic's Masarik Academy of Arts awarded her a medal for her artistic achievements. In 2015, Xavier University of Louisiana in New Orleans, where she teaches Creative Writing and other classes at the Department of English, presented her with the *Norman C. Francis* award for excellence achieved throughout her research. She received the *Rastko Petrović* award for her second book of poetry, *Frozen embraces*. Along with Dubravka Đurić, Biljana D. Obradović received the *Miša Dorđević* award for the anthology of contemporary Serbian poetry – *Cat Painters*. The formal occasion behind this conversation was the 2024 publication of selected poems written by Dubravka Đurić and translated by Biljana D. Obradović into English within the collection titled *The Politics of Hope (After the War): Selected and New Poems*.

You received your B.A. in English language and literature at the Faculty of Philology in Belgrade, yet you have lived in various places in Yugoslavia and worldwide – from Greece, to India and the USA. You teach creative writing and other classes at the Department of English language, at the Xavier University of Louisiana in New Orleans. As a poet, translator and professor, you live in different languages. Do you see yourself as a sort of a language nomad, someone whose mind constantly translates (to paraphrase Rosi Braidotti)? Is that strenuous for you?

I was born in Bitola (of Serbian parents), surrounded by the Macedonian language, because my father was a customs officer at Yugoslavia's border with Greece. Later on, we moved to Negotin, where most of the children were of Vlach minority, so, once again, I wasn't familiar with the language.

---

¹ This interview originated as a part of the HerCuLIS project (*Digitization of Heritage Culture and Language Identity of Serbian Diaspora*) funded by the Republic of Serbia's Science Fund (number 1548).

As my father got a new position within the Ministry of Foreign Affairs of Yugoslavia, we left Belgrade and moved to Greece in 1969. I couldn't speak a word of Greek or English as I was in fifth grade of an American elementary school. I think the foreign language in Yugoslavia at the time was only taught from the fifth grade. So, that fall I had to start attending the fifth grade of the American school, in English which I couldn't speak at all. That summer I began to study English with Mrs. Rossi, a Greek woman married to an Italian. She was, also, a French teacher in my new school. She couldn't utter a word of Serbian. So, I was "immersed" right away. She would pick up a glass and say "glass." As I didn't have the word "glass" on my mind, I would learn the term directly in English. And that's how I learned the language. We started with a picture-book, *Dick and Jane*, which had one to two sentences per page, along with pictures which were odd for me at the time as I was already nine years old then. I also found some cultural aspects of America odd in those pictures, such as the grill on which they roasted corn. Later I saw that they actually do that every weekend.

When I started school, the teacher, Mrs. Gregoriadis, taught me English while all the other students studied French. The children teased me, but that was just an incentive for me to learn the language as soon as possible and to speak it well. I started speaking it within one year. I finished the eighth grade of elementary school in Greece. Then I went to first grade of high school in Belgrade, after which I moved to India. I spent four years in Bombay, finished high school there and came back to Belgrade. In 1980, I enrolled at the Faculty of Philology for a double major – English and French. French was my third language. I also learned Greek pretty well while living there, although I, also, learned it, later on, through courses and I used it when visiting my parents who moved back there. I can read and communicate in Greek. I didn't learn Hindi in India, nor any of their other languages. Thus, once again, there I was a stranger, because all other children knew one more local language. So, I don't translate into English, I think in it. When I'm here I think in Serbian. There are some words I know in English, but cannot remember in Serbian and vice versa.

You have published four poetry books until now – three of them bilingual, Frozen Embraces; Le Riche Monde; Little Disruptions; and the fourth one in English Incognito. What does it look like to translate your own poetry, as opposed to writing it down directly to Serbian?

I started writing poems when I was eight years old, first in Serbian and right after that in English. I might have written two-three poems in Serbian. All my

poems in Serbian are translations, but not necessarily done by me. Some of them were translated by other people, but I was the one who adjusted them for the Serbian culture, for this context.

Why did I even write? I wrote because I constantly moved around. So, I wrote letters to my friends, I had regular correspondence with friends I met abroad who are all over the world as well. To this day, I do the same, I correspond with many people, which is a dying habit, I think. In today's world, we exchange text messages through our phones. One of the letters I sent to my friend was sixty pages long. She must have thrown it away, however, for me, it was important to put myself on the paper, to write about myself, and at one point it transformed from prose to poetry.

Who were some of the poets who impacted you at different stages?

When I started thinking about poetry as a child, Desanka Maksimović was my role-model. I had that honor to meet her and talk to her, and I was even a guest in her home twice. I translated a whole book of her selected poems and published eleven of them. That book of poetry still hasn't been published, although some of those poems were a part of my M.F.A. thesis which mostly contained my poems. I don't know if children are familiar with "A Bloody Fairytale" today, but Desanka was truly a great role-model for me. After that I started reading English and American poetry and it was rather difficult because I read older poets like Keats and Shelley and I didn't see myself in it. It was not interesting to me. Not until I went to America. My professors there were poets who influenced me to a large extent: Margaret Gibson, Dave Smith, Greg Donovan. Dave Smith was my mentor for the M.F.A. thesis and, to this day, we collaborate regularly. What did they choose for us to read? Every year in our Creative writing classes we read at least five newest books of contemporary American poets. In the summer of 1988, before I departed for my graduate studies in the US, in August, I met two American poets who were in Belgrade on a Fulbright, Phillip Dacey and Larry Levis. I stayed in touch with Dacey. He was a formal poet, i.e., he wrote in certain forms, which was not popular at that time in America. My professors did not teach that, but Dave Smith insisted we write a sonnet and not only the dominant free verse. I am deeply grateful for that. I write many formal poems besides free verse and I teach that to my students. They should learn how these are written as well, because it is not simple at all. I was interested in poets like Anne Sexton and Caroline Kizer. They were writing from the 1960s as confessional poets. Robert Lowell (one of the leaders of the Confessional movement) was, by

the way, Hilda Raz's professor, who was my professor in Nebraska. So, in a way, I am the "descendant" of Lowell's. Sylvia Plath is interesting, although I prefer Anne Sexton. "Daddy" is Plath's only poem my students must read. Anne Sexton wrote poems women hadn't written until then, for example "In Celebration of My Uterus." That's the kind of poem a man cannot write. Or, "Menstruation at Forty." I knew Caroline Kizerin person, as well. (She wrote the famous poem "ProFemina" after which the Serbian magazine was named after).

You studied Creative Writing when that was an unfamiliar field here. How did it come to that?

Professor Tihomir Vučković from Faculty of Philology told me about creative writing because he knew I wrote poetry in English. I wanted to publish my poems in *Znak*, the undergraduate student magazine, but I was told to translate them into Serbian. "Why?" I asked, "This is the Faculty of Philology?" I was told the same thing in *Književne Novine* – this can't be done; it can only be published in Serbian. It was in 1986 or 1987. Professor Vučković suggested I go to America to study creative writing. He told me, go to the American library in Knez Mihailova street. So, I did just that – there were three pages of small print about the creative writing programs, so I applied to those I was familiar with. My father paid the application fees which were very expensive at the time – I applied to seven or eight of them, to Harvard, Yale, the universities I had heard of. None of them admitted me. Next year, my father told me to try one more time, so I applied to the University of Iowa, which was the first and most famous university for creative writing. I wasn't accepted there, but I did get acceptance letters to the other two I applied for. In March 1988 I went to the US for a month, for the first time, in order to get acquainted with the country and to visit the universities I had applied for. After I got admitted to Virginia Commonwealth University, I enrolled, and moved to Richmond, VA in August 1988. They had just rolled out this program four or five years before. So, I was the first foreign student in it.

How long does your course of creative writing last? What do the students take from it? To what extent is it linked to what you teach in your English language and literature course?

I teach several courses of creative writing that last one semester. Introduction to Creative Writing is taught to freshmen. In the second year we have a poetry

workshop. In the third year they read contemporary poets and we work on something more specialized, such as the influence painting, or music, has on poetry. And in their senior year, students write a thesis about poetry – a book which should be maximum 40 pages long.

In the first year I teach four different subjects. I teach *creative nonfiction*, writing essays about oneself, a specific genre which doesn't have an adequate translation here. I teach poetry, established forms at first and then free verse in the end. Then I teach short stories where they need to write a story from one passage. For example, I ask them to write a story which contains the assigned elements: a man and a woman are waiting for a cab. Or, the alphabet. Each sentence must begin with a letter from the alphabet. The final form they need to master is a brief play. In the middle and the end of the course, students gather all the work they created during the semester into a portfolio which resembles a book manuscript. Many of them have never been to a play, although they are eighteen years old, and they think theatre is the same as film. In Poetry Workshop, I assign five books. We don't use a textbook, but rather five recent collections of poetry I choose from the conferences I go to. We talk about those poems and then I ask them to write a sonnet, for example, or a recipe in the form of a poem, or a poem about some artwork.

The largest number of students are at freshman year – fourteen. I have twelve at the poetry workshop. And I, also, teach Women's Literature of the 20th century – from Rebecca West, Virginia Woolf, we go through all the genres. I have created most of those subjects myself, and now others teach them, as well. I, also, teach World Literature from 1650 to modern times, along with other subjects all the professors teach, such as English Rhetoric and Composition or English Composition and Literature. Some of my students have been exceptional; many have received their M.A. degrees and some have received their PhDs, have their books published, some even two-three of them. Some are, even, awarded. And one of them worked on the film *12 Years a Slave*, which won an Oscar.

How long have you been at the Xavier University of Louisiana? How did you end up in New Orleans?

I have been teaching at Xavier for 28 years. I was hired by Michele Levy, the head of the department at the time. What's interesting is that three African American poets who are now extremely famous were at Xavier University at that particular moment: Toi Derricotte, Major Jackson, who visited Belgrade recently and Terrence Hayes. Those are now well-known

names of contemporary American poetry. They were there with me for two years and they left, leaving me behind. A year before coming to Xavier, Toi Derricotte created a great summer program called Cave Canem, inspired by the inscription from Pompeii. She told me she gave that title to the summer workshop because she envisioned it for herself and other African Americans, as a retreat from Whites and a place where they don't have to think about them. I told her I would love to have such a retreat for myself, where I can go and be with people who are like me, but that I don't have a place in the world. I don't feel like an American White person. I am a foreigner wherever I go. I feel as if I were floating above the ocean, and that I can fall and drown at any given moment.

This year The Politics of Hope (After the War): Selected and New Poems was published by Roof Books from New York. This is your selection of poems Dubravka Đurić wrote. You have, also, translated and annotated them with the aim of giving the context and motive behind certain poems. How would you describe the work on this book?

Dubravka and I not only translated together, but we also created new poems in English. Dubravka is a language poet and she plays with words. Besides that, she rarely uses punctuation, so we had to work together. We worked on the book for a year and a half. There were a few things Dubravka, who knows English (although not like me), insisted on, but which could not be preserved in English. For me it's, of course, more difficult to translate into Serbian, so I have to work with the poet and someone who is a Serbian poet and who can go through my translation. I cannot do this on my own. However, when I translate into English, I don't have the same issue.

In her poems, Dubravka talked about the origin of those poems, which we described in the footnotes. We contemplated where to put them. Then we decided, along with the publishers, James Sherry, and Charles Bernstein who wrote the preface, to leave those notes below the poems instead of moving them to the end of the book, because this is, ultimately, a translation. At the end of the book, there is a comprehensive interview with Dubravka which I led.

You and Dubravka differ a lot as far as your poetic sensibilities are concerned. The anthology you two worked on a few years ago, Cat Painters, contained a large number of poets, with a variety of sensibilities. What did that transition from one poetic "skin" to the other look like?

It is true that Dubravka and I completely differ when it comes to our attitude towards poetry. She writes language poetry while I write narrative, formal and free verse poetry. It was very important for me to differ like that. We worked on the anthology for four and a half years. I don't think it would have turned out as well as it did, if we had been on the same side. We agreed that it should contain as many women as possible, that was very important. Dubravka is known as a feminist, while I am not a critic like her, although I am a feminist. The anthology comprises of poems written by more than seventy poets, half of them women. Another thing we agreed upon was that we didn't want it to have many poems reverting to Serbian history, although such poets were present. We included poets of various religions, atheists, gay poets, a female Roma poet who has been included in the anthology for the very first time and a woman who lives in Serbia, but was born abroad. I have been living in America for thirty-six years, while she has been living here. I am a Serbian-American poet, she is a Japanese-Serbian poet. She lives here, has dual citizenship, yet she writes in Serbian, in Cyrillic. She is a Serbian poet and, of course, a Japanese one. I insisted on having different types of poetry presented. I only may have preferred having more formal poetry. However, it is very difficult translating poetry that rhymes into a target language. I, also, insisted on having haiku poetry which was not included in anthologies before. Why not? The form of haiku is truly important for American poetry. The same can, obviously, be said for Serbian poetry, as well. Dubravka agreed with these points.

Then we wrote the introduction together. Charles Bernstein wrote the preface. Then came the biobibliographies, as well. We invested a lot of time in gathering and making them, but everyone who has seen the anthology agrees that this was an important step – if anyone wanted to translate anyone from the anthology, they would have all the necessary information available in one place. I, also, recorded 25 poets from the anthology and I've uploaded those recordings to the internet so that anyone who's interested can hear what their poems sound like in Serbian.

Besides this, I've been publishing book reviews of Serbian poetry and, sometimes, prose (*World Literature Today*; *Serbian Studies*) for years now, and I attend conferences all over the world and I use every chance to write conference papers on Serbian poetry.

You translated quite a number of American poets from English to Serbian. Your husband, John Gery, is among one of those poets, with American Ghosts: Selected Poems. What did that process of translating from English to Serbian look like?

The first book of poetry I translated into Serbian was John's. His poetry is difficult to translate. He has an incredible vocabulary. I hear new words from him every single day. That is what makes it rather difficult to translate. When I finished, I worked with Ivana Milankov and Bratislav Milanović on fixing the poems, which was a pleasant process. Ivana knows English well, Bata does not. The process itself was fun. There weren't many corrections, but I think I tend to make mistakes when using cases. I don't know, I haven't lived here for thirty-six years, I think it's good I still speak Serbian at all. I know people who've left their country and then forgotten the language overall after five or ten years living abroad.

Would it be easier for you to conduct this interview in English?

No, of course not. I'm here now and I love speaking Serbian.

You and John have a son, Peter, who's in college now. Does Peter speak Serbian? Was it important for you to teach him your mother tongue? Why?

His name is Petar. Over there he is Petaar, with the elongated a, while here he's Peter. They never get his name right. He's, just like me, floating somewhere in between.

What kind of attitude do you think your son has towards Serbian language? What did you do regarding that?

Petar was born in 2003. In 2005 Hurricane Katrina occurred. That completely uprooted our lives. For a year we couldn't live in our own house. We lost 2500 books, Petar's toys. We were homeless for a while. Michele Levy helped us once again. She provided accommodation for us in an apartment in Asheville, North Carolina for four months. Then we went to Minneapolis, Minnesota, and we came back to New Orleans to teach in fall 2006, only to go to Belgrade in January of 2007, because John got the Fulbright stipend he couldn't defer. That's when Petar attended kindergarten and started speaking Serbian fluently. There were other children from abroad there as well. After moving back to America, we came back here every summer. When he was seven-eight years old, I realized I cannot use only Serbian with him. That's when someone informed me that a graduate student from Niš held online

lessons, through Skype, for children from the Diaspora. She was Petar's professor of Serbian language for seven years. Whenever we were here over the summer, he would have in person lessons in Niš. She was amazing. They watched cartoons together, read poems in Serbian, she taught him about the culture. Petar can write Serbian, both in Cyrillic and Latin letters. He did struggle a bit with starting to speak it anew, because here he doesn't have friends with whom he can speak Serbian with. However, he said he would like to do his M.A. studies here for a year, as that is the only way to regain his language skills which "entered his ear" when he was a kid.

You've been in the US for a long time and you've been surrounded by the English language. Do you still react in your mother tongue in unexpected situations? Does it break out unexpectedly in some situations where you wouldn't expect it to do so?

I have some friends in America with whom I talk in Serbian and in English, but words mix in our conversions. When I talk to Americans, I never mix languages.

There are some cultural aspects I find interesting, for example, "you didn't look after the sheep with him," which I use sometimes with my students when they talk about, let's say, Charles Simic as "Charles." That's when I alert them that they should use his last name, Simic, as he changed it.

And you? What's your last name?

I'm Biljana D. Obradovic, because, of course, "ć" is not a part of their alphabet.

What are you working on at the moment?

I am waiting for my Serbian publisher to accept and publish the translation of my book *Incognito* in Serbian. Apart from that, I have been working on my memoirs for years. My new book, *Called by Distances*, the fifth book of poetry, will come out in spring 2026. It will be published by a university LSU Press, one of the best for poetry. After that I will put the focus back on my memoirs. I plan on writing at least two books of poetry and one collection of conference papers. And a cookbook!

Translated by Marija Bosančić

ПРИКАЗИ / PRIKAZI / REVIEWS

Зорана Симић

zorana_simic@hotmail.com

Институт за књижевност и уметност

Београд

<https://orcid.org/0000-0002-4636-5801>

Јесмо ли сазрели као култура?

Magdalena Koh, *Majstorice mišljenja: srpski feministički esej (XIX–XXI veka)*. Prevela s poljskog Jelena Jović. Beograd: Službeni glasnik, 2023.

*This review examines the most recent study by Magdalena Koch, a Polish researcher in the field of southern Slavic studies, whose name is an important reference point in contemporary studies of Serbian literature from a feminist perspective. The content of the study *Women Masters of Thought: Serbian Feminist Essay (XIX-XXI centuries)* is analyzed in detail and the author's basic hypotheses, insights, and conclusions are pointed to. The paper explains why and how this study provides its reader not only with a history of the feminist essay in the Serbian language, but also with a specific, necessarily selective, and intentionally incomplete, history of women's and/or feminist history of literature and culture in the area of today's Serbia, as well as with a specific history of feminist ideas in the same area. It is argued that the study should be appreciated by historians of (Serbian) literature and historians of feminism. It can be assumed that, just like the previous study by Magdalena Koch, it will become one of the unavoidable reference points in the studies of literature, periodicals, and culture in our country from a feminist perspective.*

Последњих деценија, посебно по објављивању њене претходне студије *...Када сазremo као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – про)* (издање на пољском: Вроцлав 2007, српско проширено издање: Београд 2012), име Магдалене Кох постало је важна референтна тачка у савременим проучавањима српске књижевности из феминистичке перспективе. Тренутно редовна професорка на Универзитету „Адам Мицкјевич“ у Познању (Пољска), а вишедеценијска истраживачица јужне славистике, показујући нарочито интересовање управо за српску књижевну и културну традицију, Магдалена Кох, с једне стране, истрајно скреће пажњу на

маргинализоване, неафирмисане и/или табуисане феномене у оквирима доминантних књижевноисторијских, академских и институционалних наратива о (женском) ауторству на српском језику. С друге стране, ова истраживачица у исти мах инсистира на нужности (осмишљавања) нових приступа већ етаблираним или признатим ауторкама, уважавајући, за разлику од већине истраживача у сличном домену, категорију пола и/или рода. Утолико се о њеним студијама може размишљати као о простору рекулпације књижевног и интелектуалног наслеђа жена у Србији, али и као о својеврсним научноистраживачким апелима упућеним колегама и колегиницама у домену србистике у домаћој академској заједници и шире.

То важи и за најновију студију Магдалене Кох – *Мајсторнице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* – изворно објављену 2019. у Познању, а у Београду, у преводу Јелене Јовић и издању Службеног гласника, четири године касније, 2023. године. Већ сам наслов, штавише, отворено говори томе у прилог. Неологизам „мајсторице (мишљења)” упућује на основни феминистички импулс истраживања, гинокритичко упориште ауторке, а, уз поднаслов, и на централну тему. Сама ауторка прави експлицитну спону између ове и претходне студије. Она истиче да је већ у процесу рада на претходној књизи добила подстрек за писање наредне, увидевши или наслутивши велики хеуристички потенцијал поменутих централних тема – (феминистичког) есеја који су у периоду од XIX века до данас на српском језику стварале и још увек стварају жене – (жанровске) области која је досад углавном остајала на маргини научних истраживања. У покушају (ауто)рефлексивног „мапирања” средишње проблематике – (генезе) „српског феминистичког есеја” (односно скицирања „дијакхронијске панораме тог жанра”), Кох нуди вишеструки, слојевит допринос студијама књижевности, рода и културе. Премда привилегује *есејистику* одабраних ауторки – то су Еустахија Арсић, Милица Стојадиновић Српкиња, Драга Дејановић, Драга Гавриловић, Јелица Беловић Бернаджиковска, Исидора Секулић, Јела Спиридоновић Савић, Аница Савић Ребац, Јулка Хлапец Ђорђевић, Светлана Слапшак, Бранка Арсић – Магдалена Кох не задржава се искључиво на анализи есејистичких пракси и дискурса већ се убедљиво креће кроз одговарајуће историјске микро- и макроконтексте, показујући темељно познавање целовитих опуса побројаних ауторки, релевантних биографских и библиографских чињеница, ширих историографских прегледа, систематизација, „мапа”. У складу с тим, попут претходне студије, и ова се одликује истраживачком амбициозношћу и обухватношћу, додатно и утолико што је фокус сада на дијакхронијском пре него синхронијском плану.

Другим речима, ова студија може се читати и као својеврсна, нужно селективна и интенционално непотпуна, историја женске и/или феминистичке историје *књижевности* и *културе*, а не само есејистике на подручју данашње Србије. Уз то, она функционише и као специфична историја *феминизма* на том подручју. Разматрајући „још увек недовољно истражене текстове”, ауторка је, наиме, уједно „осликала процесе настанка феминистичке мисли на српском језику” и њене генезе (Кох 2023: 15). Гинокритички импулс истраживања очитује се у пориву ауторке да предочи начине на које су „Српкиње улазиле у књижевност, на које су проговарале властитим идиомом, постепено превазилазећи страх од ауторства и заједно формирајући феминистички дискурс” (исто: 16). Исто тако, посежући за појмом „изохимене” на трагу Исидоре Секулић, Магдалена Кох поставила је себи за циљ да „картографише[м] особене линије (изохимене) које исписују континуирану традицију феминистичког есеја” (исто: 15). Најзад, то за резултат има и прегледни, прилично кохерентан и прецизан наратив о својеврсној историјској поетици феминистичког есеја на српском језику. Како сумира сама ауторка, „два века сазревања српског феминистичког есеја откривају нам занимљиву трајекторију развоја овог жанра. Он се, у свом симболичком слоју, може изразити кратком и спектакуларном формулом: од Еустахије Арсић до Бранке Арсић” (исто: 273), односно од колебљивих почетака, „заснованих на универсализујућој просветитељској уобразиљи, до праксе савремене, прогресивне маште, која улази у полемику са оцем модерне филозофије” (исто: 274) (мисли се на Декарта [René Descartes]).

Студија *Мајсторице мишљења...* састоји се од увода и пет поглавља. У уводу се сажето одговара на два питања: „Зашто есеј?” и „Зашто феминистички?”, те упућује на стање у истраживањима посвећеним релевантној проблематици. Магдалена Кох указује на чињеницу да је та проблематика досад вишеструко маргинализована. С једне стране, у студијама књижевности још није дошло до обухватне (жанровске) анализе и систематизације српског есеја у начелу (чији се почеци везују за деловање Доситеја Обрадовића), укључујући и феминистички есеј. То се односи и на домаће и на иностране студије. С друге стране, спорадични осврти на српску есејистику, попут, рецимо, оног који чини Јован Деретић, углавном су искључивали *ауторке* есеја, или су им пак истраживачи (узгредно) прилазили без задржавања на *феминистичком* аспекту њихове есејистике. Магдалена Кох овом књигом управо покушава да попуни те лакуне, и сама потцртавајући да је „критеријум за избор самих текстова, осим жанровског, такође тематски (еманципација и феминизам)” (исто: 16), то јест, инсистирајући

на двострукој *демаргинализацији* – како жанровској тако и идејној – која је овде уверљиво и остварена.

Прво поглавље наслања се на увод, и у њему ауторка тежи да објасни како је и зашто управо есеј, који се традиционално конотира како као гранични, рубни, тако и као *маскулини/мушки* жанр, постао подесна форма за предочавање женског (ородњеног) искуства и један од повлашћених ослонаца ауторки заинтересованих за еманципацију жена. Магдалена Кох о есеју говори као о „природном савезнику” књижевница (исто: 96) у њиховим стремљењима да ступе у јавност, полемички проговоре о (властитом) живљеном искуству, освоје позиције ауторства и мање или више одлучно, што експлицитно што имплицитно, доведу у питање (патријархални) *status quo*. Полазећи од транспарентно изнете хипотезе о родној условљености феномена попут жанра, ауторства, искуства, јавних иступања уопште, Магдалена Кох посебно истиче „став да есеј није, нити је икада био родно неутралан, с обзиром на то да, као ниједан други жанр, изнуђује одређену концепцију субјекта, која се аутоматски уписује у текст” (исто: 31). Овај став могао би се додатно елаборирати или проблематизовати. Упутно је, наиме, поставити питање зашто и како управо есеј, *као ниједан други жанр*, подлеже родном означавању и уписивању личног искуства ауторке или аутора; другим речима, зашто то не би били дневници, мемоари, исповести, кореспонденција, па чак и фикција?

Друго поглавље посвећено је почецима (прото)есејистичког дискурса у српској култури. Анализа се протеже на готово читав XIX век. Трагајући за протофеминистичким есејистичким импулсима, Магдалена Кох се најпре осврће на Еустахију Арсић, која је баштинила доситејевску традицију, указујући на еманципаторске потенцијале њеног писања и у светлу такозваног женског питања. Магдалена Кох уједно потцртава да је „спој модерног мишљења и употребе славеносрпског језика који се архаизовао у време изласка њених књига имао, нажалост, негативан утицај на потоњу рецепцију мисли и дела Еустахије Арсић” (исто: 64). Утолико се Магдалена Кох у више наврата залаже за транскрипцију есејистичких књига Еустахије Арсић на савремени језик и за њихово ново издање.

После потраге Еустахије Арсић „за адекватним језиком и феминативним облицима” (исто: 28), Магдалена Кох долази и до „есејистичких пасажа у аутоцензурираном, хибридном и веома налик *silva rerum* дневнику Милице Стојадиновић Српкиње” (исто). Пратећи процесе „есејизовања” у овом жанровски изразито хибридном и неконвенционалном делу, те ослањајући се на његова досадашња

тумачења, Магдалена Кох нуди ново читање списа *У Фрушкој јори 1854*. Милица Стојадиновић Српкиња изнова се сагледава као „главна женска икона књижевног света у Србији у XIX веку” (исто: 64), али се сада њен чувени дневник – канонски текст унутар феминистичке *сукултуре*, који функционише као „смишљена полемика с јавним мњењем и вид одбране себе као жене која пише, али истовремено и врста обрачунавања са патријархалном средином” (исто: 67) – смешта у шири контекст есејистичког дискурса и пракси есејизовања на српском језику. Овде је, прецизније, реч „о бојажљивом есејизовању у оквирима контролисаног текста дневника” (исто: 65), а не о пунозначној есејистици. Тако се додатно потцртава амбиција ауторке Магдалене Кох да посредством есејистичког дискурса у његовим разноликим видовима, испољењима, заправо опише и историју феминистичких идеја у Србији.

Остајући у границама данашње Војводине, где се српска култура у XIX веку нарочито плодно развијала, што укључује и (прото) феминизам, Магдалена Кох посебну пажњу посвећује Драги Дејановић и Драги Гавриловић. Речима Магдалене Кох, „есеј са најзанимљивијом феминистичком потком створила је крајем шездесетих година XIX века Драга Димитријевић Дејановић” (исто: 76), „прва српска феминисткиња *par excellence*” (исто: 77). Ауторка студије разматра њене јавне говоре и иступања испред Уједињене омладине српске, који су касније публиковани у штампи, а у којима се горљиво апелује на *сестре Српкиње*. Кох указује на формативни значај „симболичког сестринства као заједничке судбине не само с обзиром на пол (сестре) већ и на етнос (Српкиње)” (исто: 81), сматрајући да ова тенденција есејистичких покушаја Драге Дејановић чини суштински „апелативним”. Пратећи, и даље, еволуцију есејистичког феминистичког дискурса (делимично остварену и кроз метафору сестринства), Магдалена Кох закључује да „Дејановићева у свом есејистичком стваралаштву одлази корак даље од претходница” (исто). Исто тако, анализирајући неколико текстова Драге Гавриловић, Кох убедљиво показује како је и ова ауторка крајем XIX века „отишла у својим еманципацијско-феминистичким идејама даље од претходница, ослањајући се на властито искуство” (исто: 96).

Пажљиво реконструишући прилично закаснелу рецепцију Драге Гавриловић (тек су крајем осамдесетих и почетком деведесетих XX века учињени први напори да јој се поврати место у књижевном канону које заслужује), крећући се упућено, као и иначе у студији, кроз корпус интерпретација њеног дела које су у међувремену уследиле, Магдалена Кох наглашава да текстови попут „Мисли о позоришту“ (1884), „Неколико искрених речи“ (1891), „Писма побратиму“ (1894) или „Петао

га довукао“ (1900) „представљају важну карикату ланца еманципацијско-феминистичког есеја у српској традицији XIX века”, пионирски инсистирајући на томе да су „напори Драге Гавриловић суштинска карика у формирању овог жанра у српској традицији” (исто: 92). У овом сегменту рада, аргументација Магдалене Кох постаје посебно ефектна.

Као полазну тачку за жанр есеја и модалитете *есејизовања* на српском језику, Магдалена Кох издваја објављивање алманаха *Српкиња* (1913) и индивидуални, идиосинкратичан, а колективно оријентисан, есејистички допринос Јелице Беловић Бернаджиковске. Магдалена Кох, уз то, сугестивно рекапитулира како су есејистичке праксе у XIX веку почивале на другачијим основама: есеј је, на фрагментаран начин, био „уписан у популарно-научно-дидактички текст (Еустахија Арсић) или је представљао интегрални део интимног дневника, објављеног за списатељичиног живота (Милица Стојадиновић Српкиња)”, или је пак настао као записани и публиковани облик ораторских наступа (Драга Дејановић) односно „публицистичко-аутобиографских текстова, насталих у складу са епистоларном конвенцијом уз нека одступања (Драга Гавриловић)” (исто: 135–136). Међутим, есеј „Жене и књижевност” – такође канонски текст у оквирима феминистичких студија књижевности, периодике и културе у Србији – одликује се далеко (само)свеснијом формом, упијајући и интимна искуства ауторке и манифестни карактер, односно „говор-манифест изречен у име заједнице књижевница” (исто: 136). Најпре на трагу Биљане Дојчиновић, Магдалена Кох доводи допринос Јелице Беловић Бернаджиковске у везу с наслеђем Вирџиније Вулф, указујући на транснационално релевантне одлике њеног есејистичког дискурса и уредничког подухвата.

У следећем кораку, Магдалена Кох пажњу посвећује ауторки којом се и иначе истрајно бави, Исидори Секулић, јединој чија је (и) есејистичка делатност увелико призната и високо вреднована у књижевној историографији. Исидора Секулић описује се као „права мајсторица есејистичког писања, и то безмало пет деценија, од двадесетих до шездесетих година XX века” (исто: 142). У сегменту рада који се тиче Исидоре Секулић, Магдалена Кох, попут других феминистички оријентисаних истраживачица, инсистира на непотпуности и неадекватности преовлађујућих приступа овој књижевници. Она сматра да су пропусти углавном условљени родним слепилом и механизмима универзализације којима се пренебрегава родна специфичност ауторкиног опуса. Магдалена Кох инсистира на снажном индивидуализму Исидоре Секулић, нарочито разматрајући њен есеј „Има ли право Константин Брунер?” (1911), те подсећајући да је (тек) пред крај живота Исидора

Секулић у извесном смислу одбацила универзализам и „дорасла идеји *herstory*” (исто: 161). Начелна позиција и апели Магдалене Кох проницљиви су и значајни. Међутим, конкретна анализа досад углавном превиђаних *феминистичких есеја* Исидоре Секулић унеколико се чини неубедљивом. Хвале вредан покушај да се Исидори Секулић приступи из феминистичког угла и у осврту на њен *есејистички* опус остаје осенчен утиском да Исидора Секулић ипак није искористила, развила и унапредила могућности овог жанра у недвосмислено *феминистичким* координатама, то јест да је потенцијални феминистички импулс у њеној заоставштини остао (само)осујећен.

С друге стране, управо је феминистички аспект био и доследно развијан и формативно значајан у случају есејистике Ксеније Атанасијевић и Јулке Хлапец Ђорђевић. То истиче и сама Магдалена Кох. Према речима ауторке, „златно доба уистину свесно феминистичког есеја наступило је тек након Првог светског рата. Есеј је у књижевном универзуму српских модернистичких списатељица почео тада да игра необично значајну улогу која до дан-данас није – чини ми се – довољно цењена и проучена” (исто: 173). Осим на две поменуте есејисткиње, Магдалена Кох се осврће и на Аницу Савић Ребац и Јелу Спиридоновић Савић, сматрајући да су све оне „поста(ја)ле за женске кругове у Србији (али и међуратној Југославији) истински културни ауторитети, а изнад свега праве и зреле мајсторице мишљења и писања” (исто: 177). Магдалена Кох притом истиче значај измењеног контекста у ком су модернистичке ауторке стварале, а који је сада подразумевао груписање на темељу пола/рода у границама Краљевине СХС/Југославије и мимо њих, међусобно уважавање, умрежавање и сарадњу, нове видове идеје или етике (читалачког) *сесипринсипа*/феминизма, при чему се управо есеј испоставио као врло плодан и подесан жанр за продор феминистичких идеја и њихово (пре)обликовање. Магдалена Кох осветљава есејистику Јеле Спиридоновић Савић на иновативан и занимљив начин, и овде, као и иначе, пратећи досадашњу рецепцију одабране ауторке, те смешта њен есејистички ангажман у шири контекст који ставља нагласак на, слободно речено – у духу политика часописа *Pro Femina – њорџреџе џреџходница* и *џорџреџе савременица*.

„Попут Исидоре Секулић, Јеле Спиридоновић Савић или Јулке Хлапец Ђорђевић, и Ксенију Атанасијевић интересују биографије изузетних жена” (исто: 197), с тим што је она, како показује Магдалена Кох, сходно својим целоживотним интересовањима, пажњу првенствено усмерила на античку културу. Магдалена Кох у књизи подробно анализира екстензиван есејистички опус Ксеније Атанасијевић и истиче његову

велику релевантност. Још једна „интелектуалка европског кова” (исто: 193) уз Ксенију Атанасијевић, Аница Савић Ребац, такође је сагледана као значајна есејисткиња српске културе. Ипак, предност се несумњиво даје Јулки Хлапец Ђорђевић, која је фигурирала као „најпосвећенија, најодлучнија и најбескомпромиснија мајсторица феминистичког есејистичког мишљења у периоду између два светска рата” (исто: 205), а која је данас, парадоксално, најмање призната у званичним академским токовима, иако су феминистички оријентисане истраживачице, на челу са Светланом Слапшак, умногоме ревалоризовале њен лик и дело.

Како сумира Магдалена Кох, „целокупно есејистичко стваралаштво Јулке Хлапец Ђорђевић заправо је посвећено феминизму и положају жена у међуратној Југославији, Европи и свету” (исто: 206), услед чега ова ауторка заслужује макар и селективно реиздање есејистичких текстова, до кога до данас није дошло. Магдалена Кох луцидно сажима да је управо Јулка Хлапец Ђорђевић била и најсвестранија („најинтердисциплинарнија”) и најсубверзивнија есејисткиња међуратне епохе, која је есеје стварала „без и најмање намере да се подреди стандардима андроцентричне универзализације, за разлику од Исидоре Секулић, Анице Савић Ребац или Јеле Спиридоновић Савић. Најближа посвећености Јулке Хлапец Ђорђевић једино је била Ксенија Атанасијевић” (исто: 207). Ипак, стиче се утисак да је поглавље о Јулки Хлапец Ђорђевић могло да буде унеколико екстензивније и садржајније, нарочито с обзиром на њен повлашћени положај.

Након што је понудила исцрпну анализу „Златног доба” српског феминистичког есеја – који у међуратном раздобољу, дакле, стиче нови степен жанровске (само)свести – Магдалена Кох се у основним цртама дотиче периода након Другог светског рата, који је у домаћим студијама књижевности, културе, периодике и феминизма знатно мање обрађен у односу на међуратни период. Магдалена Кох се води хипотезом, коју би у будућности требало подробније истражити, да феминистички есеј на изванредан начин замире готово све до деведесетих година XX века које су „означиле период интензивније образовне и издавачке делатности феминистичких група” (исто: 226), а управо „есеј као медиј за текућа феминистичка питања враћа се у милост и постаје кључан” (исто: 227). Магдалена Кох пажљиво контекстуализује два есејистичка опуса – Светлане Слапшак и Бранке Арсић – усредсређујући се, као и дотад у студији, колико на индивидуални ауторски печат сваке од ових есејисткиња, толико и на њихову репрезентативност у ширим културноисторијским координатама. Пето, последње поглавље, које је махом посвећено овим двома ауторкама, Магдалени Кох служи и да

„покаже[м] како је есеј крајем XX и почетком XXI века учествовао у читању и интерпретацији националистичке културе страха у време распада Југославије” (исто: 29). Осим засебних публикација, збирки есеја, Магдалена Кох нарочито разматра и плодну часописну продукцију (*ProFemina*, *Ženske studije/Genero*) као простор изградње нових (облика) читалачко-ауторских заједница, група и мрежа, те специфичног „форума за есејистикиње” (исто: 231).

Магдалена Кох истиче да би феминистичком есеју који настаје у последњој деценији XX века и након тога требало посветити засебну студију. Она се пак, како је већ истакнуто, задржава на Светлани Слапшак и Бранки Арсић као „најзначајнијим и парадигматичним” (исто) есејистикињама. Опус Светлане Слапшак Магдалена Кох сматра сродним есејистици Ксеније Атанасијевић и Јулке Хлапец Ђорђевић, истичући да је она без сумње „једна од најважнијих, ако не и најважнија икона савременог феминистичког есеја писаног на српском језику” (исто: 233), односно „уникатна и симптоматична фигура за (под)жанр српског феминистичког есеја” (исто: 250). Магдалена Кох показује темељно познавање целокупног опуса и деловања антрополошкиње Светлане Слапшак, помно разматрајући њену сталну потрагу „за методом која ће са анализе актуелног, текућег политичког имагинаријума прећи на нову артикулацију и створити властиту наративно-проблемску мапу постјугословенског феминизма” (исто: 235). Најзад, Магдалена Кох застаје и на есејистици филозофкиње Бранке Арсић, образлажући како ова ауторка „води нову форму, која се може назвати есејистичком екфразом” (исто: 256), а која је експлицитно ородњена. Кох се притом посебно зауставља на превратничком есеју „Мислим, дакле нисам жена” (1997), у коме Бранка Арсић храбро и креативно улази у дијалог с канонским мислиоцима у западној култури, попут већ поменутог Декарта.

Студија *Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)*, како се види из сажетог приказа и делимичне анализе њеног садржаја, обухватна је, систематична и амбициозно замишљена и спроведена студија – уз то, што нарочито треба нагласити, и пионирска. Премда на располагању није имала оријентире који би јој олакшали кретање кроз одабрано проблемско поље – у виду темељних студија о дијахронијском развоју српског есеја, или пак српског феминизма, које се протежу на читав XIX, XX и XXI век – Магдалена Кох подухватила се оцртавања једне могуће панораме есејистичких дискурса и пракси жена које су у овом раздобљу писале или још увек пишу на српском језику, не ограничавајући се на пунозначне есеје већ лоцирајући елементе

есејизовања у жанровски хибридном и разноврсним текстовима. Уз темељно познавање целовитих опуса одабраних ауторки и њихове динамичне рецепције, Магдалена Кох показује и владање научним дискурсом који повремено подсети управо на есејистички, услед чега се њена студија чита с узбуђењем и задовољством, комуницирајући с потенцијално врло широким и хетерогеним кругом читалаца. Ипак, поједина места остају подложна даљим дискусијама и полемикама. С једне стране, широко и флуидно схватање есеја/есејистичког, премда се испоставља као плодно и податно за историографске панораме, враћа нас на питање с почетка да ли је и зашто управо есеј кључна форма у (пре)обликовању ородњеног, специфично женског искуства. С друге, ауторка закључује да је српски феминистички есеј од XIX до XXI века прошао кроз задивљујућу еволуцију: полако се мења поимање гледања, посматрања, писања из позиције женског искуства и све више потврђује знање и осамостаљује се позиција из које се говори. Изнад свега, међутим, развила се идеја о женском субјекту и језичком оснаживању жена, о независном артикулисању властите позиције и стварању адекватног језика и јачање женског текстуалног/интелектуалног субјекта (исто: 266).

Као и другим сличним гинокритичким настојањима, и овом се може упутити примедба да на махове долази до стапања женског и феминистичког (доприноса, субјекта, дискурса). То је очигледно на поменутом примеру Исидоре Секулић.

Покоја истраживачка лакуна (период социјалистичке Југославије остаје донекле поједностављено приказан, тек у рудиментарним цртама), разумљива је с обзиром на пионирски карактер ове студије и њену широку обухватност, и упркос томе књига *Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* представља иновативан, инспиративан допринос савременим проучавањима српске књижевности и културе. Поједине сугестије и смернице, на којима се ауторка не задржава у потпуности, отварају простор за даље рефлексије, микро- и макроанализе. Важан увид да су „историја феминистичког есеја и историја (прото)феминистичког покрета у српској култури заправо истоветне“ (исто: 269) прати и експлицитно предочена свест ауторке о отворености њеног подухвата. С једне стране, примера ради, Магдалена Кох истиче да рецентна и актуелна проучавања српске и југословенске периодике могу значајно да употпуне и/или трансформишу постојеће наративе о српском феминистичком есеју, утолико што је управо експанзија штампе отворила непрегледно поље могућности за огледање (феминистичких) ауторки у жанру есеја. Њена студија, тим пре, представља драгоцену

референцу и за истраживаче периодике. С друге стране, Магдалена Кох, размотривши и савремене есејисткиње попут Светлане Слапшак, поставља питање у ком ће се смеру даље развијати (феминистички) есеј на српском језику, а то питање остаје отворено. Оно што је извесно јесте да студију *Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* треба да уваже и историчари (српске) књижевности и историчари феминизма. Може се претпоставити да ће и она, баш као и претходна студија Магдалене Кох, постати једна од незаобилазних референтних тачака у проучавањима књижевности, периодике и културе код нас из *феминистичке перспективе*. Питање да ли ће ауторкина настојања препознати и уважити истраживачи и истраживачице који иначе не сматрају категорије пола и/или рода релевантним остаје, такође, отворено. Одговор на то питање у непосредној је вези с тим да ли ћемо и када ћемо да сазремо као култура.

Zorana Simić

zorana_simic@hotmail.com

Institute for Literature and Arts

Belgrade

Have We Matured as a Culture?

Александра Петровић

alek.petrov97@gmail.com

Институт за књижевност и уметност

Београд

<https://orcid.org/0009-0005-8314-1056>

Домети добротворног деловања: о раду Материнског удружења (1904–1941)

Мајтеринско удружење / Јасмина В. Милановић. – Београд: Институт за савремену историју: Еволута, 2023 (Земун: Бирограф). - 293. стр.: илустр.; 22 цм. – ISBN - 978-86-7403-277-0; 978-86-80912-63-9.

Године 2023. се на српском језику, у заједничком издању Института за савремену историју и издавачке куће Еволута, појавила монографија *Мајтеринско удружење (1904–1941)* Јасмине В. Милановић, истраживачице на поменутом институту, доносећи по први пут детаљан увид у рад овог друштва током читавог периода његовог деловања. Ослањајући се у највећој мери на извештаје о раду и програм, односно такозвана правила које је Материнско удружење објављивало најпре у часопису *Домаћица*, а потом и као засебна издања, као и на скромнију архивску грађу и две споменице које је Удружење публиковало, ауторка прецизно и кохерентно реконструира пут деловања Удружења, оцртавајући личне портрете жена и мушкараца који су иза њега стајали, указујући на успехе које је постизало, али и на мноштво препрека с којима се суочавало током бурне историје прве половине XX века, настојећи да, упркос томе, континуирано спроводи своју хуману мисију.

Монографија обухвата 293 стране, од тога 187 страна текста студије, док су на преосталим странама штампана три опсежна прилога, библиографија и регистар личних имена. Монографија доноси и низ илустративних прилога у виду табела, као и фотографија личности, простора и предмета. Симболично, на предњој корици издања налази се украшено иницијално слово удружења – велико “М”, које је заправо репродукција слова с дипломе коју је Удружење додељивало почасним члановима (репродукција дипломе може се наћи у монографији). Након Предговора текст студије дели се на следећа поглавља: 1) „Брига о напуштеној деци – државна или грађанска дужност?”, 2) „Материнско

удружење (1904–1918)”, 3) „Дом за нахочад (1906–1918)”, 4) „Материнско удружење (1919–1941)” и 5) „Дом за одојчад (1919–1941)”. Као што се може видети, ауторка хронолошки прати рад удружења, фокусирајући се најпре на период од његовог оснивања до краја Првог светског рата, а затим и на период између два светска рата, при чему треће и пето поглавље нарочито обрађају пажњу на функционисање дома за децу који је водило Удружење.

Књигу отвара поглавље у којем се најпре даје кратка историја карактера и форме женског организовања и удруживања у европским и светским оквирима. У ову историју може се сместити и само Материнско удружење. Оно што је женским удружењима од њиховог настанка давало легитимитет у оквирима државе и из перспективе шире јавности јесте њихов каритативни и хуманитарни карактер, то јест, посвећеност помоћи сиромашнима, болеснима и деци, те чињеница да се ова врста рада сматрала специфично женском мисијом. Не мање важно, најстарији облици ових удружења ницали су у верским круговима, да би женско организовање касније попримило и патриотски карактер, а од друге половине XIX века пристајало и уз државне националне покрете и политике. Но, упркос томе, ова удружења, која ауторка назива предфеминистичким, омогућила су женама улазак у сферу јавног деловања, а из добротворних циљева касније су се уздизали они експлицитно политички.

Други део овог поглавља поставља пак Материнско удружење у контекст питања о реализацији социјалне заштите односно недостатку системске социјалне политике најпре у Кнежевини и Краљевини Србији, а затим и у Краљевини СХС/Југославији. Иако је остварен напредак у третирању социјалних проблема у Краљевини СХС/Југославији (у којој је, на пример, основано Министарство социјалне политике, донесен Закон о заштити деце и младежи, уведен концепт хранитељске породице и друго), ипак је у пракси ситуација била непромењена у односу на претходни период: бригу о напуштеној деци, старима и немоћнима преузимале су и даље општинске и окружне власти (које су свој рад у овом погледу и саме финансирале од хуманитарних прилога), те добротворна удружења, док би држава само повремено обезбеђивала материјална средства. У оваквим околностима, суочено с чињеницом о великој стопи смртности одојчади и великом броју напуштене деце, деловало је Материнско удружење, успевајући да, упркос свему наведеном, оствари добре резултате.

Друго поглавље студије посвећено је раду Материнског удружења од његовог оснивања 1904. године до завршетка Првог светског рата, а концентрише се на питања о управној структури удружења, начинима

његовог финансирања у овом периоду, те вези са Српским народним женским савезом. Материнско удружење основано је на иницијативу гинеколога др Јована Јовановића, с циљем отварања приватног дома у коме би била смештена одојчад и деца до седам година, и то напуштена и ванбрачна деца, као и деца коју родитељи због сиромаштва нису могли издржавати. Касније је Удружење примало и мајке, као и децу из унутрашњости Србије. Удружење је Дом за нахочад, како се најпре називао, водило захваљујући помоћи општинских и државних органа, приватних лица која су плаћала смештај за децу, затим добротвора, чији је број из године у годину растао, а материјална средства обезбеђивала су се и на многе друге начине (организовали су се концерти, лутрије, игранке, предавања и друго). Студија јасно указује на велике напоре које су чланице Удружења улагале да би снабдевале Дом свим неопходностима, наилазећи притом непрекидно на препреке. Државни органи често су одбијали њихове молбе за различите врсте олакшица, а на велике проблеме наилазиле су и при покушајима наласка парцеле за изградњу нове зграде Дома.

Кључне фигуре Удружења дуго су биле Сара Карамарковић, прва председница, и др Драга Љочић, прва потпредседница. Мада постоје информације о неколико случајева сукоба мишљења између централних фигура Удружења, чини се да није било већих проблема у погледу унутрашњег, међуљудског функционисања у оквирима организације. Мада се у почетку суочавало с оптужбама за ширење неморала због збрињавања ванбрачне деце, Удружење је убрзо постало прихваћено у широј јавности, чему је допринела стручност и посвећеност његових чланица, као и подршка коју му је давала краљевска породица. Врло битан закључак који ауторка потцртава јесте да рад Удружења није био искључиво рад на физичком збрињавању деце; он је представљао и интервенцију у друштвени дискурс у оном погледу у коме је допринео борби против предрасуда о напуштеној и ванбрачној деци, као и о напуштеним женама и самохраним мајкама. Неке од чланица Удружења овој борби су доприносиле тиме што су и саме усвајале незбринуту децу.

Удружење је учествовало и у оснивању Српског народног женског савеза. У том контексту од свих чланица нарочито су се истакле високообразоване и прогресивне лекарке (поред др Драге Љочић, то су биле и др Марија Вучетић Прита, др Љубица Гођевац, др Марија Зиболд и друге). Управа Удружења предлагала је и тачке програма Савеза, тражећи измене Грађанског закона у сврху побољшања положаја жена. Удружење ће и касније пристајати уз иницијативе које су се бориле за женска права.

У трећем поглављу ауторка мапира низ проблема с којима се Удружење суочавало у вођењу свог Дома за нахочад. Ови проблеми углавном су били материјалне природе, а нарочито су се погоршали за време балканских ратова као и Првог светског рата. Због малих плата и захтевног посла било је тешко наћи управницу Дома на дуже стазе, а Удружење није могло плаћати ни стручно обучене дадиље, док су све лекарке у Дому радиле искључиво волонтерски. Дом је дуго био смештен у Ресавској улици, у изнајмљеној згради с недовољно просторија за велики број питомаца, па је суживот мноштва деце на малом простору 1912. г. довео до ширења заразе. Упркос томе, Удружење је успело да побољша хигијенске и здравствене услове у Дому, а тиме и да смањи стопу смртности деце, а чланице су, истовремено, успеваале да одвајају новац за изградњу новог дома.

Ово поглавље садржи и потпоглавље под називом „Оснивачи, председнице, лекарке и лекари 1904–1918”, које доноси биографије и фотографије кључних фигура Удружења из овог периода.

Четврто поглавље адресира неке од крупних промена у раду Материнског удружења у периоду од завршетка Првог до почетка Другог светског рата на подручју Југославије. Кључне фигуре у Удружењу у овом периоду јесу његова председница Зорка Влајић, као и потпредседница Јулка Бајлони. Удружење је, упркос хроничном недостатку средстава који га је нагнао и на узимање кредита, успело да подигне нову зграду дома 1925. године. Велика зграда у којој се данас налази Институт за неонатологију почела се називати Домом за одојчад. Иако се Удружење предано трудило да обезбеди довољно финансија за функционисање Дома (у ту сврху је, на пример, основана Секција за базар, као и такозвани Одбор за госпођице, чије је задужење било да организује разне догађаје зарад прикупљања средстава), ови напори су се изјаловили и Удружење је морало да, по цену губитка самосталности, управу над Домом препусти Извршном одбору, у коме су учествовали представници општинске и државне власти. Истовремено, Материнско удружење почело је да се шири и ван граница Београда (Сомбор, Битољ, Сарајево, Бачко Петрово Село и други). Мада ауторка констатује да је Дом настао да ради и за време окупације под надлештвом Министарства рада, социјалне политике и народног здравља, она не наводи податке о деловању самог Материнског удружења, које је вероватно незванично и било угашено након што су његову имовину одузеле немачке власти 1942. године.

Пето поглавље поново обраћа читаочеву пажњу на Дом за одојчад. Дом постаје све адекватније опремљен и донекле мења своју намену

– постаје мање социјална, а више медицинска институција, у којој се обавља низ лекарских пракси. Поглавље доноси и занимљиве табеларне прилоге који саопштавају о доминантним узроцима смрти деце у Дому, о најчешћим разлозима због којих су примана у Дом, о разлозима њиховог отпуштања из Дома и друго. Наведене табеле посебно сведоче о тешком положају жена и мајки. Деца су у Дом примана због високе стопе смртности жена на порођају, као и због различитих болести мајки, а међу разлозима за пријем наводе се и феминизам, боравак мајке у затвору, као и самоубиство мајке. Попут трећег поглавља, и ово поглавље садржи драгоцене биографске информације о кључним личностима Удружења из овог периода, као и репродукције њихових фотографија.

У закључку ауторка потцртава храброст и прогресивност уверења чланица Удружења, те чињеницу да је њихово предано залагање довело до очувања мноштва живота. Након закључка и резимеа на енглеском, студија доноси и три опсежна прилога: први чине правила по којима је радило Удружење, други је заправо списак имена свих чланица Удружења, дат азбучним редом, са информацијама о функцији коју су чланице обављале, њиховој професији, одликовањима и слично, док трећи прилог обухвата списак добротвора Удружења.

Значај студије Јасмине В. Милановић огледа се најпре у сакупљању, педантном и детаљном навођењу података, и апстраховању драгоцених закључака о раду једног од најзначајнијих женских друштава на српском/југословенском подручју. Домети добротворног рада овог друштва били су значајни и велики, али су у контексту дубине проблема и недостатка развијене и применљиве државне социјалне политике били нажалост недовољни.

Осветљавањем женског деловања на подручју социјалне заштите деце и жена у првој половини XX века, студија *Мајтеринско удружење*, осим тога, представља допринос мапирању природе женског организовања на српском и југословенском простору, као и исписивању женске историје овог простора. Осим што доноси податке о тешком социјалном положају жена у државама у којима није постојала никаква планска брига за породиље и мајке, студија мапира и успехе и (некада трновит) професионални пут активисткиња и лекарки Удружења. Одлука ауторке да поједине делове студије посвети исписивању детаљнијих биографија ових жена, али и солидарних и заслужних мушкараца, као и да приложи њихове фотографије, исправна је и важна у контексту оживљавања портрета маргинализованих, а врло значајних жена, чији је племенит и предан труд, као и бесплатан рад, био заслужан за вишедеценијско функционисање институције посвећене помагању

деци и женама. Студија такође може представљати вредан материјал при разматрању (дис)континуитета у спровођењу социјалних политика, законског и практичног положаја и заштите мајки и деце на домаћем терену током периода XX века до данас. Њен пријемчив стил, (донекле) засићен бројчаним подацима, невелик обим, као и релевантна друштвена тематика чине је занимљивом не само истраживачима, него и широј публици.

Aleksandra Petrović
alek.petrov97@gmail.com
Institute for Literature and Arts
Belgrade

**The Scopes of Charity:
On the Work of the Maternal's Association (1904 – 1941)**

Николина Хавран

nikolina.tutus@ff.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

<https://orcid.org/0009-0003-9350-9163>

Поглед изнутра

(*Прејиска Савке Суботић* / приредила Наташа Катић – Нови Сад:
Матица српска, 2023, 192 стр. ISBN 978-86-7946-461-3)

Савремена читалачка публика са ликом и делом Јелисавете Савке Суботић у протеклих неколико година могла се подробније упознати захваљујући публикацијама које су врло успешно пробудиле сећање на њу, али, по свему судећи, и интересовање за један обухватнији поглед на њен богати друштвени и књижевни рад. Плод једне такве заинтересованости, проистекле, пре свега, из осећаја великог поштовања према именованој Српкињи, знаменитој Новосађанки, представља и приређена збирка њених изабраних писама, која су највећим својим делом сачувана у Рукописном одељењу Матице српске, објављена под насловом *Прејиска Савке Суботић*, настала трудом и залагањем Наташе Катић.

Прејиска Савке Суботић, поред свог кључног дела који броји преко стотину писама („Преписка Савке Суботић”, 11–167), садржи и предговор – „КО ЈЕ САВКА СУБОТИЋ? ИЛИ: О преписци Савке Суботић” (5–10), „Прилоге” (169–179), „Напомене приређивача” (181) и „Именски регистар” (183–186). У уводном тексту Наташа Катић представља најосновније податке о животу, друштвеној, културној и књижевној делатности Савке Суботић, притом се не устежући да искрено проговори о мотивима који су је подстакли да крене путем једног овакво захтевног истраживачког подухвата, али и о преовлађујућем незнању о јунакињи овог штива, и даље присутном у нашем друштву. Предговор тако функционише као својеврсна скица Савкиног карактера и доба, што читаоцу пружа добру основу за дубље разумевање текстова који након њега следе.

Срж публикације јесте сама збирка изабраних писама груписаних према пошиљаоцу, односно адресату, и (у оквиру одређеног одељка) сортираних хронолошки, при чему су писма на страним

језицима, немачком и француском, наведена у свом изворном облику и у савременом преводу на српски језик. На крају сваке епистоларне целине, Наташа Катић читаоца упознаје са особама са којима је Савка Суботић размењивала писма или са значајним друштвено-политичким околностима времена у којем је писмо настало, обезбеђујући тиме контекст неопходан за стварање живописније и веродостојније слике динамичног духа и дела Савке Суботић. Поред тога, за велику похвалу су марљивост и истрајност да се сваки траг о могућем објављивању текстова Савке Суботић у тадашњим часописима и листовима, најављеним у објављеној преписци, испрати и утврди да ли су ти текстови заиста објављени, и ако јесу – где и када.

Посвећеност је уочљива и у одабиру фотографија, „Прилога”, саме Савке Суботић, њеног супруга Јована Суботића, синова Дејана и Озрена, унука Ивана, као и оригиналних рукописа неколицине њених афоризама, писама и разгледница, које на примерен начин допуњују читаочева слику о Савки Суботић и њеним саговорницима по перу. Више појединости о принципима свог рада Наташа Катић саопштава у закључном тексту, „Напомени приређивача”. Поред оних већ изнетих података, читалац сазнаје и да је пред њим текст сачуван у свом изворном облику, што, без обзира на граматичка или правописна одступања у односу на савремену норму српског језика, доноси извесну драж и дух прошлог времена. Рад на публикацији Наташа Катић завршава топлим речима захвалности упућеним својој професорки Зорици Хаџић Радовић, колегиницама и колегама из Рукописног одељења Матице српске и својој породици. „Именски регистар”, који је саставио Бранислав Карановић, читаоцу пружа могућност лаког и циљаног читања, што се свакако може сматрати још једном добром особином ове публикације, врло корисном за све будуће истраживаче краја нашег XIX и почетка XX века.

Успешност приређене збирке писама сразмерна је њеној способности да пажљивом читаоцу пружи увид у, мање приватне, а више пословне, вишедеценијске активности Савке Суботић (најстарије писмо датирано је 1884. годином, а најмлађе 1913). Завидан обим њених интересовања лако је уочљив већ на основу броја и занимања личности, како нашег, тако и иностраног поднебља, са којима је одржавала преписку. Реч је о укупно тридесет и једној особи, не рачунајући председнице, потпредседнице или секретаре преко двадесет женских добротворних задруга и њихових подружница. Међу њима налазе се чланови породице – брат Милан Савић (28–36), братаница Владислава Полит (85–90), синови Озрен (118–120) и Војислав Суботић (121–122), кума Ленка (81–84), многобројне тадашње угледне личности, представници српске политичке, друштвене, публицистичке, научне,

глумачке, позоришне, музичке, књижевне и просветне сцене – Аркадије Варађанин (13–20), Стеван В. Поповић (21–23), Милош Цветић (24–25), Косара Цветковић (26–27), Ристо Кисић (44–45), Стоја и Никола Т. Кашиковић (46–53), Тихомир Остојић (56–58), Васиљ Грђић (63–64), Јован Грчић (75–80), Стефан Илкић (91–92), као и европски културни и хуманитарни радници, поштоваоци и подржаваоци прегалаштва Савке Суботић – попут М. Х. Морисона (M. H. Morrison) (72–74), Бернхарда Минца (Bernhard Münz) (95–100), Јозефа Андерлеа (Josef Anderle) (101–104) и Роберта Еда (Robert Eude) (126–127). Као посебно важне, с обзиром на доминантну црту рада Савке Суботић, могу се издвојити чланице женских добротворних друштава широм простора где је живео српски народ (од Суботице, Сомбора, Сентомаша, Беле Цркве, Старог и Новог Бечеја, Новог Сада, Земуна, Београда, Митровице, Ирига, Руме, Пожаревца, Ниша, до Сарајева, Загреба, Осека, Дубровника, Вуковара, Будимпеште, Беча и Сан Франциска). Као истрајне боркиње за женска права, еманципацију жена и промовисање женског доприноса развоја српске културе и уметности, које су Савку Суботић сматрале својим узором и предводницом, издвајају се Катарина Г. Поповић (37–38), Дафина Протић (54–55), Јелица Беловић Бернациковска (59–62), Даринка Поповић (65–66), Катинка Бикар (70–71), Зорка Јанковић (106–112), Вукосава Шимић (113), Катарина Холецова Зоринич (123–125) и друге.

Са својим кореспондентима Савка Суботић је у највећој мери размењивала савете, упутства, мисли и идеје везане за рад на пољу унапређења живота жена у српском народу, али и шире, у свесловенском свету. Одређени део њене преписке односи се и на сопствени књижевни рад, као и на публикавање књижевне заоставштине њеног супруга, Јована Суботића. У писмима у којима преовлађује такозвана пословна тематика, види се да Савка Суботић израста у веома цењену жену свога доба, предводницу и учесницу организованих друштвених, уметничких и научних активности, хуманитарну радницу, вешту говорницу, узор многим женама и радо тражену саговорницу и сарадницу. О томе најверније сведоче бројни позиви за учешће на разним свечаностима, позиви на сарадњу са водећим часописима, као и немали број изречених похвала – она је „најодличнија и најмудрија Српкиња” (46), „Српкиња патријоткиња” (54), „највећа и најдичнија Српкиња” (60), „живи примјер и узор свијема Српкињама” (115), чије је име „по свем српском свету чувено и слављено” (75).

Знатно мањи број писама пружа поглед у потпуно лични, од јавности брижљиво чувани, живот. То су, пре свега, писма размењена са Стеваном В. Поповићем, Душаном Јовановићем, Миланом Савићем,

Владиславом Полит, Озреном Суботићем, Војиславом Суботићем и црногорским двором. На основу њих, предузимљиву, практичну и увек одлучну Савку Суботић, која је у сваком тренутку спремна да другима пружи речи похвале и охрабрења, могуће је видети као удовицу (забринуту за будућност своје деце), као брижну мајку (која стрепи за свог сина у туђини и која се не устеже да потражи помоћ и од црногорског краљевског пара не би ли га пронашла), као стрпљиву и посвећену тетку (која радо размењује животно искуство и стечену мудрост са својом братаницом), и као надасве топлу, брижну и емотивну жену.

Управо у моћи ове књиге која на један ненаметљив начин, из много углова, осветљава своју хероину, и која видљивим чини како њену друштвену и културну ангажованост, тако и оне скривене особине њеног духа и стања њене душе, темеље се њена највећа лепота и вредност. Њен допринос сразмеран је живости приказане личности. С обзиром на то да читајући изабрана писма човек данашњице заиста без тешкоће успева да, не само наслути, него и осети нешто од снаге, упорности и преданости жене која је овај свет напустила пре више од једног века, може се рећи да тај допринос свакако није мали. Он је утолико већи уколико се у обзир узме и жива слика српског и европског друштва касног XIX и раног XX века. Њена стремљења, као и атмосфера и политичке прилике се, попут мозаика, могу склопити на основу одређених делова готово сваког писма. Све то скупа ову публикацију чини корисним штивом како за будућа научна истраживања о уделу Савке Суботић у развоју српске културе, тако и за истраживања наведеног периода српске прошлости. Поред тога, *Прејиска Савке Суботић* је топла препорука свима који желе да се упознају са овом изузетном женом и на тај начин одају почаст њеној одлуци да свој живот несебично посвети једном вишем и племенитом циљу – културном унапређењу народа којем је припадала.

Nikolina Harvan
nikolina.tutus@ff.uns.ac.rs
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

An Insight From Within: Savka Subotić's Correspondence

Марта Ђорђевић

martadj01@gmail.com

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

<https://orcid.org/0009-0000-9613-9020>

Деконструисање митова о женском менталном здрављу

НЕсавршеНЕ : митови о женским менталним болестима и њиховом лечењу : ка алтернативној историји нормалности жена / Лидија Васиљевић – Зрењанин; Нови Сад: Агора, 2024 – (Нови Сад: Сајнос) – 164. стр., 23 см, – ISBN 978-86-6053-404-2

Лидија Васиљевић је психолошкиња и психотерапеуткиња рођена у Београду 1971. године. Мастерирала је на одељењу за психологију на Филозофском факултету у Београду и одбранила магистарски рад под називом *Ушлицај феминизма на политичке менталној здравља* на студијама рода, а докторирала је на Факултету политичких наука у Београду на теми *Антидискриминативни приступи и родна инклузивност у политичкама менталној здравља*. Уједно је и суоснивачица Регионалне асоцијације за психодраму и интегративну примену психотерапије на просторима бивше Југославије. Доценткиња је на Универзитету у Бјелјини при одсеку за психологију.

Књига *НЕсавршеНЕ: митови о женским менталним болестима и њиховом лечењу* представља нови критички осврт на традиционална учења о женском менталном здрављу. Ауторка се користила својим вишедеценијским искуством са циљем да сумира и на приступачан начин опише негативне праксе којима треба стати на пут у лечењу. Сама књига има историјску димензију, приказује се континуитет у сагледавању женске природе кроз векове са акцентом на уверења из XIX и XX века од којих многа нису угашена ни у савремено доба. Основне теоријске поставке о инклузивној и феминистичкој психотерапији ауторка је примењивала у свом магистарском раду, те су они додатно проширени у овој студији. Лидија Васиљевић је дала феминистичку критику психолошких модела и класичне психоанализе, те се бавила начином на који патријархално промишљање улоге жене утиче на перцепцију њене болести и методе лечења. Као истраживачица и научница, ауторка има за циљ да објасни начине на који сексизам, расизам, класизам и други

дискриминаторни модели штете научном промишљању и теорији, али такође и да скрене пажњу на њихов снажан уплив који опстаје. Сама ауторка у уводном поглављу указује да је реч о теми која је захтевала уплив знања из области културе, уметности и права.

Једно од кључних места на којима ауторка застаје јесте поимање нормалности, односно здравих и нездравих модела понашања. Стереотипи и предрасуде које су укорене у патријархалном систему утичу на проблематично перципирање онога што је нормално и здраво за мушкарце, а шта за жене, што постаје подлога за заблуде у лечењу пацијената и пацијенткиња. Тако је у поднаслову књиге „Ка алтернативној историји нормалности жена“ акцентована нормалност, а ауторка истиче да је дело структурисала да обухвата *области иреширања нормалности жена по хронологији и областима деловања*. Садржај студије подељен је на осам целина, тако да уводни део представља историјски преглед нормирања болести код жена и традиционалних проматрања о њој, централни део осликава и критички анализира психофизичка обољења која се сматрају женским, док завршни даје увид у ефекте које активизам има на терапијско лечење и у феминистичку терапију и саветовање.

На самом почетку књиге Лидија Васиљевић пружа увид у проблематику дефинисања нормалности од Фројда (Sigmund Freud) до Фукоа (Michel Foucault), не би ли потом указала на изазове и заблуде при перципирању здравља и болести код жена наспрам мушкараца. У том контексту битна је улога антипсихијатријских покрета као вида отпора према институционализованој репресији коју врше установе за ментално здравље, као и утицај који је наведени покрет имао и на феминистичка преиспитивања психијатрије. Ова преиспитивања баве се и односом лечења обољења и понашања која се сматрају неприродним за жене у односу на идеју рода као друштвеног конструкта. У историјском осврту ауторка анализира и пореди стереотипна уверења о женама, као са једне стране слабијем и нежнијем полу, а са друге стране моћним и опасним по добробит заједнице, наводећи примере из прошлости.

Значајан део књиге посвећен је митовима о менталним обољењима која се историјски везују за жене, те ауторка издваја хистерију, анксиозност, депресију, низ поремећаја у исхрани, опсесивно-компулсивни поремећај, шизофренију, као и „болест која нема име“. Са анализе хистерије код жена, која је била неизбежна дијагноза припадница средње и више класе у XIX веку, прелази се на депресију, поремећаје исхране и анксиозност, односно болести доминанте у XX и XXI веку. Посебно је наглашен период средине прошлог века о коме је говорила Бети Фридан (Betty Friedan) у књизи *Мислика женствености (The Feminine*

Mystique) (1963) у којој подробно анализира проблем домаћичке неурозе. Ауторка, говорећи о овим обољењима, истиче друштвене предуслове као што су однос моћи и надмоћи међу половима, континуирано насиље над женама и симплификација женске функције на репродукцију. Активистичка интересовања ауторке се посебно огледају у поглављу које за циљ има да истакне „вишеструко маргинализоване групе у оквирима менталног здравља“. Наиме, реч је о двоструком занемаривању и прикривеној дискриминацији са којом се сусрећу лезбејке, жене са посебним потребама, жене са социјалне маргине и оне које су на мети због расних или етничких предрасуда. Пацијенткиње које припадају овим групама су склоније да доживе злоупотребу и занемаривање како од стране друштва, тако и од стране традиционалних институција које се баве менталним здрављем. На крају студије ауторка се враћа идеји да су процеси процене нормалности неминовно и политички процеси што доводи до стигматизације и дискриминације угрожених група, те истиче важност укључивања родне димензије. Феминистичка терапија, као интегративни приступ психотерапији и модел који се залаже за равноправност пре свега, нуди се као један од адекватних приступа, иако овакав модел још није широко распрострањен. У контексту оваквог приступа значајну улогу има и активизам, односно позитивни ефекти активизма на женско ментално здравље.

Важну улогу у феминистичкој терапији играју друштвени и културни идентитети. За целовито разумевање проблема митова о женском менталном здрављу, ауторка инсистира на културним, друштвеним и историјским факторима који утичу на схватање жене и њене природе, стога се у коришћеној литератури налазе многобројне значајне студије, не само из домена психологије, већ и из филозофије, социологије, као и феминичке и друштвене теорије. Занимљив додатак монографији су и прилози са краја књиге. Ауторка је направила избор постера, фотографија и слика из различитих временских периода који осликавају управо митове о женском здрављу.

Иако се кроз књигу умногоме јављају примери из прошлости, ауторка успешно указује на утицаје које укоренењени митови имају у савременој пракси. Она позива на критичко преиспитивање модела који су готово догматски прихваћени. Тако се кроз монографију огледа неадекватност и застарелост учења са почетка ХХ века у односу на примере које ауторка пружа на основу свог истраживачког рада, као и у односу на многобројне исказе самих клијената и клијенткиња. Лидија Васиљевић је, захваљујући свом великом искуству у раду са пацијентима и пацијенткињама, пружила читаоцима и читаатељкама кроз примере и анегдоте сликовит приказ како се у пракси појављују различити теоријски феномени.

Marta Đorđević
martadj01@gmail.com
University of Belgrade
Faculty of Philology

Deconstructing the Myths of Women's Mental Health

Моника Станковић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за француски језик и књижевност

m.stankovic-17494@filfak.ni.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0009-4798-8099>

„А очима виле кад прогледа Дрина” – матријархални прежици у српском књижевном наслеђу

Од Црвенокосе бојиње до слейих њевачица – Трајом матријархаиџа на Балкану и „женског начела” у српској народној њесми / Славица Гароња. – Нови Сад: Прометеј, 2023. – 393 стр. : илустр. – ISBN 978-86-515-2183-9

Монографија *Од Црвенокосе бојиње до слейих њевачица* Славице Гароње, универзитетске професорке и историчарке књижевности, резултат је њеног дугогодишњег интересовања и преданог бављења усменом српском књижевности, о чему сведоче бројни радови објављивани у ранијим зборницима и у периодици, од којих су многи инкорпорирани у ову маестралну студију. Црвена нит која изучаваној грађи даје тематску целовитост јесте појам иманентног женског принципа наслеђеног с предачких културних простора Балкана. Иако с тежиштем превасходно у књижевности, ово дело представља интердисциплинарну студију која у матријархалном кључу ишчитава и уланчава досадашња сазнања из поља митологије, археологије, историје уметности, етнографије и, најзад, фолклористике, нудећи – посебно са становишта родних студија – значајне увиде у недовољно изучену матријархалну културу цивилизација балканског ареала. „Црвенокоса богиња” преиспитује давно устаљена и насилно свргнута хиљадугодишња начела женског друштвеног уређења, обзнањујући тиме необичну ширину оног и даље неосветљеног. Истраживања достојног, женског простора цивилизације Балкана руше стереотипе о сввременом примату мушке организације живота. Метафорички, рећи ће се да је ауторка уклонила искривљену перспективу „мушке визуре” света и разбистрила поглед у даљину (женске) колективне прошлости.

Текст „Поводом ове књиге” на уводним страницама студије сумира стваралачки процес и интенције ауторке, које је битно поменути: писањем ове књиге руководио је ауторкин хуманистички нагон да опомене на рушилачке тенденције савременог устројства света насталог на тековинама агресивног свргавања матријархалних матрица, те губљењем „емпатије” на рачун „ледене интелигенције без душе” (Гароња 2023: 10), слављењем профита појединца на уштрб колективне љубави и мира, због чега је цивилизација готово на ивици (само)уништења. Та гласовита порука ставља у први план хуманистичку димензију ауторкиног интерпретативног метода у раслојавању одабраних матријархалних прежитака и децентрира подухват Славице Гароње од уско усмерене књижевне ка разгранатој интердисциплинарној делатности.

Затим следе три обимна поглавља: „Пролог о Великој Мајци” (15–91), „Медитеранско-балканска гинекократија и српска народна песма” (95–255) и „Матријархални прежици у савременој култури и књижевности” (259–384), а студију затварају „Попис илустрација”, „Индекс имена” и „Белешка о ауторки”.

„Пролог о Великој Мајци” представља можда највећи искорак из очекиване жанровске омеђености једне књижевне студије: служећи се сазнањима из митологије, религије, историје и археологије, ауторка прегледно систематизује расуте и скрајнуте увиде реномираних научника и антрополога – Јохана Бахофена (Johann J. Bachofen) (1815–1887), Харалда Хармана (Harald Haarmann) (1946–) и Ериха Нојмана (Erich Neumann) (1905–1960), у једну складну целину која разоткрива мноштво уочених „матрилинеарних” веза између староевропске цивилизације Подунавља и потоњих, науци данас познатијих, цивилизација Блиског истока, Египта и Античке Грчке. Ауторка је учила невероватан потенцијал Бахофенове студије чији је значај дуго био препознат, а сада добија заслужену пажњу у овој монографији.

Похвална је чињеница да је овај одељак илустрован замашним бројем фотографија артефаката, које су пажљиво и селективно одабране и унесене у текст. Многе од њих су приложене из приватне архиве коју је ауторка сакупила током својих посета европским музејима, и посебна је (читалачка) драж осетити тако висок ниво личног ангажмана и посвећености. Студија дугује свој наслов управо анализи фигурине „Црвенокосе богиње”, нађене на тлу Бачке, коју Славица Гароња узима као амблем за матријархално обликовани свет Балканске територије. Закључци су подржани и документовани савременим часописима који се баве најновијим резултатима ископавања на тлу Србије, што потцртава изузетну актуелност ове студије.

Прича о Великој Мајци, која је примордијални религијски култ и древно упориште женског породичног уређења, поставила је темеље интерпретативној оријентацији у анализи српске народне епике и обичаја. Ауторка студиозно укршта етнографске, религијске и археолошке податке и приступа разлиставању извесних народних обичаја с наталоженим слојевима потиснутих матријархалних идеологема укорењених у народним веровањима која су обликовала културолошку свест балканских народа, и посебно апострофира прежитке у српској усменој традицији. Овим је демаскиран мит о мушко-створитељском принципу и образложено је на који начин наступила превага разумног (патријархалног) над интуитивним (матријархалним) начелом, о чему ауторка детаљније пише, издвајајући старогрчку културу као главног окидача те инверзије: „Хеленизам је најтешње повезан са истицањем патернитета” (Гароња 2023: 21). Тој тврдњи у прилог говори и смена елеузинских свечаности (у част богиња плодности, Деметре и Персефоне), дионизија (у част бога вина, Диониса), и најзад, свргавање лунарног женског и крунисање соларног, аполонског принципа, чиме је започета владавина мушког права.

Период мирољубивих политика ових матријархалних седелачких заједница завршио је насилно, претрпевши бруталне упаде и харања номадских, освајачких и патријархалних народа. Овим је описана пропаст последњих гинекократских друштава, фигурираних у Амазонкама. Увођење институције брака представљало је последњи корак у одвајању жене од њеног култничко-религијског *оїњишиџа* и прелазак у мушку сферу што је за последицу имало потчињавање мушкој вољи.

Поглавље „Медитеранско-балканска гинекократија и српска народна песма” надовезује се на Бахофенове тезе које се показују изузетно корисним за савремена истраживања гинекократских заједница на Балкану. Заокрет у друштвено-историјској превласти женских права дешава се постепено кроз смену религијских начела, због чега настаје кризни период историје. У том (историјском) контексту, наглашава се важност ауторкиног доприноса у деконструисању мита о Амазонкама: Амазонке нису само фиктивно-митолошки ликови, већ су оне биле житељке некадашњих гинекократских држава (чак и на Балкану), последње чуварке матријархалне организације старог света и бранитељке женских принципа пред надирућом освајачком политиком мушких ратника. Изузетно је запажање да се прежици ових древних јунакиња које пружају отпор у кризној смени религијских система читавају у српским баладама кроз словенско божанство – вилу. Низ балада у којима се виле противе браку, као патријархалном обреду прелаза, или

где убијају јунаке-отмичаре, потврђују ту везу. Такви поступци вила, сагледани из матријархалне перспективе, не могу се тумачити другачије но као трагови последњих покушаја очувања пропадајућег женског поретка.

Студија се даље фокусира на лирско и епско српско усмено наслеђе, као и на уочавање рецидива матријархалне структуре и њеног грубог свргнућа. Образована у већ доминантном патријархалном духу и сакупљана у периоду отоманске хегемоније, српска народна поезија обилује песмама које славе типизирани мушке јунаке. Међутим, Славица Гароња посвећује пажњу управо јунакињама, надовезујући се на рад Лазе Костића (1841–1910) „О женским карактерима у српској народној поезији” (1877) и допуњујући га новим увидима даје одговоре на нерешена питања у њему. Ауторка, дакле, пружа другачију анализу четири женска типа: трагична вереница, мајка, неверна љуба и делија-девојка, провлачећи их кроз призму савремених истраживања и тумачећи их у контексту матријархалне перспективе.

Тај аналитички поступак примењен је не само на бројне песме публиковане у збиркама Вука Караџића (1787–1864), већ и на завидан број оних које нису завршиле у *Пјеснарици*, што сведочи о изузетној документарности студије и високом степену испитаности грађе. У овом одељку фолклористика је послужила као основа за књижевно истраживање, а историја је такође допринела анализи одабраних песничких сегмената. Захваљујући томе, ауторка је открила мотивацијске везе историјских личности и епских јунака и јунакиња. Као последица патријархалног окружења у ком настају песме, рађа се мржња према сваком ко прекрши његове норме, што се у усменом предању транспонује на осветољубивост према „злим женама”, а за поразе у биткама кривица се често сваљује на жене јунака док су они сами поштеђени одговорности – тиме је епска мизогинија била последњи ступањ и највећи ударац који је женама задао патријархални поредак.

Одлука ауторке да овај одељак заврши биографијама слепих певачица, којима дугујемо најлепше бисере епске поезије, заслужује нарочито признање, јер не само да је указано на значај њиховог доприноса у креирању јуначких песама, већ је проицљивом аналогijом њихово ауторство додељено и другим песмама без назначеног извора. Најзад, поставља се питање: не дугује ли лик највећег јунака српске епске традиције, Марка Краљевића, своју величанственост и изразито хумане црте управо женском сензибилитету слепих уметница које су о њему певале?

У последњем поглављу ове књиге, ауторка одаје почаст савременим књижевницама које су писале о позицији жене на подручју

Србије. Не само да скреће пажњу на романе који нису довољно познати на нашим просторима, већ им у својој студији обезбеђује место које заслужују међу фундаменталним делима о српској историји, која је, пре свега, историја страдања. Најпре, једну монументалну епопеју о српском страдалништву с бројним укрштањима садашњости (XX век) и прошлости, дала је Ребека Вест (Rebecca West) (1892–1983) у путопису *Црно јајње, сиви соко (Black Lamb and Grey Falcon)* (1941), а њен значај ауторка препознаје у детаљно (и знатижељно) истраженој фолклорној грађи и свеобухватном познавању словенске културе због чега јој, с пуним правом, приписује епитет „Балканске Библије”.

Нарочит допринос у родним студијама представља анализа романа „трију потпуно заборављених” (Гароња 2023: 281) списатељица између два светска рата, имена која нису на време ушла у канон српске књижевности нити подробније изучавана у српској гинокритици: Љубица (Велиморовић) Попадић (1886–1980) (*Прејечка*) (1929)), Марица Вујковић (1900–1964) (*Вера Новакова*) (1934)) и, напоследку, Љубица Радоичић (1914–1991) (*Крв се буди*) (1932), *Дана Раучић* (1938), *Једносипрајине куће* (1954)), чијој списатељској продукцији ауторка посвећује подробније истраживање. Све три књижевнице дотакле су, у то време, табу теме, дале глас жени и истакле њен положај у патријархалној Србији. Потегнута су питања о сексуалности жене, паланачкој скучености и тежњи ка еманципацији, властитом одабиру и мењању љубавних партнера, а изненађује колико се наслага древног матријархата крије у јунакињама и с колико вештине су их, можда несвесно, ове ауторке украсиле обележјима Велике богиње Мајке.

Завршне странице поглавља, у истом маниру чувања од заборава вредних књижевних споменика, посвећене су Милосаву Тешићу (1947) и његовој јединственој збирци *Калоиџера Пера* (2018), у којој се поименце наводе и славе сва значајна женска имена српске историје, а уз њих и имена слепих певачица; Дијани Будисављевић (1891–1978) и њеном изузетно хуманом подухвату током Другог светског рата, чији *Дневник* ауторка сврстава у исти ред с *Дневником* Ане Франк; Жан-Мари Гистав ле Клезију (Jean-Marie Gustave Le Clézio) (1940) и Вонгару (Сретен Божић) (1932) и њиховој поражавајућој поруци да је „најрадикалнији и најпогубнији историјски рез који се десио човечанству било напуштање света мајки, који је неговао супротна, али и супериорна начела у односу на победнички патријархат” (Гароња 2023: 365); Евелу Гаспаринију (Evelino Gasparini) (1900–1982), његовом вишедеценијском истраживању етнографске грађе (крунисаном студијом на преко 900 страна) и смелој констатацији о „матријархалној подлози словенске цивилизације” (Гароња 2023: 372).

Црвенокоса бојиња представља значајан допринос не само родним студијама српске књижевности, већ и пољу целокупне словенске историје Балканског полуострва. Писана читким, уметнички стилизованим, методички доследним, надахнутим и раскошним језиком, студија сама по себи јесте ода српском језичком наслеђу и народној традицији. Њен значај препознаће понајвише историчари књижевности и њени феминистички оријентисани проучаваоци, иако би и археолозима, етнографима и фолклористима била и више него корисно штиво за дубинске увиде о генези идеологија првобитних цивилизацијских заједница Балкана и њихових матријархалних система вредности. Ова студија сакупља из српске културне баштине, књижевности и историје оно ретко, ендемско биље, и завештава га нама: читаоцима, стручњацима и свим љубитељима лепе речи, да препознамо, сачувамо и поносно ширимо то знање на територији садашњег културног простора чији смо наследници.

Monika Stanković

University of Niš

Faculty of Philosophy

Department of French Language and Literature

m.stankovic-17494@filfak.ni.ac.rs

Traces of Matriarchy in Serbian Literary Heritage

ДОГАЂАЈИ / DOGAĐAJI / EVENTS

Објављени *Мемоари* Јелице Беловић-Бернаџиковске (Љубе Т. Даничић)

У Народној библиотеци Србије 25. марта 2024. године представљени су мемоари Јелице Беловић-Бернаџиковске (Jelice Belović-Bernadzikowske) које су уредили Енес Омеровић и Томаш Јацек Лис (Tomasz Jacek Lis).

Ова опсежна књига објављена је у оквиру едиције *Мемоари* Института за историју Босне и Херцеговине и представља изванредан допринос историји ових простора и, посебно, историји женске књижевности и културе. Јелица Беловић Берндаџиковска (1870-1946) је личност значајна за етнографију, књижевност, публицистику и многе друге области (в. одељак о њој у бази *Књиженство* <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/jelica-belovic-bernadzikovska>)

У *Мемоарима* описује свој живот од рођења до 1909. године, пишући не само о себи, већ осликавајући и доба и средину у којој је одрасла, живела и радила до 1909. године. Оригинални рукопис из ког је књига транскрибована чува се у Хисторијском архиву Сарајева и садржи више од 400 страница. Рукопис је 1957. године откупио тадашњи Архив града Сарајева, да би скоро седам деценија касније био уређен и одштампан као књига. Обим овог пројекта и уредничког рада огледа се и у више од 900 напомена које прате овај рукопис. Занимљиво решење јесте да су све странице на којима постоје нечитки делови повезане кју ар кодом (QR code) са скеном оригиналног рукописа, тако да и сами читаоци могу да помогну у разрешавању мистерија овог изузетног рукописа.

Снимак разговора о књизи налази се на следећем линку (приступљено 13. 11. 2024)
<https://www.youtube.com/watch?v=aT344DBu-wc>

Биљана Дојчиновић

The *Memoirs* of Jelica Belović-Bernadzikowska (Ljuba T. Daničić) are Published

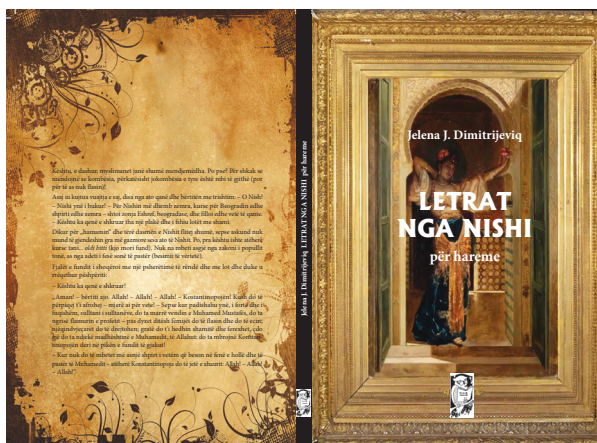
On March 25, 2024, the memoirs of Jelica Belović-Bernadzikowska (Jelica Belović Bernadžikowska) were presented at the National Library of Serbia, edited by Enes Omerović and Tomasz Jacek Lis.

This voluminous book was published within the edition *Memoirs* of the Institute of History of Bosnia and Herzegovina and represents an outstanding contribution to the history of these areas, and, in particular, to the history of women's literature and culture. Jelica Belović-Bernadzikowska (1870-1946) was an extraordinary significant figure for our ethnography, literature, journalism, and many other fields (see more at *Knjiženstvo* database: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/jelica-belovic-bernadzikowska>)

In *Memoirs*, she describes her life from birth to 1909, writing not only about herself but also depicting the era and the environment in which she grew up, lived and worked until 1909. The original manuscript, from which the book was transcribed, is kept in the Sarajevo Historic Archives and contains more than 400 pages. The manuscript was purchased in 1957 by the then-Archive of the City of Sarajevo, and nearly seven decades later, it was edited and printed as a book. The scope of this project and editorial work is reflected in over 900 footnotes that follow this manuscript. An interesting solution is that all pages with illegible parts are connected via QR codes to scans of the original manuscript, allowing readers to contribute to unraveling the mysteries of this exceptional manuscript.

The recording of the conversation about the book can be found at the following link (accessed 13/11/2024):
<https://www.youtube.com/watch?v=aT344DBu-wc>

Biljana Dojčinović
Translated by Jovana Rašković

Писма из Ниша о харемима на албанском језику

Писма из Ниша о харемима Јелене Ј. Димитријевић¹ објављена су ове године на албанском језику у издању куће *Аурели* из Приштине. У кратком разговору са Наиле Маље Имами, преводитељком ове књиге, професорком албанског језика на Филолошком факултету Универзитета у Београду, сазнајемо како се одлучила да преведе дело које је први пут објављено 1897. године у Београду а које говори о животу муслиманки у Нишу у том периоду.

Одакле интјересовање за Јелену Ј. Димитријевић и како сје се одлучили баш за ову књију?

Као феминисткињи, Јелена Димитријевић ми је одувек била занимљива по свом интересовању за жене. То ме је привукло овој књизи, уз специфичан језик којим је написана.

Језик ове књије је комбинација нишкој дијалектја шјој доба и дијалектја шјурској. Да ли је било шјешко шјреводитији је?

Језик *Писама* је много богатија комбинација језика. Он врви од албанских речи, од македонског и од бугарског, поред турског и српског језика, наравно. Надам се да ће неко од мојих студената једног дана сачинити прецизну анализу тог језика или, барем пописати и разврстати порекло тих речи, да би се јасније видело о каквом богатству је реч.

¹ <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/jelena-j-dimitrijevic>

Како сīе ш̄у разноликосī иренели у албански и ш̄иа вам је било најш̄еже у иревођењу ове књие?

Проблем је био разумети многе од речи. Глосар на крају књиге који се налазио и у првом издању био је од помоћи, али не увек. Ту многе речи недостају, неке чак нису ни тачно преведене. Консултовала сам стручњаке и пријатеље из Новог Сада, Скопља, Приштине, Београда. Понекад би највише помогла старија рођака која памти речи које су нестале а нису нигде биле забележене, дијалектизме из давних времена. Најтеже ми је било да преведем називе делова одеће, свадбене и друге.

У књизи има илустрација које не иосīоје у орииналном издању.

Трудила сам се да нађем слике које одговарају описима у књизи и водила сам рачуна о томе да су из тог времена и с тог поднебља.

Дуіо сīе били уз ш̄у књиу, да ли сīе се „сродили“ са аушорком?

Провела сам годину дана интензивно преводећи ову књигу и толико се зближила са Јеленом да сам почела и да изговарам њене фразе и усвајам њен поглед на свет. То је био мој најтежи превод до сада, после шездесет књига које сам потписала као преводацац. Мислим да за мене више неће бити тешког превода пошто сам успела да преведем *Писама из Ниша*.

Књиа је на иржиш̄иу већ неко време, да ли је чииана?

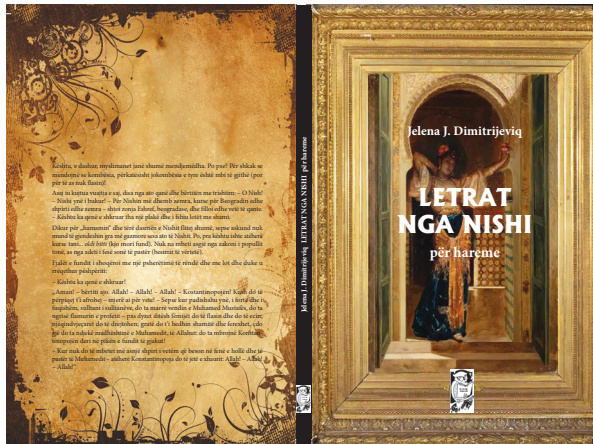
Превод је наишао на велико интересовање, било је пуно најава у штампи и први тираж од 500 примерака је распродат. Ускоро би требало да се појави ново издање.

Да ли бисīе оиет̄ иреводили Јелену Димитријевић? И ако је одговор да, да ли сīе већ оабрали књиу?

Желим и планирам да преведем сва дела Јелене Димитријевић. Још увек размишљаам која би књига била следећа, можда *Писма из Солуна*.

Разговор водила
Биљана Дојчиновић

Letters from Niš about Harems in the Albanian Language

Letters from Niš about Harems by Jelena J. Dimitrijević¹ were published this year in Albanian by the *Aureli* publishing house from Priština. In a brief conversation with Naile Mala Imami, the translator of this book and a professor of Albanian at the University of Belgrade, Faculty of Philology, we learn why she decided to translate this work, which was first published in 1897 in Belgrade and discusses the lives of Muslim women in Niš at that period.

What sparked your interest in Jelena J. Dimitrijević, and how did you decide on this particular book?

As I am a feminist, Jelena Dimitrijević has always been interesting to me because of her interest in women. That drew me to this book, along with the specific language in which it was written.

The language of this book is a combination of the Niš dialect of that time and the Turkish dialect. Was it difficult to translate it?

The language of the *Letters* is a richer blend of languages. It is filled with Albanian words, as well as Macedonian and Bulgarian, in addition to Serbian and Turkish, of course. I hope that one day some of my students will conduct a detailed analysis of that language or, at least compile and classify the origin of those words so that it can be seen more clearly what kind of wealth it is.

¹ <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/jelena-j-dimitrijevic>

How did you convey that diversity into Albanian and what did you find the most difficult while translating this book?

The problem was understanding many of the words. The Glossary at the end of the book, which was also included in the first edition, was very helpful, but not always. Many words were missing, some were even incorrectly translated. I consulted experts and friends from Novi Sad, Skoplje, Priština, and Belgrade. Sometimes, my older relative was the most helpful since she remembers the forgotten, disappeared words which were never recorded anywhere, dialectics from ancient times. The most difficult for me was to translate the names of clothing parts, wedding clothes and others.

In the book, there are illustrations that do not exist in the original edition.

I tried to find pictures that correspond to the descriptions in the book and I took care that they were from that period and from that region.

You were with the book for a long time, did you “become one“ with the author?

I spent a year intensively translating this book and became so close to Jelena that I began to use her phrases and adopt her point of view. This has been the most difficult translation for me so far after sixty books that I have signed as a translator. I believe that there will be no more difficult translations for me since I managed to translate *Letters from Niš*.

The book has been on the market for some time now, has it been read?

The translation met with great interest, there were a lot of announcements in the press and the first edition of 500 copies was sold out. Soon, a new edition should be released.

Would you translate Jelena Dimitrijević again? And if the answer is yes, have you already chosen the book?

I want to and I plan to translate all of Jelena Dimitrijević's works. I am still considering which book should be next, perhaps *Letters from Thessaloniki*.

Interview conducted by Biljana Dojčinović
Translated by Jovana Rašković

Предавања гостујуће професорке др Аленке Јенстерле Долежал

Аленка Јенстерле Долежал (Alenka Jensterle Doležal), професорка са Карловог Универзитета у Прагу, одржала је на Филолошком факултету у Београду у априлу ове године, предавања о словеначким књижевницама и Јулки Хлапец Ђорђевић (1882–1969).

Професорка Јенстерле Долежал је посетила Београд у оквиру СЕЕРУС мреже *Women Writers in History* и том приликом одржала предавања на докторском курсу „Теорије рода и разлике и дигитална хуманистика” која су пратили и студенти чешког језика и књижевности и словеначког језика и књижевности.

У оквиру предавања о Јулки Хлапец Ђорђевић, интелектуалки и феминисткињи српског порекла која је најплодније године провела у Прагу (1922-1945), говорила је о епистоларном роману *Једно гојисивање: фрајменџи романа* и проблемима које је ауторка у њему тематизовала.

Када је реч о словеначким књижевницама, професорка Јенстерле Долежал је дотакла најбитније одлике словенске модерне и поменула најважније представнике: Ивана Цанкара (Ivan Cankar) (1876–1918), Отона Жупанчича (Oton Župančič) (1878–1949), Драготина Кетеа (Dragotin Kette) (1876–1899), и Јосипа Мурн-Александрова (Josip Murn-Aleksandrov) (1879–1901), који су учинили значајан заокрет у култури уметничког стваралашта и унели нову перспективу. Било је речи и о два битна културна центра Хазбуршке монархије а то су Беч и Праг у периоду *fin de siècle*, као и часопису *Словенка* за жене, који је излазио у Трсту од 1897. године и тиме увела у средишњи део свог предавања коме ће посветити највише времена, и тај сегмент посвећује Зофки Кведер (Zofka Kveder) (1878–1926).

Детаљније је било речи о животу и делу словеначке модернистичке списатељице Зофке Кведер, која се сматра једном од првих словеначких списатељица и феминисткиња, са посебним освртом на њено стваралаштво у Прагу, Загребу и Љубљани и делима која је писала на чешком, хрватском и словеначком језику. Зофкина дела обилују женским сензибилитетом и потрагом за идентитом и гласом у патријархалној средини.

Посебан акценат је стављен на плодоносан однос са Зденком Хасковом (Zdenka Hásková) (1878–1946), која је била њена блиска пријатељица, уједно лекторка и преводитељка Зофкиних дела на чешки језик за време Зофкиног боравка у Прагу од 1900. до 1906. године.

Такође, истакнут је значај књижевног салона који је водила Ружена Свободова (Růžena Svobodová) (1868 – 1920), чешка ауторка тога времена, и важност саме ауторке која је представљала велики утицај на стваралаштво Зофке Кведер. Подвучена је и паралела између романа Зофке Кведер *Njeno življenje* који излази 1914. и романа *Milenku* Ружене Свободове 1902. Истакнути су заједнички мотиви и наративни поступци, односно главна тема модерне, а то је нова, модерна, „ослобођена” жена која се не потчињава ниједном мушкарцу у патријархалном друштву. У Прагу излази прва збирка прича Зофке Кведер, *Misterij Žene* 1900. Поред прича, она у Прагу објављује и драму *Ljubezen* (1901).

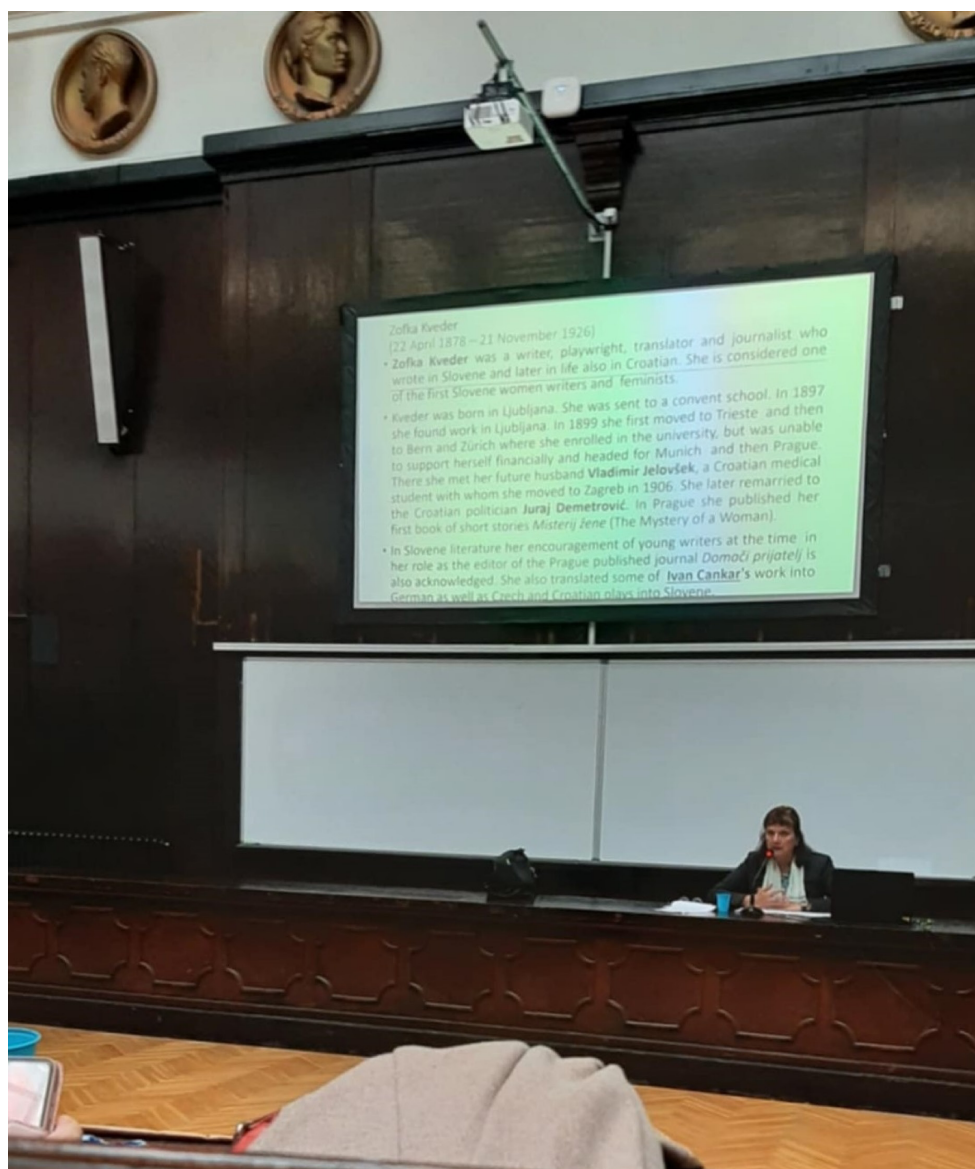
Поред Зофке Кведер, било је речи о Хелени Малировој (Helena Malířová) (1877–1940) која је била Зофкина и Зденкина блиска пријатељица и такође значајна ауторка у модерном Прагу. Њено литерарно стваралаштво се такође везује за литерарни салон Ружене Свободове, коју је сматрала својим ментором и узором.

Иако су мотиви „Златног Прага” били доминантни за Зофкино стваралаштво, као најплодоноснији период истиче боравак у Загребу, у који се сели са породицом 1906. године. Ту објављује своје најуспелије романе *Njeno življenje* 1914, на словеначком језику и *Hanka* 1918, на хрватском језику. Ови романи представљају битан заокрет у потрази за литерарним идентитом саме ауторке.

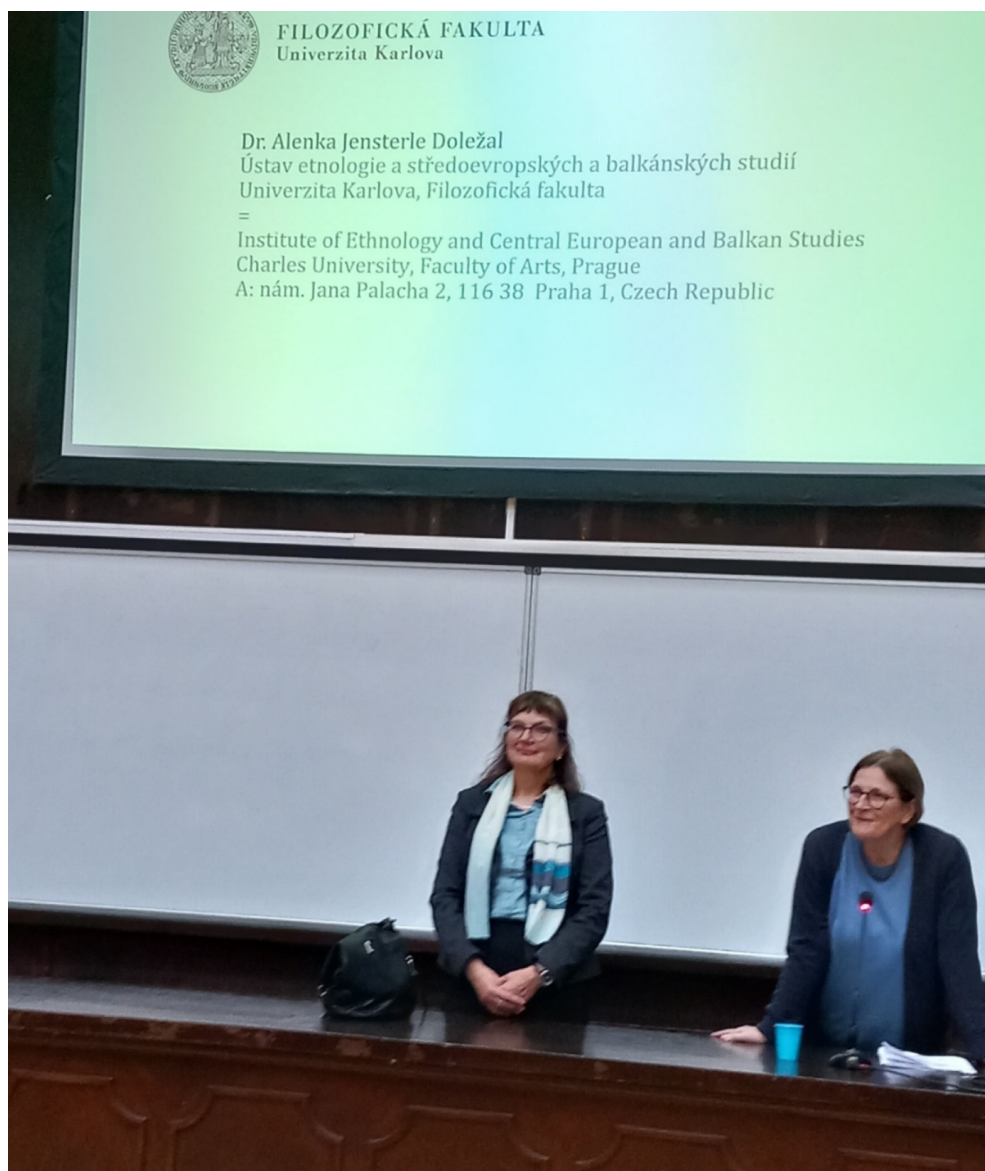
Поменуте су и словеначке ауторке Вида Јерај (Vida Jeraj) (1860 – 1932), Људмила Пољанец (Ljudmila Poljanec) (1874 – 1948) и Лили Нови (Lili Novy) (1885 – 1958), а завршни део предавања био је посвећен питањима и дискусији.

Jovana Rašković

<https://orcid.org/0009-0002-2239-7304>

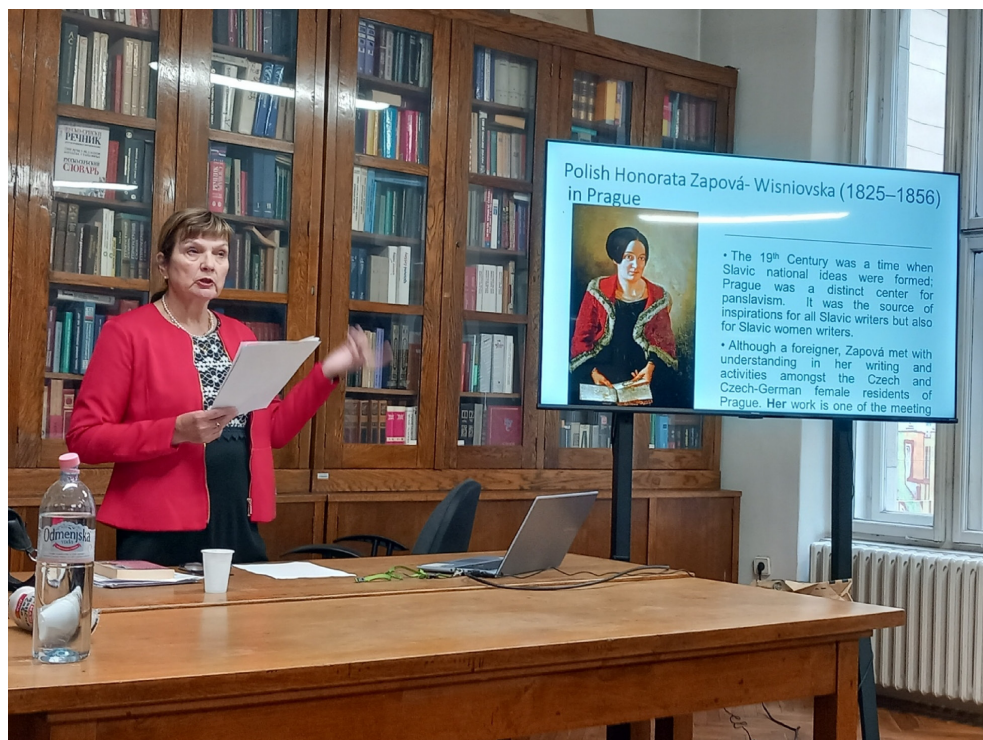
1. Проф. Аленка Јенстерле Долежал

2. Проф. Аленка Јенстерле Долежал и проф. Маја Ђукановић

3. Проф. Аленка Јенстерле Долежал и проф. Ивана Кочевски

4. Проф. Аленка Јенстерле Долежал

Lectures by Guest Professor Dr. Alenka Jensterle Doležal

Alenka Jensterle Doležal, a professor from the Charles University in Prague, held lectures about Slovenian women writers and Julka Chlapec-Đorđević (Julka Hlapec Đorđević) (1882 – 1969) at the Faculty of Philology in Belgrade in April this year.

Prof. Jensterle Doležal visited Belgrade within the CEEPUS network *Women Writers in History* and on that occasion held lectures at the doctoral course *Theories of Gender and Difference and Digital Humanities* which were attended by students of Czech language and literature as well as students of Slovenian language and literature.

Within the lecture of Julka Chlapec-Đorđević, a Serbian intellectual and feminist, who spent her most fruitful years in Prague (1922 – 1945), professor Jensterle Doležal spoke about her epistolary novel *One Correspondence: Fragments of Novel* (1932) and the problems she thematized in it.

When it comes to Slovenian women writers, professor Jensterle Doležal talked about the most significant characteristics of Slovene modernism as well as its most important writers: Ivan Cankar (1876 – 1918), Oton Župančič (1878 - 1949), Dragotin Kette (1876 – 1899) and Josip Murn – Aleksandrov (1879 – 1901), who made a significant turn in the culture of artistic creation and brought a new perspective. Also, two important cultural centers of the Habsburg monarchy were mentioned which are Vienna and Prague on the *fin de siècle*, and the journal *Slovenka* dedicated to women writers publishing in Trieste since 1897. and thereby introduced into the central part of her lecture to which she will devote most of the time and that part is dedicated to Zofka Kveder (1878 - 1926).

It was discussed in more detail about the life and work of Slovenian modernist woman writer Zofka Kveder, who is considered one of the first Slovene women writers and feminists, with a special review of her creative work in Prague, Zagreb and Ljubljana and her works in Czech, Croatian and Slovenian languages. Zofka's work abounds with a feminine sensibility, searching for identity as well as finding her voice in a patriarchal society.

Special emphasis was placed on the fruitful relationship with Zdenka Hásková (1878–1946) who was Zofka's close friend as well as a proofreader and translator of Zofka's work into the Czech language during her stay in Prague from 1900. to 1906. Also, it was highlighted the importance of the literary salon led by Růžena Svobodová (1868 – 1920), an important Czech female author of that time, and the importance of the author herself since she

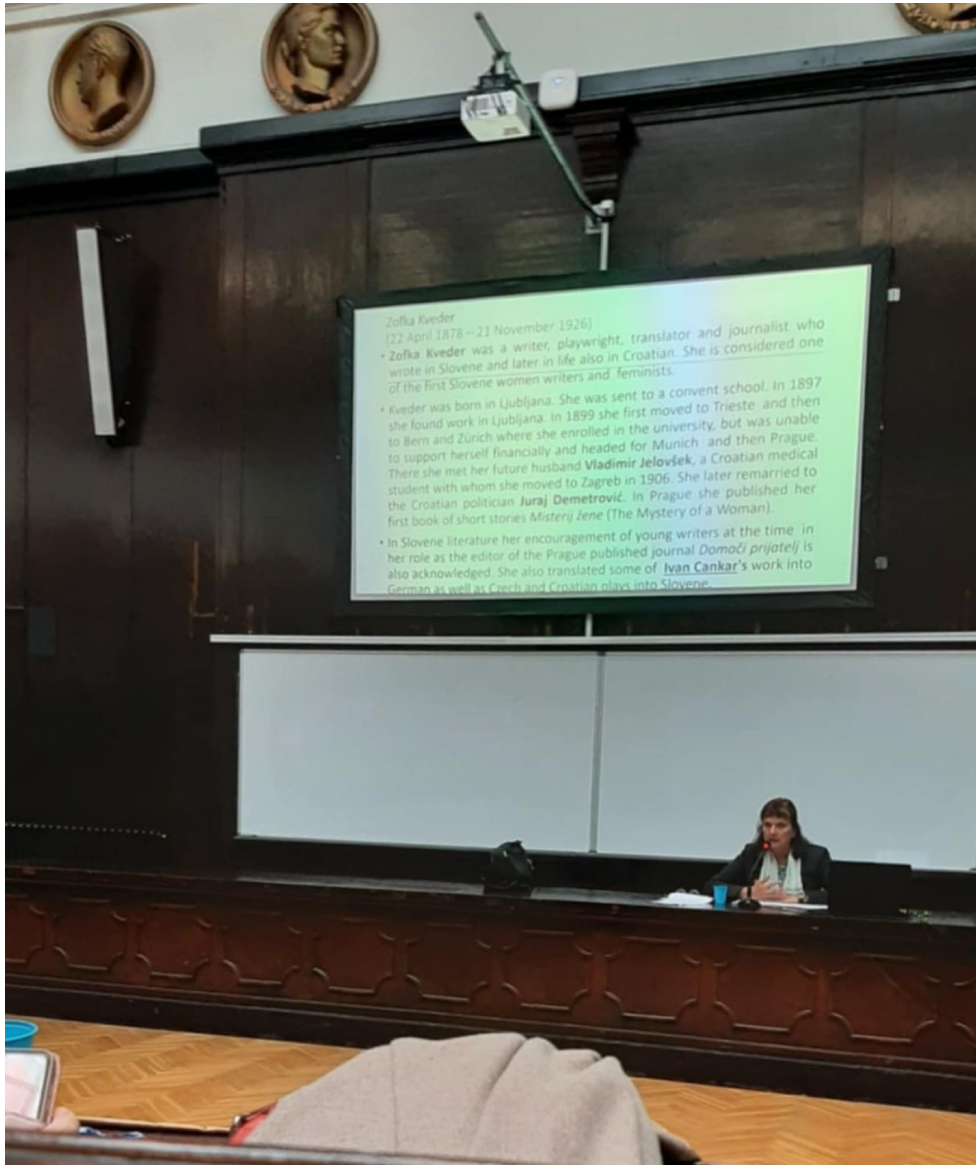
was a great influence on Zofka Kveder's work, which the professor spoke about in more detail. The comparison was pulled between two novels, one written by Zofka, *Her Life (Njeno življenje)* 1914. and the other one by Ružena Svobodova, *Women Lovers (Milenky)* 1902. emphasizing the same motifs and narrative techniques, regarding the main topic of modernism which is a new, modern, „liberated“ woman who does not submit to any man in the patriarchal society. Zofka's first collection of stories *The Mystery of a Woman (Misterij Žene)* was published in Prague, in 1900. Aside from stories, she also wrote one play *Love (Ljubezen)* in 1901.

In addition to Zofka Kveder, there was a talk about Helena Maliřová (1877–1940) who was a close friend of Zofka Kveder and Zdenka Haskova and was also an important female writer in modern Prague. Her creative work is also greatly influenced by the literary salon of Ružena Svobodova whom she considered the greatest mentor and role model.

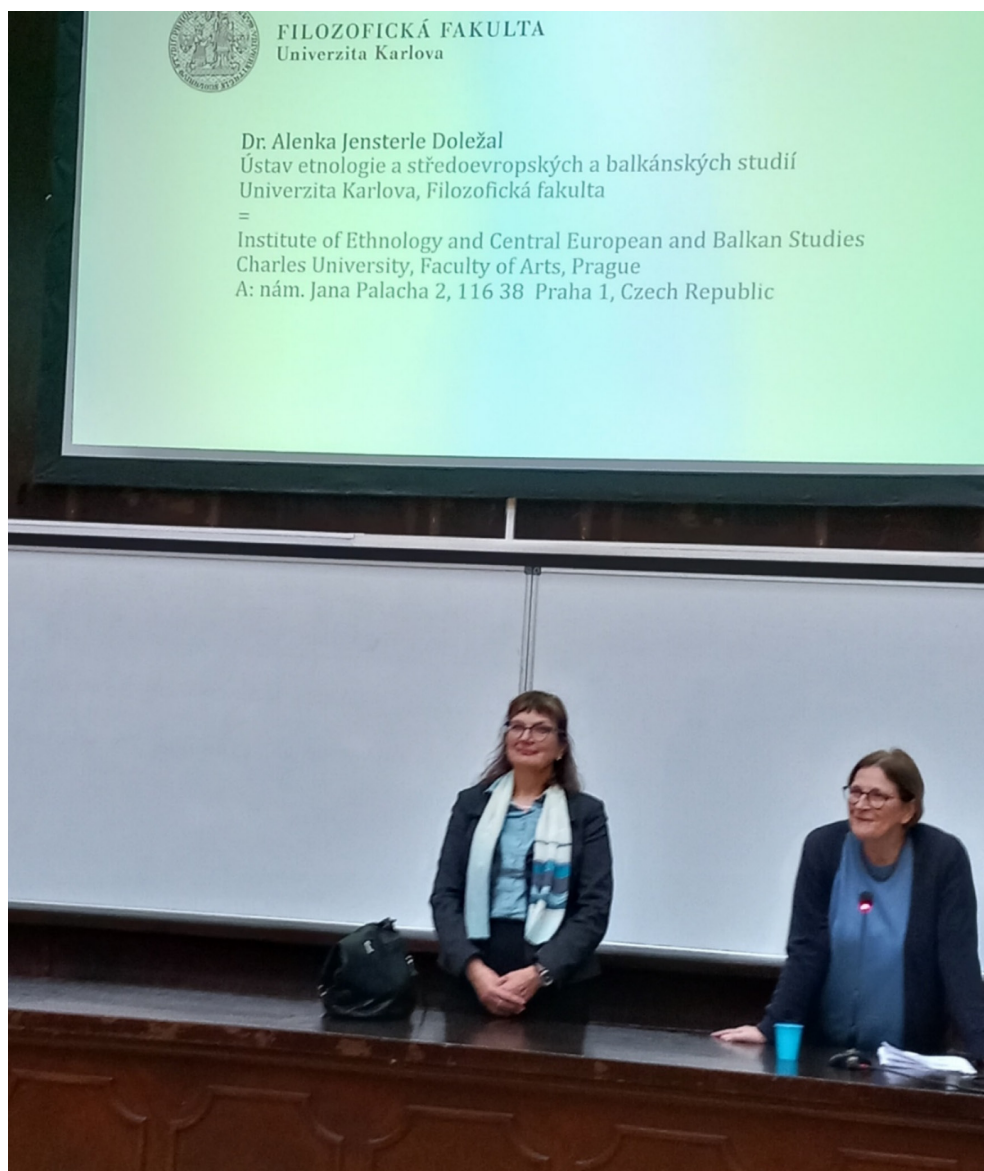
Even though the motifs of “Golden Prague” were dominant in Zofka's work, it was stressed that her most successful period of creativity was during her stay in Zagreb where she moved with her family in 1906. In Zagreb, she published her most successful novels – *Her Life (Njeno življenje)* in 1914. written in Slovenian language, and *Hanka (Hanka)* in 1918. written in Croatian language. Those novels represent a turning point in the authors' search for identity and literary expression.

The other important Slovenian female authors were mentioned, such as Vida Jeraj (1860 – 1932), Ljudmila Poljanec (1874 – 1948) and Lili Novy (1885 – 1958), and the final part of the lecture was dedicated to questions and discussion.

Jovana Rašković
<https://orcid.org/0009-0002-2239-7304>

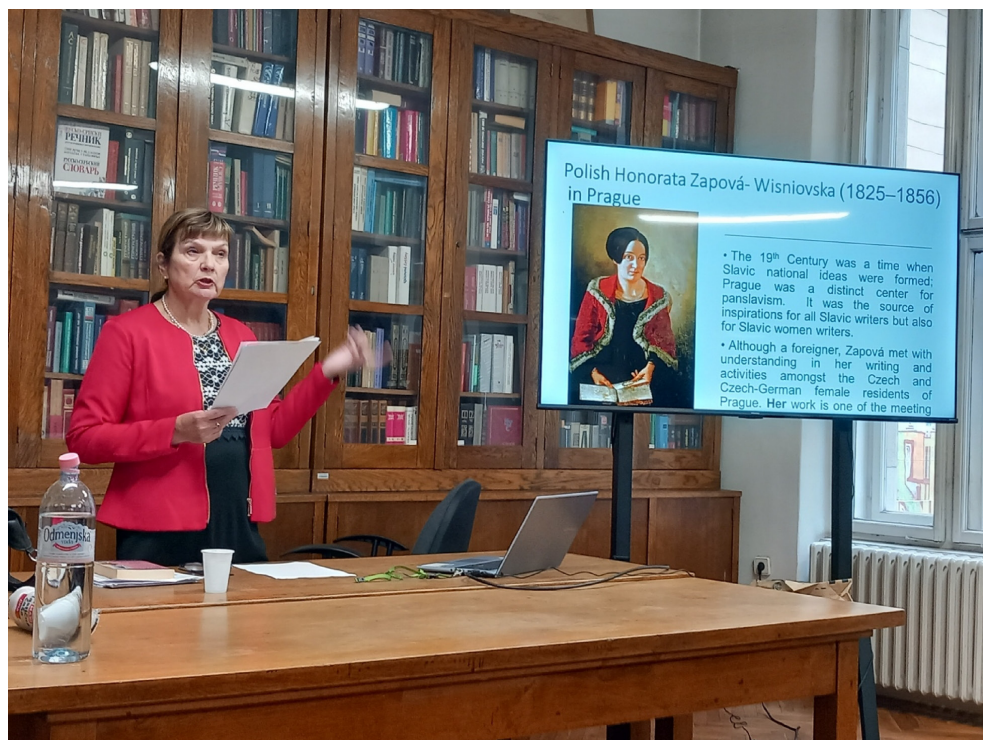
1. Prof. Alenka Jensterle Doležal

2. Prof. Alenka Jensterle Doležal and Prof. Maja Đukanović

3. Prof. Alenka Jensterle Doležal and Prof. Ivana Kočevski

4. Prof. Alenka Jensterle Doležal

Интердисциплинарна међународна летња школа *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues*

У Љубљани је од 27. августа до 02. септембра 2024. одржана интердисциплинарна међународна летња школа под називом *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues* у оквиру СЕЕПУС мреже *Women Writers in History* и у организацији Универзитета у Новој Горици, уз подршку организације *Women Writers Route* и других. Учествовало је 23 студената из седам земаља (Северне Македоније, Словачке, Пољске, Словеније, Србије, Хрватске и Чешке), а поред предавачица из наведених држава, учествовале су и колегинице из Ирске, Бугарске и Румуније.

Утисци из Словеније

Последњу недељу августа 2024. године провели смо на једној изузетној и јединственој летњој школи у Љубљани коју је организовао Универзитет у Новој Горици. Ово је друга по реду међународна летња школа у њиховој организацији, а ја сам имала ту част да се и ове године нађем тамо. Бавили смо се темом сексуалности у књижевности, тачније женском писању и стварању, али и ширим културним импликацијама које је прате.

Наиме, главна тема у целости гласи: *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues*, а њоме смо могли да се бавимо из два угла – из угла дигиталне хуманистике и књижевног туризма. Пре самог почетка летње школе определили смо се за један од ова два правца и то нам је мање-више одредило на који начин ћемо разматрати питање сексуалности у књижевности. Током тих седам дана смо у формалном, али и неформалном окружењу, разговарали о овом питању постављајући га у разне контексте и прилазећи му са различитих страна.

Летња школа била је замишљена као низ заједничких, али и одвојених, специјализованих радионица и предавања, тематских излета и посебних догађаја. Све ове радионице и предавања водили су стручни истраживачи и предавачи (чланови и чланице СЕЕПУС мреже) који су нама, учесницима и учесницама, дали прилику да проширимо знања, не само у оквиру студија рода, већ и књижевности, дигиталне хуманистике и књижевног туризма.

Већина предавања и радионица, међу којима су биле и оне организоване првог дана, одржавале су се у згради Филозофског факултета Универзитета у Љубљани. Као и прошли пут, срдачном добродошлицом дочекали су нас организатори и координатори самог програма. Потом смо се упознали међу собом на једном посве јединственом уводном „предавању“ – *Introductory Session: Summer School on Sexual Desire?* – које је водио, тачније, омогућио Дарко Илин, докторанд на Универзитету у Новој Горици, главни организатор програма и наша највећа подршка током целог овог периода. На креативан начин успео је да нас уведе у саму тему летње школе, упозна са програмом и опусти до те мере да смо већ после те прве сесије имали бољу слику ко нас окружује, каква су нам, не само професионална, већ и приватна интересовања. То је умногоме допринело стварању једне пријатне и инспиративне атмосфере која нас је пратила све до последњег дана.

Потом смо имали прилику да чујемо три уводна предавања и да дискутујемо о њима. Прво уводно предавање одржала је професорка Катја Михурко (Katja Mihurko) – *Locating and Digitally Archiving Desire: Insights and Research Reflections*. Овде нас је професорка Михурко суочила са проблематиком приказа сексуалности у књижевности, недостатком примера женске сексуалности у истој и како до њих доћи. Кроз концизан историјски приказ професорка Михурко показала је на које су све начине жене остављале трагове о сексуалности у књижевности и како академска заједница може до истих доћи и сачувати их за будућа истраживања.

Професорка Мари-Луиз Кулахан (Marie-Louise Coolahan), са Националног Универзитета Ирске, Голвеј, одржала је друго уводно предавање – *Digital Humanities Innovations for the History of Women's Writing* – које је као главну тему имало како најбоље користити алате дигиталне хуманистике. Заправо, предочила нам је како је она покренула и водила свој пројекат (RECIRC: The Reception and Circulation of Early Modern Women's Writing, 1550-1700), како је цео тај процес текао, које је параметре узимала у обзир и на какве је препреке наилазила и како их је превазишла, што младим истраживачима много значи, нарочито зато што немамо много прилика да „завиримо иза сцене“ када је у питању осмишљавање и вођење таквих пројеката.

Потом је професорка Јасна Поточник Топлер (Jasna Potočnik Topler) са Универзитета у Марибору, Факултета за туризам, одржала уводно предавање о књижевном туризму – *Introduction to Literary Tourism*. Овде смо имали прилику да чујемо нешто више о интерсекционалности између књижевности и туризма и да видимо на који начин књижевна дела и њихов садржај могу инспирисати и развити локални туризам.

Професорка Поточник Топлер предочила нам је главне појмове, као и то која је улога књижевних места у културном туризму и како се то може искористити на најбољи могући начин у промовисању одређених места (земаља, градова, региона) и како књижевност утиче на наша схватања о тим местима, на који начин она потпомаже одржавање културног наслеђа.

Први дан завршили смо на једној предивној локацији, у Вили Златици.¹ Ту смо прво имали прилику да чујемо нешто више о самој вили, када и како је она настала, и ко су њени власници били. Уз причу смо, наравно, прошли кроз све просторије и осетили дух времена пошто је сасвим аутентична и очувана, као својеврсна „временска капсула“. Потом нам је Дарко Илин представио пројекат у ком је учествовао и предочио нека своја занимљива запажања која се тичу приказивања, или боље речено, кодирања сексуалности кроз епистоларну форму уз разне примере – *Match My Epistolary Freak: Sexual Desire in the Electronic Collection PISMA/LETTERS*.

Предавање Дарка Илина под називом Match My Epistolary Freak: Sexual Desire in the Electronic Collection PISMA/LETTERS у дворишту Виле Златице

Следеће јутро упутили смо се ка Випави и Новој Горици где смо чули два предавања и били део специјализованих радионица. Прво

¹ <https://www.fsk.si/sr/category/вила-златица/>

предавање тог дана одржале су професорка Кармен Дуту (Carmen Beatrice Duću) и професорка Роксана Патраш (Roxana Patraş) – *The PBL Method and Educational Technologies in Humanities. A Graduate Research Practical Guide*. У оквиру овог предавања, професорке Дуту и Патраш предочиле су нам неке методе које нам у току процеса дефинисања пројекта могу помоћи, поготово када је у питању дигитална хуманистика.

Вишава, слободно време и одлазак до ујравне зграде Универзитетa у Новој Горици

Потом смо чули професора Приможа Млачника (Primož Mlačnik) са темом *Politics of Sexuality in Slovenian Crime Fiction from “moderna” and Ljuba Prenner to the 21st Century*. Ово предавање се кроз један кратак теоретски увод у спону између сексуалности и криминалистичке фантастике усредредио на изучавање везе између поетике жанра и западне политике сексуалности кроз одређена дела.

Затим су уследиле специјализоване радионице. Прву овог типа водила је професорка Биљана Дојчиновић са Универзитета у Београду, Филолошког факултета, са темом *Women’s Writing, Digital Humanities and Literary Tourism*. У оквиру ове интерактивне радионице могли смо да чујемо нешто више о пројектима које је професорка Дојчиновић водила (о Књиженству и Књиженственом Београду). Ови одређени примери о којима је професорка Дојчиновић говорила били су махом инспирација већини за финални задатак, пројекат, који нас је, у том тренутку, још чекао. Треба истаћи да је ова радионица, ипак, била посебна. Уместо

традиционалног анализирања текста који је пред нама, добили смо задатак да преточимо текст у драмски, тако да из њега буде извучена та нит неизречене сексуалности, што смо, сасвим скромно могу рећи, успели. А сам задатак нам је показао да су текстови увек слојевити и да сексуалност као таква не мора бити вулгарна или превише очигледно исказана да би постојала у неком тексту.

После овога, провели смо предвече у шетњи по Горицији. Циљ нам је био да на своју руку „откријемо“ и дођемо до неких локација које су битне за списатељице из тог града, попут Каролине Лузато Коен (Carolina Luzzato Coen), Марије фон Егер (Maria von Egger), Марице Надлишек Бартол (Marica Nadlišek Bartol), Маре фон Беркс (Mara von Berks), Љубке Шорли (Ljubka Šorli) и других. Ово нам је омогућило да осетимо и упијемо дух града на свој начин, тачније својим темпом, као и да проширимо знање. Верујем да су нека од ових имена, бар за већину, била непозната све до тог тренутка. А овако смо, на један нетрадиционалан начин, дошли до неких сазнања која нам у будућим истраживањима сигурно могу помоћи.

Следећи дан започели смо радионицом коју је држала професорка Аленка Јенстерле Долежал (Alenka Jensterle Doležal) – *Dialogue Between the Writer and the City*. Професорка Јенстерле Долежал нам је говорила о стваралаштву Зофке Кведер (Zofka Kveder) и указала на нека запажања о њеном односу према средини, односно граду. Потом смо добили прилику да представимо своје мање истраживачке пројекте на којима смо радили пре самог почетка летње школе где смо писали о некој списатељици и њеној спони или повезаности са неким градом. Ово је, заправо, била јединствена прилика за нас да чујемо о разним списатељицама, можда чак о неким до којих никада не бисмо ни дошли током наших истраживања, што нам је, сасвим сигурно, проширило видике.

Професорка Маша Грдеших (Maša Grdešić) је држала наредну радионицу – *Sexual Desire, Political Power* – у оквиру које смо разматрали спону између ова два појма кроз пример романа Марије Јурић Загорке (Marija Jurić Zagorka), али и савремених списатељица попут Крис Каус (Chris Kraus). Кроз ове конкретне примере нам је професорка Грдеших указала на то да се сексуалност и пожуда могу метафорички разумети као жудња за политичком моћи која би обезбедила слободу кретања, али и политичку и уметничку слободу у јавном простору.

Радионица професорке Марије Гргецић – *Sexual Desire, Political Power*

Потом смо, то вече, имали гостујуће предавање *Performance and Sexuality: A Conversation with Tjaša Črnigoj*, или боље речено, разговор са Тјашом Чрнигој (Тјаša Črnigoj), позоришном редитељком, чији један од последњих пројеката *Sex Education II* који истражује сексуалност као један од главних и основних људских права кроз серију предавања-перформанса. Овај разговор, вођен од стране Тери Жежељ (Tery Žeželj), сезао је од разматрања сексуалности као основног људског права до важности приказивања сексуалности у савременим уметностима, то јест перформансима. Штавише, Тјаша је поделила са нама како је изгледао рад на овом пројекту, али и како се феминистички активизам може користити у сврху креативне сарадње.

Наредни дан смо почели нешто касније него иначе, уз предавање професорке Надежде Александрове (Nadezhda Alexandrova) на тему *Power Dynamics, Orientalism and Projections of Sexual Desire*. Наиме, ово предавање подсетило нас је, кроз конкретне примере, на то колико је чешћа појава сексуалности у књижевности коју мушкарци пишу. Штавише, могли смо да чујемо на које све начине се пише о женама и како се сексуалност користи у сврху стигматизације.

Уследила је, затим, последња радионица формалног типа у којој смо били подељени у мање групе и где смо имали прилику да размишљамо заједно на коју бисмо тему радили финални пројекат. Све то је, наравно,

било под менторством и вођством две професорке – Кармен Дуту и Надежде Александрове. Из перспективе групе којој сам припадала, могу рећи да су нам претходне радионице и уводна предавања значила у дефинисању теме, те смо се одлучили да скројимо сопствену књижевну туру. Међутим, наш рад је тај дан тек почео.

Увече смо били у Метелковој, клубу Тифани, на једној књижевној трибини под називом *Queer Sexuality in Contemporary Slovenian Literature: A Literary Evening with Suzana Tratnik and Pino Pograjc*. Ово је била сјајна прилика да упознамо двоје аутора који су својим животом и радом умногоне допринели развоју *queer* књижевности и сцене, а то су Сузана Тратник и Пино Пограјц. Са нама су поделили и потешкоће на које су годинама наилазили, али и оно што их је охрабривало да у својој уметности истрају. Разговор је, чини ми се, свима на неки начин значео – показао је да нисмо сами у својим борбама, да нас неко други ипак разуме или пролази кроз нешто слично, али и да постоје нека питања о којима треба још много размислити и за која се треба заједнички као друштво залагати.

Клуб Тифани, Метелкова, књижевна трибина *Queer Sexuality in Contemporary Slovenian Literature: A Literary Evening with Suzana Tratnik and Pino Pograjc*

Последњи дан августа 2024. провели смо на излету. Ишли смо у Цеље, родни град Алме Карлин (Alma Karlin) и посетили смо Покрајински музеј Цеље у ком је уприличена изложба о њој. Тим поводом чули смо о њеном животу, стваралаштву, путовањима. Упознали смо се са њеним карактером и мотивима који су је повели на дугогодишњи пут око света.

Видели смо одакле је кренула и које је све земље посетила, али и шта је све послала „кући“. Сазнали смо да је била прва жена која се отиснула тако храбро у свет – независна од родитеља или било којих других чланова породице. Својим радом и трудом, и пре свега непрекидним развијањем и учењем, сама је пропутовала свет онда када је то за жене било готово немогуће. И сада, после неколико месеци, чини ми се да је тај излет можда био најзначајнији за нас. Тиме што смо се отиснули у природу, одвојили од свакодневице и неког редовног начина живота, и пошто смо провели дан заједно, у једном охрабрујућем, и пре свега, инспиративном окружењу, успели смо да пробудимо најлепше и најкреативније идеје за завршне пројекте. То је, мислим, и била идеја наших организатора, те бих овим путем хтела још једном да им се захвалим и да их охрабрим да у будуће овакве неформалне варијанте предавања што више уврсте у своје програме.

Сјоменик Алми Карлин, Цеље

Наредни дан је по програму био за нас слободан, али то никако није значило да смо имали у потпуности слободно време. Наиме, провели смо дан спремајући наше презентације и истражујући Љубљану на свој начин.

То нас доводи до последњег дана летње школе где смо сви имали прилику да прикажемо своје пројекте, да предочимо све аспекте о којима смо размишљали – како бисмо за тај пројекат тражили буџет, шта би он све обухватао, ко би биле циљне групе, којим друштвеним проблемом бисмо се бавили, и слично. Ово искуство било је заиста вредно за свакога од нас пошто смо могли да увидимо како би такав процес могао да изгледа, на шта све треба обратити пажњу и зашто, али и да видимо које су нам јаче, а које слабије тачке. И оно што ми се највише допало јесте што су све групе које су представљале своје пројекте осмислиле јединствене програме који у реалном свету могу бити применљиви; што јако добро осликава речи Бенџамина Френклина (Benjamin Franklin): „Реци ми и заборавићу. Подучи ме и запамтићу. Укључи ме и научићу.“

Иновативан и јединствен приступ учинио је да су сви учесници и учеснице понели са собом нове вештине које подједнако могу користити и у будућим истраживањима и пословима. За разлику од прве летње школе, где смо могли да загребемо површину размишљањем о неким битним питањима у оквиру књижевности и културе, овде смо и на практичан начин уведени у материју. Разговори са менторима, предавачима и гостујућим предавачима заједно су, као својеврстан мозаик, помогли учесницима и учесницама да створе ширу слику о томе шта је сексуалност у књижевности и на који начин можемо искористити алате дигиталне хуманистике и књижевног туризма у разматрању исте.

Без гриже савести могу рећи да се сад, сигурно, осећам „као код куће“ у Љубљани и Словенији, што је потпуно заслуга наших домаћина и организатора. Цео овај програм, све радионице и предавања, све прилике за формалне и неформалне размене мишљења, учиниле су да ово искуство буде једно од највреднијих које носим у себи.

Марија Босанчић

<https://orcid.org/0009-0007-8250-9490>

Фотографије: Јована Рашковић

Interdisciplinary International Summer School
*Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes,
and Digital Dialogues*

An interdisciplinary international summer school titled *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes, and Digital Dialogues* took place in Ljubljana, from 27th August to 2nd September 2024. It was organized within the CEEPUS Network *Women Writers in History*, by the University of Nova Gorica, and it was supported by the organization *Women Writers Route* and others. Twenty-three students, from seven different countries (North Macedonia, Slovakia, Poland, Slovenia, Serbia, Croatia and the Czech Republic) participated. Lecturers came not only from the aforementioned countries, but also from Ireland, Bulgaria and Romania.

Impressions from Slovenia

We spent the last week of August 2024 as a part of a marvelous and unique summer school in Ljubljana, Slovenia, which was organized by the University of Nova Gorica. This was, actually, a second installment of the international summer school organized by them, and I had the honor to participate in it for the second time. We discussed the exploration of sexual desire in literature, more precisely in women's writing and art, while also examining the broader cultural implications that follow it.

Namely, the complete subject was: *Sexual Desire Unbound: Literature, Landscapes and Digital Dialogues*, and we were supposed to examine it from two points of view – from the standpoint of digital humanities and literary tourism. Before the summer school began, we had to choose a track, which ultimately determined from which perspective we would consider the question of sexual desire in literature. During those seven days, we had a chance to talk about this in both a formal and an informal setting, by placing it in different contexts and approaching it from different perspectives.

This summer school was designed as a sequence of mutual and separate, specialized, workshops and lectures, excursions and particular events. All these workshops and lectures were led by experienced researchers and lecturers (members of the CEEPUS network) who have given us, the participants, a chance to expand our knowledge not only within the domain of gender studies, but also literature, digital humanities and literary tourism.

Most of the lectures and workshops were held in the Faculty of Arts, University of Ljubljana. Among these were the initial lectures as well. Same as

the last time, the organizers and coordinators of the program have welcomed us wholeheartedly. We, the participants, then, had a chance to get acquainted among ourselves in a truly unique introductory *session* titled *Introductory Session: Summer School on Sexual Desire?* which was led by Darko Ilin, a PhD student at the University of Nova Gorica, the main coordinator of the program and our greatest support throughout this period. In a very creative manner, he managed to introduce us to the main subject of the summer school, familiarize us with the school program and make us feel so relaxed that, after that first session, we had a better picture of who we are surrounded with, and what are our colleagues' not only professional but also personal interests. It was thanks to this that we were able to work in a pleasant and inspirational environment throughout the entire duration of the summer school.

After this first session, we had a chance to listen to three amazing introductory lectures and to discuss them further. The first introductory lecture was held by Prof. Katja Mihurko on the topic of *Locating and Digitally Archiving Desire: Insights and Research Reflections*. Prof. Mihurko discussed the problem of how sexual desire is portrayed in literature, i.e. the lack thereof in women's literature and how to find more examples of it. By giving us a concise historical overview, Prof. Mihurko shed light on some of the ways women left traces of sexual desire in literature and suggested some research methods in which the academia can discover new and relevant examples for future research.

Prof. Marie-Louise Coolahan, from the National University of Ireland, Galway, held the second introductory lecture – *Digital Humanities Innovations for the History of Women's Writing*. This lecture focused on the practical aspects of digital humanities. In fact, Prof. Coolahan shared with us how she started and led her project (RECIRC: The Reception and Circulation of Early Modern Women's Writing, 1550-1700), what the process looked like, which criteria she took into account, what kind of obstacles she encountered with and how she overcame them; all of which is very significant for young researchers like us because we do not get many chances to catch a glimpse *behind the scenes* when it comes to the creation and management of such projects.

Prof. Jasna Potočnik Topler from the University of Maribor, Faculty of Tourism, held the introductory lecture about literary tourism titled *Introduction to Literary Tourism*. Within this lecture, we heard a little bit more about the intersectionality between literature and tourism, and we were able to see in what ways literature and its content can inspire and develop local tourism. Prof. Potočnik Topler taught us about the main concepts and the role of literary places in cultural tourism. More importantly, she talked

about how we can use both when promoting certain places (countries, cities, regions) and how literature influences our understanding of those places. Moreover, she underlined in what ways it contributes to the preservation of cultural heritage.

The first day ended in a wonderful location, in Villa Zlatica.¹ First, we had a chance to get acquainted with the history of the villa and its owners through a charming little tour. With the intriguing account, we got a chance to walk through all the rooms and we were able to get a sense of the time as it is highly preserved and authentic, as a sort of a *time capsule*. Afterwards, Darko Ilin presented the project in which he participated through a witty talk titled *Match My Epistolary Freak: Sexual Desire in the Electronic Collection PISMA/LETTERS*. Moreover, through various examples, he shared some of the insights he had come to in regards to the portrayal, or better yet, coding of sexual desire within the epistolary material they processed.

Darko Ilin's lecture Match My Epistolary Freak: Sexual Desire in the Electronic Collection PISMA/LETTERS at Villa Zlatica

The following morning, we went to Vipava and Nova Gorica where we heard two lectures and were a part of the specialized workshops. The first lecture of the day was held by Prof. Carmen Beatrice Duțu and Prof. Roxana Patraș on the topic of *The PBL Method and Educational Technologies in*

---

¹ <https://www.fsk.si/sr/category/вила-златица/>

Humanities. A Graduate Research Practical Guide. Within this lecture, Prof Dužu and Patraš portrayed some methods we can always use when defining our projects, especially when it comes to digital humanities.

Vipava, free time and visiting the main building of the University of Nova Gorica

Prof. Primož Mlačnik gave the following lecture titled *Politics of Sexuality in Slovenian Crime Fiction from “moderna” and Ljuba Prenner to the 21st Century*. Prof. Mlačnik shed some light on the connection between sexual desire and crime fiction through a brief theoretical introduction which focused on examining, through certain works of art, the liaison between the poetics of the genre(s) and the Western politics of sexuality.

Specialized workshops ensued right after. The first one, titled *Women’s Writing, Digital Humanities and Literary Tourism*, was led by Prof. Biljana Dojčinović from the University of Belgrade, Faculty of Philology. Within this interactive workshop, we got a chance to hear more about the projects Prof. Dojčinović led over the years (Knjiženstvo and Knjiženstveni Belgrade). These particular cases were quite inspirational and served as great examples when it was our time to plan our projects which were, at that point, ahead of us. What should, also, be said is that this workshop was truly special. Instead of taking the traditional approach and analyzing the text in front of us, we were asked to dramatize the text while extracting that subtle hint of sexual desire. This task was, if I might add humbly, completed quite successfully. The task itself has shown us that texts are always nuanced and that for sexual

desire to be present in a text, it does not have to be portrayed in a vulgar manner or so conspicuously.

Afterwards, we spent the evening walking around Gorizia. Our aim was to *discover*, on our own, some locations which were important for writers and artists from that city, such as Carolina Luzzato Coen, Maria von Egger, Marica Nadlišek Bartol, Mara von Berks and Ljubka Šorli, etc. This enabled us to feel the spirit of the place in our own way, i.e. at our own pace, as well as to expand our knowledge. I believe that, until that moment, some of these names were unknown, at least to the majority of the group. In this way, we got a chance to, in an unconventional way, learn something new which can, certainly, help us in our future research.

The following day began with Prof. Alenka Jensterle Doležal's lecture *Dialogue Between the Writer and the City*. Prof. Doležal told us about the work of Zofka Kveder and she shared some of her insights regarding Kveder's relationship with her surroundings, i.e. the city. We were, then, given a chance to present our mini-projects, which we prepared in advance, where we wrote about a writer of our choice and her connection with a city. This was, actually, a unique opportunity for us to hear about various writers, maybe even some of which we never would have discovered in our research, which, definitely, expanded our horizons.

Prof. Maša Grdešić held the following workshop – *Sexual Desire, Political Power*. In this workshop, we discussed the connection between these two concepts on the example of Marija Jurić Zagorka's novel, along with a contemporary one written by Chris Kraus. Through these examples, Prof. Grdešić showed us that sexual desire can be understood, metaphorically, as desire or hunger for power which can facilitate or enable freedom of movement, as well as political and artistic freedom in public space.

Workshop led by Prof. Maša Grdešić – Sexual Desire, Political Power

The following activity was organized later that evening. Namely, we were a part of a guest lecture, an informal talk, titled *Performance and Sexuality: A Conversation with Tjaša Črnigoj*, where we had a chance to listen to Tjaša Črnigoj, a theater director whose last project *Sex Education II* explores sexuality as a fundamental human right through a series of lecture-performances. This conversation, moderated by Tery Žeželj, covered a wide array of subjects: from sexuality as a basic human right to the importance of bringing it into the field of performing arts. Moreover, Tjaša shared with us some details about what the process of working on this project looked like, along with some practical advice on how to use feminist strategies in creative collaboration.

That Friday, our lectures and workshops began a bit later than usual, with the session led by Prof. Nadezhda Alexandrova on the topic of *Power Dynamics, Orientalism and Projections of Sexual Desire*. Namely, this lecture reminded us, through specific examples, that it is much more frequent to see sexual desire portrayed by men in literature. Furthermore, we could also see how they write about women and how sexual desire is exploited as a means of stigmatization.

The penultimate, formal, workshop ensued where we were grouped and where we got the chance to brainstorm the ideas for our final projects. All this was, of course, supervised by our mentors – Prof. Carmen Beatrice Duțu and Prof. Nadezhda Alexandrova. From our point of view, and here I refer to the group I worked with on our final project, I can certainly say that previous workshops and introductory lectures were of great significance to us when we were supposed to define our subject. With all the input we got during the summer school, we decided to make our own literary tour. However, what we came up with that day was just the beginning.

Later that evening, we went to Club Tiffany, in Metelkova, where we were a part of a literary evening titled *Queer Sexuality in Contemporary Slovenian Literature: A Literary Evening with Suzana Tratnik and Pino Pograjc*. This was a great opportunity for us to get to know two authors – Suzana Tratnik and Pino Pograjc – who have contributed to the development of *queer* literature and scene with their life and their work. They shared the ups and downs of their life with us, along with what encouraged them to persevere in their art. To me it seems that this talk meant a lot to everyone – be it whether it has proven that we are not alone in our struggles, that someone else, in fact, understands us or is going through something similar, or that there are still some issues that require a lot of thought and mutual effort from us as a society.

Club Tiffany, Metelkova, literary evening with Suzana Tratnik and Pino Pograjc titled Queer Sexuality in Contemporary Slovenian Literature: A Literary Evening with Suzana Tratnik and Pino Pograjc

We spent the last day of August 2024 on a field trip. We visited Celje, the birth town of Alma Karlin and we visited the Regional Museum of Celje where we went on a tour of an exhibit in her honor. We heard about her life, art and travels. We were acquainted with her character and we learned what motivated her to travel around the world for so long. We saw where she started off and which countries she visited, but also what she sent back *home*. We found out she was the first woman who went into the world in such a brave manner – independent from her parents or any other family members. With only her work and effort, and most importantly through constant development and learning, she travelled the world on her own when that was impossible for women. Now, several months after everything, it seems to me that this field trip was, perhaps, the most important part of the summer school. By going into nature for a bit and getting away from the mundane life, by spending the day together in an encouraging environment, we were able to evoke the best and the most creative ideas for our final projects. This was, I think, the ultimate plan of our organizers, so I would like to thank them once again for this lovely idea and to commend it. Hopefully, this will bring forward more of these informal types of lectures in any future programs.

Alma Karlin's statue in Celje

The following day was, per our schedule, free, however, that did not mean we had free time at all. Namely, we spent the day working on our presentations and flâneuse-ing around Ljubljana at our own pace.

This leads us to the last day of our summer school where all of us got a chance to present our projects, to talk about all the aspects we took into consideration – how we would apply for funding, what would the project encompass, who would be our target group, which social issue would we focus on, etc. This experience was truly valuable for each and every one of us because it gave us a chance to see what the process looks like, what we should pay attention to and why. Moreover, it gave us a chance to evaluate what our strong and weak points were. What I liked the most about this experience was the fact that all groups which presented their projects thought of unique programs which can be applied in the real world; which, I believe, is best described through the words of Benjamin Franklin: “Tell me and I forget. Teach me and I remember. Involve me and I learn.”

Thanks to the innovative and special approach of this summer school, all participants got to internalize and take with them new skills that can be used both in future research and regular work. Contrary to the first summer school, where we were only able to scratch the surface of some important questions within the field of literature and culture, in this one we were introduced to the subject matter in a practical way, as well. Conversations with the mentors, lecturers and guest lecturers all helped create a broader picture, like some mosaic, about sexual desire in literature and in what ways we can use digital humanities and literary tourism to study and examine it.

Without an ounce of guilt, I can attest that I, now, feel *at home* in Ljubljana and Slovenia, which is all thanks to our wonderful hosts and organizers. This whole program, the workshops and lectures, and all the informal and formal exchange of opinions, made this experience one of the most valuable ones I will forever carry with me.

Marija Bosančić

Photography : Jovana Rašković

БЕЛЕШКЕ О АУТОРКАМА BELEŠKE O AUTORKAMA

Марија Босанчић (Београд, 1995) дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду на Катедри за англистику. На истој катедри 2020. године завршила је мастер академске студије одбранивши мастер рад под насловом „Анализа триологије *Провинцијалке* Едне О’Брајен са становишта феминистичке критике“. Од 2021. године похађа докторске академске студије на студијском програму *Језик, књижевности, култура*, модул *Књижевности*, на матичном факултету. Алумнисткиња је Центра за женске студије. Течно говори енглески и француски. Области интересовања обухватају савремену (англофону) књижевну теорију, родне студије, феминизам. Пише кратке приче и есеје.

Marta Brkljačić (Zagreb, 1991) diplomirala je engleski jezik i književnost (2017) i komparativnu književnost (2018) na Filozofskom fakultetu sveučilišta u Zagrebu, s fokusom na kognitivnu lingvistiku (*Meaning Construal in Old English Riddles*) i teatrologiju (*Gospoda Glembajevi: drama kao balet (Vizualni i neverbalni aspekti scenske izvedbe na primjeru baleta „Gospoda Glembajevi“ Lea Mujića*). Trenutačno je doktorandica na Poslijediplomskom doktorskom studiju znanosti o književnosti, teatrologije i dramatologije, filmologije, muzikologije i studija kulture Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U okviru studija bavi se istraživanjem na području teatrologije, dramaturgije, kazališne izvedbe, vizualnih umjetnosti te adaptacije u širem umjetničkom i kulturnom kontekstu, s posebnim naglaskom na adaptaciju književnih djela u klasični balet. Objavljuje u časopisima *Književna smotra (Drama kao balet: Gospoda Glembajevi Lea Mujića*, 2018; *Ozbiljno „banberiranje“ ili važno je zvati se rasika*, 2022) i *Pro tempore: časopis studenata povijesti* (prijevod „*Radnici i putnici: od teksta do čitatelja*“, 2017), zborniku *Culture Wars and Horror Movies (The Culture That “Can’t Anymore”: Ari Aster’s Midsommar (2019) as Pilgrimage of a Traumatized Society*, 2024) te kao stručna suradnica u *Antologiji hrvatske zborske glazbe* (2021) i *The EU Songbook* (2024). Djeluje kao nezavisna kazališna kritičarka za portal kazalište.hr.

Светлана Велимирац (Београд, 1978) дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на Катедри за англистику. На истом факултету и катедри завршила је и мастер студије. Специјалистичке академске Студије Сједињених Америчких Држава завршила је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Носилац је стипендије америчког Стејт Департамента за усавршавање у области наставе енглеског језика струке, у организацији Канцеларије за енглески језик Бироа за образовање и културу и

Института за енглески језик Универзитета у Орегону, и са успехом је савладала курс English Teacher Professional Development Distance E-Learning Program, English for Specific Purposes–Best Practices. Докторске студије на Филолошком факултету Универзитета у Београду завршила је 2023. године. Запослена је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Учесница је стручних и научних скупова, а радови су јој објављени у више зборника и часописа из области филологије. Бави се наставом енглеског језика и енглеског језика струке, методиком наставе и социолингвистиком.

Драгана Грујић (1976) је ванредна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Чланица је редакције *Књиженство, часописа за студије књижевности, рода и културе* и часописа за теорију и праксу библиотекарства – *Библиотекар* (главна и одговорна уредница 2016–2024). Чланица Одбора *Сусрећа библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*. Председница Комисије за стицање лиценце за школског библиотекара. Аутор је библиографских монографија. Учествовала је на домаћим и међународним научним скуповима и објављује радове у домаћим и страним научним часописима.

Биљана Дојчиновић (1963) редовна је професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једна је од оснивачица Центра за женске студије у Београду као и Индок центра Асоцијације за женску иницијативу. Главна уредница *Генера*, часописа за феминистичку теорију, од 2002. до 2008. Оснивачица и главна и одговорна уредница часописа *Књиженство* од 2011. до 2022. године. Чланица је мреже CEEPUS *Women Writers in History* и пројекта *Руџа књижевница (Women Writer's Route)*. Објавила је књиге *Гинокриџика: Род и проучавање књижевности коју су писале жене* (1993); *Одабрана библиографија радова из феминистичке теорије/женских студија 1974–1996* (1997); *Градови, собе, њориреџи* (2006); *GenderingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing* (CD) (2006); *Крџоџраф модерној свеџа* (2007); *Сусреџи у џамаи: увод у читање Вирџиније Вулф* (2011) и *Право сунца: Друџачиџи модернизми* (2015). Издања која је уредила, самостално или у сарадњи, у оквиру пројекта *Књиженство* налазе се на линку: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/izdanja>.

Гордана Ђоковић (1976) је ванредна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Области интересовања су јој каталогизација и класификација, библиографија, информациона и медијска писменост и доживотно учење у библиотекама, као и електронско издаваштво, отворени приступ, отворене архиве. Једна је од заменика главног и одговорног уредника часописа *Књиженство*, *Преводилац* и *Библиотекар*. Чланица је Одбора Рукописног одељења и уредништва едиције Библиографије Матице српске. Учествовала је на пројекту *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Марта Ђорђевић (Београд, 2001) студенткиња је мастер академских студија на Филолошком факултету Универзитета у Београду, где је завршила основне академске студије (2024) на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности. Интересује се за проучавање књижевности и културе, а посебно за теорију и историју женске књижевности, као и теме рода и идентитета у елизабетанској драми. Учествовала је на научној конференцији „Корак у науку“ у Истраживачкој станици Петница, где од 2024. ради као руководилац програма друштвено-хуманистичких наука.

Дубравка Ђурић (Дубровник, 1961). Редовна је професорка на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум. Дипломирала и магистрирала на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета у Београду, докторирала на Катедри за енглеску књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду на американистичкој теми. Песникиња, теоретичарка књижевности и медија, преводитељка и перформерка. Објавила је седам збирки песама и пет студија о америчкој и српској поезији. Са Биљаном Д. Обрадовић уредила антологију *Cat Painters: An Anthology of Serbian Poetry* (New Orleans 2016), са Мишком Шуваковићем уредила књигу *Impossible Histories – Avant-Garde, Neo-Avant-Garde and Post-Avant-Garde in Yugoslavia 1918–1991* (MIT Press, 2003, 2006), са Владимиром Копицлом уредила и превела антологију новије америчке поезије *Novi pesnički poredak* (2001), уредила је *Antologiju američke eksperimentalne poezije* (2023), а са млађим песникињама уредила антологију *Diskurzivna tela poezije: Poezija i autopoetike nove generacije pesnikinja* (Београд, 2004). Њујоршки издавач Roof Book је 2023 издао њену књигу *The Politics of Hope (After the War): Selected and New Poems*, коју је уредила и превела Биљана Д. Обрадовић, а предговор је написао Чарлс Бернстин. За ову књигу добила је награду Северноамеричког друштва за студије србистике (NASSS Book Prize) за 2024. годину.

Сара Матин (Сомбор, 1998) запослена је у истраживачком звању на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где тренутно похађа докторске академске студије. На Одсеку за српску књижевност завршила је основне и мастер академске студије, одбранивши мастер рад под насловом „Проширивање граница књижевности: проза Леонида Шејке и Богдана Богдановића”. Објављује научне радове и књижевну критику. Учествовала је на бројним националним и међународним научним конференцијама. Области њеног истраживања и интересовања су савремена женска књижевност, савремена поезија, теорија превођења и теорија књижевности.

Merima Omeragić (1988, Sarajevo) je postdoktoralna istraživačica na National Yang Ming Chiao Tung University pri International Center for Cultural Studies (Hsinchu City, Taiwan) i viša naučna istraživačica na Univerzitetu u Sarajevu. Diplomirala je i magistrirala na južnoslavenskim književnostima. Na Filološkom fakultetu u Beogradu doktorirala je 2023. godine. Učestvovala je na međunarodnim

konferencijama gdje je izlagala naučne radove koristeći transnacionalne, interdisciplinarne i interseksionalne i feminističke pristupe. Objavljivala je radove u indeksiranim domaćim i internacionalnim časopisima. U koautorstvu sa Dubravkom Ugrešić objavila je *Brnjicu za vještice* (2021). Dobitnica je stipendije Žarana Papić i nagrade Univerziteta u Sarajevu koja se dodjeljuje za naučni rad.

Александра Панић (Београд, 1981) је докторанткиња на Факултету за медије и комуникације у Београду, где истражује културу сећања у оквиру постјугословенске трансмедјалне аутофикције. Након дипломирања на Филолошком факултету у Београду на одсеку за италијански језик и књижевност, преселила се у САД, где је студирала креативно писање на Универзитету Вашингтон (University of Washington) у Сијетлу, а потом дипломирала са мастером из креативног писања на Годард колеџу (Goddard College) 2017. године. Као учитељица јоге и техника дисања, Александра истражује и примењује телесне и траума-информисане приступе у подучавању креативног писања. Од 2020. године поново живи и ствара у Београду. Њена поља интересовања и истраживања обухватају студије рода и културе, студије сећања, савремену пост-југословенску и америчку књижевност, као и новомедијску и експерименталну књижевност. www.alexandrapanic.com.

Александра Петровић је рођена 1997. године у Гњилану. Дипломирала је српску књижевност и језик с компаратистиком на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2021. године. Одбранила је мастер рад с темом „Откривање света мајки: мајчинство у романима и поезији Тање Ступар Трифуновић” на истом факултету 2022. године. Те године је на Филолошком факултету уписала и докторске академске студије. Запослена је као истраживачица приправница на одељењу „Периодика у историји српске књижевности и културе” при Институту за књижевност и уметност у Београду. Области интересовања: женска књижевност, феминистичка теорија и критика, студије периодике.

Јована Рашковић (1993) је докторанткиња Филолошког факултета Универзитета у Београду на модулу *Књижевности*. Основне и мастер академске студије завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду на одсеку за компаративну књижевност са теоријом књижевности. Током мастер студија била је добитница Erasmus+ стипендије и провела семестар на Универзитету у Хаену, Шпанија. Говори енглески и шпански језик. Области интересовања обухватају феминизам, родне студије, теорије рода, постмодерни роман, дистопијски роман и научну фантастику. Од 2023. године сарађује у часопису *Књиженство*.

Melisa Slipac (Banja Luka, 1978) magistrirala je engleski, španjolski te bosanski/hrvatski/srpski jezik i književnost na Sveučilištu u Beču i doktorirala na temu “Protagonistice u tranziciji: Ženski identitet u romanima suvremenih spisateljica

s postjugoslavenskog prostora” na Institutu za Slavistiku u Beču. Objavila je monografiju *Black Female Sexuality and Nature of Womanhood* (2009), zbirku poezije *Ples između zidova* (2007) nagrađenu književnom nagradom Kočićevo pero za autorice i autore iz bivše Jugoslavije koji žive u zemljama njemačkog govornog područja kao i dvojezičnu zbirku poezije *Troglavi svijet/Dreikopfwelt* (2017) s još dvije autorice te nekoliko znanstvenih radova o postjugoslavenskoj žensko-orijentiranoj književnosti. Već 20 godina organizira literarna čitanja i sudjeluje u organizaciji različitih projekata u polju kulture. Suosnivačica je i članica odbora interkulturalnih udruženja ditiramb i LINE IN. Živi u Beču, gdje predaje engleski, španjolski, bosanski, hrvatski, srpski i njemački jezik.

Зорана Симић (1992, Брус) основне (2015) и мастер студије (2016) завршила је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета УБ, где је 2024. године и докторирала, одбранивши дисертацију *Уреднице женске/феминистичке периода у Краљевини СХС/Југославији: биографски, књижевноисторијски и теоријски аспекти*. Такође, завршила је и мастер студије политикологије, модул Студије рода, на Факултету политичких наука УБ (захваљујући стипендији „Жарана Папић” коју додељује Реконструкција Женски фонд). Од маја 2021. године ангажована је као истраживачица-сарадница у Институту за књижевност и уметност, на одељењу Периодика у историји српске књижевности и културе. Бави се српском и југословенском књижевношћу, периодиком и културом 20. века, савременим (књижевним) теоријама и историјом феминизма. Објављује књижевнокритичке и есејистичке прилоге у штампи и на веб-порталима. Живи у Београду.

Nina Sirković redovita je profesorica na Sveučilištu u Splitu gdje na FESB-u predaje Engleski jezik i Komunikacijske vještine na engleskom jeziku. Magistrirala je s temom iz književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu 2006. a doktorirala s temom iz književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2010. Njezino područje interesa i istraživanja usmjereno je na englesku književnost, posebice modernizam i književnost koju su pisale žene. Posljednjih desetak godina bavi se i istraživanjem u području komunikacijskih vještina. Autorica je i koautorica dviju monografija i sveučilišnog udžbenika. Objavila je niz znanstvenih i istraživačkih radova, uglavnom iz područja književnosti i sledeće knjige: *Poetika osobnog eseja. Razvoj osobnog eseja od početaka do sredine 20. stoljeća* (2020); *Strategies of Solving Problems in Foreign Language Communication* (2015); *Presentation, Writing and Interpersonal Communication Skills* (2014).

https://www.bib.irb.hr:8443/pregled/profil/25500?order_by=year_desc

Моника Станковић рођена је у Нишу 1997. године. Завршила је основне студије романистике на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 2020. године након чега је уписала мастер академске студије на истој катедри. Током основног и мастер образовања била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, као и стипендиста Фонда за младе

таленте „Доситеја” за основне (2020) и мастер студије (2021). Тренутно се бави преводилачким радом, а од 2023. године укључена је у рад студентског часописа *Артјум* и часописа *Књиженство*.

Наталија Степановић је одбранила мастер из Компаративне књижевности на Свеучилишту у Загребу 2019. године и мастер на одсеку за студије рода (Critical Gender Studies) на Централноевропском универзитету (Central European University) 2021. године. Поглавље о борби истополних парова за усвајање деце у Хрватској укључено је у књигу *Mapping LGBTQ Spaces and Places* (Springer, 2022). Анализа женске књижевности у социјалистичкој Југославији објављена је 2023. године у оквиру пројекта *Dacoromania litteraria's "Women's Life Writing in Eastern and South-Eastern Europe"*. Сада је на докторским студијама на University College London (подржана од стране фондације Wolfson), где се бави queer прозом у Србији и Хрватској. Пише есеје о популарној култури за *VoxFeminae* и *Kulturpunkt*.

Николина Хавран (Рума, 1991) докторанткиња на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Дипломирала је на Филозофском факултету у Новом Саду, на Одсеку за српску књижевност. На истој катедри завршила је мастер студије одбравивши рад под насловом „Симболика биља у Србљаку”, награђен Бранковом наградом Матице српске. Била је стипендисткиња Фонда за младе таленте – Доситеја и Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Њена истраживачка интересовања односе се на проучавање симболике у српској средњовековној књижевности. Тренутно је запослена на матичном факултету као истраживач-сарадник.

NOTES ON CONTRIBUTORS

Marija Bosančić (Belgrade, 1995) graduated from the Department of English Language and Literature, Faculty of Philology, University of Belgrade. She defended her MA thesis *The Analysis of Edna O'Brien's Trilogy "The Country Girls" from the Point of View of Feminist Critique* in 2020, at the same Department of her alma mater. She has been a PhD student since 2021, also at the Faculty of Philology, University of Belgrade, module *Literature*. She is also an alumni of the Centre for Women's Studies in Belgrade. She is fluent in English and French. Some of her research interests are: contemporary (Anglophone) literary theory, gender studies, feminism. She also writes short fiction and essays.

Marta Brkljačić (Zagreb, 1991) obtained her Master's Degree in English Language and Literature (2017) and Comparative Literature (2018) from the Faculty of Humanities and Social Sciences at the University of Zagreb, with a focus on cognitive linguistics (*Meaning Construal in Old English Riddles*) and theatre studies (*Drama as Ballet — Visual and Nonverbal Aspects of Stage Performance in the Ballet "The Glembays" by Leo Mujić*). She is a doctoral candidate in PhD Science in Literature, Theatre Study and Dramaturgy, Film Study, Musicology and Study of Culture at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. Her research focuses on theatre studies, dramaturgy, theatrical performance, visual arts, and adaptation within a broader artistic and cultural context, with a special emphasis on adapting literary works into classical ballet. She published in journals such as *Književna smotra* (*Drama as Ballet: Leo Mujić's "The Glembays"*, 2018; *Ernest "Bunburying" or The Importance of Being Rasika*, 2022) and *Pro tempore: Journal of History Students* (translation of *Workers and Travelers: From Text to Reader*, 2017), in the anthology *Culture Wars and Horror Movies (The Culture That "Can't Anymore": Ari Aster's Midsommar (2019) as Pilgrimage of a Traumatized Society*, 2024), and as a professional collaborator in the *Anthology of Croatian Choral Music* (2021) and *The EU Songbook* (2024). She also works as an independent theatre critic for the portal kazaliste.hr.

Biljana Dojčinović (1963) is a full professor at the Department of Comparative Literature and Theory of Literature, Faculty of Philology, University of Belgrade in Serbia. She was one of the founders of the Women's Studies Center in Belgrade, as well as the Indoc Center in the Association for Women's Initiative. She was the director of the national project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915* (www.knjizenstvo.rs) and the founder and the first editor-in-chief of *Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture* (www.knjizenstvo.rs/magazine.php). She is a member of the CEEPUS Network *Women Writers in History* and the *Women Writer's Route* project certified by the European

Commission. She has also been a member of John Updike Society since its founding, one of the editors of *John Updike Review* since 2010, and one of the JUS directors since 2015. She has published seven academic books. The books she edited, independently or in cooperation within the *Knjiženstvo* project, can be found at the link <http://www.knjizenstvo.rs/sr/izdanja>.

Marta Đorđević (Belgrade, 2001) is a master's student at the Faculty of Philology, University of Belgrade, where she completed her undergraduate studies (2024) in Comparative Literature and Literary Theory. She is interested in the study of literature and culture, with a special focus on the theory and history of women's literature, as well as themes of gender and identity in Elizabethan drama. She participated in the scientific conference "A Step into Science" at the Petnica Science Center (PSC) where she has been working as the head of Social Sciences and Humanities program since 2024.

Gordana Đoković (1976) is an associate professor at the Department of Library and Information Science, Faculty of Philology, University of Belgrade. Her areas of interest include cataloging and classification, bibliography, information and media literacy, and lifelong learning in libraries, as well as electronic publishing, open access and open archives. She is one of the deputy editors-in-chief of the journals *Knjiženstvo*, *Translator (Prevodilac)* and *Librarian (Bibliotekar)*. She is a member of the Board of the Manuscript Department and the Editorial Board of the Lexicography Department at Matica Srpska. She collaborated on the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*.

Dubravka Đurić (Dubrovnik, 1961), is a full professor at the Faculty of Media and Communications, University Singidunum. She completed her BA and MA Studies at the Department of Comparative Literature and Theory of Literature, Faculty of Philology, University of Belgrade, and obtained her Doctoral Degree at the Department of English Language and Literature, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, specializing in American Studies. She is a poet, literary theorist, translator and performer. She has published seven poetry collections and authored five studies on American and Serbian poetry. Together with Biljana D. Obradović, she edited the anthology *Cat Painters: An Anthology of Serbian Poetry* (New Orleans 2016); with Miško Šuvaković, she edited the book *Impossible Histories – Avant-Garde, Neo-Avant-Garde and Post-Avant-Garde in Yugoslavia 1918–1991* (MIT Press, 2003, 2006); with Vladimir Kopicl, she edited and translated an anthology of contemporary American poetry titled *New Poetry Order (Novi pesnički poredak)* (2001), and edited *An Anthology of American Experimental Poetry (Antologija američke eksperimentalne poezije)* (2023); with a group of younger women poets she edited an anthology *Discursive Body of Poetry: Poetry and Poetics of New Generation of Women Poets (Diskurzivna tela poezije: Poezija i autopoetike nove generacije pesnikinja)* (Belgrade 2004). In 2023, the New York publisher, Roof Books released her book *The Politics of Hope (After the War): Selected and New*

Poems, translated and edited by Biljana D. Obradović, with a foreword written by Charles Bernstein. The book has been awarded the North American Society for Serbian Studies (NASSS) Book Prize for 2024.

Dragana Grujić (1976) is an associate professor at the Department of Library and Information Science, Faculty of Philology, University of Belgrade. She is a member of the editorial board of the journal *Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture* and of the journal on librarianship theory and practice, *Librarian (Bibliotekar)*. From 2016 to 2024, she was the editor-in-chief of *Librarian*. She is also a member of the Organizing Committee of *Meetings of Bibliographers in the Memory of Dr. Georgije Mihailović*, and the president of the commission for acquiring a school librarian license. She is the author of bibliographic monographs. She has participated in national and international scientific conferences and has been publishing papers in domestic and international scientific journals.

Nikolina Harvan (Ruma, 1991) is a doctoral student at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad. She graduated from the Department of Serbian Literature, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad. At the same department, she completed her Master's studies and defended a thesis titled *Symbolism of Plants in „Srblijk“*, awarded the „Branko's Award“ of Matica Srpska. She received scholarships from the Foundation for Young Talents – „Dositeja“, and from the Ministry of Education, Science, and Technological Development. Her research interests focus on the study of symbolism in Serbian medieval literature. She is currently employed at her home faculty as a research associate.

Sara Matin (Sombor, 1998) is a junior researcher at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, where she is currently pursuing doctoral academic studies. She graduated from the Department of Serbian Literature and, at the same department, obtained a Master's degree by defending a thesis titled *Expanding the Boundaries of Literature: The Prose of Leonid Šejka and Bogdan Bogdanović*. She has participated in numerous national and international scientific conferences. She publishes scientific papers and critical reviews. Her research interests include contemporary women's literature, contemporary poetry, translation theory, and literary theory.

Merima Omeragić (1988, Sarajevo) is a postdoctoral researcher at the National Yang Ming Chiao Tung University at the International Center for Cultural Studies (Hsinchu City, Taiwan) and a senior researcher at the University of Sarajevo. She completed her BA and MA Studies in South Slavic literature. She earned her PhD at the Faculty of Philology, University of Belgrade, in 2023. She has participated in national and international scientific conferences, where she presented research papers using transnational, interdisciplinary, intersectional, and feminist approaches. She has published papers in indexed domestic and international journals. In collaboration with Dubravka Ugrešić, she co-authored *A Muzzle for Witches (Brnjica za vještice)* (2021). She was awarded the “Žarana Papić” scholarship and a prize from the University of Sarajevo for her scientific research.

Aleksandra Panić (born in Belgrade in 1981) is a doctoral candidate at the Faculty of Media and Communications in Belgrade, where she researches memory culture within the framework of post-Yugoslav transmedia autofiction. After graduating from the Faculty of Philology in Belgrade, Department of Italian Language and Literature, she moved to the United States, where she studied creative writing at the University of Washington in Seattle and later earned her Master's degree in Creative Writing from Goddard College in 2017. As a yoga and breathwork teacher, she explores and applies corporeal and trauma-informed approaches in teaching creative writing. Since 2020, she has been living and creating in Belgrade. Her fields of interest include gender and cultural studies, memory studies, contemporary post-Yugoslav and American literature, as well as new media and experimental literature. www.alexandrapanic.com.

Aleksandra Petrović, M.A., was born in 1997 in Gnjilane. In 2021, she graduated from the Department of Serbian Literature and Language with Comparative Literature at the Faculty of Philology, University of Belgrade. In 2022, she defended her Master's thesis titled *Revealing the World of Mothers: Motherhood in the Novels and Poetry by Tanja Stupar Trifunović* at the same faculty. She began her doctoral studies in 2022 at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She is currently employed as a junior research assistant in the Department of Periodicals in the History of Serbian Literature and Culture at the Institute for Literature and Art in Belgrade. Her areas of interest include women's writing, feminist theory and criticism, and periodical studies.

Jovana Rašković (1993) is a doctoral student at the Faculty of Philology, University of Belgrade, in the module *Literature*. She completed her BA and MA studies at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, at the Department of Comparative Literature and Literary Theory. While pursuing her master's degree, she was awarded the Erasmus+ scholarship and spent one semester studying at the University of Jaén, Spain. She speaks English and Spanish. Her research interests are as follows: feminism, gender studies, theories of gender, postmodern novels, dystopian fiction and science fiction. Since 2023, she has been involved in the work of the journal *Knjiženstvo*.

Zorana Simić (1992, Brus, Serbia) obtained her BA degree in 2015 and her MA degree in 2016, at the Department for Comparative Literature and Literary Theory, at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She obtained her doctorate from the same faculty in 2024 (thesis: *Women Editors of the Women's/Feminist Periodical Press in the Kingdom of SCS/Yugoslavia: Biographical, Literary-historical, and Typological Aspects*). In 2024 she also obtained her MA degree in Gender studies at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade (thanks to the „Žarana Papić“ scholarship by the Reconstruction Women's Fund). Since May 2021, she has been employed at the Institute for Literature and Arts in Belgrade, in the Department of Periodicals in the History of Serbian Literature and Culture. She studies Serbian

and Yugoslav periodicals, literature, and culture of the 20th century, as well as contemporary (literary) theories and history of feminism. She continuously publishes literary reviews and essays. She lives in Belgrade, Serbia.

Nina Sirković is a full professor at FESB, University of Split where she teaches English language and Communication skills in English. She received her M.A. in literature from the Faculty of Philology at Belgrade in 2006 and her Ph. D. in literature from the Faculty of Philosophy at Zagreb in 2010. Her areas of interest and research focus on English literature, especially Modernism and literature written by women. Over the last ten years she has also done research within the field of communication skills. She is the author or co-author of two monographs and a university course book. She has published a number of scientific and research papers, mostly in the field of literature.

Published books: *Poetika osobnog eseja. Razvoj osobnog eseja od početaka do sredine 20. stoljeća* (2020); *Strategies of Solving Problems in Foreign Language Communication* (2015); *Presentation, Writing and Interpersonal Communication Skills* (2014).

https://www.bib.irb.hr:8443/pregled/profil/25500?order_by=year_desc

Melisa Slipac, Mag. Dr. Phil. (Banja Luka, 1978) holds a Master's degrees in English, Spanish, and Bosnian/Croatian/Serbian Language and Literature from the University of Vienna, and earned her PhD from the Institute of Slavic Studies in Vienna with a dissertation titled *Protagonists in Transition: Female Identity in the Novels of Contemporary Writers from the Post-Yugoslav Region*. She has published the monograph *Black Female Sexuality and the Nature of Womanhood* (2009), a poetry collection *Dancing among the Walls (Ples između zidova)* (2007), which won the "Kočić's Pen" literary award for authors from the former Yugoslavia living in German-speaking countries, as well as a bilingual poetry collection *Three headed World/Dreikopfwelt (Troglavi svijet)* (2017) co-authored with two other female writers. She has also published several research papers on post-Yugoslav women-oriented literature. For 20 years, she has been organizing literary readings and has participated in organizing various cultural projects. She is a co-founder and a board member of the intercultural associations Ditiramb and LINE IN. She lives in Vienna, where she teaches English, Spanish, Bosnian, Croatian, Serbian, and German.

Monika Stanković was born in 1997 in Niš. In 2020, she completed her undergraduate studies at the Department of French Language and Literature, Faculty of Philosophy, University of Niš, subsequently enrolled in Master's programme at the same department. During her BA and MA studies, she was awarded scholarships from the Ministry of Education, Science, and Technological Development, as well as from the Foundation for Young Talents – "Dositeja", for her undergraduate studies (2020) and Master's studies (2021). She is currently working as a translator and, since 2023, has been involved in the work of the student journal *Artum* and the journal *Knjiženstvo: Theory and History of Women's Literature in Serbian until 1915*.

Natalija Stepanović holds a master's degree in Comparative Literature from the University of Zagreb (2019) and a master's degree in Critical Gender Studies from the Central European University (2021). Their chapter on same-sex couples' struggle for adoption in Croatia is included in Springer's edited volume *Mapping LGBTQ Spaces and Places* (2022). Their analysis of women's writing in socialist Yugoslavia was published in 2023 as part of *Dacoromania litteraria's* "Women's Life Writing in Eastern and South-Eastern Europe" project. They are currently a PhD candidate at University College London (funded by the Wolfson Foundation), where they are working on queer prose in Serbia and Croatia. They write essays about popular culture for *VoxFeminae* and *Kulturpunkt*.

Svetlana Velimirac (Belgrade, 1978) graduated from the Department of English Language and Literature, Faculty of Philology, University of Belgrade. She also completed her Master's studies at the same faculty and department. She completed specialized academic studies of the United States of America at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. As a recipient of a scholarship from the US State Department for Teaching English in the field of ESP, organized by the Office of English for the Bureau of Educational and Cultural Affairs and the American English Language Institute of the University of Oregon, she successfully completed the course *English Teacher Professional Development Distance E-Learning Program, English for Specific Purposes – Best Practices*. She completed her doctoral studies at the Faculty of Philology, University of Belgrade, in 2023. She is currently employed at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. She has participated in professional and scientific conferences, and her papers have been published in various philological anthologies and journals. Her areas of interest include teaching English, English for Specific Purposes, teaching methodology, and sociolinguistics.

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година XIV, број 14

УДК 82   ISSN 2217-7809 (Online) (електронски часопис)

Излази једном годишње – у децембру

Часопис финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

Издавачи

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

За издаваче

Проф. др Ива Драшкић Вићановић

Проф. др Наталија Јовановић

Главни и одговорни уредник

Др Владимир Ђурић, доцент, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Заменице главног и одговорног уредника

Др Биљана Дојчиновић, редовна професорка, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Др Гордана Ђоковић, ванредна професорка, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Др Сања Игњатовић, доценткиња, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Заменик главног и одговорног уредника

Др Никола Бјелић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Чланице и чланови редакције

Др Владислава Гордић Петковић, редовна професорка, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Др Тамара Ђермановић, редовна професорка, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона, Шпанија

Др Дубравка Ђурић, редовна професорка, Универзитет Сингидунум, Факултет за медије и комуникације, Београд

Др Аленка Јенстерле Долежал, ванредна професорка, Карлов Универзитет, Праг, Чешка Република

Др Џон К. Кокс, редовни професор историје, Државни универзитет Северне Дакоте, Фарго, САД

Др Магдалена Кох, редовна професорка, Универзитет „Адам Мицкјевич“, Познањ, Пољска

Др Татјана Кривели, редовна професорка, Универзитет у Цириху, Швајцарска

Др Катја Михурко Пониж, редовна професорка, Универзитет у Новој Горици, Факултет за хуманистику, Словенија

Др Октавија Неделку, редовна професорка, Универзитет у Букурешту, Факултет за стране језике и књижевности, Румунија

Др Виола Паренте-Чапкова, редовна професорка, Универзитету у Туркуу, Финска; гостујућа професорка, Карлов универзитет, Праг, Чешка Република

Др Јелена Пилиповић, редовна професорка, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Др Ан Биргите Ронинг, редовна професорка, Универзитет у Ослу, Норвешка

Др Нина Сирковић, редовна професорка, Свеучилиште у Сплиту, Факултет електротехнике, стројарства и бродоградње, Хрватска

Др Светлана Томин, редовна професорка, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Др Астрид Фелнер, редовна професорка, Универзитет у Зарланду, Филозофски факултет, Немачка

Др Сибелан Форестер, редовна професорка, Универзитет у Свортмору, САД

Др Надежда Александрова, ванредна професорка, Универзитет „Климент Охридски“, Софија, Бугарска

Др Зорица Бечановић Николић, ванредна професорка, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Др Драгана Грујић, ванредна професорка, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Др Мирјана Павловић, ванредна професорка, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Др Ивана Пантелић, виша научна сарадница, Институт за савремену историју, Београд

Др Прадипта Сенгупта, ванредна професорка, Женски колеџ у Бурдвану, Западни Бенгал, Индија

Др Маша Грдешић, доценткиња, Универзитет у Загребу, Филозофски факултет, Хрватска

Др Франо Вранчић, доцент, Универзитет у Задру, Хрватска

Др Хенријета Парч, виша лекторка, Универзитет у Глазгову, Уједињено Краљевство

Савет редакције

Др Ванда Анастасио, редовна професорка, Универзитет у Лисабону, Португалија

Др Красимира Даскалова, редовна професорка, Универзитет у Софији, Бугарска

Др Зоран Милутиновић, редовни професор, Универзитетски колеџ Лондон, Уједињено Краљевство

Др Наташа Теофиловић, редовна професорка, Универзитет Сингидунум, Факултет за медије и комуникације, Београд

Др Елизабета Шелева, редовна професорка, Универзитет *Св. Кирил и Методиј*, Филолошки факултет "Блаже Конески", Скопље, С. Македонија

Др Љиљана Бањанин, ванредна професорка, Универзитет у Торину, Италија

Др Сузан ван Дијк, виша научна сарадница, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и уметности, Хаг, Холандија

Др Катерина Далакура, ванредна професорка, Универзитет на Криту, Грчка

Лектура и коректура

Моника Станковић, студенткиња мастер студија Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Превод и обрада текстова на енглеском

Мср Јована Рашковић, докторанткиња Филолошког факултета Универзитета у Београду

Прелом

Предраг Жижовић

Лого и насловна слика

Др Наташа Теофиловић, редовна професорка, Универзитет Сингидунум,
Факултет за медије и комуникације, Београд

Рецензенткиње и рецензенти

Др Татјана Бијелић, редовна професорка,
Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Др Владислава Гордић Петковић, редовна професорка,
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Србија

Др Биљана Дојчиновић, редовна професорка,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, Србија

Др Бојан Ђорђевић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, Србија

Др Дубравка Ђурић, редовна професорка
Универзитет Сингидунум, Београд, Србија

Др Џон К. Кокс, редовни професор,
Државни универзитет Северне Дакоте, Фарго, САД

Др Јасмина Милановић, научна саветница,
Институт за савремену историју, Београд, Србија

Др Александра Никчевић Батрићевић, редовна професорка,
Универзитет Црне Горе, Филолошки факултет, Никшић, Црна Гора

Др Зоран Пауновић, редовни професор,
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Србија

Др Нина Сирковић, редовна професорка
Свеучилиште у Сплиту, ФЕСБ, Хрватска

Др Гордана Стокић Симончић, редовна професорка,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, Србија

Др Станислава Бараћ, виша научна сарадница,
Институт за књижевност и уметност, Београд, Србија

Др Зорица Бечановић Николић, ванредна професорка,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Србија
Др Предраг Бребановић, ванредни професор,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Србија
Др Селма Раљевић, ванредна професорка,
Универзитет „Демал Биједић”, Мостар, Босна и Херцеговина
Др Маша Грдешић, доценткиња,
Универзитет у Загребу, Филозофски факултет, Хрватска
Др Мирјана Даничић, доценткиња,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Србија

Контакт

knjizenstvo.editor@gmail.com

knjizenstvo@gmail.com

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

www.knjizenstvo.rs

Часопис је доступан и у базама CEEOL, EBSCO, ERIH PLUS, SCOPUS.

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе покренут је 2011. године као део научноистраживачког пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* који је подржавало Министарство просвете и науке Републике Србије.

Главна и одговорна уредница од 2011. до 2021. била је Биљана Дојчиновић.

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture

Volume 14, Number 14

UDC 82   ISSN 2217-7809 (Online) (electronic journal)

Published annually, in December

The journal is financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia

Publishers

University of Belgrade, Faculty of Philology, Serbia

University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia

For the Publishers

Prof. Iva Draškić Vićanović, Dean

Prof. Natalija Jovanović, Dean

Editor-in-Chief

Vladimir Đurić, Assistant Professor, University of Niš, Serbia

Deputy Editors

Biljana Dojčinović, Full Professor, University of Belgrade, Serbia

Nikola Bjelić, Associate Professor, University of Niš, Serbia

Gordana Đoković, Associate Professor, University of Belgrade, Serbia

Sanja Ignjatović, Assistant Professor, University of Niš, Serbia

Editorial Board Members

John K. Cox, Full Professor, North Dakota State University, Fargo, USA

Tatiana Crivelli, Full Professor, University of Zurich, Switzerland

Tamara Đermanović, Full Professor, University Pompeu Fabra, Barcelona, Spain

Dubravka Đurić, Full Professor, Singidunum University, Belgrade, Serbia

Astrid Fellner, Full Professor, University of Saarland, Saarbruecken, Germany

Sibelan Forrester, Full Professor, Swarthmore College, Pennsylvania, USA

Vladislava Gordić Petković, Full Professor, University of Novi Sad, Serbia

Magdalena Koch, Full Professor, “Adam Mickiewicz” University, Poznan, Poland

Katja Mihurko Poniž, Full Professor, University of Nova Gorica, Slovenia

Octavia Nedelcu, Full Professor, University of Bucharest, Romania

Viola Parente-Čapková, Full Professor, University of Turku, Finland; Adjunct Professor, Charles University, Prague, Czech Republic

Jelena Pilipović, Full Professor, University of Belgrade, Serbia

Anne Birgitte Rønning, Full Professor, University of Oslo, Norway

Nina Sirković, Full Professor, University of Split, Croatia

Svetlana Tomin, Full Professor, University of Novi Sad, Serbia

Nadezhda Aleksandrova, Associate Professor, "Kliment Ohridski" University, Sofia, Bulgaria

Zorica Bečanović Nikolić, Associate Professor, University of Belgrade, Serbia

Dragana Grujić, Associate Professor, University of Belgrade, Serbia

Alenka Jensterle Doležal, Associate Professor, Charles University, Prague, Czech Republic

Ivana Pantelić, Senior Researcher, Institute of Contemporary History, Belgrade, Serbia

Mirjana Pavlović, Associate Professor, University of Belgrade, Serbia

Pradipta Sengupta, Associate Professor, Women's College, Burdwan, West Bengal, India

Maša Grdešić, Assistant Professor, University of Zagreb, Croatia

Franjo Vrančić, Assistant Professor, University of Zadar, Croatia

Henriette Partzsch, Senior Lecturer, University of Glasgow, United Kingdom

Advisory Board

Vanda Anastácio, Full Professor, University of Lisbon, Portugal

Krassimira Daskalova, Full Professor, "Kliment Ohridski" University, Sofia, Bulgaria

Zoran Milutinović, Full Professor, University College London, United Kingdom

Elizabeta Šeleva, Full Professor, "Ss. Cyril and Methodius" University, Skopje, North Macedonia

Nataša Teofilović, Full Professor, Singidunum University, Belgrade, Serbia

Suzan van Dijk, Senior Researcher, Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences, The Hague, The Netherlands

Ljiljana Banjanin, Associate Professor, University of Torino, Italy

Katerina Dalakoura, Associate Professor, University of Crete, Greece

Copy Editor

Monika Stanković, MA, University of Niš, Serbia

English Translation

Jovana Rašković, PhD student, University of Belgrade, Serbia

Logo Design and Cover Page Illustration

Nataša Teofilović, Full Professor, Singidunum University, Belgrade, Serbia

Pre-Press

Predrag Žižović

Reviewers

Tatjana Bijelić, Full Professor, University of Banja Luka, Republic of Srpska

John K. Cox, Full Professor, North Dakota State University, Fargo, USA

Biljana Dojčinović, Full Professor, University of Belgrade, Serbia

Bojan Đorđević, Full Professor, University of Belgrade, Serbia

Dubravka Đurić, Full Professor, University of Singidunum, Belgrade, Serbia

Vladislava Gordić Petković, Full Professor, University of Novi Sad, Serbia

Jasmina Milanović, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia

Aleksandra Nikčević Batrićević, Full Professor, University of Montenegro, Nikšić

Zoran Paunović, Full Professor, University of Novi Sad, Serbia

Nina Sirković, Full Professor, University of Split, Croatia

Gordana Stokić Simončić, Full Professor, University of Belgrade, Serbia

Stanislava Barać, Senior Research Associate, Institute for Literature and Arts, Belgrade, Serbia

Zorica Bečanović Nikolić, Associate Professor, University of Belgrade, Serbia

Predrag Brebanović, Associate Professor, University of Belgrade, Serbia

Selma Raljević, Associate Professor, University “Džemal Bijedić”, Mostar, Bosna and Herzegovina

Mirjana Daničić, Assistant Professor, University of Belgrade, Serbia

Maša Grdešić, Assistant Professor, University of Zagreb, Croatia

Contact

University of Belgrade, Faculty of Philology,

Studentski trg 3, Belgrade, Serbia

+381 11 2638622 / 115

knjizenstvo.editor@gmail.com

knjizenstvo@gmail.com

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

www.knjizenstvo.rs

Also accessible in CEEOL, EBSCO, ERIH PLUS, SCOPUS data bases.